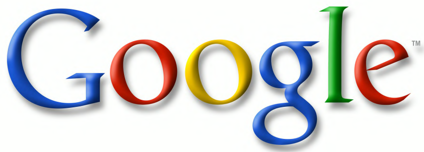

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

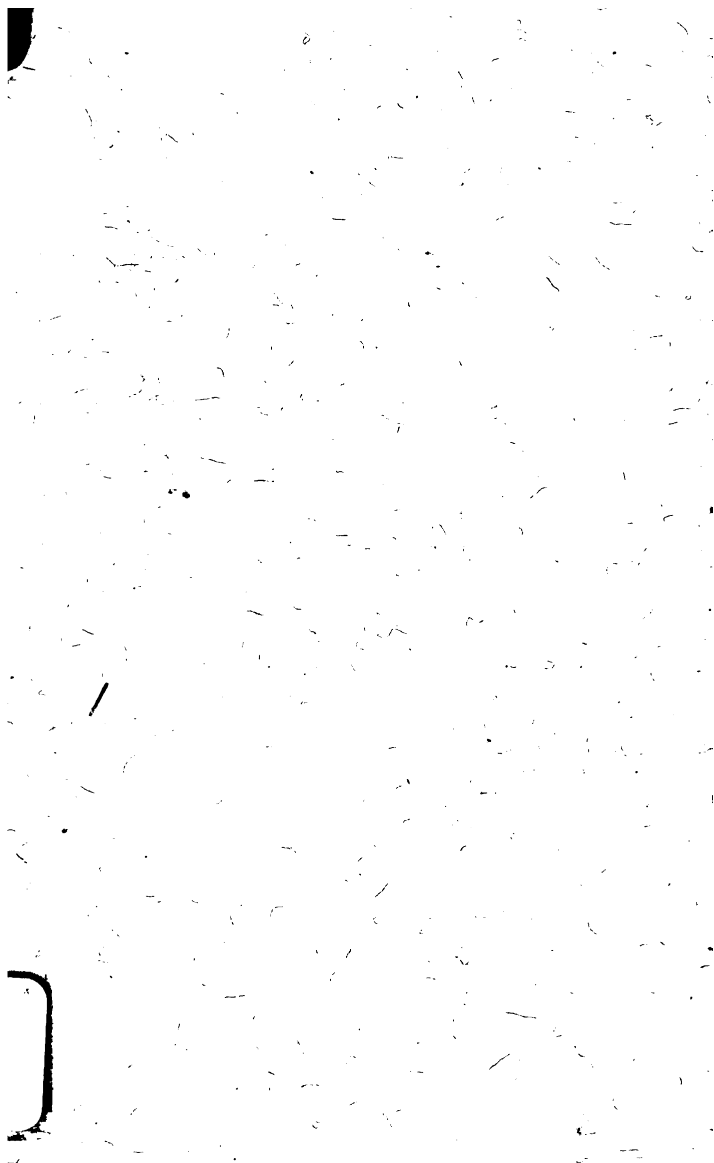
Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at http://books.google.com/

ՀԱՅ—ՎԵՆԵՏ

Alishan,
151

ՀԱՅ-ՎԵՆԵՏ

ԿԱՄ

ՅԱՐԸՆՉՈՒԹԻՒՆՔ

ՀԱՅՈՑ ԵՒ ՎԵՆԵՏԱՑ

Ի ԺԳ-Դ ԵՒ Ի ԺԵ-Զ ԴԱՐՍ

ՎԵՆԵՏԻԿ — Ս. ՂԱԶԱՐ

1896

555

UNIVERSITY OF MICHIGAN LIBRARIES

GRAD
EREN
670
Buhr

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Ի սկզբան գրոցս բացատրուած է և գրուելուն բարոյական առիթն, զարմանալին ի համաշխարհական պատկերի պատմութեան՝ Յարընչութիւն այդ երկու հեռաւոր ազգաց երկրի, Հայոց և Վենետաց. որոյ տպաւորութիւնն կամ ազդեցութիւն ի միտս գրողին՝ այնքան զօրաւոր է, որքան որ այս երկու ազգք և երկիրք՝ մէկ մէկ կերպով իրենն կրկին հայրենիք են եղած. մէկն՝ արեամբ և ծննդեամբ, միւսն՝ երկար և գրեթէ բոլոր կենացը բնակութեամբ։ Ասոր վրայ հարկ է աւելցընել և այս բնակութեան քաղաքին (Վենետկոյ), հարուստ՝ բայց դեռ ոչ բոլորովին քննուած և քաղուած Դիւանըն. ուր՝ քան զամենայն դիւանաց աշխարհի՝ բազմաթիւ և բազմադէմ հաւաստչեայք (documents) և գրուածք պահուին՝ Հայոց ընդ օտար ազգի մի յարընչութեանց. կամ, պարզաբար ըսելով ազգային հայկական յիշատակաց՝ ի Վենետիկ, և ընդ ժողովրդեան Վենետկոյ Հասարակապետութեան, 7–800 տարիներու անընդհատ տեւողութեամբ. որ և չարունակուի հիմայ այլ, գըլխաւորապէս Մխիթարեան միաբանութեան մայրավանքով և տպագրատամբ, և Մուրատ-Ռափայէլեան վարժարանօք։

Ոչ լոկ հետաքրքրութեան՝ այլ և մարդավարութեան պարտք մ'էր մեզ՝ գիտնալ և յայտնել այս երկուց ազգաց յարընչութիւնքը, մեկուն Դիւաններէն և միւսոյն ազգային պատմութիւններէն և աւանդութիւններէն հանելով և հիւսելով: Թէ ոչ հաւասար՝ այլ և ոչ սակաւ պարտք մի էր և Վենետաց՝ գիտնալ իրենց փառաւոր և բազմադարեան ինքնիշխանութեան ատեն՝ մեր ազգին հետ ունեցած որ և է կերպով գործակցութիւնը. այս՝ որքան յայտնի է եղեր իրենց երբեմն, Հասարակապետութեան վերջանալէն ետեւ դար մ'անցնելով, մոռացուեր է, և սակաւուց միայն և սակաւ ծանուցուեր է: Մեր երկար ամիսներով և տարիներով քննութիւնք և ընդօրինակութիւնք ի մեծի արքունի Դիւանատան, այլ և ի Նօտարականն (որ քանի մի տարի առաջ յարեցաւ միացաւ ընդ առաջնոյն), և նորոյ պաշտօնեայք ամենայն օգնութիւն և մեծարանք ցուցին մեզ, լաւ բնածին ընտել և կակուղ վենետկեան բարուց, միանգամայն և իրենց հետաքրքրութիւնը շարժեցին գիտնալու՝ ինչ է մեր գտածը և հաւաքածը. մանաւանդ երբ (թէ և շատ քիչ) հայերէն գրուած մի ըլլար հանդիպածն, կամ չքացուած կտակ մի: Պատշաճ էր և մեզ, ոչ միայն այս իրենց ներկայ մարդասիրութեանն համար, այլ և իրենց նախնեաց և Հասարակապետութեանն, (զոր այնքան դարեր ցուցած են մեր ազգին պանդխտելոց և երթեւեկ վաճառականաց, և իբր 200 տարիներէ ի վեր նոյն մերազգի Հօր Մխիթարայ և իր միաբա-

նուրբէան), իրենց ընծայել մեր աշխատանաց և գիւտից երախայրիքը։ Եւ այսպէս ըրինք, երեք տարի առաջ (1893). իրենց լեզուաւ հրատարակելով՝ հիմնականուան հայերէն հրատարակութեան առաջին մասն, կամ Ա Ցեղանակն, նոյն անուամբ՝ ինչպէս ի հայումն՝ Հայ-Վենետ կոչելով, իտալերէն. L'*Armeno-Veneto*. Compendio storico e Documenti delle Relazioni degli Armeni coi Veneziani. Primo Periodo, Secoli XIII-IV. Այս մասն՝ Ա Ցեղանակն՝ զուցէ աւելի քան մեզ՝ կերպով մի իրենց (Վենետաց) հետաքննական էր, ի մէջ այնքան ազգաց՝ նա և արեւելեան քրիստոնեայ ինքնիշխան տէրութեանց, մէկ հատիկ այնպիսի տէրութեան մի հետ դաշնակցելն։ Այդ տէրութիւնն կոչուէր և էր մեր Հայոց Ռուբինեան հռչակեալ հարստութիւնն, որ դար և կէս թղթակից և դաշնակից եղած է ընդ Հասարակապետութեան Վենետկոյ. ընդարձակելով ասոր թեւաւոր առիւծուն թռչանքը, և տալով ազատութիւն՝ Սիսուանայ մէջ տուն, դատարան, եկեղեցի և փնդուկ հաստատելու, և անոր անդադար ծովակրկիտ և վաճառախնդիր, անկուշտ նաւերուն՝ ապահով և ուղելից նաւահանգիստ մի, Այաս. հայկականն Վենետիկ։ — Ըսածէս և ի վաղուց յայտնի է, որ այս Ցեղանակիս՝ երկուց ազգաց, թագաւորին Սիսուանայ և դքսին Վենետկոյ՝ թղթակցութիւնքն՝ գլխաւորապէս և հիմնապէս առնեն վաճառաշահութեան նկատմամբ էր, որ և Հայոց եւս ոչ սակաւ առիթ էր շահու։

Յայտ է եւս, որ առնից դրած և գրած դաշինքն՝ այս մեր դարուն բաւական ծանուցաւ եւրոպական գիտնոց, մանաւանդ վաճառականութեան վրայ գրողաց, նա և մեծաւ մասամբ հրատարակուած են յայլեւայլ անձանց, և աւելի շատ Վիկտոր Լանկլուայի ձեռօք՝ ի վանս մեր։ Բայց, այդ Հայոց և Վենետաց վերաբերեալ ծանօթ արքունի գրուածքն՝ հազիւ 10 կտոր բան կրնան ըլլալ, դժբաղդաբար շատ անոնց նմաններն այրած կորած ըլլալով։ Բայց ի մէկ երկու այդպիսի նմաններէն, զոր առաջին անգամ հրատարակեցինք՝ մեր վերոյիշեալ իտալերէն գրուածին մէջ, նոյնպէս առաջին անգամ հրատարակմամբ՝ այդ պատմական գրուածին յարեցինք 350էն աւելի հաւաստչեայք եւս, թէ կարճ թէ երկայն, յայլեւայլ դիւանական գրոց գաղափարելով, որք պատմական մասէն մէկ ու կէս անգամ աւելի են քանակաւ։ — Այդ պատմական մասն՝ արդէն քիչ քիչ հայերէն այլ հրատարակուած էր ի Բազմավէպ օրագրի՝ յիտալականէն թարգմանելով, և հիմայ բովանդակն այս գրոցս մէջ։ Բայց զի հաւաստչեայքն գրեթէ բոլոր, բաց ի սակաւուց, լատիներէն գրուած են, սակաւքն իտալերէն և փռանկերէն, և մեր հասարակաց հասկանալի չեն, թարգմանելն այլ շատոց համար այնքան պիտանի պիտի չըլլար, մանաւանդ որ անոնց ծուծն անցած է ի պատմական մասին, իսկ փափագողք կրնան իտալերէն գրուածին մէջ գտնել։

Նոյն պատճառաւ Բ. Ցեղանակին (որ միայն

հայերէն անուն հրատարակուի) հաւաստչեայքն այլ՝ որ մեծագոյն մասամբ իտալերէն են, չեմք ածելցընէր, արդէն պատմական մասը չափաւոր և բաւական համարելով։ Գուցէ այս մասն (Բ Ցեղանակ, ԺԵ–Զ դար) Վենետաց այնքան հետաքրքրական չըլլար. իսկ Հայոց՝ բերելս աւելի քան զաստչինն. մեկ՝ մ՝որ՝ մերոնք արդէն գիտեն իրենց ազգին պատմութիւնը, և երկրորդ, որ այդ (Ա Ցեղանակ) մասին մէջ կարծ և չոր յիշուած են անուանք Վենետ պայլից կամ որ և է անձանց և իրաց, որք ոչ մերայոց՝ այլ նոցա են հետաքրքրականք։ Սակայն, ինչպէս կրրնան դատել ընթերցողք, այս Բ Ցեղանակս այլ կ՚ընծայէ Վենետաց այնպիսի Հայեր, որ երէ մերազգեացս պարծանք են, իրենց այլ կրնան ըլլալ զարմանք, այլ և երախտաւորք. Անտոնեանքն և Գէորգեանք, ժովայոյզք, նաւացէտք, մեքենագործք, թարգմանք, թղթատարք, կարաւանապետք, գրատիպք, և այլն, անկողմնասէր և անձնախանձ Վենետի մի՝ և որ և է օտարի՝ պէտք էր արժանի ըլլային յիշատակարանաց, ոչ միայն մտաւորօք և գրաւորօք, այլ և այնպիսի ցուցակութեամբք, որովք հիմայ ջանան եւրոպացիք իրենց սեփական ազգի և տէրութեան երախտաւորներն ակն յանդիման երեւցընել, և որպէս կ՚ըսուի, անմահացընել։

Առնենք վերջը Գ Ցեղանակի Հայ–Վենետաց (ԺԷ–Ը դարուց) նկատմամբ՝ քանի մ՚անգամ գրոցս մէջ ըսուած է մեր մտածութիւնն, և աւելի երկայն ի վերջաբանին (երես 496

Յայտ է եւս, որ ասոնց դրած և գրած դա-
շինքն՝ այս մեր դարուս բաւական ծանուցաւ
եւրոպական գիտնոց, մանաւանդ վաճառակա-
նութեան վրայ գրողաց, նա և մեծաւ մասամբ
հրատարակուած են յայլեւայլ անձանց, և ա-
ւելի շատ Վիկտոր Լանկլուայի ձեռօք՝ ի փառս
մեր։ Բայց, այդ Հայոց և Վենետաց վերա-
բերեալ ծանօթ արքունի գրուածքն՝ հազիւ 10
կտոր բան կըրնան ըլլալ, դժբաղդաբար շատ
անոնց նմաններն այրած կորած ըլլալով։ Բայց
ի մէկ երկու այդպիսի նմաններէն, զոր ա-
ռաջին անգամ հրատարակեցինք՝ մեր վերոյի-
շեալ իտալերէն գրուածին մէջ, նոյնպէս առա-
ջին անգամ հրատարակմամբ՝ այդ պատմական
գրուածին յարեցինք 350էն աւելի հաւաստ-
չեայք եւս, թէ կարճ թէ երկայն, յայլեւայլ
դիւանական գրոց գաղափարելով, որք պատ-
մական մասն մէկ ու կէս անգամ աւելի են
քանակաւ։ — Այդ պատմական մասն՝ արդէն
քիչ քիչ հայերէն այլ հրատարակուած էր ի
Բազմավէպ օրագրի՝ յիտալականէն թարգմա-
նելով, և հիմայ բովանդակն այս գրոցս մէջ։
Բայց զի հաւաստչեայքն գրեթէ բոլոր, բաց ի
սակաւուց, լատիներէն գրուած են, սակաւքն
իտալերէն և փռանկերէն, և մեր հասարակաց
հասկանալի չեն, թարգմանելն այլ շատոց հա-
մար այնքան պիտանի պիտի չըլլար, մանա-
ւանդ որ անոնց ծուծն անցած է ի պատմական
մասին իսկ փափագողք կըրնան իտալերէն
գրուածին մէջ գտնել։

Նոյն պատճառաւ Բ Յեղանակին (որ միայն

Հայերէն անուն հրատարակուշի) հաւաստչեայքն այլ՝ որ մեծագոյն մասամբ իտալերէն են, չեմք աւելցընէր, արդէն պատմական մասը չափաւոր և բաւական համարելով: Գուցէ այս մասն (Բ Ցեղանուն, ԺԵ–Զ դար) Վենետաց այնքան հետաքրքրական չըլլար. իսկ Հայոց՝ թերեւս աւելի քան զառաջինն. մէկ մ՝որ՝ մերոնք արդէն գիտեն իրենց ազգին պատմութիւնը, և երկրորդ, որ այդ (Ա Ցեղանուն) մասին մէջ կարճ և չոր յիշուած են անուանք Վենետ. պայլից կամ որ և է անձանց և իրաց, որք ոչ մերայոց՝ այլ նոցա են հետաքրքրականք: Սակայն, ինչպէս կըրնան դատել ընթերցողք, այս Բ Ցեղանունս այլ կ՝ընծայէ Վենետաց այնպիսի Հայեր, որ եթէ մերազգեացս պարծանք են, իրենց այլ կրնան ըլլալ զարմանք, այլ և երախտաւորք. Ընտոնեանքն և Գէորգեանք, ծովայոյզք, նաւապետք, մեքենագործք, . թարգմանք, թղթատարք, կարաւանապետք, գրատիպք, և այլն, անկողմնասէր և անձնական Վենետի մի՝ և ո՛ր և է օտարի՝ պէտք էր արժանի ըլլային յիշատակարանաց, ոչ միայն մտաւորօք և գրաւորօք, այլ և այնպիսի ցուցակութեամբք, որովք հիմայ ջանան եւրոպացիք իրենց սեփական ազգի և տէրութեան երախտաւորներն՝ ակն յանդիման երեւցընել, և որպէս կ՝ըսուի, անմահացընել:

Առնենք վերջը Գ Ցեղանակի Հայ–Վենետաց (ԺԷ–Ը դարուց) նկատմամբ՝ քանի մ՝անգամ գրոցս մէջ ըսուած է մեր մտածութիւնն, և աւելի երկայն ի վերջաբանին (երես 496

—516), աւելորդ համարիմ կրկնել: Այն բաժ-ներս կ՚իմացուի, որ երբ ոչ փառաւոր և նշանաւոր անձինք պիտի ընծայէ յետին Ցե-ղանակն, այլ և ոչ անփառունակ, և թուով անհամեմատ աւելի, (*) նոյնպէս և զանա-զան դէպք: Վասն զի այս երկու դարուց մէջ աւելի ձեւացեալ և կազմեալ կ՚երեւի հայու-թիւնն ի Վենետիկ. և իրեն վերաբերեալ հա-ւաստչեայքն այլ անհամեմատ շատ. յորոց մեծ մաս մի ընդօրինակուած է, այլ կայ դեռ և

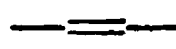
(*) Ինչպէս կրնան հաւաստի ընել յիշեալ ցանուանքն (յերես 505–14)· որոց մէջ եթէ լռուած էր մոռաց-մամբ կամ զգուշութեամբ՝ անուն մ՚այլ, անակնկալ հարկ մի՝ որ դեռ նոր վերոյգրեալ տողերը գրելուէն վերջը յայտնուեցաւ, կու ստիպէ հիմայ (նաև առանց անձին գիտութեան) հռչակել: Կենդանի Հայ-Վենետ հեղինակ մի է նա, բանաստեղծ՝ ոչ միայն նրբազգաց այլ և խորազգած, և քերթող, այսինքն հմուտ իտալա-կան լեզուի տաղաչափութեան, որով գրած է և գրէ. և ի նորումս, գովմունքէ վկայեալ տաղ մի հրատարա-կեց Իտալիոյ նշանաւոր La Rassegna Nazionale բա-նասիրական օրագրին մէջ, Լուսնեան կոչմամբ. զոր՝ գի-շերոյ սիրական նկատէ. բայց չկան (թերևս յոմանց կարծեցեալ) սիրաբանութիւնք, այլ բնութեան և մարդ-կային կենաց վերացեալ գաղափարք՝ զուգաւորութեամբ գիշերոյ և լռութեան զգացման: Արդարև բարձր և ոչ դիւրահաս իմաստ մ՚է, որպէս և շարադրութիւնն. որով իր բնական չափէն և վիճակէն այլ վեր կ՚երեւի հեղինակն. որ է ազնուական և չափահաս օրիորդ մի, մեր համբաւանոթ հայազգի Սամուէլ Մուրատայ՝ դստեր և փեսային թոռն (դուստր Եդուարդայ) Վիքթորիա Ա-գանուր, Vittoria Aganoor: Այսպիսի գրութեանցն համար պատուեցաւ նա այս տարի, Վենետիկոյ հռչակեալ գիտնական Աթենէական ժողովոյ (Ateneo Veneto) ընկեր ընդունուելու:

ոչ սակաւ ընդօրինակելի. յուսացուի թէ դեռ Բ Ցեղանակին վերաբերեալ գրուածք այլ գտուին, մանաւանդ ի Նոտարական դիւանի, զոր դիւրին չէ գտնել. վասն զի, ոչ աւելն նօտարք իրենց գրուածոց ցանկն ըրեր են, կամ ըրածնին կորած է։ Ապագային միշտ յուսալի է. գուցէ և քննութեան հնարքն դիւրանան, և հմտագոյն հետաքննողք ճոխագոյն և լաւագոյն հրատարակեն։ Այսու յուսով և մաղթանօք՝ կնքեմք այս գիրքս. որ՝ թէ և փոքր, այլ (հանդերձ մնացեալ ընդօրինակութեամբք) ոչ փոքր և ոչ կարճ աշխատանք և ժամանակ գողցած է ի գրչէս և ի կենաց։ Իցէ՜ թէ իմ գտածս և կորուսածս՝ այլոց պիտանի և անկորուստ ըլլար։

3 Յունիս, 1896.

Հ. Ղ. Մ. Ա.

ՅԱՆԿ ՆԻՒԹՈՑ

ՀԱՅ–ՎԵՆԵՏ

Ա. ՑԵՂԱՆԱԿ

ԺԳ ԵՒ ԺԴ ԴԱՐՔ

ՀԱՅ—ՎԵՆԵՏ

Ա. ՑԵՂԱՆԱԿ

ՌՈՒԲԻՆԵԱՆՑ ԺԱՄԱՆԱԿ

Ա.

ԱՌԱՋԻՆ ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՔ

ԵՒ ՉՈՒԳԱԴԻՊՈՒԹԻՒՆՔ ՀԱՅՈՑ ԵՒ ՎԵՆԵՏԱՑ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ *ազգաց պատմութեան մէջ դէպք մի՝ որ զարմանախառն անդրադարձութիւն մի կ'ազդէ հետաքըննաց վրայ, այլալեզու և այլատարազ ազգաց՝ իրարու հետ ունեցած անակընկալ յարաբերութիւնն է. և այս իրաւացի զարմանքն այնչափ աւելի մեծագոյն կու լինի՝ որչափ այդ ազգաց հայրենիքն հեռու ըլլան իրարմէ, ոչ միայն ծովերով ու ցամաքներով անջատեալ, այլ և ընդմիջեալ ազգերով և*

ժողովրդովք, որոց հետ Թերեւս այնչափ սերտ յարաբերութիւն չեն ունեցած՝ որքան իրարու հետ՝ այդ հեռաւոր և բաժանեալ ազգերն։ Սակայն տեղեաց հեռաւորութեան հետ ժամանակի հեռաւորութիւնն այլ յայտնի կ'ընէ, որ ի սկզբան՝ աղօտ, նուրբ, և կերպով մի անչօշափելի պէտք է եղած ըլլան անոնց յարաբերութիւններն. մինչ մերձաւոր ժամանակ և ներկայութիւն գրաւոր հաւաստեաց կամ յիշատակարանք են՝ որ պատմութիւնը և անոր ստուգութիւնը յիրաւի կը հաստատեն։ Այլ և դայն չէ կարելի ժխտել՝ որ գրեթէ ամեն ազգաց պատմութեան ըսկիզբն՝ անօսր և գրեթէ աստապելական է, և թէ պէտք և արժան չէ յառիլ ի նոսա՝ իբրեւ իրական բաներու։ Բայց դարձեալ, այն խուսափուկ և ստուերական երեւութից մէջ այլ կայ գաղտնի զուարճութիւն և հաճոյք մի. և թէպէտ անաչառ միտք մերժէ զանոնք, սակայն երեւակայութիւնն միշտ հաշտ աչքով կու նայի այդ առասպելաց վրայ, և կարծես թէ կու փնտռէ իսկ զանոնք։ Բայց երեւակայութիւն ըսելով՝ կու հասկնամ ոչ զսանձարձակն և զցնորական, այլ որ յեցեալ ըլլայ յաւանդութիւն ինչ և ի հաւանականութիւն, կամ ի յարմարաւոր և հնարաւոր կարելիութիւն։

Մեր աչաց առջեւ պարզելով ազգափիւռ

աշխարհացոյցը, և ուշադրութիւննիս Հայաստանի վրայ դարձընելով, հետեւեալ երեք խնչ աներկբայ հաւաստութեամբ ընդունելի կը թուի մեզ: — Ա. Հայ ազգին և աշխարհին հնութիւնն, տոյգ պատմութեան սկիզբէն ի վեր, որ ջրհեղեղով կու սկսի, և անմիջապէս անկէ վերջ աշխարհագրական անուամբ Հայաստան կամ Արարատեան երկիր կու կոչուի: — Բ. Այս երկրին բնիկ ժողովուրդն՝ Հայք, ո՛ր ցեղապետէն եւս յառաջ եկած լինին (միշտ ի Յաբեթեանց), հնագոյն ազգաց հետ ի միասին կու յիշուին. և անոնց մեծ կերպարանափոխութեան՝ այսինքն ազգաց բաժանման և ցրման օրերէն սկսեալ, կամ քիչ վերջը, մինչեւ այս օրս՝ անպակաս բնակեր են հօն, թէ և ոմանք յայժմու բանաւորաց Եւրոպիոյ՝ եկամուտ համարին զՀայս, և տիրող՝ իրմէ առաջ բնակող ժողովուրդմի: — Գ. Չի այդ յամառ և անքակ բնակութեամբն իսկ ի վերայ հայրենի հողոյն, ոչ փոքր՝ այլ մեծ մասն մի հայ ժողովրդեան՝ ընդարբոյս իմն բարուք ստէպ գաղթեր է և կու գաղթէ, ոչ միայն ի մերձաւոր աշխարհներ, այլ պէտք համարած ատենին՝ նա և ի ծագս երկրի, — եթէ կու վայլէ այսպէս ըսել, — այլ և այլ պատճառներով: Մեր այս ըսածին յայտնի վկայութիւն կու տան ամենայն

ծանօթքներկայ քաղաքավարութեան աշխարհի և մերձաւոր դիպուածոց, և նոյն իսկ ընթերցողք լրագրաց։ Ուրեմն զարմանալու չէ՝ եթէ ըստ բաղդի՝ աշխարհաքաղաքացի համարուին Հայք, և ընդ գերագոյնս ի նոսին, որով և ի հարկէ այլ և այլ օրինակաւ և չափով ի յարաբերութեան ըլլան ընդ օտարալեզու և օտարաբարոյ հեռաւոր ազգս և նշանաւոր կենդրոնս, մանաւանդ ի շահաստանս և ի մայրաքաղաքս։

Հիմկուհիմայ թոյլ տրուի մեզ վերցընել նախնի և կէս պատմական դարուց քօղը, և թողլով ուրիշ ամէն երկիրներու և ազգաց վիճակը քննել Հայոց ստոյգ կամ անստոյգ կցորդութիւնները կամ ծանօթութիւնը՝ միջին դարուց և նոր պատմութեան ամենէն աւելի նկատելի ու զարմանալի ազգի ու նահանգի մը հետ. այն է հռչակաւորն և գեղապանծն Վէնէտիկ։ Ստոյգ պատմութեան կարելի չէ այս երկու ազգերը հաւասարել ընդ միմեանս. այնչափ երկար է խտիր ժամանակի՝ եթէ ոչ ըստ ծագմանն, — վասն զի գրեթէ հարկ է ամէն ազգաց զուգաժամանակ ըլլալ, — այլ ըստ ծանօթութեան. և կընամք ըսել՝ թէ այն օրն յորում յալեաց կու ծնանէր կոյսն Վենետիկ, կու նուաղէր հինն Արարատ, իր հազարամեայ էութեան շրջա-

նօք կարի խիկ ծանրացեալ, որոնցմով կատարեց իր զօրութեան և մեծութեան երկայն շրջանը, երկարատեւ քան զշրջան հասարակապետութեան Վենետկոյ. ապրելով հին աշխարհի հնագոյն ազգաց հետ, ընդ որս՝ երկրիս թատեր վրայ խաղաց իր խաղը։ Սակայն, քա՛ւ, ոչ մեռաւ, այլ նուաղեցաւ միայն. և ըստ ինքնակեցութեան օրինաց՝ ի խոնարհագոյն կեանս յեղափոխեցաւ. և եթէ մեռած ալ ուզուի համարել զինքը, այնպիսի մահ է՝ որպէս և Վենետկոյ, յետ կորստեան հասարակապետութեան։ Եւ ո՞վ պիտի համարձակի ըսել կամ հանդուրժել լսել այսպիսի ինչ՝ Ադրիական ծովուց այս չքնաղ դշխոյիս համար, յետ գրեթէ դարու միոյ իր բաղդին յեղափոխութեան։ Նոյնը պէտք է իմանալ և վասն Արարատայ՝ նախածնելոյն յալեաց համաշխարհական ովկիանու ջրհեղեղին. բայց ոչ ի սպառ յանչքութեան և նուազութեան հազար տարիներու մէջ, այլ և ի նորահրաշ կենդանութեան և զօրութեան վերերեւեալ. որով սերտագոյն կցորդութիւն մ'այլ ունեցաւ ընդ Վենետկոյ, ինչպէս պիտի տեսնենք քիչ մ'ետքը, և որ նպատակ է մեր այս գրուածին։

Ձեռք առնունք ուրեմն պարզել զքող կիսապատռում ժամանակաց. և որովհետեւ տեսանք զՀայս՝ հնագոյն դարուց մէջ ստուգապէս

հանդիսացած, արժան է փնտռել Նա և Վենետկոյ խանձարուրքը, կամ անոր էութեան առաջին վիճակը, քանի որ դեռ ստացած չէր այն շքեղ կերպարանքը՝ որով ի հինգերորդ դարէ ցվերջ ութեւտասներորդին տեսարան եղաւ Եւրոպիոյ և Ասիոյ: Եթէ այս վերածնութենէն նոյնչափ ժամանակ և դար վեր ելնենք, գրեթէ Տրոյական պատերազմաց դիւցազնական պարագային կու հանինք. յորում հին՝ այլ ոչ երբէք հնանալի քերդողն, մանաւանդ թէ ամենայն մտաց և դարուց մանկացուցիչն, Հոմերոս, իր մոգական մատամբք կու աքողէ մեզ զուրուական Վենետկոյ, տառի մը նուազութեամբ կամ այլափոխութեամբ, Հենետք կամ Ենետք կոչելով Պափլագոնաց ցեղ մի, քաջաձի և քաջաձերի[1]. որոց համար կու վկայէ և Սոփոկլ, թէ յ'օգնութիւն եկած ըլլան տարաբաղդ ծերունտոյն Պրիամու. առ որ՝ կանխեր հասեր էին յօժանդակութիւն՝ այրարատեան գնդաց քաջաձի սերունդք, իրենց Զարմայր նահապետին առաջնորդութեամբ, որ Հեկտորի հետ ընկաւ ի յաւերժայիշատակ դաշտին. բայց ոչ

1. Հոմեր, Իլիական Բ. 85. Ն. 577: — Ֆիլիադի կարծէ, թէ ըստ Նրոդոտ. (Ա. ՃՂԶ) Վենետք գաղթած ըլլան ի Մարաց. ուր յոյն պատմչին խօսքն Սիգենաց վրայ է և ոչ Վենետաց:

յայլմէ զարնուած, ինչպէս կու փափաքի և կ'ազդէ պատմիչն մեր (Մ. Խորենացի), այլ միայն ի դիւցազանց դիւցազնէն՝ յԱքիլլեայ: Ձեմ գիտեր թէ այդպիսի փառաւոր արկած մի հանդիպեցա՞ւ արդեօք և Պիլեմոնի՝ առաջնորդին Վենետաց կամ Հենետաց, երբ Տրովադայ պարըսպաց տակ ընկաւ և նա: Բայց ինձ հաճոյ է նկատել այդ երկու ազգերն, մեր քիչ յառաջ յիշած դաշին համեմատ, պատմական ժամանակաց և արշալըրշոց մէջ, իբր համերաշխ, նիզակակից և գործակից, և գրեթէ իւրք նա և համանման: Վասն զի, Պափլագոնացիք նաև սահմանօք իսկ մերձաւորք էին Փոքուն Հայոց և գաւառաց Հայախաղտեաց, Ալիւս գետով մի բաժնուելով. զգեստուք այլ համաձեւք, ինչպէս կու հաւատարմացընեն հինք, կրելով զտարազ փռիւգական. և զարմանալի իմն հանդիպմամբ՝ նոյն էր մեր երկու ազգաց այլ գլխաւոր նշանակն և այլաբանական ցոյցն: Ծանօթ է հնագիտաց, թէ ինչպէս խրոխտ Հռովմայեցիք իրենց արձանաց և դրամներու վրայ սովոր էին կերպարանել զՀայաստան ի մանուկ փռիւգագտակ. Վենետկեցիք այլ նոյն փռիւգացի գտակը կը դնէին իրենց դքսից գլուխը, և նիւթապէս անդրեաց վրայ:

Վենետկեան յիշատակաց հետամտից թողլով քննել և յայտնել, թէ ո՛րքան հաւանականութիւն կրնայ ունենալ իրենց չքնաղակերտ քաղաքին և ազգութեան սկզբնաւորութիւնն կամ թէ ըսենք մկրտութիւնն, Քրիստոսի 421 Թուականին և ի 25 մարտի, ըսենք, թէ մեր հայկական պատմչաց յիշատակք այլ՝ նոյն տարուան Թուականին դնեն Կարնոյ քաղաքի բերդին՝ ի Բարձր Հայս՝ հիմնարկութիւնը կամ ընդարձակուիլը, որպէս զի ըլլայ ամուր ապաւինի կամ նիստ արեւմտեան (յունական) Հայոց կուսակալաց, որ Հայաստանի արեւելեան մասին գերիշխանք էին (suzerain), և քիչ ետքը նա և տեարք։ Այն քաղաքն և բերդն որ հիմայ Էրզիրում, կամ Երկիր և Արզն Յունաց կը կոչուի, այդ ժամանակէն և ինչուան ետքը՝ նոյն վիճակին և պաշտաման մէջ մնաց, որոյ համար չինուեցաւ. մանաւանդ թէ ա՛յլ աւելի։ Վասն զի Հայոց հին մայրաքաղաքաց աղօտանալէն և աւրուելէն ետքը, երբ յետին մայրաքաղաքն այլ՝ Դուին՝ սասանութեամբ քանդեցաւ, Կարնոյ քաղաքն հազար տարիէ ի վեր՝ Հայոց քաղաքաց առաջին և գլխաւորն համարուած է, ինչպէս և այսօր, օսմանեան Հայաստանի մասին մէջ, և Թուրքաց պետութեան գլխաւոր նահանգական և զօրանիստ քաղաքաց մին,

և հզօր մարտկոց ընդդէմ ռուսական տէրութեան։ Արդ, ըստ այսմ տեսութեան և ժամանակի ծննդոց, զուգածինն Վենետկոյ Կաբրին՝ իւր սեպհական տեւողութեամբ յերկարատեւ եղաւ քան զայս գծովապարփակ քոյրն։ Որչափ աննմանք իրարու՝ ոչ միայն ըստ քաղաքական հանգամանաց, այլ նաև բնական դրիւք. զի մինչ բարեհամբոյրս Վենետիկ՝ հեզօրէն մինչև յերեսս ծովուն՝ (որ կեանք և զարդ եղաւ իրեն), հարթ հաւասար գետեղուած է, ընդ հակառակն Կարին՝ կարծես թէ ըստ անուան իւր հին նահանգին (Բարձր Հայոց՝ յորում հիմնարկուած է), իր աշտարակաց համար օդական հիմն ալ կը փնտռէ, 6000 ոտնաչափ բարձրանալով Պոնտոսի ծովուն երեսէն, որոյ մերձաւորագոյն է քան այլ ծովուց. և է հին և համբաւաւոր կենդրոն մի վաճառուց արեւելեան աշխարհաց՝ որ ի Հնդկաց և ի Պարսից. ինչպէս վկայէ նաև աշխարհագիրն Մարկոս Պօղոս (Marco Polo), և իրմէ աւելի հնագոյն արաբացի և այլ օտարազգի պատմիչք։

Վենետկոյ ծննդեան թուականին երկբայողք, հաւանականագոյն կու համարին անոր հասարակապետութեան կազմակերպութեան թուականը՝ դնել 451–2 տարւոյն. երբ հիւսիսայնոյն Ատտիլայ ձեռքէն փախչե-

լով, Ադրիական ծոցոյն ճախճախուտները՝ ծովէն ու ցամաքէն աւելի հզօրագոյն համարեցան ի պաշտպանութիւն անձանց։ Այդ տարուան մէջ զուգադէպ կը հանդիպէր նա և ի Հայաստան, աւա՜ղ, ոչ եթէ ծնունդ՝ այլ մեծ մահ մի. Հայոց համազգային կամ համիշխան միութեան մահն։ Վասն զի կենաց ու մահուան մեծ վտանգի ու տագնապին մէջ՝ յերեսաց հրապաշտից Պարսից, վերջին անգամ կը գումարէր կը ժողովէր իր հաւատարիմ որդիքը, ու մահուան պատերազմը կու տար, առաջնորդութեամբ քաջազունին ի զօրավարս ժամանակին, Սրբոյն և մեծին Վարդանայ, որ առաքինաբար նահատակեցաւ այն անմոռանալի օրուան մէջ (2 յուլիս, 451), և առաքինակրօն ընկերօքն դիւցազնօրէն ընկաւ հայրենեաց վրայ. այդպիսի քաջութեամբ ընկած բանակն· այլ՝ վերացոյց բարձրացոյց քան զաստեղս ի վեր։ Չկարծէ ոք թէ ընդ Հայկին և Վահագնի՝ իր նախնեաց՝ դասեցաւ համաստեղութեանց կարգի մէջ, այլ աւելի գերագոյն տեղ մի, ի խորանս Յիսուսի, և ստուգութեամբ. զի այն օրուընէն ի վեր՝ եկեղեցի և աշխարհ Հայաստանեայց՝ տարուէ տարի կը կատարեն Սրբոց Վարդանանց՝ հազար երեսուն և վեց նահատակաց՝ տօնախմբութ հանդէսը, և դադրելով յա-

միայն զբաղմանց և ի տուրեւառիկ գործոց՝ գերագոյն յաղթութեան յիշատակ մը կատարեն յեկեղեցւոջ, և վարժարանաց և խնջոյից մէջ, փոխանակ մէկ քաղաքի ջրածնութեան՝ բովանդակ ազգի մի արեամբ վերակենդանութիւն. որոյ տեւողութեան չափն է՝ կրօնք, երկրաւոր անմահութիւն, շաղկապ երկնաւորին և անանց յաւիտենականի։

Եթէ այդ երկատեսիլ թուականին վրայ դար մ'այլ աւելցընենք (451-551), յիշատակարանք ուրիշ Նոր հայկա-վենետկեան զուգադիպութիւն մի կու ցուցընեն, ներկայացընելով մեզ նոյն ժամանակին հռովմէական բանակաց արիագոյն զօրավարը, զՆերսէս Պատրիկ. որոյ առ օտարս համաշխարհական անունն և համբաւ, աւելի կերպով մը սեփականագոյն է առ Վենետկեցիս և առ Հայս՝ առ մեզ. զի մեր ազգին արիւնէն ընծայեցաւ, թէպէտ և ի ծառայութեան բիւզանդական կայսերաց. իսկ առ Վենետկեցիս՝ յորոց հիւրասէր մեծարանք ընդունեցաւ, մինչ հազիւ խրճթաց մէջ գլուխնին ծովէն վեր վերցուցած կը թուէին, ասոնց ձկնորսակ նաւակներէն օգտուելով, իր զօրքերը կրելու, և այն ծովափանց աւերողքը վանելու համար. և իրենցմէ տեսած և ընդունած ծառայութեան փոխարէն՝ միջնորդ հաշտութեան

լինելով ընդ Պատաւիոնացիս և Վենետկեցիս. և այն ժամու դեռ ևս անկերպարան Վենետիկ քաղաքին մէջ կառուցանելով առաջին եկեղեցիքը և դրատուն մի ևս: — Մեր ժամանակաց ստուգախնդիր քննութեանն համար՝ աւանդական, որով և վիճելի համարուած են այս դէպք. նոր քննիչք և նորայայտ յիշատակարանք՝ կ՚աւանդեն, թէ ոչ ի կէս վեցերորդ դարու, այլ ի սկիզբն իններորդին շինուած ըլլան Ս. Թէոդորոս Վենետկոյ մայր եկեղեցեաց առաջինն՝ զուգակցաւն նուիրելով Ս. Գեմինիանոսի, ուրիշ Ներսիսէ մի, որոյ եղբայրն այլ նոյն եկեղեցւոյն եպիսկոպոսն եղած ըլլայ: Այդ երկու համանուն անձանց գործերն որչափ այլ իրարմէ առաւել կամ նուազ ստուգութիւն ունենան, թէ յառաջնոյն և թէ յերկրորդէն հաւաստի բան մի մնայ, և որ մեզ համար կարևորագոյն է ի ժամուս, և է հայկական և վենետկեան ձեռաց մտերմաբար և օժանդակօրէն առ միմեանս կարկառիլն:

Անտարակուսելի է որ Զ – Ը դարուց մէջ ի Հռաւեննա հաստատուած կայսերական փոխարքայից աթոռն՝ օգնական և զօրաւիգն էր Վենետաց: Ոմանք այդ փոխարքայից ոչ միայն հայ էին ազգաւ, որպէս Ներսէս, Գրիգոր և Իսահակ, (որոյ հոյակապ դամբա-

բանին արձանագիրք ի Ս. Վիտալ եկեղեցւոջ Հռաւեննայ կու վկայեն ցայսօր), այլ և ամբողջ հայկական գունդ մի, Numerus Armeniorum, կու նստէր հօն՝ ի պահպանութիւն Իտալիոյ. և քաղաքին ծովափնեայ թաղերէն մին ի պատճառս նստոցի և ազգի զօրականին՝ կը կոչուէր Classis, և Armenia. Թաղին անուանի տաճարն նուիրեալ էր Սրբոյն Ապողինարի, և այդ անունը կրէր մինչև ի ԺԱ դար, երբեւ զատ քաղաքիկ մը համարուելով։ Փոխարքայք Հռաւեննայ ոչ միայն իրենց մերձաւորաց, այլ և հեռաւոր նորակիրթ վաճառականաց՝ Վենետաց՝ պակաս չէին ըներ իրենց թեւարկութիւնը. ինչպէս որ յիշուի յանուանէ՝ յաջորդն Ներսիսի՝ Լոնգինոս, որ այդ օգնութիւնը կու տարածէր մինչև ի սահմանս Անտիոքայ յԱսորիս բնակողաց. այն սահմաններն՝ որ յետոյ գլխաւոր կէտ կամ թատր եղան Հայոց ընդ Վենետկեցիս վաճառականութեան և յարաբերութեանց, ինչպէս վերջը պիտի տեսնենք։ Իսկ թէ ընդ ցամաք այլ աւելի յառաջ կ՚երթայի՞ն շահախնդիր Վենետք, մինչև ի խոր Հայս և անոր արևելեան մեծ մայրաքաղաքը Դուին, (զոր մի ի մեծագոյն շահաստանաց Ասիոյ կու դրուատեն գրիչք Յունաց և Արաբացւոց Է – Ը դարուց մէջ, ինչպէս քաջ հետազննու-

թեամբք պարզեց արդէն հմուտ գերմանացին Հայտ). կամ թէ և Հայք՝ անոնցմէ ոչինչ նուազ բազմաշրջիկք, շահախնդիրք և ճարտարք՝ կը հանդիպէին մինչև յաղտաղտուկ ափունս Վենետկեան ծոցոյն. — ստոյգ և որոշակի բան մը չենք կրնար ըսել, այլ մեծապէս հաւանական կու թուի. վասն զի եթէ ուրիշ ազգաց երթեւեկք էին ի Դուրին և ի վաճառաշահ քաղաքս Իտալիոյ, ևս առաւել Հայոց, որոց համար վաճառականութեան ոգին բնածին իմն էր և կրնայ համարուիլ. մանաւանդ զի՝ ինչպէս տեսանք, այդ դարուց և ժամանակաց մէջ խմբովին կու գային Հայ զօրականք և զօրավարք, և կու բնակէին յափունս Ադրիականի, և անշուշտ իրենց ազգականք և ազգակիցք այլ՝ կըրնային գալ ոչ կռուոյ՝ այլ շահու պատճառաւ։

Կու թողունք յիշատակել նաև դեսպանաց երթեւեկը, ինչպէս և Հայազգեաց ոմանց ի դրանէ կայսեր, և ի Վենետկոյ աւագաց և դքսերու որդւոց ի Կոստանդնուպօլիս, մանաւանդ ի սկիզբն իններորդ դարու. ինչպէս ծովապետ Նախարարն Կեփաղենեայ Պօղոս, — որոյ մականուն Cespherano այլ և այլ այլագրութեամբ՝ գուցէ հայերէն է, — եկաւ ի դիմաց Պեպինոսի ի պաշտպանութիւն Վենետաց (809-10). և անոր մերձանուն՝ Աշո-

ֆիոս (Arsaphius) Նիկեփոր կայսեր կողմանէ գնաց դեսպանութեամբ յԱկուիսգրանա (810), զոր ոմանք նոյն իր բուն հայկական անուանովը Արշակ կը կոչեն, իսկ Տա՛նտոլոյ պատմիչն՝ խանգարելով Հեբերսաբիոս կամ Եպերսապիոս (Hebersabius. — Թերեւս աղօտ հնչմունք Արշաւիր, Վարա՛զշապուհ անուանց. երկրորդն եկեր էր Վենետիկ՝ Օպելերիոյ դուքսը դատելու համար։

Ուրիշ զուգադիպութիւն մ՚այլ յիշենք՝ հայազգի կայսերաց գործակցութեան ընդ Վենետաց, որ այս միջոցին հանդիպած է (818). Բարդեչիբրա՛ցիոյ տոժին Ճիւստինիա՛նոյ որդւոյն առաքումն առ Լեւոն կայսր, որոյ յատուկ մականունն է Հայկազն. սա ինքն եղաւ առաջին՝ որ առ ինքն ղրկուած Վենետկոյ դքսորդին Հիպատոս անուանեց, և պարգեւեց անոր և անոր քաղաքին՝ այնպիսի ընծաներ, որ ոչ միայն մինչեւ հիմայ՝ հազար տարիէ վերջ մնայուն են, այլ պիտի մնան միշտ. — զի են Սրբոց նուիրական նշխարներ, կենարար Խաչի Փրկչին մերոյ և Տիրամօր պատմուճանի, և աւելի աչքի զարնող՝ Սրբոյն Զաքարիայ ամբողջ մարմինն, այլ և գանձեր՝ ի շինութիւն ասոր հոյակապ եկեղեցւոյն, որ թէ և նորոգութեանց ատեն փոփոխութիւններ կրեր է, այլ՝ դեռ կայ և պիտի մնայ յիշատակ մեծագործութեան տուողին և ընդունողաց.

և որոյ հովանւոյն տակ՝ ի Թիւս արքաուն և աստուածանուէր կուսանաց՝ ընծայած են զանձինս և ոմանք ի հայազգի օրիորդաց։ Գտնուին Թերեւս և այլ Թանկագին անօԹք սրբազանք՝ հայկական նշմարօք, եԹէ յուզուի Ս. Մարկոսի պատուական գանձատունն։

Սուրբ Մարկոս... Անկարելի է Հայ-Վենետաց յիշատակուԹիւն ըրած ատեն՝ չխոնարհիլ անգամ մ'այլ առաջի հրաշակերտ և հրաշանուն տաճարիս, որոյ համար կրնանք ըսել, Թէ ճարտարուԹիւն, ճոխուԹիւն, բարեպաշտուԹիւն (չքաշուինք ըսել Թէ նա և գողուԹիւն), իրարու ձեռնտու ըլլալով՝ մասն առ մասն փոխադրեցին ի հարստագոյն քաղաքաց արեւելից, և կառուցին յանդիման Հանդրին հայելւոյն, ի հազարամեայ զարմանս դարուց. կամ իբր անգամ անգամ յօշելով ի գեղեցկակազմ մարմնոց՝ յօդեցին և հաստատեցին մի այլ գեղեցկագոյն մարմին, — զքանչելի **Տաճար Սրբոյն Մարկոսի**, Թերեւս յետ Սրբոյն Պետրոսի՝ աշխարհամուտ տաճար բովանդակ քրիստոնեայ ազգաց երկրի... Սուրբ Մարկոս. (որովհետեւ հարկ է ակամայ իսկ Թողուլ բազմապատիկ դիտելիք և ըսելիք,) որոյ կարգ կարգ ազնուանիւԹ և մեծամեծ սիւնք փարելով գրկաբաց ճակատին շուրջը՝ քանդակուած կու կրեն վրանին բազմաԹիւ անուանս հայազ-

գին ուխտաւորաց, Թէպէտ և յետին ԺԶ – ԺԸ դարուց, այլ յիշատակք են հետեւողաց իրենց նախնեաց, որ յետ նախնագունիցն՝ գէթ ստուգիւ երկոտասաներորդ դարէն ի վեր՝ կը մտնէին և կ'ելնէին ընդ պանծալի դրունան։ Սուրբ Մարկոս, որոյ անթիւ բազմակերպ և հրաշակերտ կազմուածոց մէջ դրանց աչքի զարնող առաջին է իր դրիւք և ձեռագործ արուեստագիտութեան մէջ նախապատիւ համարուած, մեծ և ճոխ քառեակ մը պղնձաձոյլ ոսկեզօծ Երիվարաց, որոց վրայ հայկական յիշատակ կը սաւառնի։ Այս երիվարաց ճարտար արուեստագէտն՝ համարեալ է յոմանց՝ Լիւսիպպոս, և յայլոց ուրիշ անձինք. այլ հաւանական կարծուի Թէ աշխարհակալ Թագաւորք Արշակունեաց Հայոց՝ որ Քրիստոսէ հարիւր տարի առաջ տիրեցին հեղ մի Ելլադայ, այն դրախտակերպ գաւառէն կորզելով յափշտակելով այդ երիվարները՝ փոխադրեցին ի Հայաստան. ուստի՝ ըստ աւանդութեան՝ Հայոց Տիրիթ Թագաւորէն ընծայեցան Հռովմայ Ներոն կայսեր. Բայց այլք հաւանականագոյն եւս կարծեաք կ'ենթադրեն, թէ մեծն և Սուրբն Տրդատ՝ Կոստանդիանոսի ընծայ ղրկած ըլլայ այդ չորս երիվարները, և սա՝ իր Վոսփորի ափանց վրայ կառուցած Նոր դաստա-

կերտեին՝ Բիւզանդիոնի. անտի ի Վենետիկ փոխադրուելուն դէպք և ժամանակ՝ ամենուն յայտնի է: Մինչեւ որ անժխտելի քննադատութիւն իր վերջին և համոզիչ խօսքը չըսէ, պիտի չդադրինք զարմանքով նայելէն այդ նորաքանչ օդաչու երիվարաց վրայ, իբրեւ ի զանձս՝ որ դարերով պահուեցան ի Հայ երկրի, և իբրեւ ի կողոպուտս՝ հզօր ձեռաց Հայոյն ի տկարացեալ Հռոմէ, և յառատ տուրս հայ ձեռաց առ հզօրագոյնն, ապա նախախնամութեան տնօրինելովը՝ դադրած հօն ուր հիմայ կեցեր են, ի պանծալի գլուխ Վենետկոյ. զի այսպէս պատշաճական և արժանաւոր է մեզ կոչել զեկեղեցի Սրբոյն Մարկոսի, ի հոյլս իր հարիւրաւոր սուրբ և քաղաքական շինուածոց:

Որքան հին և հզօր եղած է Հայոց յարաբերութիւնն և Վենետաց հետ առուտուրն, ատոնց առատ և ընտիր ուղղոյն միջնորդութեամբ, միանգամայն և ինչ կարծիք ունեցեր է ռամիկ Հայն՝ իր մեծահանճար և մեծահնար և ոչ ըստ արժանւոյն իրենց ժամանակի նախանձորդներէն պատուած անձանց վրայ, (ինչպէս Խորենացի մի, Դաւիթ մի, Ղազար մի), ցուցընէ իր այս հետեւեալ աւանդութիւնն, որ իր ծիծաղելի և աղաւական՝ կնգուղի և վենետկեան գդակին չփոթմամբն հանդերձ,

կըրնայ վերի ըսածներուս հաստատութիւն տալ, ինքնին անհաստատ ըլլալով. «Անանիա
» Շիրակեցին տաղտկացեալ ի Հայոց, և
» գնացեալ ի Վենետիկ, և ուսուցեալ է
» Նոցա Թագաւորին՝ քիմեյով զերկաթն առ-
» նել զոսկին (ոսկի). և Նոքա յետ ուսանե-
» լոյն ի Նմանէ՝ մտածեր են սպանանել
» զնա։ Եւ ինքն խնդրեալ է, թէ ոսկոյ մի
» կողմն իւր պատկերն Նկարել. և Նոքա յանձն
» առեալ են այնպէս առնել. և ի Նմանէ թո-
» ղութիւն առնելով՝ զգլուխն կտրեր են։
» Եւ ես ասեմ (ո՞վ ես դու), ինչ է պատճառն,
» եթէ ոչ՝ մեր Հայոց ազգին կարգաւորաց
» Նախանձն, որ ի տգիտութենէ յառաջանայ,
» եւս առաւել ապերախտքն...[1]; որ այն-
» պիսի անհատնելի գանձն կորուսեր են։
» Որ և եալտըզ ոսկոյն մէկ երեսն կնկուղով
» պատկերն՝ Անանիայ Շիրակացուի պատ-
» կերն է»! – Վենետն՝ թող երկու ծիծաղի.
Հայն՝ մէկ ծիծաղի, մէկ խրատուի։

1. Այս տեղ անորոշ բան մի կայ ուրո՞ Զ ?

Բ.

ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆ ՌՈՒԲԻՆԵԱՆ ՀԱՅՈՑ ԸՆԴ ՀԱ-ՅԱՐԱԿԱԶԵՏՈՒԹԵԱՆ ՎԵՆԵՏԿՈՑ. — ԼԵՒՈՆ ՄԵԾԱ-ԳՈՐԾՆ ԵՒ ԴՈՒՔՍՆ ԵՆՐԻԿ ՏԱՆՏՈԼՈՅ։

~~~~~~~~~~

Եթէ լոկ աւանդութիւնն այսչափ հեռու կարող է տանիլ զՀայն, որչափ և առաւել կրնայ յափշտակել զՎենետոն՝ իր հոյակապ գործոց, արձանաց և շինուածոց յիշատակաւ, աչքին առջևէ բերելով զաւարառուն յաղթող, զպանծալին: ի շարս իր հարիւր և քսան տոժերու, զմեծն Ենրիկ Տա՛նտոլոյ։... Բայց անշուշտ թոյլ պիտի տայ և Հայոյն՝ մասնակից ըլլալ իրեն ի մեծարանս այս անձին. վասն զի իրմով կու սկսի այն սերտ և ստոյգ կապակցութիւնն երկուց ազգաց և պետութեանց, հայկականին և վենետկեան. և եթէ ներելի է ըսել, Տա՛նտոլոյ և Լեւոն Ռուբինեան՝ երկու դարուց միջոցին մէջ կրկին գլուխք կրնան համարուիլ իրենց կցորդութեան կամըրջին, ուղղակի. անուղղակի կերպով մ'ևս՝ իրենց ժամանակէն մինչև հիմայ։

Ինչպէս տեսանք, այս երկու ազգաց փո-
~~~~~~~~~~

խադարձ ծանօթութիւնն հին ժամանակաց ի վեր սկսած էր, և հետզհետէ պայծառացաւ երկոտասաներորդ դարու մէջ, Վենետացի վաճառականաց յարևելս յաճախելուն պատճառաւ, և ի Կիլիկիա՝ հայկական իշխանութեան մը հաստատուելով, քիչ յառաջ քան զգրգռել Խաչակրաց յԱսորիս, որ Կիլիկիոյ դրացի աշխարհ մը կրնայ գրուիլ, և դար մի ամբողջ տատանելով մերթ հզօր ու յաջող, և մերթ տկար ու անյաջող բաղդիւ, երկոտասաներորդ դարու վերջերը հանդիսական կերպով հաստատուեցաւ ու զօրացաւ մեծագործն և քաջին Լևոնի թագաւորութեամբ. որ ոչ միայն Ենրիկոսի՝ այլ նա և ընդ ամենայն նշանաւոր իշխողս և զօրավարս ժամանակին՝ կրնայ մրցիլ, առանց մէկէ մը յետնելու: Նոյն դարու մէջ, և իր հօրը ժամանակէն, յառաջադէմքն Վենետք՝ որոց չէր պակսեր ոչ քաջութիւն և ոչ աշխարհաշինութիւն, Իտալիոյ ուրիշ վաճառական հասարակապետութեանց հետ մտեր ու հետազօտեր էին զՆորին Հայաստան, զԿիլիկիա, (որոյ պետք՝ Իշխողք Լերանց կամ Լեռնականք կոչուէին, և ի շնորհս օժանդակութեանն զոր մատուցին Խաչակրաց, առանցմէ՝ կոմսք, պարոնք և մարգիզք կոչուեցան). և վաճառականական փանձարքեր արուեստին բանալին քաջութեամբ

ձեռք ձգեցին, Տիւրոսի երրորդ մասին տի-
րապետելով, որ Լատինաց և բովանդակ
խաչակրութեան ամուր ու ապահով ապաւէն
մը եղաւ։ Եւ ո՞ գիտէ թէ նախ անոր պա-
րըսպաց տակ (յամի 1124) ճանչցած, հա-
ճած ու զարմացած չըլլան Վենետք՝ ընդ
Հայս. երբ տեսան անոնց մէկ երէցը, զԱւե-
տէր (Ventura), որ իրենց մերձաւորներէն
աւելի ճարտարագոյն՝ պարսպամարտ մեքե-
նայ հնարելով դիւրացոյց քաղաքին առումը,
ու երկրորդ Տրոյա մը ըրաւ զՏիւրոս, Հա-
յոց և Վենետաց իրարու հանդիպման ստու-
գագոյն տեղի մը։

Վենետաց վաճառական տոհմից մէջ նոյն
դարուն կիսէն մինչև ցկէս յաջորդին, նշա-
նաւոր երևցաւ Ծիանի տոհմը, յորմէ և ճար-
տարք ոմանք և խոհականք՝ վերացան և բար-
ձրացան մինչև ի գահն դքսական։ Ծանօթ է
բազմաց թէ ինչպէս այն հռչականուն ցեղէն
Սեբաստիանոս՝ դեսպանութեամբ գնաց առ
կայսրն Յունաց յարեւելս. ինչպէս ծանօթ
է նաև իր մեծանձն առատաձեռնութիւնն և
ճոխութիւնն։ Կ'աւանդեն, թէ ոսկի հորթ մը
գտած ըլլայ յԱլդինոյ, ու բաղդին յաջողու-
թեանը փափաքելով հաղորդ ընել և զկարօ-
տեալս, մեր ազգէն Վենետիկ եկող աղքա-
տաց ու պանդխտելոց համար՝ ի բնակութիւն

չնորհեր է զատարեկան հասս իր կալուածոց և տանց, որ ի վաճառափողոցն (merceria) Սրբոյն Յուլիանոսի և ի կամուրջն Պարատ-տէրի. յետոյ իր Թոռն՝ Մարկոս՝ նմանաբար իր տուներէն մէկը պարգևեր է սեպհական Հայոց ազգին. որ այն ժամանակէն (1253) ցայսօր՝ վեցուկէս դարերէ ի վեր՝ Հայոց տուն կը կոչուի և իրենց ձեռքն է. յանուն Հայոց կը կոչուի և փողոցն և մերձաւոր կամուրջն, որ յետոյ նաև Ponte dei Ferali անունը կրած է, ինչպէս նաև հիմայ: Թերևս Ծիանիի կտակին հաստատագոյն և աւելի ծանօթ մասն է սա, և որոյ արդիւնքն ու արգասիքը՝ քիչ մը յետոյ պիտի տեսնենք ընթերցողք:

Գրեթէ նոյն ժամանակաց մէջ առաջին անգամ կը յիշատակուի աղտաղտուկ գետին մի ետև՝ վենետկեան լճաց մէկ անկիւնը, tombe կամ tumbe կոչուած՝ շատ քիչ ջրի երեսէն բարձր, անբնակ կալուած մը Բենեդիկտեան միանձանց. որք կը բնակէին ի մերձաւոր Ս. Սերվիլիոյ կղզւոյն. ասոնցմէ գնեց զհողն Ծուքոլա անունով բարեպաշտ անձ մի յամի 1182, և շինեց անկելանոց ու եկեղեցի մը, որ յետոյ յանուն Սրբոյն Ղազարու կոչուեցաւ, և վրան հինգ հարիւր տարի անցնելէն ետքը՝ բնակութիւն և կայան տրուեցաւ այլալեզու

Բենեդիկտեան միաբանից գաղթելոց ի տար աշխարհէ, ի Հայոց. և ցայսօր յաջորդաբար կը պահեն զտեղին, որ յանուն իրենց Հիմնադրին և ազգին՝ Սուրբ Ղազար Հայոց, S. Lazzaro degli Armeni, կամ Մխիթարեանց վանք կոչուի յԻտալացւոց, և մերթ ևս սոսկապէս Կղզի Հայոց Isola degli Armeni, կամ սոսկ՝ Հայք, Gli Armeni։

Բայց մեք փութամք դառնալ առ Ենրիկ և Լեւոն, և հաշակել Հայոց և Լատինաց գըրովք և դեսպանութեամբք՝ դաշնակցութեան վաւերական սկզբնաւորութիւնը։

Ոմանք ի ծերունի հարց մերոց՝ որ Սըրբոյն Մարկոսի հասարակապետութեան առեն ապրեցան, հարցընելով քաղաքին գլխաւոր պաշտօնէից ոմանց, լսեր են անոնցմէ, թէ Հայոց առաջին գալուստն ի Վենետիկ եղած ըլլայ ի սկիզբն մետասաներորդ դարու, և երկրորդն՝ ի վեշտասաներորդին։ Այս վերջնոյս կրնամք վկայել մենք՝ վասն զի թէպէտ երեքտասաներորդ դարէն ի վեր պակաս եղած չըլլայ Հայոց երթեւեկն, այլ ի կէս վեշտասաներորդին կը յաճախէ, և ի դիւանս եկեղեցեաց քաղաքին կը նշանակուին՝ ոչ միայն անոնց հաստատուն բնակութիւնք, այլ նաև ծնունդք և մահք Հայոց. իսկ առաջին եկաւորութիւն նոցա ի մետասաներորդ դա-

բու՝ դեռ եւս մութ է. բայց գուցէ ի վերջ
ԺԲ դարու, առ իշխանութեամբ երկոցուն
յիշեալ վեհից և յառաջ քան զԹագաւորել
Լեւոնի՝ երբ դեռ եւս Պարոն կ'անուանուէր,
և արքունական Թագին Թեկնածու էր. որով
հարկ կ'ըլլայ ենթադրել թէ քանի որ Ենրիկ
արեւելք եկած չէր, իր մէկ դեսպանին
կամ Նուիրակի ձեռքով սկզբնաւորած ըլլայ
ծագումն հայ-վենետկեան յարաբերութեանց.
ինչպէս կ'աւանդէ Նաւաճերոյ անուն մէկ գը-
րողն, իբր թէ 1196ին ղրկուած ըլլայ ի Հայս
(Կիլիկիա) իրենց առաջին գունցն [1]; ինձ կ'ե-
րեւի թէ պատմիչն կը կանխէ. որովհետեւ
Պայլից հաստատութիւն ի Հայս աւելի ուշ է.
ու իրենց հաստատութենէն ետքն ալ առջի
թերան Պայլք Աքքեայ՝ ի Հայաստան Նստող
Պայլին Թոշակը կը հատուցանէին: Կա-
րելի է որ յառաջ քան զայն՝ Պայլք Վենե-
տաց ունեցած ըլլան իրենց մէկ երեսփոխանը
Ռուբինեանց երկրին մէջ, ուր ի սկզբան սա-
կաւաթիւ էին իրենց քաղաքացիք քան զԳե-
նուացիս, ինչպէս կը գուշակուի Լեւոնի պար-

(1). 1196. La signoria di Venezia acciocchè i suoi cittadini potessero mercantare per tutto, mandò Messer Giacomo Badoer ambasciatore al re di Trebisonda, un bailo in Trebisonda e così nell' Armenia, e alla Tana un consolo.

և որոյ հովանւոյն տակ՝ ի թիւս սրբասուն և աստուածանուէր կուսանաց՝ ընծայած են զանձինս և ոմանք ի Հայազգի օրիորդաց։ Գտնուին թերևս և այլ թանկագին անօթք սրբազանք՝ հայկական նշմարօք, եթէ յուզուի Ս. Մարկոսի պատուական գանձատունն։

Սուրբ Մարկո՛ս… Անկարելի է Հայ–Վենետաց յիշատակութիւն լրած ատեն՝ չխոնարհիլ անգամ մ՚այլ առաջի հրաշակերտ և հրաշանուն տաճարիս, որոյ համար կրնանք ըսել, թէ ճարտարութիւն, ճոխութիւն, բարեպաշտութիւն (չքաշուինք ըսել թէ նա և գողութիւն), իրարու ձեռնտու ըլլալով՝ մասն առ մասն փոխադրեցին ի հարստագոյն քաղաքաց արևելից, և կառուցին յանդիման Հանդրին հայելւոյն, ի հազարամեայ զարմանս դարուց. կամ իբր անգամ անգամ յօշելով ի գեղեցկակազմ մարմնոց՝ յօդեցին և հաստատեցին մի այլ գեղեցկագոյն մարմին, — զսքանչելի Տաճար Սրբոյն Մարկոսի, թերևս յետ Սրբոյն Պետրոսի՝ աշխարհահռչակ տաճար բովանդակ քրիստոնեայ ազգաց երկրի։.. Սուրբ Մարկո՛ս. (որովհետև հարկ է ակամայ իսկ թողուլ բազմապատիկ դիտելիք և ըսելիք,) որոյ կարգ կարգ ազնուանիւթ և մեծամեծ սիւնք փարելով գրկաբաց ճակատին շուրջը՝ քանդակուած կուկրեն վրանին բազմաթիւ անուանս հայազ-

գին ուխտաւորաց, Թէպէտ և յետին ԺԶ–ԺԸ դարուց, այլ յիշատակք են հետևողաց իրենց նախնեաց, որ յետ նախնագունիցն՝ գէթ ստուգիւ երկոտասաներորդ դարէն ի վեր՝ կը մտնէին և կ'ելնէին ընդ պանծալի դրունան։ Սուրբ Մարկոս, որոյ անթիւ բազմակերպ և հրաշակերտ կազմուածոց մէջ դրանց աչքի զարնող առաջին է իր դրիւք և ձեռագործ արուեստագիտութեան մէջ նախապատիւ համարուած, մեծ և ճոխ քառեակ մը պղնձաձոյլ ոսկէզօծ Երիվարաց, որոց վրայ հայկական յիշատակ կը սաւառնի։ Այս երիվարաց ճարտար արուեստագէտն՝ համարեալ է յոմանց՝ Լիւսիպպոս, և յայլոց ուրիշ անձինք. այլ հաւանական կարծուի թէ աշխարհակալ Թագաւորք Արշակունեաց Հայոց՝ որ Քրիստոսէ հարիւր տարի առաջ տիրեցին հեղ մի Ելլադայ, այն դրախտակերպ գաւառէն կորզելով յափշտակելով այդ երիվարները՝ փոխադրեցին ի Հայաստան. ուստի՝ ըստ աւանդութեան՝ Հայոց Տիրիթ Թագաւորէն ընծայեցան Հռովմայ Ներոն կայսեր. Բայց այլք հաւանականագոյն ևս կարծեօք կ'ենթադրեն, թէ մեծն և Սուրբն Տրդատ՝ Կոստանդիանոսի ընծայ ղրկած ըլլայ այդ չորս երիվարները, և սա՝ իր Վոսփորի ափանց վրայ կառուցած Նոր դաստա-

կերտին՝ Բիւզանդիոնի. անտի ի Վենետիկ փոխադրուելուն դէպք և ժամանակ՝ ամենուն յայտնի է։ Մինչեւ որ անժխտելի քննադատութիւն իր վերջին և համոզիչ խօսքը չըսէ, պիտի չդադրինք զարմանքով նայելէն այդ նորասքանչ օդաչու երիվարաց վրայ, իբրեւ ի գանձս՝ որ դարերով պահուեցան ի Հայ երկրի, և իբրեւ ի կողոպուտս՝ հզօր ձեռաց Հայոյն ի տկարացեալ Հռոմէ, և յառատ տուրս հայ ձեռաց առ հզօրագոյնն, ապա նախախնամութեան տնօրինելովը՝ դադրած հօն ուր հիմայ կեցեր են, ի պանծալի գլուխ Վենետկոյ. զի այսպէս պատշաճական և արժանաւոր է մեզ կոչել զեկեղեցի Սրբոյն Մարկոսի, ի հոյլս իր հարիւրաւոր սուրբ և քաղաքական շինուածոց։

Որքան հին և հզօր եղած է Հայոց յարաբերութիւնն և Վենետաց հետ առուտուրն, ատոնց առատ և ընտիր ոսկւոյն միջնորդութեամբ, միանգամայն և ինչ կարծիք ունեցեր է ռամիկ Հայն՝ իր մեծահանճար և մեծահնար և ոչ ըստ արժանւոյն իրենց ժամանակի նախանձորդներէն պատուած անձանց վրայ, (ինչպէս Խորենացի մի, Դաւիթ մի, Ղազար մի), ցուցընէ իր այս հետեւեալ աւանդութիւնն, որ իր ծիծաղելի և աղաւական՝ կնգուղի և Վենետկեան գդակին չփոթմամբն հանդերձ,

կըրնայ վերի ըսածներուս հաստատութիւն տալ, ինքնին անհաստատ ըլլալով. «Անանիա
» Շիրակեցին տաղտկացեալ ի Հայոց, և
» գնացեալ ի Վենետիկ, և ուսուցեալ է
» նոցա թագաւորին՝ քիմեյով զերկաթն առ-
» նել զոսկին (ոսկի). և նոքա յետ ուսանե-
» լոյն ի նմանէ՝ մտածեր են սպանանել
» զնա: Եւ ինքն խնդրեալ է, թէ ոսկոյ մի
» կողմն իւր պատկերն նկարել. և նոքա յանձն
» առեալ են այնպէս առնել. և ի նմանէ թո-
» ղութիւն առնելով՝ զգլուխն կտրեր են:
» Եւ ես ասեմ (ո՞վ ես դու), ինչ է պատճառն,
» եթէ ոչ՝ մեր Հայոց ազգին կարգաւորաց
» նախանձն, որ ի տգիտութենէ յառաջանայ,
» եւս առաւել ապերախտքն...[1]: որ այն-
» պիսի անհատնելի գանձն կորուսեր են:
» Որ և եալտըզ ոսկոյն մէկ երեսն կնկուղով
» պատկերն՝ Անանիայ Շիրակացուի պատ-
» կերն է»! – Վեննետն՝ թող երկու ծիծաղի.
Հայն՝ մէկ ծիծաղի, մէկ խրատուի:

1. Այս տեղ անորոշ բառ մի կայ ոչ՝ն Զ ?

Բ.

ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆ ՌՈՒԲԻՆԵԱՆ ՀԱՅՈՑ ԸՆԴ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՎԵՆԵՏԿՈՅ. — ԼԵՒՈՆ ՄԵԾԱԳՈՐԾՆ ԵՒ ԴՈՒՔՍՆ ԵՆՐԻԿ ՏԱՆՏՈԼՈՅ։

Եթէ լոկ աւանդութիւնն այսչափ հեռու կարող է տանիլ զՀայն, որչափ եւս առաւել կրնայ յափշտակել զՎենետոն՝ իր հոյակապ գործոց, արձանաց եւ շինուածոց յիշատակաւ, աչքին առջեւ բերելով զաւարառուն յաղթող, զպանծալին։ ի չարս իր հարիւր եւ քսան տոժերու, զմեծն Ենրիկ Տանտոլոյ։... Բայց անշուշտ թոյլ պիտի տայ եւ Հայոյն՝ մասնակից ըլլալ իրեն ի մեծարանս այս անձին. վասն զի իրմով կու սկսի այն սերտ եւ ստոյգ կապակցութիւնն երկուց ազգաց եւ պետութեանց, հայկականին եւ վենետկեան. եւ եթէ ներելի է ըսել, Տանտոլոյ եւ Լեւոն Ռուբինեան՝ երկու դարուց միջոցին մէջ կրկին գլուխք կրնան համարուիլ իրենց կցորդութեան կամրջին, ուղղակի. անուղղակի կերպով մ'եւս՝ իրենց ժամանակէն մինչեւ հիմայ։

Ինչպէս տեսանք, այս երկու ազգաց փո-

խաղարձ ծանօթութիւնն հին ժամանակաց ի վեր ակսած էր, և հետզհետէ պայծառացաւ երկոտասաներորդ դարու մէջ, Վենետացի վաճառականաց յարևելս յաճախելուն պատճառաւ, և ի Կիլիկիա՝ հայկական իշխանութեան մը հաստատուելով, քիչ յառաջ քան զդղրդել Խաչակրաց զԱսորիս, որ Կիլիկիոյ դրացի աշխարհ մը կրնայ գրուիլ, և դար մի ամբողջ տատանելով մերթ հզօր ու յաջող, և մերթ տկար ու անյաջող բաղդիւ, երկոտասաներորդ դարու վերջերը հանգիստական կերպով հաստատուեցաւ ու զօրացաւ մեծագործն և քաջին Լևոնի թագաւորութեամբ. որ ոչ միայն Ենրիկոսի՝ այլ նա և ընդ ամենայն նշանաւոր իշխողս և զօրավարս ժամանակին՝ կրնայ մրցիլ, առանց մէկէ մը յետնելու: Նոյն դարու մէջ, և իր հօրը ժամանակէն, յառաջադէմքն Վենետք՝ որոց չէր պակսեր ոչ քաջութիւն և ոչ աշխարհաշինութիւն, Իտալիոյ ուրիշ վաճառական հասարակապետութեանց հետ մտեր ու հետազօտեր էին զՆորն Հայաստան, զԿիլիկիա, (որոյ պետք՝ Իշխողք մերոնց կամ Լևոնականք կոչուէին, և ի շնորհս օժանդակութեանն զոր մատուցին Խաչակրաց, առանցմէ՝ կոմսք, պարոնք և մարգիզք կոչուեցան). և վաճառականական գանձաբեր արուեստին բանալին քաջութեամբ

ձեռք ձգեցին, Տիւրոսի երրորդ մասին տիրապետելով, որ Լատինաց և բովանդակ խաչակրութեան ամուր ու ապահով ապաւէն մը եղաւ։ Եւ ո՞ գիտէ թէ նախ անոր պարըսպաց տակ (յամի 1124) ճանչցած, հաճած ու զարմացած չըլլան Վենետք՝ ընդ Հայս. երբ տեսան անոնց մէկ երէցը, զԱւետէք (Ventura), որ իրենց մերձաւորներէն աւելի ճարտարագոյն՝ պարապամարտ մեքենայ հնարելով դիւրացոյց քաղաքին առումը, ու երկրորդ Տրոյա մը ըրաւ զՏիւրոս, Հայոց և Վենետաց իրարու հանդիպման ստուգագոյն տեղի մը։

Վենետաց վաճառական տոհմից մէջ նոյն դարուն կիսէն մինչև ցկէս յաջորդին, նշանաւոր երևցաւ Ծիանի տոհմը, յորմէ և ճարտարք ոմանք և խոհականք՝ վերացան և բարձրացան մինչև ի գահն դքսական։ Ծանօթ է բազմաց թէ ինչպէս այն հռչականուն ցեղէն Սեբաստիանոս՝ դեսպանութեամբ գնաց առ կայսրն Յունաց յարեւելս. ինչպէս ծանօթ է նաև իր մեծանձն առատաձեռնութիւնն և ճոխութիւնն։ Կ՚աւանդեն, թէ ոսկի հորթ մը գտած ըլլայ յԱլդինոյ, ու բաղդին յաջողութեանը փափաքելով հաղորդ ընել և զկարօտեալս, մեր ազգէն Վենետիկ եկող աղքատաց ու պանդխտելոց համար՝ ի բնակութիւն

շնորհեր է զտարեկան հասս իր կալուածոց և տանց, որ ի վաճառափողոցն (merceria) Սրբոյն Յուլիանոսի և ի կամուրջն Պարատ-տէրի. յետոյ իր թոռն՝ Մարկոս՝ Նմանապար իր տուներէն մէկը պարգևեր է սեպհական Հայոց ազգին. որ այն ժամանակէն (1253) ցայսօր՝ վեցուկէս դարերէ ի վեր՝ Հայոց տուն կը կոչուի և իրենց ձեռքն է. յանուն Հայոց կը կոչուի և փողոցն և մերձաւոր կամուրջն, որ յետոյ նաև Ponte dei Ferali անունը կրած է, ինչպէս նաև հիմայ։ Թերևս Ծիրանիի կտակին հաստատագոյն և աւելի ծանօթ մասն է սա, և որոյ արդիւնքն ու արգասիքը՝ քիչ մը յետոյ պիտի տեսնեն ընթերցողք։

Գրեթէ նոյն ժամանակաց մէջ առաջին անգամ կը յիշատակուի աղտաղտուկ գետին մի ևս՝ վենետկեան լճաց մէկ անկիւնը, tombe կամ tumbe կոչուած՝ շատ քիչ ջրի երեսէն բարձր, անբնակ կալուած մը Բենեդիկտեան միանձանց. որք կը բնակէին ի մերձաւոր Ս. Սերվիլիոյ կղզւոյն. առոնցմէ գնեց զհողն Ծուքոլա անունով բարեպաշտ անձ մի յամի 1182, և շինեց անկելանոց ու եկեղեցի մը, որ յետոյ յանուն Սրբոյն Ղազարու կոչուեցաւ, և վրան հինգ հարիւր տարի անցնելէն ետքը՝ բնակութիւն և կայան տրուեցաւ այլալեզու

Բենեդիկտեան միանձանց պաղթելոց ի տար
աշխարհէ, ի Հայոց. և ցայսօր յաջորդաբար
կը պահեն զտեղին, որ յանուն իրենց Հի-
մնադրին և ազգին՝ Սուրբ Ղազար Հայոց, S.
Lazzaro degli Armeni, կամ Մխիթարեանց
վանք կոչուի յիտալացւոց, և մերթ եւս սու-
կապէս Կղզի Հայոց Isola degli Armeni, կամ
սոսկ՝ Հայք, Gli Armeni:

Բայց մեք փութանք դառնալ առ Ենրիկ
և Լևոն, և հռչակել Հայոց և Լատինաց գը-
րովք և դեսպանութեամբք՝ դաշնակցութեան
վաւերական սկզբնաւորութիւնը:

Ոմանք ի ծերունի հարց մերոց՝ որ Սըր-
բոյն Մարկոսի հասարակապետութեան ատեն
ապրեցան, հարցընելով քաղաքին գլխաւոր
պաշտօնէից ոմանց, լսեր են անոնցմէ, թէ
Հայոց առաջին գալուստն ի Վենետիկ եղած
ըլլայ ի սկիզբն մետասաներորդ դարու, և
երկրորդն՝ ի վեշտասաներորդին: Այս վերջ-
նոյս կրնամք վկայել մենք՝ վասն զի Թէպէտ
երեքտասաներորդ դարէն ի վեր պակաս ե-
ղած չըլլայ Հայոց երթեւեկն, այլ ի կէս վեշ-
տասաներորդին կը յաճախէ, և ի դիւանս
եկեղեցեաց քաղաքին կը նշանակուին՝ ոչ
միայն անոնց հաստատուն բնակութիւնք, այլ
նաև ծնունդք և մահք Հայոց. իսկ առաջին
եկաւորութիւն նոցա ի մետասաներորդ դա-

րու՝ դեռ եւս մութ է. բայց գուցէ ի վերջ ԺԲ դարու, առ իշխանութեամբ երկոցուն յիշեալ վեհիցն և յառաջ քան զԹագաւորել Լեւոնի՝ երբ դեռ եւս Պարոն կ'անուանուէր, և արքունական Թագին Թեկնածու էր. որով հարկ կ'ըլլայ ենթադրել թէ քանի որ Ընրիկ արևելք եկած չէր, իր մէկ դեսպանին կամ նուիրակի ձեռքով սկզբնաւորած ըլլայ ծագումն հայ-վենետկեան յարաբերութեանց. ինչպէս կ'աւանդէ Նաւաճերոյ ասոնց մէկ գըրողն, իբր թէ 1196ին ղրկուած ըլլայ ի Հայս (Կիլիկիա) իրենց առաջին զունցն[1]: ինձ կ'երեւի թէ պատմիչն կը կանխէ. որովհետև Պայլից հաստատութիւն ի Հայս աւելի ուշ է. ու իրենց հաստատութենէն առջն ալ առջի բերան Պայլք Աքքեայ՝ ի Հայաստան նստող Պայլին Թոշակը կը հատուցանէին: Կարելի է որ յառաջ քան զայն՝ Պայլք Վենետաց ունեցած ըլլան իրենց մէկ երեսփոխանը Ռուբինեանց երկրին մէջ, ուր ի սկզբան սակաւաթիւ էին իրենց քաղաքացիք քան զԳենուացիս, ինչպէս կը գուշակուի Լեւոնի պար-

(1). 1196. La signoria di Venezia acciocchè i suoi cittadini potessero mercantare per tutto, mandò Messer Giacomo Badoer ambasciatore al re di Trebisonda, un bailo in Trebisonda e così nell' Armenia, e alla Tana un consolo.

կերտին՝ Բիւզանդիոնի. անտի ի Վենետիկ փոխադրուելուն դէպք և ժամանակ՝ ամենուն յայտնի է։ Մինչև որ անժխտելի քննադատութիւն իր վերջին և համոզիչ խօսքը չըսէ, պիտի չդադրինք զարմանքով նայելէն այդ նորաքանչ օդաչու երիվարաց վրայ, իբրև ի գանձս՝ որ դարերով պահուեցան ի Հայ երկրի, և իբրև ի կողոպուտս՝ հզօր ձեռաց Հայոյն ի տկարացեալ Հռոմէ, և յառատ տուրս Հայ ձեռաց առ հզօրագոյնն, ապա նախախնամութեան տնօրինելովը՝ դադրած հօն ուր հիմայ կեցեր են, ի պանծալի գլուխ Վենետկոյ. զի այսպէս պատշաճական և արժանաւոր է մեզ կոչել զեկեղեցի Սրբոյն Մարկոսի, ի հոյլս իր հարիւրաւոր սուրբ և քաղաքական շինուածոց։

Որքան հին և հզօր եղած է Հայոց յարաբերութիւնն և Վենետաց հետ առուտուրն, անոնց առատ և ընտիր ոսկւոյն միջնորդութեամբ, միանգամայն և ինչ կարծիք ունեցեր է ռամիկ Հայն՝ իր մեծահանճար և մեծահնար և ոչ ըստ արժանւոյն իրենց ժամանակի նախանձորդներէն պատուած անձանց վրայ, (ինչպէս Խորենացի մի, Դաւիթ մի, Ղազար մի), ցուցընէ իր այս հետեւեալ աւանդութիւնն, որ իր ծիծաղելի և աղաւական՝ կնգուղի և վենետկեան գդակին շփոթմամբն հանդերձ,

կըրնայ վերի ըսածներուս հաստատութիւն տալ, ինքնին անհաստատ ըլլալով. «Անանիա » Շիրակեցին տաղտկացեալ ի Հայոց, և » գնացեալ ի Վենետիկ, և ուսուցեալ է » նոցա Թագաւորին՝ քիմեյով զերկաթն առ» նել զոսկին (ոսկի). և նոքա յետ ուսանե» լոյն ի նմանէ՝ մտածեր են սպանանել » զնա։ Եւ ինքն խնդրեալ է, թէ ոսկոյ մի » կողմն իւր պատկերն նկարել. և նոքա յանձն » առեալ են այնպէս առնել. և ի նմանէ թո» ղութիւն առնելով՝ զգլուխն կտրեր են։ » Եւ ես ասեմ (ո՞վ ես դու), ինչ է պատճառն, » եթէ ոչ՝ մեր Հայոց ազգին կարգաւորաց » նախանձն, որ ի տգիտութենէ յառաջանայ, » եւս առաւել ապերախտքն...[1]։ որ այն» պիսի անհատնելի գանձն կորուսեր են։ » Որ և ետլտըզ ոսկոյն մէկ երեսն կնկուղով » պատկերն՝ Անանիայ Շիրակացուի պատ» կերն է»! – Վենետն՝ թող երկու ծիծաղի. Հայն՝ մէկ ծիծաղի, մէկ խրատուի։

1. Այս տեղ անորոշ բառ մի կայ որ՝ն Ջ ?

Բ.

ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆ ՌՈՒԲԻՆԵԱՆ ՀԱՅՈՑ ԸՆԴ ՀԱՍԱՐԱԿԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՎԵՆԵՏԿՈՅ. — ԼԵՒՈՆ ՄԵԾԱԳՈՐԾՆ ԵՒ ԴՈՒՔՍՆ ԵՆՐԻԿ ՏԱՆՏՈԼՈՅ:

Եթէ լոկ աւանդութիւնն այսչափ հեռու կարող է տանիլ զՀայն, որչափ ևս առաւել կրնայ յափշտակել զՎենետն՝ իր հոյակապ գործոց, արձանաց և շինուածոց յիշատակաւ, աչքին առջեւ բերելով զաւարառուն յաղթող, զպանծալին։ ի շարս իր հարիւր և քսան տոժերու, զմեծն Ենրիկ Տանտոլոյ:... Բայց անշուշտ թոյլ պիտի տայ և Հայոյն՝ մասնակից ըլլալ իրեն ի մեծարանս այս անձին. վասն զի իրմով կու սկսի այն սերտ և ստոյգ կապակցութիւնն երկուց ազգաց և պետութեանց, Հայկականին և Վենետկեան. և եթէ ներելի է ըսել, Տանտոլոյ և Լեւոն Ռուբինեան՝ երկու դարուց միջոցին մէջ կրկին գլուխք կրնան համարուիլ իրենց կցորդութեան կամրջին, ուղղակի. անուղղակի կերպով մ'եւս՝ իրենց ժամանակէն մինչև հիմայ:

Ինչպէս տեսանք, այս երկու ազգաց փո-

խաղարձ ծանօթութիւնն հին ժամանակաց ի վեր սկսած էր, և հետզհետէ պայծառացաւ երկոտասաներորդ դարու մէջ, Վենետացի վաճառականաց յարևելս յաճախելուն պատճառաւ, և ի Կիլիկիա՝ հայկական իշխանութեան մը հաստատուելով, քիչ յառաջ քան զդրդել Խաչակրաց յԱսորիս, որ Կիլիկիոյ դրացի աշխարհ մը կրնայ գրուիլ, և դար մի ամբողջ տատանելով մերթ հզօր ու յաջող, և մերթ տկար ու անյաջող բաղդիւ, երկոտասաներորդ դարու վերջերը հանդիսական կերպով հաստատուեցաւ ու զօրացաւ մեծագործն և քաջին Լևոնի թագաւորութեամբ. որ ոչ միայն Ենրիկոսի՝ այլ նա և ընդ ամենայն նշանաւոր իշխողս և զօրավարս ժամանակին՝ կրնայ մրցիլ, առանց մէկէ մը յետնելու: Նոյն դարու մէջ, և իր հօրը ժամանակէն, յառաջադէմքն Վենետք՝ որոց չէր պակսեր ոչ քաջութիւն և ոչ աշխարհաշինութիւն, Իտալիոյ ուրիշ վաճառական հասարակապետութեանց հետ մտեր ու հետազօտեր էին զՆորն Հայաստան, զԿիլիկիա, (որոյ պետք՝ Իշխողք լերանց կամ Լեռնականք կոչուէին, և ի շնորհս օժանդակութեանն զոր մատուցին Խաչակրաց, առանցմէ՝ կոմսք, պարոնք և մարգիզք կոչուեցան). և վաճառականական գանձաբեր արուեստին բանալին քաջութեամբ

ձեռք ձգեցին, Տիւրոսի երրորդ մասին տիրապետելով, որ Լատինաց և բովանդակ խաչակրութեան ամուր ու ապահով ապաւէն մը եղաւ։ Եւ ո՞ գիտէ թէ նախ անոր պարըսպաց տակ (յամի 1124) ճանչցած, հաճած ու զարմացած չըլլան Վենետք՝ ընդ Հայս. երբ տեսան անոնց մէկ երէցը, զՎետիւր (Ventura), որ իրենց մերձաւորներէն աւելի ճարտարագոյն՝ պարապամարտ մեքենայ հնարելով՝ դիւրացոյց քաղաքին առումը, ու երկրորդ Տրոյա մը ըրաւ զՏիւրոս, Հայոց և Վենետաց իրարու հանդիպման առագագոյն տեղի մը։

Վենետաց վաճառական տոհմից մէջ նոյն դարուն կիսէն մինչև ցկէս յաջորդին, նշանաւոր երևցաւ Զիանի տոհմը, յորմէ և ճարտարք ոմանք և խոհականք՝ վերացան և բարձրացան մինչև ի գահն դքսական։ Ծանօթ է բազմաց թէ ինչպէս այն հռչակաւորուն ցեղէն Սեբաստիանոս՝ դեսպանութեամբ գնաց առ կայսրն Յունաց յարեւելս. ինչպէս ծանօթ է նաև իր մեծանձն առատաձեռնութիւնն և ճոխութիւնն։ Կ'աւանդեն, թէ ոսկի հորթ մը գտած ըլլայ յԱլդինոյ, ու բաղդին յաջողութեանը փափաքելով հաղորդ ընել և զկարօտեալս, մեր ազգէն Վենետիկ եկող աղքատաց ու պանդխտելոց համար՝ ի բնակութիւն

չնորհէր է զտարեկան հասս իր կալուածոց և տանց, որ ի վաճառափողոցն (merceria) Սրբոյն Յուլիանոսի և ի կամուրջն Գարատտէրի. յետոյ իր թոռն՝ Մարկոս՝ նմանապար իր տուներէն մէկը պարգևեր է սեպհական Հայոց ազգին. որ այն ժամանակէն (1253) ցայսօր՝ վեցուկէս դարերէ ի վեր՝ Հայոց տուն կը կոչուի և իրենց ձեռքն է. յանուն Հայոց կը կոչուի և փողոցն և մերձաւոր կամուրջն, որ յետոյ նաև Ponte dei Ferali անունը կրած է, ինչպէս նաև հիմայ: Թերևս Ծիանիի կտակին հաստատագոյն և աւելի ծանօթման է սա, և որոյ արդիւնքն ու արգասիքը՝ քիչ մը յետոյ պիտի տեսնեն ընթերցողք:

Գրեթէ նոյն ժամանակաց մէջ առաջին անգամ կը յիշատակուի աղտաղտուկ գետին մի եւս՝ վենետկեան լճաց մէկ անկիւնը, tombe կամ tumbe կոչուած՝ շատ քիչ ջրի երեսէն բարձր, անբնակ կալուած մը Բենեդիկտեան միանձանց. որք կը բնակէին ի մերձաւոր Ս. Սերվիլիոյ կղզւոյն. առանցմէ գնեց զհողն Ծուքոլա անունով բարեպաշտ անձ մի յամի 1182, և շինեց անկելանոց ու եկեղեցի մը, որ յետոյ յանուն Սրբոյն Ղազարու կոչուեցաւ, և վրան հինգ հարիւր տարի անցնելէն ետքը՝ բնակութիւն և կայան տրուեցաւ այլալեզու

տօ Հեթում Ա. որ քանի տարիներէ ի վեր կը Թագաւորէր (1226), իր հօր Կոստանդին մեծ իշխանին՝ ճարտարութեամբ, ամուսնանալով ընդ Զապելի՝ միակ դստեր և օրինաւոր ժառանգի մեծին Լեւոնի. անոր հետ տէր ըլլալով նաև արքունական գանձուն, որոյ պաշտպան էր խորագէտ և ահարկու ծերունի Թագաւորահայրն՝ քառասուն տարի։ Հեթում՝ իր և Թագուհւոյն անուամբը շնորհեց կամ կրկին հաստատեց Վենետաց տրուած երկրորդ ծանօթ Պարգևագիրը յամսեանն մարտի. որոյ մէջ քանի մը նոր պայմանք կամ շնորհք աւելցած են. ինչպէս, Վենետաց մէջ վէճ մը ծագած ատեն՝ իրաւարարքն յարքունուստ սահմանուին. ու երբ իրաւախոհութիւնն անկարելի ըլլայ, այն ատեն Սսոյ արքեպիսկոպոսն իրենց դատաստանը տեսնէ և վճռէ. նոյնպէս, անժառանգ վախճանեալ Վենետաց համար բաւական ըլլայ Թագաւորական վճիռն, առանց դքսին կամ Աքքեայի պայլին թղթոց սպասելու։

Տասնուվեց տարիէ ետքը Ռանիերոյ Ծէնոյ դքսին խնդրանօք ու իր Յովհաննէս Ծէնոյ դեսպանին ձեռօք՝ Հեթում նորոգեց պարգևագիրը, յամի 1261, յամսեանն նոյեմբերի, Թորոս վարդապետի ձեռքով, ու վաւերացնելով Յովհաննէս անուն քահանայի

մը ստորագրութեամբ, որ Վենետաց Նոտար էր յԱքքեա. Պայմաններն առաջնոյն մէջ նշանակուածին նման ու համաձայն են. միայն տար մէջ փոխանակ Մամեստիոյ՝ Թոյլ կու-տայ անոնց և իշխանութիւն ի Սիս մայրա-քաղաքի հաստատել իրենց բնակութիւնը և փնդուկ ունենալ հոն. և որ աւելի արժա-նաւորն է նշանակութեան, նաև յԱյաս քա-ղաքի, et apud Iaciam dabimus eis locum ad faciendum domum: Նաւահանգիստ և շահաստան քաղաքիս այս առաջին յիշատա-կութիւնն լսուի ի մերոցս, որ գրեթէ ամբողջ դարու մը միջոց Կիլիկիոյ առաջին անունն եղաւ, և առաջին ծանօթագոյն և ստէպ գը-րուցուած թէ յարևելս և թէ մանաւանդ յա-րևմուտս՝ այլ և այլ անուանակոչութեամբ. ինչպէս Ayacio, Layazzo, Giazzo, Iacia. և եթէ ոչ առաջին վաճառաշահ քաղաք ի վե-րայ երկրի, բայց և ոչ մէկու մը երկրորդ. որոյ վերայ մարթ էր յերկարագոյն գրել, ինչպէս գրուած է յայլոց և մեզմէ: Գուշա-կուի թէ Եգէա (Egea) քաղաքին՝ ինչպէս կը կոչուէր ի հնումն՝ աւերակաց վրայ կա-ռուցուած և նոր քաղաք մը բարձրացած ըլլայ, և ի կէս երեքտասաներորդ դարու՝ Հեթմոյ տուած երկու Պարգեւագրաց մի-ջոց ժամանակին՝ անքոյթ և յաջողակ նաւա-

հանդիստ մը դարձած։ — Հեթմոյ այս պարգեւագիրն առ Վեննետս՝ կարծեմ որ մինչեւ հիմայ քննուած ու հրատարակուած չէր, ոչ այլ այսքան հին թուական ունեցող Այասայ անուանն։ Հեթմոյ հրովարտակին լատին թարգմանութեան մէջ, ուսկէ կնիք հայ բնագիրը՝ Հայոց թագաւորական քարտուղար Թորոս եպիսկոպոսի թարգմանութեանն հետ, անուր էր Վենետիկեցի նօտարն. բայց Վենետկոյ դքսական դիւանաց ուրիշ արքունի բնագրաց հետ հրոյ ճարակ եղած է անշուշտ. բարեբաղդաբար հին օրինակք և կրկնագրութիւնք պահուած են և կը պահուին ցարդ ի դիւանատան քաղաքին։

Երբ այսպէս հայկական նաւահանգիստն Այասայ բացուեցաւ համաշխարհական վաճառականութեան, հարկ էր այնուհետեւ հաստատել յայնմ քաղաքի և Պայլ ի դիմաց Վենետկոյ, ուր Հասարակապետութեան հպատակք խուռն կը դիմէին իրենց նաւերով (galea), և յարեւելից կարաւանք կու գային ընդ ցամաք։ Նոր պարգեւագիր մի տուած է յամին 1271՝ Լեւոն Բ որդի Հեթմոյ. որ և ի փռանկ լեզու թարգմանուած է ի Ճոֆրուա (Jeoffroy) արքունի թարգմանէ, և ի խնդրոյ Լորենցոյ Թիէփոլոյ դքսի յանձնուած առ դեսպանն Պանկրացիոյ Մալիպիէրոյ։ Այս

Պարգևագրի մէջ Նախ և առէպ կը յիշուի Պայլն ի Հայս. իսկ Վենետկոյ դիւանաց մէջ ինձ ծանօթ եղածն՝ երեք տարի յետոյ շնորհուած է (1274, օգոստոս 14, ի վճիռս Քառասնից ժողովոյն), և առաջին կ՚երևնայ ի շարս Նման Պարգևագրաց. որովհետև այսպիսի սկզբնաւորութիւն մը ունի. Incipiunt consilia Baiulo Armenie pertinentia. որով կ՚օրինադրէ Պայլին՝ իր խորհրդականաց երեքին երկու մասին խորհրդոյ համաձայնութեամբ՝ Հայաստանէն բամբակի գնման օրէնքը սահմանել։ Քանի մը տարի յետոյ՝ (1279, յունիս 15) կը պատուիրէ նոյն ատեանն Քառասնից՝ իր պաշտօնակցաց հետ կրկին ընտրութեամբ վերահաստատել ի պաշտամանն զՊայլն Հայոց։ Իսկ 1282ին յ՚ 30 յուլիսի կը վճռէ Ատեանն Մեծ՝ որ Հայոց Պայլին Թոշակը հաւասար ըլլայ Աքքեայի Պայլին տրուածին, և չափն ալ կը սահմանէ քանի մը օր ետքը ուրիշ վճռով մը (8 օգոստոս), 400 բիզանդ դրամ. զոր քանի մը տարի ետքը կը յաւելու մինչև ի 600 բիզանդ [1]։

(1). Նոյն ատեններն յաճախուած և ընդհանրապէս ի գործածութեան դրամն՝ էր « Բիզանդ » կոչուածն, որոյ անուանէն կը յայտնուի ծագումն. բայց քանակը կը զանազանէր ըստ այլ և այլ տեղեաց՝ որոց անուամբը

Գ.

ԴԱՅԼՔ ՎԵՆԵՏԱՑ Ի ՀԱՅՍ (ԿԻԼԻԿԻԱ).

Առաջին Դայլի յիշատակութեան կը հանդիպինք – ինչպէս ըսինք – յամի 1271. իսկ յանուանէ առաջին Դայլ՝ Վենետկոյ դիւանաց մէջ կը գտնենք ի 1282 (յուլիս 22) զՄարինոյ Պատռէր: Բայց որովհետեւ զանազան գործք և վճիռք Հայ–Վենետկեան իրաց խառն են Դայլից անուամբ, ժամանակի կարգաւ այդ գործերը յիշատակելնէս յառաջ, դնենք նա և նոյնպէս ժամանակագրապէս Դայլերը, որչափ ծանօթք են մեզ, ի սուղ միջոցի իբրու վաթսուն և հինգ տարիներու. յորմէ եաքը Այասայ գերութիւնն կամ աւերածն, և Հայոց իշխանութեան դեդեւիլն ու տկարանալն՝ դադրեցոյց. նա և

կը կոչուէր. ինչպէս Բիւզանդ տասակիններան, եգիպտական, Արքեայ, Հայոց, Կիպրոսի, և այլն: Հոս յիշուածն հաւանաբար կիպրականն էր: – Տես ի Սիսուան, 378:

Պայլից առաքումը յԱդրիական ծովուց իշխողէն։

1282-3. Մարին Պատոէր
Marino Badoero.

1285. Լեոնա՛րտոյ Ճիզի
Leonardo Gizi.

1286. Մարկոս Սինիո՛լոյ
Marco Siniolo.

128 . . Յովհան տէ Գանա՛լի
Giovanni de Canali.

1290. Բագրատ Յուստինոս
Pancrazio Giustino.

1293. Էնրիկ Տէլֆին
Enrico Delfino.

1296-9. Մարի՛նոյ Սինիո՛լոյ
Marino Siniolo.

1300. Պօղոս Գուիրի՛նոյ
Paolo Quirino.

1302-3. Անդրէաս Սանուդոյ
Andrea Sanudo.

1304. Յովհ. Բրեմարինո՛յ
Giovanni Premarino.

1306-9. Նիկողոս Մորոզինոյ
Nicolò Morosino.

1310-2. Գրիգոր Տոլֆին
Gregorio Dolfin.

1313-6. Յուստին Յուստինեան
Giustino Giustiniani.

1317–8. Փիլիպպոս Պարպարիկոյ
Filippo Barbarigo.
1318–9. Պէլէդ Տանտոլոյ
Beletto Dandolo.
1320–2. Յովհաննէս Գարոզոյ
Giovanni Caroso.
1326. Վլաս Մալիբիէրոյ
Biagio Malipiero.
1328–30. Պետրոս Պրակատին
Pietro Bragadin.
1333. Նոյն Պետրոս
Pietro Bragadin.
1333–4. Մարինոյ Կրիմանի
Marino Grimani.

Երբ Աքքեա քաղաք՝ քրիստոնեայ ազգաց հզօր մարտկոցն՝ առնուեցաւ յայլազգեաց, այն տեղի Պայըն այլ վերցուեցաւ. Հայաստանի մէջ նաւողին պէտքը հոգալն ալ՝ Վենետկոյ ծերակոյտն ուղղակի իր վրայ առաւ, ու 1289 տարւոյն օգոստոսի 15 թուականաւ տրուած վճռով մը՝ սահմանեց անոր թոշակը մերձ ընդ մերձ հաստուցանել. և ի 1301 սեպտեմբեր 14 հրամանագրով՝ որոշեց ամէն ամիս ընել այն հատուցումը. և նոյն տարւոյն օգոստոսի 13ին կը վճռէր, ի դիւրութիւն իւր գանձուն՝ որ նոյն հրապարակին վրայ գտնուող Վենետացի վաճառականք պարտը-

կան ըլլան տուրք տալ մի առ հարիւր բի-
զանդ. և որովհետեւ տրոց հաւաքման պաշ-
տօնեայք (Vicedomini Ternarie) վաճառա-
բերից վրայ խստութեամբ կը հսկէին, նոյն
ինքն Պայլին խնդրանօք՝ Քառասնից մեծ
ժողովն կը վճռէր (1292, յուլիս 1), որ այդ
տուրքը հատուցողաց թոյլ և դիւրութիւն
ըլլայ՝ իրենց բեռները ցամաք հանել: Ժա-
մանակաց համեմատ՝ սահմանեալ սակն ալ
փոփոխութիւններ կրեց, մերթ հատուցանե-
լով երկու առ հարիւր, և մերթ ալ Հասա-
րակապետութենէն բոլորովին ազատութիւն
ընդունելով՝ առանց տրոց ներս մտցնելու
իրենց ապրանքը:

Յիշենք համառօտիւ առ Հայս խաւրուած
Պայլից վերաբերեալքն, որ և մասամբ երբեմն
մերազգեաց վերաբերին, և են անոնց ըն-
տրութիւնքն կամ փոփոխութիւնք, Այասայ
մէջ կենալնուն կամ անկէ հեռանալու համար
տրուած հրամանները, իրենց ռոճկին ու ի
վաճառականաց պահանջած սակին և տրոց
չափն. բնակութեան համար սահմանուած
տանց շինութիւնք կամ նորոգութիւնք, և այն
պատճառաւ և նպատակաւ եղած դրամական
փոխառութիւնք, և այլն. Նմանապէս՝ Պայլից
հրամայուած կամ յանձնուած առանձին և
մասնաւոր պաշտամունք և գործք, ինչպէս,

երթալ առ Թագաւորն Հայոց․ և Վենետկոյ դքսերէն տրուած կամ առնուած ծանօթութիւնք և տեղեկութիւնք։ Նաև որպէս զի այս այլ և այլ տեսութեանց համեմատ՝ հարկ չըլլայ կրկին և կրկին դառնալ, կամ ժամանակաց ելևէջ ընել, ժամանակագրական կարգաւ դնենք՝ ինչ որ Նախայիշատակեալներէն զատ և ուրիշ գտեր ենք ի Հայաստան Նոտոզ Պայլից վերաբերեալ։

Ցանուանէ առաջին յիշատակուած Պայլին (Մարին Պատոէր) յամի 1283, Թոյլտուութիւն կ՚ըլլայ իր ընկերակցաց հետ խորհրդակցելով փոխառութեամբ դրամ հայթհայթել, և այնպէս ձեռք զարնել ի նորոգութիւն բնակարանին։

1285, յուլիս 5. Նոյն հրամանը կը տրուի նաև Լեոնարտոյ Ճիգի Պայլի։

1287, յուլիս 31. Պայլին պատուէր կը տրուի որ իր տեղէն չհեռանայ։

1288, օգոստոս 6. Թոյլտուութիւն փոխառութեան, որպէս զի կարող ըլլայ նորոգել և պահպանել իր բնակութեան տեղուանքը։

1289, յուլիս 26. Մարկոս Սինիոլոյ Պայլին յաջորդ կը նշանակուի Յովհաննէս Գանալ։ Անոր հրաժարելովը ի յանձնառութենէ պաշտամանն՝ քիչ օրէն (օգոստոս 18) Բագրատ Ցուստինեանի կը յանձնուի պայլութիւնը.

որ 2740 հայկական նոր դրամոյ փոխառութիւն մը կ'ընէ։ Այս դրամոց վրայ պիտի խօսինք ի կարգին։ Տարին չլրացած՝ Յուստինեանն ալ կ'արձըկուի ի պաշտամանէն. և ինչպէս Սինիբալդոյ իր նախորդն, ինքն ալ կը պահանջէ ռոճկին մնացորդը։

1293, մայիս 16. Մասնաւոր վճռով մը կ'որոշուի փոխառութեամբ վճարել Ենրիկ Տոլֆինոյ Պայլին թոշակը։

1300, հոկտեմբեր 10. Արձակուրդ կը շնորհուի Պօղոս Գուիրինոյ Պայլին։ Նոյն տարւոյն ապրիլ 2 հրամանագրով մը վճիռ տրուած էր որ առ Մատթէոս Կանտինոյ պարտքն հատուցուի։

1302, յունիս 5. Հրաման առ Պայլն Անդրէաս Սանուտոյ, 1500 դրամ փոխառութեան։ Յաջորդ տարին (մարտ 21) թոյլ կը տրուի նմա երեք ամիս կենալ ուր որ ուզէ, ի Հայս կամ ի Կիպրոս։ Սանուտոյի ժամանակ նոր օրինադրութիւն մը կ'ըլլայ առաքման Պայլէց ի Հայաստան (1303, օգոստոս 26)։ Քանի մը օրէն ետքը (սեպտեմբեր 1) կ'արձըկուի նա ի պաշտօնէն։

1304, յունիս 10։ Յովհաննէս Բրեմարինոյ Պայլ կը դրուի. Իրմէ ետքը կը յիշուի Նիկողայոս Մորօզինոյ. և հաւանական կը թուի որ իր ընտրութեան ժամանակ (1307) կը

սահմանուն, որ Սանուտոյի տրուած Թղթակին իրեն ալ տրուի նոյն չափով. և եթէ Հայոց Թագաւորին և Հասարակապետութեան մէջ եղած քանի մը խնդիրք կարգի չդրուին, Պայլի Թղթակին վրայ յաւելուած մ'ալ ըլլայ (քան լիպրէ կրոսից)։ Իրմէ ետքը Պայլ դրուեցաւ Գր. Տէլֆին, (ապրիլ 21, մայիս 13), որ ապա և դեսպան փոխանակ Յովհան. Ֆոսգարինի վախճանելոյ 1310 ։ Ինչուան իր ատեն դեռ վճարուած չըլլալով, ատեանը կը վճռէ՝ որ Բագրատ Պայլին ձեռքով ի Հայս եղած ծախքն հատուցուին, զոր ստիպուած էր ընել՝ նորոգելով տունը և նոր տուն մ'ալ գնելով, և երեք հարիւր դրամոց ծախք մ'ալ ունէր Թագաւորական հրամանագրի մը ստացման համար, որպէս զի անարգել կարող ըլլայ երթալ ի բերդապահութիւն Կոռոնի։ Իսկ Գր. Տէլֆին նոր Պայլին ալ կը շնորհուի (1310, յունիս 3), ի հաշիւ Հասարակապետութեան՝ իր ունեցած սեփհական ընչիւք ծախսել՝ որչափ պէտք ըլլայ ի շինութիւն մթերանոցաց։ — Առ նոյն Տէլֆին կը գրէր դուքսն (1310, յուլիս 28), ծանուցանելով Թիէբոլոյի դաւաճանութիւնը։ — Յետ միոյ ամի 1311, յուլիս 17, հրաման տրուեցաւ իրեն որ Պէմպոյ Կարտի վաճառաբեր նաւաւ կարող ըլլայ դառնալ ի Վենետիկ։

Բայց յաջորդ տարւոյն մէջ դեռ եւս կը գըտ-
նուէր նա յԱյաս, և վաճառականական խըն-
դրոց և նիւթոց վրայ կը գրէր, և կը ծանու-
ցանէր դըքսին. սակայն նոյն տարւոյն կէ-
սէն արձկուած էր ի պայլութենէ, ինչպէս կը
տեսնուի Հասարակապետութեան մէկ վճռէն,
(1312, օգոստոս 10), որով կը հաւանի որ
նա 1500 կամ 1700 դրամով տուն մը գնէ ի
Հայս: — Ասոր յաջորդն եղաւ Թոմ.
Յորանցոյ, որում պետական գործ մը յանձ-
նուեցաւ առ Թագաւորն Կիպրոսի. և երկու
տարուընէ ետքը ինքն ալ արձակուեցաւ ի
պաշտամանէն (1314, մարտ 16): — Յա-
ջորդեց զնա Յուստին. Յուստինիան. առ որ
մասնաւոր վճռով հաւանութիւն տուին (1314,
օգոստոս 12), որ կարենայ մինչև տասն
վենետկեան լիպրէ ծախսել ի նորոգութիւն
եկեղեցւոյ Սրբոյն Մարկոսի. և որովհետև
քանի մի խնդիրք կային ի ժամանակին
Հասարակապետութեան կողմանէ կարգադրե-
լիք՝ բայց ոչ այնչափ որոշ և բացայայտք,
յանձնեցաւ դքսին (1314, օգոստոս 20), որ
հարկաւոր տեղեկութիւնները տրուին Պայլին
այդ խնդրոց նկատմամբ: Նոյն օրուան վճռով
թոյլ տրուեցաւ Յուստինիանու որ կարենայ
Կրետէէն խար կամ անասնոց բուրդ բերել
տալ: Յետ իբր երկու ամաց (1316, ապրիլ

22) հրաման ըրին որ 100 սատակինեան բիզանդի փոխառութիւն մը ընէ։ Նոյն տարւոյն օգոստոսի առաջին օրը ինքն ալ ազատեցաւ ի պայլութենէ. և յ'31 ամսոյն կը սահմանուին յանձնարարութիւնքն առ յաջորդ նորա Փիլիպպոս Պարպարի՛կոյ, և ընծայք առ Թագաւորն Հայոց։ Ի սկիզբն յաջորդ ամին հրաման կը տրուի իրեն, (1317, յունուար 23), հարիւր բիզանդ դրամոց գումար մը ծախսել ի նորոգութիւն տանն. և այս նպատակաւ հինգ լիրայ կրոս կը յանձնուի ի դրամոց պետութեան։ Վրան տարի ու կէս անցնելէն ետք, (1318, սեպտեմբեր 8), կը ծանուցուի արձակուրդն ի պաշտամանէն, և թէ արգէն օգոստոս 24 թուականաւ տրուած հրամանագրով մը՝ յաջորդ որոշուած էր Տա՛նտոլոյ Պէլլէ՛դդի։ Սմա յաջորդեց Յովհ. Գարո՛զզոյ, 1320, բայց Օշին Թագաւորին մահուան լուրն հասնելով՝ խափանեցաւ (1320, սեպտ. 20), երթն յԱյաս, մինչև յետ միոյ տարւոյ կրկին հաստատուեցաւ և երթալու հրաման տրուեցաւ (1322, փետր. 25), ինչպէս նաև երկատասան լիրայ կրոսից գումար մը ծախսելի ի նորոգութիւն տանն։ Այս վախճանաւ յետ երից ամաց 1325 գրկուեցաւ փայտ ի Վենետկոյ. բայց չեմ գիտեր ո՛ էր Պայլ ի ժամանակին, Գարո՞զզոյ թէ այլ

ղք։ Ցեա վերջնոյս՝ յանուանէ Պօյլ կը յիշատակուի Վլաս կամ Պիա՛ճիոյ Մալիբիէրոյ, որ յամի 1326 (յ՚ինն յուլիսի) առաքեցաւ պատճենիւ նոր պարգեւագրի մը կամ դաշանց Լեւոն Դ. Ռուբինեան Թագաւորի։ — Վլասայ յաջորդն եղաւ Պետրոս Պրակատին, (1328), որում կը յանձնուի այլ և այլ խնդրոց վրայ խօսիլ ընդ Թագաւորին Հայոց. պատուէր կ՚ընդունի օտար տուն չընակելու. կը յիշուի նաև արձակուրդն յամի 1331 ի 26 յունուարի։ Ի նմին ամի՝ վճիռ մի կը յիշէ նախորդն Վլաս վախճանեալ, և կը պատուիրէ Պայլին (Պրակատինի կամ ուրիշի մը) մեռնողին ժառանգաց շնորհել երկու առ հարիւր ի սակէն։ Նոյն հրաման կը կրկնուի և ի 1332 յ՚եօթն յուլիսի տրուած վճռով։

Պրակատինի գործոց մէջ նշանաւոր և հետաքննական է տեղեկութիւնը՝ զոր տայ նոյն ժամանակի (1330) Հայոց վաճառականութեան հանգամանաց վրայ, ինչպէս քիչ ետքը պիտի տեսնենք վաճառականական յարաբերութեանց յիշատակաց մէջ։ Երեւի նա իբրեւ Պայլ նա և 1332 թուականին։ Բայց յաջորդ տարւոյն մէջ կը յիշուի վերջին Պայլն՝ Մարինոյ Կրիմանի (1333, մայիս 13), որում կը շնորհուի նոր տուն մ՚ալ գնել. և որ կը կրկնուի յետ միոյ տարւոյ (1334, օգոստոս

13)․ և նոյն օրը դարձեալ ուրիշ պատուէր մի, ծանուցանելու համազգի վաճառականաց որ Լեւոն Դ Թագաւորի նոր պարգեւագրին վերահաստատութեան պայմանաց համեմատ, (1333, նոյեմբեր 10), իբենց արծաթոյն կէսը պարտըկան են գնել յարքունի փողանոցէն, ինչպէս կանխաւ և նախընթաց դաշնագրով մը սահմանուած էր։

Ալ այս թուականէն ետքը չկայ Վենետաց Պայլի անուն կամ գործ ի Հայս և յԱյաս քաղաքի․ վասն զի այս երկու ազգաց շահու աղբիւրն գրաւեցաւ յԵգիպտացւոց ի 1337․ և թէպէտ անգամ մ'ալ յաջողեցան Հայք թափել ազատել զայն ի թշնամւոյն, բայց կարճատեւ եղաւ այն նշոյլն․ նաւաց երթեւեկք ալ, ինչպէս քիչ ետքը պիտի տեսնենք, շուտով դադրեցան։ Ռուբինեանց ուղղաբուն յաջորդութեան բեկմամբ, Լեւոն Դ Թագաւորի մեռնելովը (1342), որոյ վերջին թուղթն առ դուքսն Վենետկոյ գրուած է յամի 1341 (մարտ 1), գրեթէ դադրեցան Հասարակապետութեան յարաբերութիւնք՝ ընդ նըւաղեալ և չիջելափառ պետութեան Հայոց, որ դեռ երեսուն և հինգ տարի ալ գայթ ի գայթ չարունակեց։ Այդ միջոցին մէջ դժուար է որ Վենետաք գէթ երեւփոխան մը ունեցած չըլլան ի Հայս, ուր կային տակաւին մանր

նաւահանգիստք և վաճառականութեան պատ-
կանաւոր տեղիք. բայց ոչ դիւանաց և ոչ
պատմութեան մէջ անոնց յիշատակութիւն
հանդիպած եմք։ Հնար է որ Կիպրոսի
Պայլին յանձնուած ըլլայ այնուհետեւ ի
Կիլիկիա մնացող վենետացի գաղթականաց
խնամքն. վասն զի այս միջոց ժամանակի
մէջ ալ Վենետաց նաւարկութեան յիշատակ
կ'ըլլայ։

Ասոնք սովորութիւն ունէին տարուէ տարի
պատրաստել ու շինել այլ և այլ տորմիղս
նաւաց՝ երեք, հինգ, եօթն, ութ, տասն և
աւելի եւս թուով. և տարւոյն սահմանեալ
եղանակաց մէջ որոշեալ ճամբով ուղղել ի
զանազան շահաստանս աշխարհաց և պետու-
թեանց. ի Կ. Պօլիս, ի Կրետէ, ի Կիպ-
րոս, յԱղեքսանդրիա, ի Հոլանտա, և այլն.
նմանապէս որոշուած էր առաքել և ի Հայս,
յաշխարհամուտն Այաս։ Ծերակուտին վճռոց
մէջ ինչպէս ուրիշ տեղեաց՝ ստէպ կը յի-
շուին նա և հայագնաց տորմիղք և անոնց
թիւն, 1278 թուականէն ցվերջ հայկական
պետութեան։ Այս բանս կը հաւաստարմացը-
նեն բազմաթիւ վճիռք և հրամանագիրք,
զորս ըստ ժամանակագրական կարգի և խը-
նամով հաւաքեր ենք ի պետական դիւանաց,
բայց աւելորդ համարիմք կարգել։ Մեծ փոյթ

ունէին յընտրութիւն նաւապետաց կամ գըլ-
խաւորաց տորմղացն. նաւարկուք և վաճա-
ռականք ալ օրինաց խստութեան ենթարկ-
ւած չէին, չտալով թոյլ կամ հրաման որում
և իցէ՝ ինքնակամ և առանց քննութեան
նաւարկել. առանձնական նաւուց ալ հազիւ
հրաման կ'ըլլար ընկերել նաւատորմղին.

Սահմանուած էր նաւուց չափն ու ձևն,
ինչպէս նաև նաւաստեաց թիւն, որ քա-
նուհինգէն պակաս պիտի չըլլար: Ծանօթա-
գոյն նաւք՝ խալէս կոչուածքն էին, զոր Հայք
ի գիրս իւրեանց խալէ, Khale, կ'անուանեն:

Յաջող ատեն՝ տարւոյն մէջ երկու անգամ
կամ կրկին տորմիղք նաւուց կը զրկուէին.
մին յետ զատկի, և միւսն՝ որ յաճախագոյն
կը հանդիպէր քան զառաջինն, օգոստոսի
կէսէն ետքը կամ ի սեպտեմբերի. բայց
երբեմն ժամանակին դիպաց համեմատ՝ կ'ո-
րոշուէր ժամանակ առաքման տորմղին:

Ատենական վճիռք ծերակուտին կը սահ-
մանէին և նաւահանգիստներն՝ ուր նաւք պի-
տի սպասէին կամ ընկերէին այլոց տորմղի.

Կը յիշուին երբեմն և նաւուղղչէք և բեռանց
սակք, զոր պարտէին տալ առ նաւապետն
կամ ծովապետ ի հաշիւ տէրութեան:

Տորմղին կենալու և դադարելոյ ժամա-
նակն՝ ուր որ ուղղուած էր և որոյ անուամբը

կը կոչուէր, սովորաբար սակաւօրեայ էր, ինչպէս տասնուհինգ կամ անկէ ալ պակաս, բաւական՝ բեռներն և վաճառականները ցամաք հանելու և նոր վաճառք և վաճառականներ առնելու համար։ Դուն ուրեք կը յիշուին շարք և կազմուածք բեռանց։

Դ.

ՎԵՆԵՏԻԿ Ի ՍԻՍՈՒԱՆ

Արժանի են հետաքննութեան հանգամանք վաճառականութեան Վենետաց ի Հայս. վասն զի այն պատճառաւ եղած են երկու ժողովրդոց իրարու հետ փոխադարձ յարաբերութիւնք: Ցառաջ քան զմեզ հետամուտք և քննողք՝ գրեցին և հրատարակեցին ինչ որ այս նիւթիս նկատմամբ յաջողեցան գտնել ի դիւանաց Վենետկոյ, ի ժամանակագրաց և վաճառականութեան վրայ գրողներէ. որոց մէջ վերջին և ամենէն աւելի կատարելագոյն՝ բազմահմուտն Հայտ, նախ ի համառօտ՝ և ապա յընդարձակ երկհատոր գիրքն, որ զվաճառականութենէ արեւելից ի Միջին դարս: Մենք դիտաւորութիւն չունինք ասոնց ըսածները կրկնել, և կամ ջանալ յաւելուլ ի նոյնս. այլ միայն նախածանօթ կամ դեռ եւս անծանօթ հաւաստականները (documents) հրատարակել, որչափ գտեր ենք, վաճառականական այլ և այլ խնդրոց վրայ, դրամոց

համեմատութեան, Վենետկոյ հասարակապետութենէն եղած շնորհմանց՝ առ վաճառաքերս կամ առ մաքսանենգս ամանս. յիշելով և զնիւթս վաճառուց բերելոց կամ տարելոց. որոց վրայ զանազան գիտելիք՝ կը գտնուին մեր Թագաւորաց ձեռքով տրուած պարգեւագրոց մէջ, յորոց զոմանս արդէն յիշեցինք ի նախընթաց յօդուածս, և զայլս ի մէջ պիտի բերենք ըստ ժամանակի յարաբերութեան նոցա ընդ պետութեան Վենետկոյ. արդէն վերը դրուած նաւարկութեան յիշատակարանաց մէջ ալ՝ յաճախ յիշատակութիւն եղաւ վաճառականաց։

Այս վաւերականաց մէջ ամենէն կարեւոր կրնայ համարուիլ Վենետկոյ մեծ Ատենին վճիռն՝ յամի 1283 ի 22 յուլիսի, վաճառականական ընկերութիւն մը հաստատելու համար յԱյաս, ընդ տեսչութեամբ Պայլին, վասն առեւտրոյ Բամբակի, Ցփոյ և Պղպեղի. այդ ընկերութեան մէջ անոնք միայն կարող էին մտնել՝ որ երկու հարիւր բիզանդէն աւելի գումարով մասնակցէին։ Օրէն էր վաճառականաց՝ սահմանեալ նաւատորմաւ յորոշեալ ժամանակի նաւել. երբեմն թոյլ կու տրուէր առանձին նաւով ալ երթալ, յաւէտ ընկերելով տորմղին. միայն պետութեան իրաւունքն էր ուզած պայմանը դնել հետեր-

նին. ինչպէս ի 1311 (յունիս 22) Պէմպոյ Տօրտի նաւապետին վրայ պարտք դրաւ, որ առ Թագաւորն Հայոց ղրկուած դեսպանը ձրիաբար տանի և դարձընէ։ Քաղաքական դիպուածոց համեմատ՝ արգելք կու դրուէր վաճառականաց՝ չերթալ ի Հայս կամ յայլ աշխարհս. ինչպէս յամի 1320, Օշին Թագաւորին մահուան և Լեւոն Դե յաջորդութեան առթիւ։ Երբեմն ալ կ'արգելուի այս կամ այն նիւթոց արտահանութիւն. օրինակ իմն՝ կտաւոյ, յամս 1322–3։ Յամի 1328 հրաման կու տրուի՝ որ ի Հայոց կամ ուրիշ աշխարհներէ վերցուած վաճառքը՝ որ առդիս անդին մնացեր էին, Վենետկոյ ծոցին ծովապետն վերցընէ ու փոխադրէ ուր որ արժան է։ Աւելորդ է ըսել որ հասարակաց համար օրէնք սահմանած ատեններին, զանց չէին ըներ նաև առանձնականաց խնդիրները. օրինակի համար, վճիռ մը կը պատուիրէ քննել և խընամել Սէրվատէոյ նաւը, որ ալեկոծութեամբ մնասուած էր յԱյաս և յայլ կողմանս։

Վաճառք. — Արտահանուած նիւթք կրկին են. մին Թանկագին բերք մերձաւոր և հեռաւոր արեւելեան աշխարհաց, Հնդկաց, Ջինաց, Ասորւոց և Պարսից, զորս յաճախ կարաւանք ցամաքի ճամբով կը բերէին յԱյաս. իսկ միւսն՝

ընիկ բերք Սիսուանայ, որոց մէջ գլխաւոր էր Բոմբոկ, ինչպէս յիշեցինք. և վաճառականական յարաբերութեանց վերջի տարիներուն (1344) կը հանդիպինք, որ մանտուացի մը (Միքայէլ Լօ-Թաթարոյ) այս նիւթէն 4000 հակ ղրկեր է ի Վենետիկ. Նշանաւոր էր և բամբակեայ հիւսուածն Buche-rami կամ ըստ Փռանկաց Boucraus կոչուածն ։

Կիլիկիոյ յատուկ բերք կամ ձեռագործ մ՚ալ էր Ցփոխ, ի ստեւոյ այծից, որոյ յիշատակութեան կու հանդիպինք աւելի հնագոյն դարուց մէջ ալ. ուստի և պարգեւագրոց մէջ մասնաւոր պայմաններ ալ դնել հարկ եղաւ, մանաւանդ երբ Վենետք ալ սովրեցան արուեստը, և նոյն իսկ Հայոց երկրին մէջ սկսան գործել ։ Թագաւորութեան վերցուելէն ետքը, նա և նոյն իսկ նոր դարուց մէջ (ԺԶ—Է), այս ձեռագործս Հայոց ձեռքով կը բերուէր ի Վենետիկ, որոյ յիշատակն շատ անգամ կ՚ըլլայ Հինգ Իմաստնոց կամ պետութեան վճռոց մէջ և ի գիրս Նոտարաց ։ Հայրենեաց իբրեւ սեպհական ու պատուական բերք՝ Հայոց դեսպանին ձեռքով ընծայ կը տարուէր երբեմն առ սրբազան քահանայապետն Հռովմայ. բայց որովհետեւ անգամ մի ծածկեր էր զայն և զոսկեդիպակն,

գաղտուկ բանուեցաւ և արգիլուեցաւ ի մաքսաւորաց. այլ ի շնորհս տանողին և որում կը տանէր՝ ազատութիւն եղաւ դեսպանին։ Ուրիշ նիւթերէ զատ կը յիշատակուի տեղ տեղ և Հայկական աղ (Sal Armiago), որ հաւանօրէն պիտի ըլլայ Sal ammoniaco.

Հանքային նիւթերէն կամ ի մետաղաց՝ մանաւոր կերպով կը յիշուին Երկաթ, Պղինձ, Պողպատ։ Ի կենդանեաց՝ Ձի, Ջորի, Էշ, Արջառ, և մանաւանդ Մուշտակ՝ զոր կը մատակարարէին Մեծ Հայք, և Մորթ գոմշոյ։ Իսկ ի բուսականաց՝ առանձինն, կամ ուրիշներէն աւելի յաճախագոյն կը յիշուի ի դիւանս վենետկոյ Պղպեղ՝ յԱյաս. զոր անշուշտ ինքեանք Հայք կը բերէին ի Հնդկաց կամ իրենց սեպհականած էին զվաճառն։ Այտոնցմէ զատ Ցորեան, Ձաւիշ, Խաղող և Գինի, անտաշ Փայտ, Խոտ, և այլն։

Իսկ ի Վենետաց ի Հայս փոխադրած վաճառքն էին, նախ, գլխաւոր նիւթք զգեստուց, անկազմ հանեալ ի Հայոց և արուեստագործուած կրկին հօն մուծանելով, ինչպէս Աստառեղէնք, Կտաւէք և պէսպէս Ոսկեդեղեակք (Samiti)։ Նշանակութեան արժանաւոր է մուրհակն պահանջից Միքայէլի Լօ Թաթարոյ կամ Լոքաթարոյի (1306), Սմբատայ թագաւորի Մանուէլ դեսպանէն կամ գործակալէն,

որ իր ձեռքովը ինն տախտ կամ փերթ ոսկեզիպակ գնած էր, ամէն մէկը 800 նոր դրամոյ արժէքով, Եգիպտոսի սուլտանին ընծայ ղրկելու համար։ Ասոնցմէ զատ՝ այլ և այլ Համեմեղէնք (Épiceries), զորս ընդ ծով կը բերէին յԱրաբիոյ, ի Հնդկաց և յԵգիպտոսէ. Նոյնպէս և վենետական յատուկ ձեռագործ՝ Ապակեղէնք և նմանիք, Կազմուածք նաւաց և Նաւք, երբեմն և Զէնք։ Հայոց համար կարեւոր նիւթերէն մէկն ալ՝ տաշուած և յղկուած փայտն էր, զոր իրենց երկրին մայրիք կը մատակարարէին օտարազգեաց, և պատրաստածը կ'ընդունէին ի պէտս շինութեանց։ Հետաքննելի վաւերական մը կայ 1326 օգոստոս 21 թուականաւ, յորում և ցուցակ նիւթոց առաքելոց ի Վենետկոյ ի Հայս, և գլխաւորաբար փայտեղէնք, մանրամասն նշանակեալ չափաւ, թուով և արժէքիւք. ուրիշ անգամներ ալ յԱյաս նստող Պայլին տանը նորոգութեան համար պէտք եղած փայտը՝ ղրկուեցաւ ի Վենետկոյ։

Վաճառականաց շահասիրութիւնն երբեմն չէր խղճեր պետութեան շահը ոտքի տակ առնուլ, կամ անկէ խուսել փախչիլ, մաքսի հարկը չվճարելով։ Իրենց այս ձեռնարկին մէջ մերթ կը յաջողէին, և մերթ կը բռնուէին. և պետութիւնն ալ երբեմն կը պատուհասէ

գնենգողն, երբեմն ալ ներողամիտ երեւնալով՝ իր դիւանաց մէջ կ'արձանագրէ այնպիսեաց համար ըրած շնորհքը։

Դրամք. — Միջին դարուց՝ մանաւանդ ընդ արեւելից վաճառականութեան գիտութեան՝ կարեւորագոյն մաս մ'է դրամոց և անոնց արժէից ծանօթութիւնն, որոնցմով առեւտուրք կը կատարուէին. և թէպէտ շատք աշխատեր, ու առաւել կամ նուազ յաջողութեամբ կրցեր են ճանչնալ և ստուգել, բայց հարկ է որ ամէնքն երախտապարտ ըլլան փլորենտեան գործակալին Պալտինոյ Բեկոլոդդի, որ իւր ժամանակին՝ չորեքտասաներորդ դարուն, դրամոց և կշռոց համեմատութիւնն առ մեզ հասցընելով, Հայոց Կիլիկեցւոց դրամոց և կշռոց վրայ ալ տեղեկութիւններ կու տայ. Վենետկեան դիւանաց մէջ ալ շատ պատուական ծանօթութիւններ կը գտնենք, և մեծապէս հաճելիք են՝ ի ծանօթութիւն յարաբերութեանց նոյն ատենուան հայկական տէրութեան ընդ Վենետաց։

1289 օգոստոս 18 թուականաւ տրուած վճռով մը Հայոց Նոր դրամը, որ նոյն ատեն և գրեթէ մինչ ի վերջ կիլիկեան թագաւորութեան վարուն կամ գործածուած դրամն էր, (թէպէտ և հետզհետէ նուազելով յար-

ժէան), այսպէս կը համեմատի. մէկ Բիզանդ սատակինեան = 10 Նոր դրամ Հայոց = 35 սոլտոյ վենետկեան. որ է ըսել՝ մէկ Նոր դրամ = երեքուկէս սոլտոյ վենետեան: Քառասուն և չորս տարի ետքը (13 մայիս 1333) պետութիւնն կը վճռէ ուրիշ համեմատութիւն մի՝ ընդ Թաքոլինի (Tacolini) կոչուած հայկական դրամոց՝ որ Reale կը թարգմանուի, և ի ժամանակին՝ ու անկէ ետքն ալ՝ Հայոց սովորական դրամն էր, և հազիւ Նոր դրամն ու Թագւորին կոչուածն մէկտեղ կը յիշուին: Վճիռն կու պատուիրէ վենետկեան տասուերկու Կրոսը զուգել Հայոց տասուերեք Թագւորին դրամոյ հետ. Նոյն վճռոյն մէջ կան նա և ուրիշ կարեւոր համեմատութիւնք Վենետկոյ կրոսից ուրիշ տեղեաց դրամոց հետ. ինչպէս, Տրապիզոնի, Դանայ, Կիպրոսի, և այլն: Եթէ ուզենայ մէկն մեր դրամքը համեմատել հիմկու վարուն դրամոց՝ Գաղղիոյ ֆրանքին կամ իտալական արծաթ լիրայի հետ, ըստ մեր քննութեան՝ Նոր դրամն առջի բերան կ'արժէր ըստ նիւթականին իբր 0,90. յետոյ նուազելով իջաւ 0,85. 0,75 և մինչև 0,57. այսպէս և Թագւորին դրամն յառաջագոյն կ'արժէր 0,66 և ապա 0,49 կամ գրեթէ կէս ֆրանք: Աւելորդ կու համարիմ յուզել մեծ խնդիր մի՝ դրամոց կամ անոնց

հաւասար Նիւթոց վաճառական արժէից համեմատութիւնն այն ատենուան և Ներկայիս հետ։ Հայք ունէին նա և արծաթի բիզանդ դրամ, որ կ'արժէր ֆրանք 2.50. և ոսկի՝ այլեւայլ կշռով, ըստ զանազան ժամանակաց. յորոց ոմանց արժէքն էր 21 ֆրանք, այլոց 15 և 12։ Սակաւագիւտ են հիմայ Հայոց գործածած ոսկեղէն դրամք. իսկ արծաթի Նոր կամ հին դրամք, ինչպէս նա և պղնձիք՝ համեմատութեամբ շատ աւելի կը գտնուին, և յաճախագոյն յանուն Լեւոնի և Հեթմոյ։

Ի լրումն ծանօթութեան կարեւոր խնդրոյս՝ անհրաժեշտ կը համարիմ մէջ բերել քիչ յառաջ յիշատակուած Բեկոլոդդեայ համեմատութիւնները՝ Զափուց, Կշռոց և Դրամոց Հայոց ընդ վենետկեանցն, և ուրիշ տեղեաց հետ, ուր որ կարելի չէ որոշել ի վենետականաց ։

Ruotoli 1 di Spezierie d'Erminia torna in Vinegia libbre 20, e once 3 e 1/4 sottili. — Ruotoli 49 di Cotone d' Erminia tornano in Vinegia libbre 9 sottili. — Occhia 1 di Seta, e di Spezierie sottile d'Erminia torna in Vinegia libbre 1 e once 4 sottili. — Il migliajo grosso di Vinegia torna in Erminia ruotoli 76 in

78 o vuogli Catars 20 $^1/_2$ d'Erminia. — Mars al cento dars al peso di Vinegia fa in Erminia mars 106 $^1/_2$. — Braccia 315 di tele line alla misura di Vinegia, torna in Erminia Canne 100. — Libbre 11 sottile di Vinegia tornano all'Ajazzo d'Erminia libbre 10. — Costano le mercatanzie a conducere da Vinegia in Erminia, e d'Armenia a Vinegia per nolo di comune ordinato per lo comune di Vinegia in Galee armate, come dirà qui a piede, e diviserà innanzi a una carta. — Tele grosse e Canovacci per soldi 6 di grossi dars di Vinegia alla balla, a peso 350 al peso grosso di Vinegia. — Rame, e Stagno e Ferro soldi 6 di grossi dars la balla di peso libbre 260 al peso grosso di Vinegia. Argenti in pezzi 1 per cento. — Oro filato, Argento filato, e altre simile cose dee avere di casse 3 per cento. — Tutte Spezierie soldi 13 di grossi dars del migliajo sottile. — Ciambellotti 2 per cento in Galee armate, in legno disarmato 1 $^1/_2$ per cento. — Zucchero soldi 10 di grossi dars del migliajo sottile.

Առ լաւ եւս խելամտութիւն որպիսութեան

առեւտրի Վենետաց՝ զորս յայլեւայլ ժամանակս և ի դէպս ունեցեր են ընդ Հայոց, և այն պատճառաւ մերթ ընդ մերթ յառաջ եկած դժուարութեանց, պիտանի են յոյժ երկու հաւաստագիրք (documents), յորոց մին գրուած է ի 1312 յԱյաս քաղաքէ՝ ի ձեռն Գրիգոր Տոլֆին պայլի՝ առ դուքսն Մարինոյ Ծործի. իսկ միւսն՝ ի 1330 գրէ Պետրոս Պրակատին: Առաջնոյն Տոլֆին կու ծանուցանէ դքսին, թէ տարի ու կէս կամ երկամեայ ժամանակ վարած պայլութեան պաշտամանը միջոց՝ ներս մտած վաճառուց՝ կէս առ հարիւր իրեն ընկած բաժինն ընդունելով, գումարն եղած էր իբրու վաթսուն լիրա կրօսից. այս կրօսը համարելով հարիւր քսան ֆրանք, վաթսուն կրօսին գումարն կ'ըլլայ 7200 ֆրանք. և այս համեմատութեամբ (200×7200)=1,440,000 ֆրանք կ'ըլլան առ նուազն՝ Վենետաց վաճառուց արժէքն, իսկ հիմակուան արժէքով գէթ երեք միլիոնի կը գումարին: Այս պզտի նշմարաւ կրնանք գուշակել և մերձաւորապէս համեմատել թէ քանի՛ հարիւր միլիոններու առեւտուր ըրած են Վենետք յութսուն ամս բարգաւաճութեան Այասոյ. և քանի՛ միլիարք անցած են քաղաքին հրապարակաց վրայ, ոչ միայն իրենց՝ այլ նա և ուրիշ վաճառական

ազգայ ապրանքէն, Գենուացւոց, Պիզացւոց, Փլորենտացւոց, և այլն, և ուրիշներուն, զորս կը յիշէ կամ չի յիշեր Բեկոլոդդի, և յամենայն աղխամաղխէ արեւելից և արեւմըտից՝ որ ընդ ծով և ընդ ցամաք կը թափուէին յառաջնակարգ շահաստանն և նաւահանգիստն այն՝ ԺԳ—Դ դարուց վերջին և առաջին կիսուն, որ ի ժամանակին ճառագայթաւէտ կը ցոլանայր ընդ ամենայն աշխարհ. իսկ հիմայ՝ իբրև գկէտ մի աղօտացեալ և աներեւութացեալ, մանաւանդ թէ անհետացած, մեռեալ և մոռցուած յամենայն վաճառականաց և ընչասիրաց աշխարհի։ Կու ծանուցանէ դարձեալ Տոլֆին թէ ղրկած է առ դուքսն տասն լիրա կրոսից, ինչպէս նա և քան կրոս առ նախորդն, Մնացածը ծախեր է ի պէտս հայրենակցացն և անոց հօն ունեցած տանց վրայ։ Կու յաւելու, թէ դժուարին կ'ըլլայ տեղւոյն վրայ գանձել հարիւրին կէս սահմանեալ տուրքը, և թէ լաւագոյն է առնուլ զայն ի Վենետիկ. վասն զի, կ'ըսէ, Բուպլի՛նի և Գոնդարի՛նի երկու վաճառականներէն որ 1400 պարկէն աւելի վաճառք փոխադրեր էին իրենց նաւերովը՝ հազիւ կրցեր էր տասն կամ տասնումէկ կրոս բաժ առնուլ։

Իսկ Պրակատինի գրուածն՝ յամի 1330 կամ ի յաջորդին՝ ողբական եղանակ մ'ունի.

առեւտրի Վենետաց՝ զորս յայլեւայլ ժամանակս և ի դէպս ունեցեր են ընդ Հայոց, և այն պատճառաւ մերթ ընդ մերթ յառաջ եկած դժուարութեանց, պիտանի են յոյժ երկու հաւաստագիրք (documents), յորոց մին գրուած է ի 1312 յԱյաս քաղաքէ՝ ի ձեռն Գրիգոր Տոլֆին պայլի՝ առ դուքսն Մարինոյ Ծործի. իսկ միւսն՝ ի 1330 գրէ Պետրոս Պրակատին: Առաջնոյն Տոլֆին կու ծանուցանէ դքսին, թէ տարի ու կէս կամ երկամեայ ժամանակ վարած պայլութեան պաշտամանը միջոց՝ ներս մտած վաճառուց՝ կէս առ հարիւր իրեն ընկած բաժինն ընդունելով, գումարն եղած էր իբրու վաթսուն լիրա կրոսից. այս կրոսը համարելով հարիւր քսան ֆրանք, վաթսուն կրոսին գումարն կ'ըլլայ 7200 ֆրանք. և այս համեմատութեամբ (200×7200)=1,440,000 ֆրանք կ'ըլլան առ նուազն՝ Վենետաց վաճառուց արժէքն, իսկ հիմակուան արժէքով գէթ երեք միլիոնի կը գումարին: Այս պզտի նշմարաւ կրնանք գուշակել և մերձաւորապէս համեմատել թէ քանի՛ հարիւր միլիոններու առեւտուր ըրած են Վենետք յութսուն ամս բարգաւաճութեան Այասոյ. և քանի՛ միլիարք անցած են քաղաքին հրապարակաց վրայ, ոչ միայն իրենց՝ այլ նաև ուրիշ վաճառական

ազգաց ապրանքէն, Գենուացւոց, Պիզացւոց, Փլորենտացւոց, և այլն, և ուրիշներուն, զորս կը յիշէ կամ չի յիշեր Բեկոլոդդի, և յամենայն աղխամաղխէ արևելից և արևմըտից՝ որ ընդ ծով և ընդ ցամաք կը Թափուէին յառաջնակարգ շահաստանն և նաւահանգիստ այն՝ ԺԳ—Դ դարուց վերջին և առաջին կիսուն, որ ի ժամանակին ճառագայթաւէտ կը ցոլանայր ընդ ամենայն աշխարհ. իսկ հիմայ՝ իբրև զկէտ մի աղօտացեալ և անեբևութացեալ, մանաւանդ թէ անհետացած, մեռեալ և մոռցուած յամենայն վաճառականաց և ընչասիրաց աշխարհի։ Կու ծանուցանէ դարձեալ Տոլֆին թէ ղրկած է առ դուքն տասն լիրա կրոսից, ինչպէս նա և քան կրոս առ նախորդն, մնացածը ծախեր է ի պէտս հայրենակցացն և անոց հօն ունեցած տանց վրայ։ Կու յաւելու, թէ դժուարին կ'ըլլայ տեղւոյն վրայ գանձել հարիւրին կէս սահմանեալ տուրքը, և թէ լաւագոյն է առնուլ զայն ի Վենետիկ. վասն զի, կ'ըսէ, Բուպինի և Գոնդարինի երկու վաճառականներէն որ 1400 պարկէն աւելի վաճառք փոխադրեր էին իրենց նաւերովը՝ հազիւ կրցեր էր տասն կամ տասնումէկ կրոս քաժ առնուլ։

Իսկ Պրակատինի գրուածն՝ յամի 1330 կամ ի յաջորդին՝ ողբական եղանակ մ'ունի.

գանգատելով այն գրկանաց համար՝ զորս վաճառականք Վենետկոյ կրէին ի Հայս, յիշելով յանուանէ նա և զոմանս ի զրկելոցն. յորս՝ բանտուողք, սպաննուողք և կողոպտուողք ալ կան, և իրենց իրաւունք չըլլար։ Կ'իմացընէ, թէ տօրկին կշիռքն վեց առ հարիւր նուազած է. թէ, նաւուց հասած կամ մեկնած ատեն՝ կ'ուշացընեն կամ անկարգօրէն կու քննեն և կշիռքը կու խարդախեն. — Թէ, հակառակ պարգեւագրին տուելոյ ի Թագաւորէ՝ վեց կամ չորս առ հարիւր բաժ կու պահանջեն քաղաքէն դուրս, և մէկ առ հարիւր ի քաղաքին։ — Ի վենետացի ցփսխագործաց աւելորդ չափողչէք կը պահանջուին. — յԱտանա՝ անկտակ մեռնողի մը ինչքը՝ չթողուցին որ պայլն գրաւէ, և իրեն թոյլ չեն տար Վենետաց դատաստանը տեսնել, ինչպէս յառաջագոյն շնորհուած էր ու սահմանուած, այլ կու ձգեն յատեան Թագաւորին։ Այս գանգատանաց վրայ կու յաւելու, թէ ի վաճառականաց շատ ծախք պահանջուելուն պատճառաւ, պատշաճ կու համարէր տուները նորոգել ու վարձել, և այն հասոյթէն ռոճիկ ու թոշակ տալով՝ երկու հրապարակախօսեաց (plazeri) պահել՝ որպէս յառաջն։

Յայտնի է որ այսչափ ու այսպիսի բողոքանաց վրայ չէր կրնար դուքսն լուռ կենալ.

ուստի գրեց առ Թագաւորն Հայոց Լեւոն Դ. և Նոր Պարգեւագիր մ՚ալ ընդունեցաւ (1333), ինչպէս պիտի տեսնենք քիչ ետքը՝ ի կարգի յարաբերութեանց երկոցուն արքունեացն, ընդ որում և մեր Թագաւորին վերջին Թուղթըն առ դուքս ժամանակին։

Վենետաց Կիլիկիոյ Հայոց հետ վաճառականական յարաբերութեանց վրայ համառօտ և հարեւանցի տեսութիւններս կնքելով, հարկ կու համարիմ յաւելուլ՝ ինծի ծանօթ քանի մը առեւտրոց յիշատակքն այն աշխարհէն դուրս, ի բուն և ի Մեծ Հայս. որպիսի է հետաքննական անձն և գործ Աւագ կոչուած մէկու մը, որ յանուանէն հայ կը ճանաչի, մեծ Հայոց մէջ ի ժամանակին շատ գործածական անուն մը. և ի դիւանական գրուածս՝ Թուրք և Թաթար բառով Քօշամաղ կը կոչուի, և համարիմ Թէ Թարգման, դեսպան կամ կարաւանապետ կը նշանակէ. և յիրաւի՝ այսպիսի պաշտօն մ՚էր ունեցածը, Հայոց ու Պարսից սահմաններէն ընկերելով կամ առաջնորդելով կարաւանաց ի Տրապիզոն։ Սա՝ անգամ մի հանդիպելով և ի Վենետիկ՝ խնդրեց որ ի վարձ իր բազմամեայ ծառայութեանց՝ յօգուտ և ի շահ հասարակապետութեան երկրին՝ երթալով և գալով ի Դավրիժոյ ի Տրապիզոն, առ մէն մի գրա-

ստարեան՝ դրամական շնորհք և պարգեւ մը ըլլուի իրեն. բայց խնդիրն ընդունելի չեղաւ (16 յունիս, 1332)։ Նոյն օրերը (յունիս 20) ի Վենետիկ գտնուեցաւ մահմետական մի՝ Հաճի Սիւլէյման Թայիպի անունով, որ նոյն Աւագայ Թարգմանութեամբ յանձն առաւ որ իրեն տրուած 4000 բիզանդ դրամէն՝ ի փոխարէն վնասուն յԷրզիռում, մասն հանուի նոյնպէս վնաս կրող երկու անձանց՝ Սանուտոյի և Նիկողայոսի Ճիւսթինիանի, երեք փող առ բեռն։ Այս պայմանս՝ ինքն Սիւլէյման գրեց ի պարսիկ լեզու, և Աւագ Թարգմանեց յիտալական. և վկայեցին՝ Մահմէտ որդի Շէյխ Գութպէտտինի և Հաճի Ալի։

Նշանաւոր և ոչ անծանօթ է ոմանց գիտնոց՝ Ղրիմու Թաթարաց հետ եղած վաճառականական դէպք մ'ալ. եւս և խնդիրք Հայոց՝ որ ի Թերակղզւոյն կու բնակէին բազմութեամբ, և որոց վէճք և գործք՝ յաճախագոյն եւս կու գտնուին ի դիւանս Ճենովացւոց։ Ղրիմու Սուլղաթ գլխաւոր քաղաքին կուսակալն Ռամազան, 1356 Թուին (2 մարտ) Աքսէրայ քաղաքին մէջ պայման դրաւ Վենետաց հետ, որ իրենց վաճառուց արժէից համեմատ երեք առ հարիւր հարկ վճարեն. Նոյնպէս ուրիշ քանի մը պայմաններ ալ։ Դաշնագրով մ'ալ շնորհեց իրենց որ

կարող ըլլան գալ ի Նաւահանգիստ Բրովաթոյ (Provato) կամ Նոր քաղաքի Թերակըղզւոյն, պահանջելով որ իր հպատակաց եղած վնասը հատուցանեն. որոց մէջ էին և Հայք՝ գերեալք ի Վենետաց այն գենուացի Նաւուն հետ՝ որով եկեր էին ի Պոլիս, իրենց 4000 բեռ կարասեաւ. կուսակալն կը խոստանար որ ինքն ալ ետ դարձընէ իր գրաւած Վենետաց ինչքը։ Այս վաւերագիրս՝ արդէն իսկ շատ տարի յառաջ հրատարակուած է ի Մասլադրի կողմէ։ Ռամազանի յաջորդն՝ միայն տեղ երեք Նաւահանգիստ շնորհեց, և էին, Provato, Calitra, Soldadi. Առ սա գրեց Ղրիմու Թաթարաց Պէրտի ղան՝ որ Ռամազան կուսակալին պէս պահանջէ ի Վենետաց իրենց կողոպուտը, որոց մէջ կը գըտնուէր գումար մը 1300 արծաթոյ և 500 բեռն վաճառք Պասուար անուանով անձի մը՝ որ կուգար ի Կիպրոսէ։ Բայց ղանին բարեսիրտ կինն Վենետաց շնորհք մ'ուզելով ընել, իւր անձնական գանձէն հատոյց գրկելոց՝ 11,000 բիզանդ դրամ, որոց 5000ն Հայոց բաժին էր, քսան բիզանդ ալ անոնց թոշակ. դքսին ալ գրեց որ Հայոց պահանջից համեմատ (pro precepto Arminium) կը հատուցանէ զգումարն (10,998 բիզանդ). 550 դրամոց գումար մ'ալ ի փոխարէն 2,830 դրամոց,

որոյ պարտական ըլլալնին՝ ինքեանք Վենետիք ալ կը վկայէին:

Բազմաթիւ յիշատակք ալ կը գտնուին ի դիւանս՝ վաճառականական յարաբերութեանց Վենետաց ընդ Դավրիժու՝ մայրաքաղաքի Պարսկահայոց, և որոց քննութիւնն կը հետացընէ զմեզ մեր նպատակէն. այսչափ միայն յիշեցընենք որ Շէյխ Իւվէյզ ղան կամ Թագաւոր Դավրիժու՝ յամի իբր 1369 Պարգեւագիր մը տալով առ դուքսն, կը հաստատէր իր նախնայն Պուսայիդ ղանի շնորհմունքը, և կը հրաւիրէր զվաճառականս՝ ապահով և անվտանգ ցուցընելով Տրապիզոնէ մինչեւ ի Դավրէժ ճանապարհը: Դուքսն ալ կը ծանուցանէր նմա՝ թէ շատ վաճառականք կը սպասեն ի Տրապիզոն՝ ճամբաներուն ապահովութեանը կասկածանօք. վասն զի աւազակք կողոպտեր էին զվաճառականս մերձ յԱւնիկ, որ հին և անուանի տեղ ու բերդ մ'է ի մեծ Հայս, ոչ շատ հեռի յԷրզրումայ և ի Բասենոյ: Իւվէյզ ղան գրեց յայնժամ առ պայլն Տրապիզոնի (իբր ի 1373), թէ Ապարամ (Իպրահիմ) անունով մէկը ղրկելով բանեց ու պատժեց զաւազակսն ու գողօնը ետ դարձուց, ուստի աներկիւղ ու համարձակ կրնան վաճառականք գալ ու երթալ:

Ե.

ՎԵՆԵՏԻԿ Ի ՀԱՅՍ

Մեր ինչուան հիմա առաջ բերած վաւերական յիշատակագիրներէն յայտնի եղաւ, թէ Վենետկոյ Հասարակապետութիւնն Հայոց աշխարհին մէջ իրեն յարակայ ներկայացուցիչ ունէր զՊայլն, ոչ այնքան իբրու քաղաքական գործող մը ընդ հայկական պետութեան, — որովհետեւ այս վախճանաւ սովոր էր յատուկ դեսպաններ ղրկել, — որքան իր հպատակացը վաճառականական գործոց համար. ուստի և Պայլն կու նստէր յԱյաս, որ մեծ կեդրոն և նաւահանգիստ մ'էր համաշխարհական վաճառականութեան: Ըսինք թէ Պայլն իր խորհրդականներն ունէր, և թէ ամէն կարեւոր գործ՝ անոնցմէ երեքին երկու մասին հաւանութեամբ կու սահմանուէր: Ասոնց հետ կային նա և ուրիշ պաշտօնեայք, ինչպէս Բոչադանք (placiarii), Վաճառապետայք (merciarii), և պահապանք կալուածոց, որպիսիք էին՝ հասարակապետու-

Թեան Տունն, փնդուկք, վարձարեր չինուածք, եկեղեցի, և այլն։ Այլ վաճառականաց բազմապատիկ և բազմազգի կարեւոր գործոց համար՝ յառեւտուրս, ի դաշնադրութիւնս, ի փոխառութիւնս, ի կտակս, անհրաժեշտ պէտք կար նա և ուրիշ պաշտօնէի մ'ալ. և էր Նօտարն, անանջրպետ անձ մի ամէն գլխաւոր պաշտօնակալի քով, որպիսի ոք էր Պայլն. և ինչպէս ի բուն հայրենիսն՝ նա և յայլ աշխարհս, նոյն ժամանակաց սովորութեանց և օրինաց համեմատ՝ եկեղեցականք էին նօտարքն, իբրու հաւատարմագոյն անձինք, և յաճախ նա և Թաղպետք իսկ եկեղեցեաց։ Վենետք ալ Սրբոյն Մարկոսի նուիրուած եկեղեցի մը ունէին յԱյաս. բայց հաւաստիք մը չկայ թէ անոր ժողովրդապետն նօտար այլ եղած ըլլայ. և հաւանելի այլ չերեւիր. այն քիչ թուով յիշուած նօտարքն ալ յԱյաս՝ Վենետկոյ եկեղեցեաց անուամբ կը կոչուին. ինչպէս Ս. Ռափայէլ եկեղեցւոյ քահանայն Փրանկիսկոս Ռուսսոյ (1303), Պետրոս (1314–5) Թաղպետ Ս. Եւփիմեայ. յիշուի և Յովհաննէս Բէլլէկրինի քահանայ՝ նօտար, առաջին գրող կտակի յԱյաս մեռնող անձի մը, բայց որոշ չէ թէ արդեօք հօ՞ն գրուած է կտակն թէ ի Վենետիկ։ Իբրեւ վկայ նօտարի՝ կը յիշուի

Մարկոս Ջէնոյ՝ քահանայ Ս. Երմագորայ եկեղեցւոյ (1316), Պօղոս քահանայ եկեղեցւոյ Ս. Յակովբայ Տէլլուփրիոյ (de l'Orio, 1327)։ — Ուրեք կը յիշուի և Պայլին մատրանապետ՝ Նիկողայոս քահանայ Ս. Եւստաթեայ (1331)։ Այս յիշատակուածներէն՝ միայն Պետրոս քահանայի ձեռքով յօրինուած ու կնքուած հինգ կտակք ծանօթ են՝ գրեալք յԱյաս, յամս 1314–5. ուրիշ նօտարի մ'այլ, որոյ անուն չի յիշուիր ի գործմն, այլ Վենետկոյ դիւանաց մէջ գտնուի ընդ գրուածս Յովհաննու Գամբրիոյ նօտարի, և են երեսունեւչորս թուով, յօրինեալք ի միջոցի ութ ամսոց, ի կիսոյ օգոստոսի (1316) ցմարտ հետեւեալ տարւոյն. դոյզն՝ մանաւանդ թէ ամենադոյզն նշխար մը յոգնաթիւ ու անհամար գործոց արձանագրելոց՝ գէթ յութսուն ամս բարգաւաճանաց Այասայ և յաճախելոյ Վենետաց ի Հայս. յորոց ոմանք ոչ միայն ի շահաստան քաղաքի անդ բնակէին, այլ նա և յայլ քաղաքս աշխարհին, որպէս ի մայրաքաղաքն Սիս, յԱտանա, և այլն. որոց և քաղաքացի (borghesi) ալ գրուած կամ եղած են, ինչպէս կ'իմանամք ի նօտարական յիշեալ գրուածոց, և յորոց դիւրին է գուշակել թէ որպիսի անակնունելի լոյս պիտի ծագեն Այասոյ նօտարա-

գրութիւնք՝ Վենետաց ընտանեկան պատմութեան, թող վաճառականական գիտելիքն։ Ճենովացի ազնուական տապետն Տէ–Սիմոնի՝ հմուտ հետամուտ հայրենական և արեւելեան յիշատակաց՝ հրատարակեց ի պատուական գիրս Արեւելեան Լատինի դիւանաց (Archives de l'Orient–Latin) իբր 180 գործս արձանագրելս յԱյաս ճենովացի նոտարաց ձեռքով, գրեթէ միայն երկու տարուան (1274, 1279) միջոցին մէջ, և որ իրենց ազգայնոց կը վերաբերէին. և որովհետեւ Վենետք՝ անոնցմէ աւելի երկար ատեն և բազմաթիւ բնակեցան և երթեւեկէին ի Հայս, հազարաւոր թուով պէտք էր որ եղած ըլլային նա և նոտարական գործք, որոց եթէ ոչ բովանդակն՝ այլ մեծ մասն մի յուսալի է Վենետկոյ անսպառ դիւաններէն։ Անոնցմէ առաջ բերենք միայն՝ ինչուան հիմայ հրատարակուածներէն կամ մեր առանձին քննութեամբ ի դիւանս ծանօթ եղածները. նկատմամբ այն ժամանակին՝ որոյ վերայ է մեր խօսքն. վասն զի վերջին ԺԶ–ԺԸ դարուց նոտարական և պաշտօնական հայկական գրուածք ի Վենետիկ՝ հազարաւորք են ծանօթքն, որ դեռ հրատարակուած չեն։

Այաս քաղաքին մէջ վախճանելոց կտակաց մին է՝ Յովհաննու Ռուձձինի (Ruzzini) (I

հոկտ. 1315) մականուանելոյ Թա՛թարոյ (Tataro): Այս անուամբ ծանօթ է Միքայէլ ոմն որ ի վերջ երեքտասաներորդ դարու՝ Հայոց Ամրատ Թագաւորին դիպակ վաճառած էր, ինչպէս նա և ուրիշ չահավաճառի գործերով: Ռուծծինի իր ստացուածքը կտակէ որդւոյն, և կտակակատար սահմանէ Վլաս Ծալիբիէրի և Բենեդիկտոս Ճիրա՛րտի ազնուատոհմ անձինքը. փափաքի թաղուիլ Այասայ Ս. Մարկոս եկեղեցւոյն մէջ, և կը յանձնէ՝ նոյն քաղաքին նաւահանգստին մէջ գտնուած իր նաւը և ինչքը ժողվել, անոնց տիրութիւն ընելով. — Գտնուին դարձեալ ի դիւանս Վենետկոյ՝ վաւերագրեալ կտակք Անդրէի Նանի († 1 նոյեմբ. 1315), որ նոյնպէս թաղուեցաւ ի Ս. Մարկոս Այասոյ. — Եասոմինայ (Iasomina) այրւոյ Դանիելի Միքէլի (25 յուլիս, 1316), որ բաց յայլեւայլ բարերարական հրիտակաց՝ կու թողու քսան դրամ (deremi) Ս. Փրկիչ եկեղեցւոյ յԱյաս, ուր կը բնակի, կ'ըսէ, հայ քահանայն Միքայէլ, (ubi habitat presbyter Michael Armenus). — Կտակք Միքայէլի Սիենացւոյ և Սիմոնի Համացւոյ (25 նոյեմբ. 1315). յետինն թերեւս ասորի էր ազգաւ, իսկ բնակութեամբ հաստատուած յԱյաս:

Աստնցմէ զատ՝ բազմաթիւ և հետաքրքն-

նաւականք են մանաւանդ Վենետաց համար՝ նոտարական գործք այլ և այլ խնդրոց, վճռոց, դաշնագրոց, զորս աւելորդ կը համարիմք առ այժմ մէջ բերել, չունենալով մեր նիւթին հետ անմիջական վերաբերութիւն մի։ Յիշենք միայն 1327 Նոյեմբեր 15 թուականաւ գրուած դաշնագիր մը, որով հայանունն Հեթում (Aytonus de Oria) նաւապետ գենուացի՝ վեց խալէից (նաւուց)՝ խոստանայ չմեկնել հօն գտուող վենետկեան ութ նաւուց, և Պալտոյ Սբինոլայ Գենուաց դունցն՝ երաշխաւոր կ՚ըլլայ Էրիցցոյ պայլի Վենետաց։

Այս վերջին յիշատակ, կամաւ թէ ակամայ՝ կ՚արթընցընէ ի յուշ Իտալաց, մանաւանդ Վենետաց և Գենուացւոց, այն նախանձընդդէմ մրցանքն և արիւնահեղ պատերազմներն՝ որ ի ջուրս ծովուց գրգռեցան այս երկու ժողովրդոց մէջ, և յորոց՝ յայլ և այլ ժամանակս և ի դէպս՝ բոլորովին անմասն չեղաւ նա և Այասոյ գօգն. որով՝ կարասեաց և ազգերու շահուց այն շտեմարանն՝ լայն և թոյլ գերեզման այլ եղաւ շահախընդիր զինելոց. ուր երբեմն իրենց ասպնջական բարեկամաց և բարերարաց Հայոց դէմ այլ՝ հինաբար վերուցին իրենց ձեռքն ու զէնքը, թէպէտ և փութալով զղջալ և ջանալով միա-

անգամ անոնց չնորհաց արժանաւոր ըլլալ։
Այսպէս 1267 Թըւին՝ Գենուաց նաւատոր֊
միղն առաջնորդութեամբ Լուգեդգոյ Կրիմալ֊
տայի՝ աւարելով կողոպտեց ի Կոռիկոս, (որ
Հայոց ամրագոյն նաւահանգիստն էր և յետ
Այասոյ երկրորդ շահաստան), վաճառա֊
բարձ նաւ մը, որոյ վրայ շատ վաճառականք՝
նա և ի Հայոց, բեռցուցեր էին իրենց ա֊
պրանքը. և յետոյ ստիպուեցան (1271) ա֊
նոնց եղած վնասը դարմանել, հատուցա֊
նելով իբր 22,800 բիզանդ սառակին – հայ,
ինչպէս կու ցուցընէ Գենուայի դիւանաց մէջ
գտնուած նօտարական մուրհակ մը։ Բայց
ամենէն աւելի հռչակաւոր և Վենետաց հա֊
մար աղխտագոյնն եղաւ՝ Այասոյ ջուրց մէջ
տրուած նաւամարտն, յամի 1293, զոր այս֊
պէս կը համառօտէ տարէգիրն Հեթում
պատմիչ. «Խալէքն ճնվիզացն կռվեցան յԱ֊
» յաս, ընդ երեսունուերկու խալէ և ընդ
» դարեթի Վենեցիանացն, և շահեցան ճըն֊
» վէզքն քսանեւչորս խալէ», առաջնորդու֊
թեամբ Սբինոլայ Նիկողայոսի։ Ինչպէս ծա֊
նօթ է, Լիկուրիացւոց այս յաղթանակն,
նոյնպէս և Վենետաց վրիժական պատերազ֊
մունքն յայլ և այլ ծովս, և նոյն իսկ յԱյաս՝
իրենց ձախողութենէն գրեթէ անմիջապէս
ետքը. վասն զի սկսան մէկէն յարձակիլ

Հինաւուր վաճառաբարձ նաւուց վրայ, ու վերը յիշուած Կոռիկոսի դիմաց կողոպտեցին Հարուստ նաւ մը Մարսիլիացի վաճառականաց. ուրիշ նաւու մը վրայ ալ յարձակեցան խալէք՝ Պամֆիլլի Մարկոսի առաջնորդութեամբ։ Այս անիրաւութեան դէմ բողոքեցին զրկուող Մարսիլիացի վաճառականք, և ամենէն աւելի Պետրոս Քաղըրըլէնկ ոմն (1295 մայիս), որ նաւով յԱյասոյ պիտի երթար ի Ռումանիա. և կ'ըսէր թէ 700 տուրոնեան ոսկւոյ վնաս կրած ըլլայ. խօսքին ստուգութեանը վկայեցին նա և բիզացի վաճառականք յատենի իրենց Յովհաննէս Պորտի գունցին (consul) (1296, սեպտ. 2)։ Այս դիպաց կ'ակնարկէ անշուշտ Վենետկոյ Հասարակապետութեան վճիռ մը, տուեալ ի 22 ապրիլի, 1295։ Ասոնց և Մարսիլիացւոց մէջ յուզուած խնդիրն և վէճ՝ երկար տարիներ քշեց (1302). վասն զի Վենետիք ալ իրենց պահանջքն ունէին ի Մարսիլիացւոց, ինչպէս գրէր (1303, նոյեմբ. 18) Մարկոս ոմն Սիպող՝ առ դուքսն իւրեանց՝ այս խնդրոց և պահանջից համար։ Դուքսն արդէն երկու տարի յառաջ (1300) կանխեր գրեր էր խոստանալով գլխաւոր զրկելոյն՝ Թովմայի Բիզարտոյ կրած վնասը հատուցանել։ Երբ այս խնդիրք յուզուէին, Վենետք և Գե-

նուացիք՝ երկու ժողովուրդք ծովատեարք՝ չէին դադրեր ի խռովելոյ զալիս, և անոնցմէ աւելի՝ խաղաղասէր վաճառականները. Վենետք ջրէն ի ցամաք յարձըկելով կարծեցին յաջողագոյն հարուածով տկարացընել իրենց հակառակորդը, քանդելով ցրուելով անոնց ստղանաւորաց ու վաճառականաց յԱյաս քաղաքի ունեցած տրապիզքը (1297), առաջնորդութեամբ Մորոզինոյ Թէոփիլեայ։ Նոյն ատեն և Գենուացիք ինչ որ չէին կարող գործել յԱյաս, ի սահմանս Կիպրացւոց՝ անոնց դաշնակցաց՝ գործէին յելուզակաբար. այն պատճառաւ Միքայէլ Թաթարոյ կը բողոքէր առ Թագաւոր Նոցա (1298)։ Քանի մը տարի ետք կը յաջողէին Բէրսիվալ Դօրավար առաջնորդին ձեռքով Այասայ մօտ, ի Կաւոյ Կարբասոյ, (Cavo de Carpasso), գերել վենետկեան խալէ մը. և որովհետեւ այն միջոցին իրարու հետ հաշտուած կը համարուէին երկու հասարակապետութիւնք, Վենետաց ի Կիպրոս նստող Պայլն բողոքեց առ երեսփոխան Գենուաց որ ի կղզւոջն. և տեսնելով որ փոյթը չէ և արժէք մը չուզեր տալ իր բողոքին, գրեց առ դուքսն, ծանուցանելով եղածը (1303, մարտ)։

Նոյն ժամանակներն այլ աւելի կարեւորագոյն խնդիր մը ծագեցաւ ոչ լոկ օտարաց՝

այլ և Հայոց ընդ Վեննետս։ Ստուգիւ չենք կրնար ըսել թէ ինչ պատճառաւ՝ Վեննետաց երկու խալէք՝ նաւապետելով Անդրէի Սանուտոյ և Պաւղոսի Մորոզինոյ, յարձակեցան Այասայ ցամաքային բերդին վրայ, ու արքունականաց հետ կողոպտեցին նա և առանձնականաց Հայոց և օտարաց ինչքը. ընդ որս և գգունցին Բիզացւոց։ Ասոր բողոքանաց վրայ առ Թագաւորն Հայոց, Բէրմարինոյ Ցովհաննէս Պայլն փութաց ի ստիպելոյ արքային և Լիկոս և Կալոժեն նաւապետաց Այասոյ՝ հատուցանել առ Թորոս դուքս (փոխանորդ) Գունդստապլին, ի փոխարէն վնասուց գունցին՝ 1214 նոր դրամ հայկական։ Բնականաբար այս հատուցմամբ քաջալերուած ուրիշ գրկեալք այլ՝ իրենց բողոքոյ ձայնը բարձրացուցին, իւրաքանչիւր ոք նշանակելով իր վնասը, և արքունի ատենին ձեռքով արդարութիւն և իրաւունք պահանջելով. Ատեանն այլ աւելցուց արքունանական վնասը՝ զինուց և կազմածոց ի բերդին, և ներկայացընելով (1309) առ Պայլն և առ խորհրդականս նորա, ընդունեցաւ հատուցումը, ինչպէս մանրամասն կը նշանակուի [1], երեսուն հազարէն աւելի գումար մը

1. Cartulaire, յէջ 170.

նոր դրամոց. ուստի և Աւագ Պարոնն, որ Թուի թէ ինքն Հեթում Թագաւորահայրն էր, (որովհետեւ ստորագրութիւն չկայ, այլ միայն ի փռանկ լեզու Nous le Gran Seignor), իր և Թագաւորին կողմէն անդորրագիր տուաւ։

Երբ ասա Վենետաց պարտքերը կը վճարուէին, յարեւմուտս իրենց մայրաքաղաքին մէջ Պետրոս Քաթրըլէնկ գրկուած մարսիլիացին՝ վաճառականաց պահանջից հատուցման խնդիրը կը յարուցանէր. և ուզած ու ենթադրած իրաւանց չհանդիպելով, շատ տարի անցնելէն ետքը (1332, մայիս 12) նորէն խնդիրը ներկայացուց, ուզելով առանց դատի՝ յատենի դքսին աւարտել գործը, զոր պետութեան յանձնարարութեամբ ի քննութիւն առած էր յառաջագոյն սնդիկոսն Պենդա ու անընդունելի և մերժելի ցուցած էր զխնդիրն, մանաւանդ այն պատճառաւ՝ որ յառաջնում նուագին Մարսիլիացւոց իրաւունքը պահանջած ատեն, իրենին խօսքը չէր ըրած։ Սակայն ասով այլ բողոքողը չդադրեցաւ. ու գրեթէ վրան տասն տարի անցնելէն ետքը կրկին յուզուած է այս յամառեալ խնդիրս, և վերջապէս աւարտած, անդորրագիր տալով Թոմայինոյ Ցոնդանոյ Պիաչենցացւոյ և իրեն հետ նա և Քաթրըլէնկի,

յետ գրեթէ քառասուն տարւոյ. ի ծագմանէ խնդրոյն։ Այն ժամանակաց մէջ ալ երբեմն այսպէս կը յերկարաձգէին դատք և իրաւունք. և բարեբաղդք համարուելու են որք Պետրոսի նման յերկարակեացք՝ յաջողէին հասանել իրենց խնդրոյն, և արդարութիւնը կատարուած տեսնել։

Այն 1332 տարւոյն մէջ հանդիպած է դարձեալ յամառ հակառակութեան դէպք մը Գենուաց ընդ Վենետաց ի ջուրս Այասայ, յարձակմամբ առաջնոցն նաւու մը վրայ՝ որ այն նաւահանգստէն կ'երթար ի Կիպրոս։

Զարմանալի և հակառակընդդէմ զուգադիպութեամբ՝ այն միջոցին ու օրերուն՝ յատեանս Վենետաց ալ խնդիր կ'ըլլար իրենց պահանջմանց համար և հարստահարութեանց, զոր ի Հայոց կը կրէին կամ կրել կարծէին, և զոր ըստ ժամանակին և կարգի պիտի ջանանք հետազօտել։ Դառնանք հիմայ այս երկու ազգաց իրարու հետ ունեցած յարաբերութեանց, ուր թողուցինք ի սկզբան բանիցս, մէջ բերելով մեր թագաւորաց առաջին դաշնագիրերը՝ զոր կնքեցին Վենետկոյ դքսերուն հետ, անոնց՝ ազատ կամ գրեթէ ազատ՝ վաճառականութեան յամենայն սահմանս երկրին Հայոց. ուր՝ ինչպէս քիչ յառաջ յիշատակուած նոտարական գրուածնե-

րէն այլ տեսանք, ոչ սակաւ վննեաք՝ չէ թէ միայն վաճառականութեան, այլ նա և բնակութեան տուներ հաստատած էին, և շատերն նա և քաղաքացի գրուած Սսոյ և Այասոյ, և հօն մեռած և թաղուած ի Ս. Մարկոս Այասոյ, կամ յայլ քաղաքս, և իրենց ժառանգները թողած. կային ուրիշներ այլ որ կու պարապէին յարուեստս, ի հիւսուած և յոստայնանկութիւն ցփսեաց և դիպակաց, ի հիւսնութիւն, ի դարբնութիւն, ի վաճառ գինւոյ և այլոց պարենից, և այլն։

Չ.

ՅԱՐԸՆՁՈՒԹԻՒՆՔ ԱՐՔՈՒՆԵԱՑ ՍՍՈՅ ԸՆԴ ՀՌ. ՄԱՐԱԿԱԳԵՏՈՒԹԵԱՆ ՎԵՆԵՏԿՈՅ

Նախընթաց գրածովս նշանակեցի՝ երկուցուն պետութեանցս յարաբերութեանց սկզբնաւորութիւնը, յառաջին ժամանակաց Թագաւորութեան մերոյս ի Կիլիկիա, մեծին Լեւոնի արդեամբք, և 1201 թուականին իրմէ տրուած Պարգեւագրով, որ առաջնորդ և նախատիպ եղաւ ամենայն առընչութեանց Հայոց և Վենետաց, և կը կրկնուէր ու կը նորոգուէր, երբ մեծ հարկ մը կը պահանջէր, ինչպէս Հայոց նոր Թագաւորաց յաջորդելու ժամանակ: Եւ հարկ էր որ այսպէս ըլլար՝ Լեւոնի մահուընէն և քանի մը տարի անհաստատ վարչութենէ ետքը, երբ յամի 1226 Թագաւորական իշխանութեան մէջ հաստատուեցաւ Հեթում Ա, իր հզօր և խորագէտ հօրն՝ Կոստանդնի՝ պայլութեան և իմաստուն ազդեցութեան տակ: Սակայն Հեթմոյ մեզի ծանօթ առաջին Պարգեւագրին կը հանդիպինք

թագաւորելէն քանի տարի ետքը, ինչպէս յառաջագոյն յիշեցինք, ի 1245, և միւս մ'ալ ի 1261. տեսանք նա և անոր յաջորդին և որդւոյն՝ Բ Լեւոնի՝ իր թագաւոր օծութեան տարւոյն մէջ (1271) հայրենի շնորհքը կըրկին հաստատելը, նոր Պարգեւագրաւ մը: ցվերջ Թագաւորութեանն՝ նորոգութիւն մը կամ ասոր կրկնութիւնը չենք գտներ, թէպէտ և կարելի էր ենթադրել, որ ինչպէս քիչ յառաջագոյն (28 դեկտ. 1288) Գենուացւոց նոր Պարգեւագիր մը տուած էր, մի առ մի և մանրամասն նշանակելով տեսակ տեսակ վաճառուց բաժը կամ տուրքը, նմանօրինակ բան մ'ալ Վենետաց համար տուած ըլլայ: Կը գտնուին միայն մանր ինչ յիշատակք յարաբերութեանց Հասարակապետութեանն ընդ արքունեաց Հայոց. ինչպէս, յամի 1284 Պայլն Աքքեայ կու վաճառէ Լեւոնի դարեթ (նաւ) մի ի գին վեց հարիւր բիզանդ դրամոց, և Վենետաց մեծ Ատեանն կու հաւանի ընդ վաճառն: Քանի մը տարի ետքը (10 օգոստ. 1287) Ծերակոյտն հրաման կու ղրկէ Հայոց Պայլին՝ որ երթայ առ Թագաւորն՝ վասն կարեւոր ինչ խնդրոյ կամ գործոյ Յովհաննու ուրումն Գարդոլի, որուն ինչ ըլլալն կամ որպիսի ելք ունենալն յայտնի չէ:

Լեւոն Բ կու մեռնի ի 6 փետր. 1289

ամին. և հարկ էր նորոգել կամ կրկին հաստատել դղեակինն ընդ Հեթմոյ Բ յաջորդի նորա: Սա նորօրինակ իմն քաղաքավարեցաւ յաշխարհի, թագաւորական իշխանութեանն հետ զուգելով նա և զմիանձնական կեանս: Իր հայրն՝ չէր ուզեր արքունի թագ կրել ի գլուխը՝ ցորչափ կենդանի էր Հեթում Ա Հրաժարեալն, և թագադրութեան հանդէսն ալ ուշացուց մինչեւ ցաւարտել սգոյն. իսկ նա չուզեց բնաւ և չդրաւ թագ՝ նա և յարքայաբար իշխելն յառաջին ամս յաջորդութեանն. և երբեմն երբեմն կենացը վերջի տարիներուն՝ Փրանկիսկեանց մենաստանէն ելնելով, (որոց խոնարհ և աղքատին ուխտն առեր և անունն ալ փոխելով Եղբայր Յովհաննէս կը կոչուէր), այն թաւարծի կապայիւ ու ձեւով կենար ի տան արքունեաց, ու ի տեսնել հարկին՝ կ'երթար ի պատերազմ ուր որ պէտք կ'ըլլար, վառեալ ու առաւելեալ ամենայն ոգւով և ձեւով խաչակրութեանց. որպէս և նկարուած կու տեսնուէր նոյն միանձանց յիտալիա ունեցած վանորէից և եկեղեցեաց մէջ, որք և իրենց Յայսմաւուրաց մէջ ի կարգս Երանելեաց դասելով զնա՝ տարուէ տարի անմոռաց կու նորոգեն իր յիշատակն ալ, ի 16 կամ յ'17 Նոյեմբերի: Վենետկոյ ազգային այցելուաց մէջ գտնուին Թերեւս ա-

կանոնաւորք յեկեղեցւոյ Նաւիրելոյ Ս. Յովբայ (S. Giobbe), ուր երբեմն մեծ մենաստան մը կար Փրանչիսկեանց, որք սովոր են արտաքուստ իրենց սենեկաց դրանց վրայ Սրբոյ մը պատկեր նկարել կամ դնել, յանձնելու իրենց կարգէն և կրօնէն. այդ վանքին սենեկաց մեջին վրայ նկարուած էր և Երանելւոյս պատկերն. վեշտասաներորդ կամ հնգետասանին դարու գործ, կրօնաւորական զգեստով, այլ արքունի սաղմուրիւ, և թագն ալ դրուած ի ստորեւ, այսու մակագրութեամբ.

B. Joannes Rex Armeniae Seraphicon Habitum suscepit anno 1294

Կրօնաւորական միաբանութեանց բարձման վնասքը՝ այս մենաստանս այլ ուրիշ պիտոյից գործածուելով, և ընդարձակ պարտէզը փոխուելով ի բանտարանական., ջնջուեցան և սենեկաց պատկերք. զարմանալի իմն դիպուածով անեղծ մնացեր է միայն մեր թագաւոր—միաբանին Հեթմոյ պատկերն. որ գրաւելով տեղւոյն պահապանին աչքը, և յատուկ ջերմեռանդութիւն մը զգալով առ այն, կ'աղաչէ և խնայել կու տայ այն ստուգապէս եանդնաշարժ պատկերին, որոյ և գաղափար օրինակը առնել տուած ենք և մեք. և կու պահենք իբրև նուիրական և սիրելի յիշատակ

մը. անխորժելի է՝ մեզ, անջինջ թողուլ նաև պատճառաբանին աւանդութիւնը, թէպէտ և ոչ այնչափ հաւանական, թէ ինքն Երանելին եկած. ու բնակած ալ ըլլայ յայնմ տնեկի ։ Ներեն ընթերցողք մեր այս զարտուղութեան ։ եթէ զարտուղութիւն ալ համարուի այսպիսի խնդրոյ մը հետաքօտութիւն, մինչ մեր գըլխաւոր նպատակն էր քննել՝ թէ այս Նորահրաշ անձն, որ յիրաւի նշանաւոր եղաւ իր համացեղից մէջ, քաջութենէն զատ՝ որով իր ամէն յաջորդները գերազանցեց, ու ամենէն աւելի վեր՝ վարուց անարատութեամբ և գիտութեամբ, — որովհետև գրաւոր վաստակ մ՛ ալ ունի, — դրած է ինքն ալ դաշինք ընդ Վենետաց ։ Թէպէտ ի դիւանս դեռ գտնուած չէ, այլ վճիռ մը նշոյլ կրնայ համարուիլ՝ թէ դաշն մը դրած ու պարգևագիր ալ տուած ըլլայ, համանմա՞ն արդեօք՝ թէ նորաձեւ ի հայրենականացն ։ Գոյութիւնը կու յայտնէ Ատենէն տրուած վճիռ մը (1310, ապրիլ 21), յորում կու հրամայուի հատուցանել զպահանջս ազնուազարմ Բագրատայ Պայլի, որ զայս պաշտօն վարած է ի Հայս ի 1289—90. և վճռոյն մէջ կը յիշուի անոր 300 դրամի ըրած ծախքը՝ ի թագաւորէն Հայոց նոր Պարգևագիր մը ընդունելու համար. որով յայտնի կ՛ըլլայ՝ թէ այս Պարգևագիրս ալ-

բռնած է ի Հեթմոյ՝ յառաջնում ամի անթագ թագաւորութեանն (1289). Կու յիշուի յայլուր թէ յամենայն օգոստոսի նոյն տարւոյն գերեալ ի Հայաստանէ էր Պայլն այն, և ի յաջորդ ամի ի 25 յուլիսի արձակեցաւ ի պաշտամանէ պայլութեանն։

Կու համառօտէ զայս և պատմութիւն Գեննուացւոց, որ նոյն 1298 տարւոյն մէջ ընդունեցան նոր Պարգևագիր մը ի ձեռն Բենեդ Զաքարիայ իրենց դեսպանին, և կամ ի նախընթաց ամի՝ ի Լևոն Թագաւորէ շնորհուածին հաստատութիւնը, և հիմայ անձեռ եղած է Հեթմոյ այդ տուրքը, որպէս և շնորհեալն առ Կաղալանս Սպանիոյ յամի 1293։

Հեթմոյ թագաւորութեան երրորդ տարին (1291) թէ՛ Կիպրոսի Թագաւորին և թէ իրեն՝ նոր դեսպան մը ղրկուեցաւ, չեմ գիտեր ինչ պատճառաւ. այլ հաւանական կու համարիմ թէ անշուշտ այն մեծ դիպուածին համար, որ հասաւ ի վերայ ամենայն քրիստոնէից և մանաւանդ արևմտեայց հաստատելոց յարևելս, իրենց ամուր ապաւինին՝ Աքքեայի գրաւմամբ ի թշնամեաց, որով և վերցաւ անկէ երեսփոխանն և մեծ Պայլն Վենետկոյ, և Եգիպտոսի սուլտանն սկսաւ այնուհետև պատանձնալեալ խօսիլ և վարուիլ Հայոց և Կիպրացւոց հետ. ուստի փութայ Հեթում գրել

առ Թագաւորն արեւմտեայց եւ առ Սրբազանն Հռովմայ, որ եւ նա կու գրէր առ Թագաւորս Անգղիոյ եւ Փռանկաց, որ օգնութեան հասնին. եւ այն վախճանաւ կու պատուիրէր եւ իր կողմանէ պատրաստել կու տար քան նաւ։ Մինչեւ որ անոնք չարժեցան, ստիպուեցաւ Հայոց Թագաւորն՝ իր երկրին քանի մը հեռաւոր ու եգիպտական իշխանութեան դրացի սահմանները՝ Թողուլ սուլտանին, որ արդէն հասեր գրաւեր էր Հայոց կաթողիկոսութեան ամուր աթոռը՝ զՀռոմկլայ, եւ ըստ կարի յարդարելով ու կարգի դնելով իր աշխարհին եւ տանը գործերը, եւ թագաւորութիւնը թողլով Թորոսի իրմէ ետքը աւագագունին յեղբարցն, ինքն Հեթում միանձնական ձեւ ընդգենլով՝ կ՚առանձնանայր ի վանս (1293)։ Նոյն տարւոյն մէջ հանդիպեցաւ Գենուաց ու Վենետկաց նաւամարտն, եւ վերջնոյս վտանգիլն յԱյաս, ու ի յաջորդին (1294) վրէժխընդրութիւնը՝ գերելով իրենց հակառակորդաց նաւ մը ի Կոռիկոս. եւ յերրորդում ամի՝ (1295) մարսիլիացի նաւուն դէպքը, զոր յառաջ յիշատակեցինք։ Այս ամէն դիպուածներով խանգարեցան խաղաղական յարաբերութիւնք եւ տուրեւառք Վենետաց ընդ Հայս. ուստի եւ ատէպ խորհուրդք կու գու-

մարուէքին և վճիռք կու տրուէին յատենի Վենետիկոյ. ինչպէս յամին 1294 (Նոյեմբ. 24) կու սահմանէր, որ յետ արկածից պարտութեան նաւամարտին ի Հայս, ազատած վաճառականք կարող ըլլան դառնալ ի Վենետիկ՝ որ և իցէ նաւով. ու յաջորդ տարւոյն ապրիլի 25 վճռով երեք քննիչք կու դրուէին՝ այն ազատուածներուն գործը տեսնելու, խիստ պատուիրանաւ և սպառնալեօք քսանուհինգ լիբրա տուգանաց, որպէս զի ի դքսէն և ի խորհրդականաց հրամայուածներուն անփոյթ չըլլան: Նոյն կամ նման ու ընդարձակագոյն վճիռ մ'ալ կու կրկնուի միւս տարւոյն (1296) փեբրուարի 15 թուականաւ՝ ի ժողովոյ Քառասնից խորհրդականաց՝ երեք քննիչ ընտրելու: Ի սակաւատեւ իշխանութեանն՝ Թորոս՝ որ Տէր կամ Պարոն Հայոց կ'անուանուէր և ոչ Թագաւոր, կ'երեւնայ թէ արտօնագիր մը տուած է Վենետաց՝ ազատութեան ի Մսիս և ի Տարսոն, որպէս գուշակուի ի բանից որդւոյ նորա Լեւոնի Դ՝ որ իրեն յաջորդեց[1]:

1296 թուականին՝ միանձն–Թագաւորն Հեթում՝ որ վասն անձին զերկինս միայն կու խնդրէր, այլ հայրենեաց և իր արքունեաց

1. Cartulaire յ'էջ 177:

համար զամենայն՝ որ անոնց պատշաճական էր և փափաքելի, իր փոխանորդին Թորոսի հետ կ'երթար ի Կ. Պոլիս ի տես քեռն Ռիթա կայսրուհւոյ, որ Միքայէլ կայսեր ամուսինն էր, և հոն պատշաճ կու համարէր իբրու բարեկամ միջնորդ ըլլալ՝ երկու գլխաւորաց մէջ, Վենետաց և Գենուացւոց՝ իրարու հետ հաշտութեան։ Այս մէկ անգամ չէր որ Հայոց ազգական Հասարակապետութեան այսպիսի պէտք մը կու գործածէր. այլ կարեւորագոյն ու շատ աւելի բարձր ատեանի մ' ալ կու դիմէր, տասնուհինգ տարի ետքը (1310) նոյն այս Հեթմոյ եղբայր՝ Օշին թագաւորն Հայոց, աղերսելով առ քահանայապետն Հռովմայ՝ ներողամիտ լինել առ Վենետս և արձըկել ի բանադրանաց. զոր կու հաւաստէ մեզ պատասխանի Հայրապետին առ թագաւորն մեր (1314, մարտ 4)։

Այս միջոցին, երեքտասաներորդ դարուն վերջին տարիները, չփոթք և ժխորք կու հանդիպէին յարքունիս Հայոց։ Լեւոն Բ թագաւորի եօթն որդւոց աւագագոյնք՝ Հեթում և Թորոս՝ յամելով յօտարութեան, եռանդուն եղբարց մէջ եռանդնագոյնն Սմբատ՝ ճարտարութեամբ համոզեց զաշխարհիկս և զեկեղեցականս, նա և Թաթարաց ղանն ալ՝ որոյ գերագոյն իշխանութիւնը կու ճանչնային

յայնժամ ամենայն արեւելք, ու հանդիսապէս թագաւոր օծուեցաւ. և երբ եղբայրքն եւ դարձան, զԹորոս անգթութեամբ սպաննել հրամայեց, և աւագագունին Հեթմոյ աչքերը կուրացընել տուաւ, թէպէտ նա սքանչելեօք կրկին ստացաւ զլոյս աչացն: Այս միջոցին հանդիպած է (1297–8), ինչպէս ուրիշ տեղ յիշեցինք, Սմբատայ ընդ Միքայելի Լոթաթարոյի ըրած սառուտուրն ոսկեթել դիպակաց, զոր ընծայ ղրկեց առ սուլտանն Եգիպտոսի:

Բայց արդարախոհն Հեթում՝ աչացը նախանձամական լուսաւորութեամբ քաջալերուած, բռնաւոր եղբայրը կու փընտէր յարքունի գահէն, ու Թաթարաց հետ դաշնակցելով, երեք տարի անընդհատ (1299–301) սուրը՝ աղօթամատենէն վեր ու բարձր բըռնելով, զհետ Եգիպտացւոց կու պնդէր, կու վռընտէր մինչեւ ի հեռաւոր և յանծանօթ սահմանս, և դիւցազնաբար թուրը մխելով, նշան յաղթանակի կու թողուր զայն՝ իրենց բերդին երկաթի դրանց վրայ. ու կ' երթար յԵրուսաղէմ գոհանալ զամենայնաղթ Փրկչէն, և արքունական զաւազանը նուէր կու թողուր տեղւոյն մեծ վանքին, ուր և ցայսօր կու պահուի առաջնորդ Պատրիարքին գանձատան մէջ: Հեթում իր արքունեաց ընտանի աղ-

մուկը դադրեցընելու համար, Թագաւորե-
ցուց տարաբաղդիկ սպաննելոյն Թորոսի մե-
տասանամեայ մանկիկը՝ Լեւոն Գ. որոյ հայր-
ըն կը խօսէր զԱկնէս՝ դստրիկ քեռն իւրոյ
Զապլունի և Ամաւրեայ հռչականուն իշխա-
նին Տիւրոսի, որ բռնացած էր իր Ենրիկ
եղբօրը և Կիպրոսի Թագաւորութեան վրայ.
և այսպէս միւսանգամ մէկդի դնելով զէնքերը,
կրկին կ'առանձնանար ի վանս։

Նոյն տարւոյն մէջ խնդիր մ'ալ յուզուեցաւ,
թէպէտ չենք գիտեր որպիսի, Վենետոյ հա-
հաստարակապետութեան և պարոն Օշնի մէջ,
որ հաւանօրէն Հեթմոյ եղբայրն էր, և Լեւոն
երրորդէն ետքը Թագաւորեց. Հաստարակապե-
տութիւնն (1301 հոկտեմբ. 1) հրամանագրով
կը պատուիրէր Մենիոլոյ Պայլին՝ հատուցա-
նել ինչ որ պարտական էր առ Օշին, և պատ-
շաճական ձևով գրել և ծանուցանել առ նա.
որով կ'ենթադրուի թէ կարեւոր էր խնդի-
դիրն և խիթալի Վենետոյ։

Անշուշտ աւելի կարեւորագոյն խնդ-
դիր մ'էր, շահու կամ վաճառականութեան,
որոյ համար Վենետկոյ պետութիւնն կու յանձ-
նէր Թէոփիլ Մոչենիկոյի, Գենուայ տրա-
պիզքը կամ դրամատեղանները քանդողին
յԱյաս, որ ի Հայաստան երթալով՝ Թագա-
ւորէն կամ Այասայ գլխաւոր վարչէն (ret-

tore) խնդրէ նորութիւններ չընել ։ Բայց քիչ ատենէն իրենք Վենետք մեծ և չարաչար նորութիւն մ՚ ըրին , Այսպաս ցամաքաբեր-դին վրայ յարձակելով ու կողոպտելով, ինչ-պէս քիչ յառաջ յիշեցինք․ և որոյ չփոթա-կան արգասիք և հետեւանք տեւեցին երեք տարի , մինչեւ ցնոր դաշնադրութիւն և պար-գեւագիր Լեւոնի Գ (1307 , մարտ 20) ։ Այն յուզման եւ շփոթից երկքամեայ միջոցին՝ այլ և այլ խորհուրդք և հոգք յանձախեցին ի Վենետիկ․ և շատ անգամ որոշուեցաւ դես-պաններ ղրկել՝ գործերը կարգի դնելու հա-մար , սահմանելով նա և ուղեկիցքն և անոնց ծախքը , որ հաւասարաչափ պիտի ըլլային իրմէ յառաջ դեսպան գնացող Ռուգոլինոյի Ցաւմոնինեան․ և ընտրուեցաւ ի նոյն պաշտօն և ի գործ Ցակ․ Կուիրինոյ ։ Բայց որովհետեւ սա հրաժարեցաւ և անով քան փող կրոսից տուգանաց տալ ինկաւ , վնասն իրեն չնոր-հեցին ։ Դեսպանութեան ծախուց համար ալ կրկին սահմանեցին (1307 , մարտ 29) փոխ-առութիւն մ՚ ընել հինգ փողոյ առ հարիւր շահով , եթէ կարելի չըլլայ լեցընել զայն յերկու և կէս առ հարիւր սակէ վաճառա-կանաց ի Հայս , և ուր դեսպան ղրկեցին զՏոլֆինոյ Տոլֆին․ իսկ ի Վենետիկ՝ նոյն հայկական խնդրոց քննութեան համար ա-

ռանձին վճռով (1307, մարտ 18), հինգ ըն-
դիկոսք դրուեցան :

Դեսպանին յանձնուած էր որ Վենետկոյ վնասը քննէ ու ձեռք ձգէ, ու հարկ տեսած ատեն կարող ըլլայ զիջանել (ի 20,000 դրամոց Մարին Սինիոլոյի և ի 4,500 դրամ պահանջից Վողդէրոն տէլլա Սըլակայի և այլոց). Նոյնպէս չորս առ հարիւր քաժէն ազատութիւն ուզել, և ջանալ կրկին հաստատել առաջին պարգևադրութեանց պայմանները. և որովհետև Վենետք ալ պարտական էին առ Թագաւորն Հայոց, նոր փոխառութիւն մ' ալ ընել կամ տուրք մ' ալ դնել հարկ համարուեցաւ, ու քանի որ այսպիսի նատոյց և անորոշ վիճակի մը մէջ էին, արգելք դրուեցան Վենետկոյ, ու ամէն կողմ հրատարակուեցաւ, որ չկարենան երթալ ի Կիլիկիա :

Դեսպանն Տոլֆին՝ արքունի պահանջից ու յԱյաս կողոպտելոց վնասը հատուցանելէն ետքը, յաջողեցաւ ձեռք ձգել ի պատմանք Թագաւորէն Լեւոնէ Գ, ցանկացեալ նոր Պարգևագիրը (1307, մայիս 20), որ փռանկ լեզուով և բովանդակութեամբն՝ մեծաւ մասամբ նման է իր հաւուն՝ Լեւոնի Բ ձեռքով տրուածին յամի 1276. միայն թէ քիչ մը ամփոփել կը թուի Վենետաց համարձակու-

թիւնը, պարտաւորելով որ երկրէն հեռացած ատեններին ինքզինքնին ծանօթացընեն. Համարակապետութենէն ալ կու պահանջէ զհաստատուցուած վկայուց, եթէ Հայ ազ կամ օտարազգի՝ իրենց հպատակներէն գըրկանք մը կըլէ ։ Կու պահանջուի որ Պայլն հաւատարմութեան վկայութիւն տայ իրեններուն համար անոնց՝ որ ուզենան փոխառութիւն ընել, և Այպատայ ծովապետն (capitano) գրով վաւերացընէ. և եթէ Այտա քաղքէն դուրս ուզենայ ազ գալու ընել, տեղւոյն տէրուչն յԱյտա գրկէ զնա առ Պայլն և կամ առ ծովապետն։

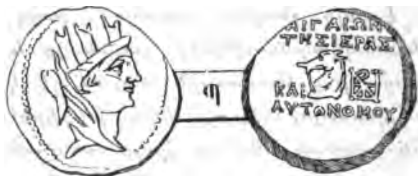
Մեծագոյն թերեւս կարեւորութիւն ունեցող պարգեւագիր մ'ալ կը գտնուի ի դիւանս, և որ արդէն հրատարակուած է, և կու թուի այս ժամանակին վերաբերիլ. բայց որովհետեւ կու պակսի ի նմա թուականն, անուն տուողին և վերջն, իտալական լեզուաւ ալ որով գրուած է՝ անհարթ և դժուարիմաց ըլլալով, կարելի չէ հաստատել զժամանակն, ինչուան որ չգիտցուի՝ թէ ով էր Թոմաս Պոնտումիէր, որ հրեշտակութեամբ եկած էր այլեւայլ խնդրոց համար. որով հաւանական կ'երեւի մեզ թէ հնագոյն պէտք է ըլլայ խընդիրն և շնորհն, և ոչ յաւուրս Լեւոնի Գ., այլ երկրորդին. վասն զի նուիրակին կողմանէ եղած խնդիրներէն մէկն ալ է եկեղեցի մը ու-

նենալ յԱյաս. և պարգևագրողն կու խոստանայ որ երբ Պայլն գայ և հօն հաստատուի բնակութեամբ՝ եկեղեցւոյ մը շինութեան պատշաճական տեղը ցոյց կու տրուի ։ Ասոր նման խնդիրն և խոստումն փոխագրութեան տանն ի Սոյ յԱյաս, և միւս խնդիր մ՚ալ, որ Անտիոքայ վիքարը կամ Մասայ արքեպիսկոպոսն՝ կատարել տայ Վենետաց հոգևոր պէտքերը յԱյաս, ինչպէս, զմկրտութիւն, զհարսանիս, և այլն, սակայն յայտնի նշանակներ են թէ այն ժամանակ չկար հօն ոչ եկեղեցի և ոչ քահանայ Վենետկեցի. վասն զի առաջին թագաւորքն Լևոն Ա. և Հեթում տուեր էին անոնց եկեղեցի ի Մսիս և ի Սիս. և 1261 շնորհուած Հեթմոյ երկրորդ պարգևագրին մէջ (յորում նախ առաջին կու յիշուի Այաս), եկեղեցւոյ խօսք չկայ. իսկ տասն տարի ետքը իր որդին Լևոն Բ (1271) յայտնապէս կու յիշատակէ Վենետաց եկեղեցւոյ ու քահանայի շնորհումը յԱյաս ։ Ուստի այս մասնաւոր Պարգևագիրս՝ որոյ վրայ է խօսքերնիս, և յորում տուողն կու յիշէ իր հայրը, թէպէտ առանց անուան, Լևոն Երկրորդէն տրուած է՝ ոչ ի թագաւորութեանն, այլ յիշխանութեան, այսինքն է ի միջոցի 28 հոկտ. 1270 ամին և յանուարի 6ին յաջորդ 1271 տարւոյն ։

Նուիրակն կամ դեսպանն ուրիշ կարեւոր խնդիրք մ՚ ալ ունէր, այսինքն՝ տրոց եւ բաժից ազատութիւն, ինչպէս, յԱյաս՝ նոյնպէս ի հնգեսին քաղաքսն, ի Սիս, Մսիս, Ադանա, Տարսոն եւ Կապետղբա՝ (որ հաւանականաբար Կոպիտառ է), եւ գրով ալ հրամայել զայս ի քաղաքսն. որում եւ հաւանութիւն տրուեցաւ ի Հայոց։ Բայց երբ դեսպանն առաջարկեց որ նոյնպիսի ազատութիւն շնորհուի նաեւ յաւանս (casali), Պարգեւագիրն կու զանազանէ, թէ կան այնպիսի աւանք՝ որոց կարելի է այդ շնորհքը ստանալ, բայց կան նաեւ սեպհականութիւնք պարոնայց եւ ապետաց՝ որոց թագաւորն անգամ չէ կարող զայդ հրամայել։ Ուրիշ մանր խնդիրներ ալ կային. օրինակ իմն, որ Հայք պատշաճական պատուով վարուին Վենետաց հետ՝ երբ յարքունիս կոչուին, կամ իրենց ընչից եւ ստացուածոց քննութիւն չըլլուի. որք յայտնի է թէ հաւանելի համարուեցան. բայց երբ կու պահանջեն որ իրենց արկեղք քննութեան չենթարկուին, Պարգեւագիրն՝ խոհեմութեամբ կ՚ըսէ՝ թէ զանոնք վայելչապէս քննելն ձեզի վնաս չէ, այլ մեզի օգուտ։ Նոյնպէս ի խնդրելն՝ որ երբ Պայլն մէկու մը համար վկայէ թէ Վենետ է, այնպէս ընդունելի ըլլայ, կու հաւանի. բայց եթէ հակառակն

հաւաստուլի, կամ թէ սուտ ամբաստանուլի, ստողք իրենց պատուհասն ընդունին ։ Ուրիշ աննշան խնդիրք ալ կան, զորս զանց կ'ընենք յիշել. փափաքողք և հետամուտք կրնան գտնել և քննել ի բնագրին, որ արդէն հրատարակուած է [1] ։

Cartulaire, յ'էջ 176.

Դրամ Եգէաս (Հին Այաս) քաղաքի.

Է.

ՆՈՐ ՅԱՐԸՆՉՈՒԹԻՒՆՔ ՀԱՅ-ՎԵՆԵՏԱՑ

Երբ Լեւոն Գ. նոր Պարգեւագրաւ՝ Հայոց ու Վենետաց մէջ հաշտութիւնն և մտերմութիւնը վերահաստատեց, իսկոյն Հասարակապետութիւնն որոշեց ընծաներ ղրկել առ Թագաւորն և առ պարոն Օշին, որ յետ Հեթմոյ՝ նախապատիւ համարուած էր արքային հօրեղբարց մէջ, մինչ Հեթում միանձնական կեանքով հրաժարած էր ի փառաց և յընծայից. վճիռն կու սահմանէր, որ եթէ ընծայից ծախքըն ձրիատուր չըլլայ, կէս առ հարիւր սակէն հայթհայթի. գէթ այսպէս կու հասկընամ վճռոյն խօսքը։ Սակայն շուտով լուր հասաւ՝ Հայոց մատաղահասակ Թագաւորին աղիտալի սպանման, իր մենտորին՝ աւագ հօրեղբօր Հեթմոյ Բի հետ, որոյ խոհական առաջնորդութեամբ և պաշտպանութեամբ կու յուսայր Սիսուան՝ զգօն և երջանիկ Թագաւոր մ՚ ունենալ. այլ այն պայծառ ծաղիկն իր բողբոջին մէջ կտրուեցաւ, մանաւանդ թէ անաս-

նաբար ոտնակոխ եղաւ, Պիլարկու Թաթար զօրավարէն դաւաճանելով ի մահ (1307, նոյեմբ. 27). զոր՝ կարելի չըլլալով առանց արտասուաց յիշել, հարկ է լռել, և կամ ազնուական մխիթարութիւն համարիլ՝ սպանչին արժանաւոր պատուհասը՝ սպանմամբ, Թաթարաց մեծ ղանին հրամանաւ, ու Լեւոն Գ. թագաւորին մնացած երկու հօրեղբարց, Հեթմոյ խեղեփ եղբարց, Օշնի և Ալինախայ, իրաւացի պահանջմամբ: Ատոնք՝ ըստ բնութեան արգանդակիցք՝ առաւել քան զբնութիւն մեծ յարգ և սէր ունէին իրարու վրայ, մինչեւ իրարու առաջարկել արքունական թագը, որուն՝ թերեւս վայրկեանք ինչ ժամու միայն՝ ժառանգութեան իրաւանց վրայ խտիր ու զանազանութիւն կու դնէին. բայց կայտառ երիտասարդն Ալինախ՝ որ քանի մը վայրկեան յետնածին էր, ազնուապէս յարգելով եղբօրը իրաւունքը, թողուց Օշնի զթագն. ուստի մեծաշուք հանդիսիւ պսակեցին զնա, երբ Ալինախ՝ Թաթարաց մեծ ղանին հաւանութիւնն առնըլով դարձաւ ի Հայաստան (1308): Վենետկոյ հասարակապետութիւնն ալ իր կողմանէ փութաց ի մեծարանս նորապսակ արքային, հարազատին և իշխանացն Հայոց. և Օշնի թագաւորելէն քանի մը ամիս ետքը՝ սահմանեց

(1308, օգոստ. 5) Յովհան Ցոսգարինի նոր դեսպանին ձեռքով ընծաներ ղրկել, տասնամէկ լիպրա կրոսից արժէքով. դեսպանին պիտոյից համար ալ՝ իննեւտասն կրոս որոշեց։ Եւ որովհետեւ Ցոսգարինի, ինչպէս թուի, ի Կորոն էր այն միջոցին, Պետրոս Կրատենիկոյ դուքսն գրեց առ նա (1308, սեպտ. 22) իր խորհրդակցացն ու հաստատակամութեան հաւանութեամբ; երթալ դեսպանութեան պաշտամամբ առ թագաւորն Հայոց, իշխանութիւն ալ տալով փոխառութիւն ընելու՝ յորոց և իցէ, ի Վենետաց և յօտարաց, խոստանալով անոնց ի Վենետիկ գալէն կամ պահանջելէն երկու ամիս ետքը հատուցանել։ Նոյն օրը կու գրէր դուքսն և առ Օշին թագաւոր՝ յանձնելով նմա զնոր դեսպանն. գրեց և առ Ալինախ, աղաչելով որ իր խնամքն անպակաս ընէ Ցոսգարինեայ վրայ։ Նոյն ձեւով, միայն անուանց ու պաշտամանց փոփոխութեան զանազանութեամբ; գրեց և առ Հեթում տէր Կոռիկոսի, որ հետաքննական երկասիրութեամբն Պատմութեան Արեւելից (Historia Orientalis) իբրու հայ Մարկոս-Պօղոս մը՝ ծանօթ է արեւմըտեայց, և իր համանուն հօրեղբօրորդւոյն նման (Հեթմոյ Բ.) յետոյ առանձնանալով ի վանս Պրեմոնստրատեանց, վերադառնալ ընդ-

վարս կրօնաւորութեան քան զկառս աթոռու-
նեաց : Գրեց և առ Հեթում տէր Նղրոյ, որ և հազարապետ էր տէրութեան Հայոց (Capitano). և որ առաւել զարմանալի է, նա և առ Հեթում Բ, չգիտնալով թէ արդէն մեռած էր նա՝ իր եղբօրորդւոյն Լեւոնի Գի հետ. եթէ գրածն՝ օրինակողաց անմտադրութեամբ կրկնագիր պատճէն մը չէ առաջին նամակաց, ինչպէս հաւանական կ՚երեւնայ :

Յաւգարինիի դեսպանութեան երթալն ուշացաւ, կարծեմ նախ հիւանդանալուն պատճառաւ, և ապա պատրաստութեանն ի չու, և մահուամբն բոլորովին խափանեցաւ. Թերեւս կերպով մը պատճառեցաւ Հայոց ընդ Կիպրացիս գժտուելէն, որոց երկուքին ալ բարեկամ էր Հասարակապետութիւնն, և որ երկու ազգաց նոյն ժամանակաց պատմութեան մէջ մեծ և նշանաւոր դէպք մը կու համարուի, և այն պատճառաւ երկար գրութիւնք եղած են առ միմեանս, առ Պապն Հռովմայ, առ օտարս, և առ նոյն իսկ Հասարակապետութիւն Վենետկոյ. առ որս յետոյ կու գրէր և կ՚աղերսէր նա և Կիպրոսի Թագաւորին կին՝ դշխոյն Իզապէլ, ազատել իր ամուսինը (Ենրիկ Թագաւորը) արգելուածն յաշխարհէն Հայոց (1310, օգոստ. 20): Օտար

ըլլալով մեր նպատակէն այս դիպուածոց և գրութեանց վրայ յերկարել, զհետաքննողն կու ղրկեմք առ Մասլաթրի (Histoire de Chypre, II. 116). Տարի ու կէս վրան անցնելէն ետքը՝ փոխանակ Ֆոսգարինիի վախճանելոյ՝ պայլ և դեսպան ընտրուեցաւ Գրիգոր Տոլֆին, (որ երբեմն Գէորգ ալ կոչուած է), ի վերջ կոյս ապրիլի կամ ի սկիզբն մայիսի, սահմանելով նմա թոշակ իւրոյ դեսպանի եւեթ։ Եւ որովհետեւ առ թագաւորն Հայոց ղրկուելիք ընծաներն մնացեր էին ի Կորոն, կու գրէր դուքսն (1310, մայիս 12) առ բերդապահն (Castellan) Կորոնի և Մոթոնի, որ նոր դեսպանին յանձնէ զանոնք, յորս՝ կ՚երեւնայ թէ կայր նաև վրան (tenda) մի. իսկ իր վախճանելոյն մնացած ինչը պահել, մինչեւ իմացընեն ինչ ընելիքը։ Երկրորդ օրը կու գրէր առ թագաւորն Օշին (1310, մայիս 13), յանձնելով նմա զՏոլֆին իբրու Պայլ. իսկ իբրեւ դեսպան՝ առանձինն կու գրէ աղաչելով մտիկ ընել քանի մը խնդրըւածոց՝ զոր բերանացի կամ գաղտ յանձնած էր նմա։ Ինչպէս յառաջնումն, այս անգամ ալ կու գրէ և առ այլ իշխանազունս երկրին, և մի և նոյն օրուան մէջ՝ նախ քան զամենեսին՝ առ Հեթում գունդստապլ, ոչ միայն յանձնելով նմա զՊայլն, այլ և ա-

ռանձինն շնորհակալ ըլլալով որ մեծապէս խնամարկութիւն կ՚ընէ Վենետաց, ինչպէս պատմեր էին ազնուատոհմն Նիկողայոս Մորոզինի և այլք։ Այսպէս ողոքով կու գրէր և առ միւս Հեթում տէրն Նղրի, վասն զի երկուքն այլ հզօրք էին և մեծահարկիք ի պետութեան Հայոց։

Այս առթով և ի նմին ատուր կու գրէր դուքսն նա և առ Գայլն Նեկրոբոնդի, այն խնդրոց համար՝ որ պիտի դիւրացընէին Հասարակապետութեան բարեկամութիւնն ընդ Հայս. և էր՝ ստիպել զՑովակիմ Սանուտոյ, որ երկու խալէիւք կողոպտեր էր զՀայս և զԿիպրացիս, և որք իրենց վրէժն առնելու համար բանտեր էին զՎենետս, որպէս զի իրեք ամսու միջոցի մէջ՝ գայ առ դուքսն ; հաշիւ տալու իր ըրած գործոյն, ապա թէ ոչ՝ յանցաւոր պիտի համարուի։ Թերևս այս և ուրիշ խնդրոց համար Օշին թագաւորն ալ դեսպան ղրկեր էր ի Վենետիկ զզօրականն Գերարդ և զՆիկ. Մորոզինի, յորոց դուքսն լսեց զամենայն, և յանձնեց անոնց (1310, մայիս 14) բերանացի պատասխանել թագաւորին. և որովհետև Օշին միջնորդութիւն ալ ըրեր էր առ Քահանայապետն ի նպաստ Վենետաց, քիչ յառաջ (1310, ապրիլ 7) շնորհակալու մտօք վճռեր էր Ատեանն, որ ի

ժողովոյ Հնդետասանից քննուած Հայոց Թագաւորին խնդիրքն՝ ընդունելի ըլլան, իբրու վճռուած ի Մեծ Ատեանէն։ Ուրիշ վճիռ մ'ալ տրուած է նոյն օրերում (1310, ապրիլ 14), որպէս զի ի Կիլիկիա գացող դեսպանն վարձէ գարիթ մի տասնուհինգ կամ քսան նաւաստեօք և ոչ աւելի, առ ի տանել առ Թագաւորն զսահմանեալ ընծայս. բայց որովհետեւ նա արդէն վարձած էր մեծ խալէ մը իբր երեսունուերեք կամ երեսունեւհինգ նաւաստեօք, ատեանն կու զիջանի (1310, մայիս 30) թոյլ տալ նմա՝ եթէ հաւանին գունցք նաւազին (Consules marinariis)։ Քիչ օրէն (3 յունիս) կը շնորհուի նմա կէս առ հարիւր շահէն՝ առնուլ որչափ ինչ կարեւոր է ի կառուցումն մթերանոցաց, և Վենետաց հասարակապետութեան ի Հայս ունեցած ուրիշ կալուածոց, և եղած ծախքը ծանուցանել ի Վենետիկ։ Երկրայութիւն չկայ որ դեսպանին առաջին խնդիրն պիտի ըլլար Պարգեւագրին նորոգութիւնը, զոր և կատարեց Օշին, ինչպէս կու վկայէ իւր որդին (Լեւոն Դ) իր տուած Պարգեւագրին մէջ. բայց որովհետեւ կորսուած է Օշնի պարգեւածին պատճէնն, ուստի և անյայտ մնայ գրութեան թուականն։

Թագաւորին և իշխանազանց, առ որս

գրուեցան վերոյիշեալ Թուղթք, անուանք ու պատուոյ կոչումն նշանակուած են ի գիրսն Դաշնագրութեանց (Patti) յ'էջս 79–81, ուրիշ ազգաց համապատիւ և համանման իշխանաց և կարգինալաց անուանց հետ, իբրու յատկապէս սահմանուած երեսագիրք կամ հասցէք, և են հետեւեալքն։

Օշին Թագաւորին, HOISSINUS de Altitonanti genere Ruppinorum:

ALINAC filius quondam Regis Armenie, Dominus Lambri, Montis Livonis, Gogolaqui *, Tarsso· Կրկին գրուած կայ իր հասցէն հետեւեալ կերպով· Alinach Regis frater et quondam Serenissimi Regis (Leoni II) filius.

FRATER JOHANNES Ordinis Fratrum Minorum, Primogenitus quondam Serenissimi Regis Armenorum. ուր գրիչն կը յաւելու, nunc mortuus (այժմ վախճանեալ)· բայց ուրիշ մը կ'ընթեռնու monacus (այժմ կրօնաւորեալ), որ է Հեթում Բ։

Օշին Թագաւորին մահուընէն ետքը՝ յետագայ երեսագիրք կու գտնուին՝ ինչուան առ մեզ հասած.

* Ալինաքն, Լամբրուն, Մոնլեւոն, Կուկլակ և Տարսոն. յետնոյս ուրիշ օրինակի մէջ գրուած է Caissi.

LEO (IV) Rex Armenie.

AYTONUS Seneschalcus Regis Armeniae.

AYTONUS de Negrino Camberlanus et Gubernator Regni Armenie.

Կրկին գրուած կան սոնց անուանքն De Harmenia խորագրաւ։

AYTONUS Dominus Nigrini, Capitanus Curie Regis Herminorum.

AYTONUS Conestabilis Hermenie.

Ի գիրս և ի յիշատակարանս գտնուած այդ անուններէն յայտնապէս կ'երևի, թէ Օշնի թագաւորութեան ատեն (1307–1320) յաճախ և սերտ էին փոփոխակի վերաբերութիւնք Հայոց ընդ Վենետաց, ինչպէս նա և յետոյ իր որդւոյն Գ. Լևոնի ժամանակ։ Վերը յիշուած Գրիգոր Տոլֆին դեսպանին ի Հայաստան երթալէն քանի մը տարի ետքը, նոր դեսպանի պատրաստութիւն կու տեսնուի, և թերևս նոր եկողի մը ի Հայոց. վասն զի նոյն տարւոյն (1310) սեպտեմբեր 24 ու հոկտեմբեր 10 թուականներով տրուած որոշմանց մէջ՝ Ատեանն կու վճռէ Հայոց թագաւորէն եկած ընծայ մետաքսեայն ու ոսկէդիպակքը (drapis setae, drapis ad aurum) վաճառել, որ հաւանօրէն Դամասկոսի կամ ուրիշ արևելեան քաղաքի մը հիւսուածք էին, ու անոնց գնով նոր դեսպանին

ւորս երկուց ազգաց, բայց դեռ քանի մի պայմանք ի կախ մնացած էին, և առանձին խնդիրք կային. ուստի և Հասարակապետութիւնն կու յանձնէր Պայլին Հայոց՝ երթալ խօսիլ Կիպրացւոց հետ (1328). իսկ յերկրորդ ամին կու սահմանէր ընտրել դիտունս, և անոնց ձեռօք քննել զդէպս Հայոց և Կիպրացւոց: Նոյն ժամանակին դեսպան մ'ալ ղրկուած էր ի Հայս, և իրեն ծախուցն համար երկու առ հարիւր փող. և ինչպէս կ'երեւնայ, միւս այլ դեսպան կու պատրաստուէր երթալ, և ասոր համար ալ դրամ կու սահմանուէր, որ Թուի թէ ըլլայ Հին ծանօթ դեսպանն Գր. Տոլֆին, և քիչ ետքը կ'որոշուէր պատգամաւորութիւնն և առ Թագաւորն Հայոց ընելիքն: Նոյն ատեններն ի Վենետիկ էր Նա և Հայոց դեսպանն, և որոշուեցաւ (19–21 յուլիս, 1329) ի հասից պետութեան ընծայ տալ նմա 4 լիպրա կրոսից. և մինչ ատէպ յանձնարարութիւնք կ'ըլլային ի Հայաստան երթալու խալէ և նաւեր չինելու, ամենայն խնամքով պատուէր կու տրուէր հօն պատահած անցից քննութեան, և ութ օր կու յերկարէր Իմաստնոց ժողովոյն քննութեան համար ժամանակն: Ու որովհետեւ դարձեալ եկած հասած էին դեսպանք ի Հայոց (1331), կու հրամայուէր

ժողովականաց՝ խօսիլ անանց հետ, և խնդրել՝ որ յարմարցընեն ընդ Թագաւորին, որ վերցընէ իր և հօրը ատեն վաճառականաց վրայ՝ դրուած հարկաց և բաժից ծանրութիւնը։ Այս պահանջից վրայ, ինչպէս կու յիշէ ընթերցողն, մանրամասն ծանօթութիւն տուեր՝ էր Հասարակապետութեան՝ Պետրոս Գրակատին, և թէ պատճառք եղած էին Հայոց ընդ Եգիպտացիս պատերազմունքըն, և վերջնոյս չարաչար զարնուելով Այասայ քով (1330), վրէժխնդիր յարձակմամբ տիրելն քաղաքին (1331). որով վաճառականաց վընաս հետևելով և բաժից ծանրութիւն, կամայ ակամայ պիտի նեղուէին ի Հայոց. և՛ հարկ կ՚ըլլար դարձեալ կարգել քննիչս յիմաստնոց (20 յուլիս, 1332), ութ օր պայմանելով. միանգամայն փութոյ պնդութեամբ՝ ի վերանորոգութիւն դաշանց՝ դեսպան ղրկել առ Թագաւորն՝ զոմն ի վաճառականաց. ուստի կու յանձնուէր պաշտօնէից Աղի (Officiales Salis maris) ճանապարհի ծախքը հայթհայթել, որպէս զի ուղևորի առաջին ճամբայ ելլող նաւով։ Մինչ այս պատրաստութեան վրայ էին, ստիպողական նամակք կու հասնէին ի Հայոց, յորոց ի քննութիւն՝ կու վճռէր ծերակոյտն (28 դեկտ. 1332), որ դուքսն և խորհրդականք ընտրեն երեք ի-

մատուռնս, որ պարտաւորին տասն փողոյ տուգանօք մինչեւ ցկէս յանուարի ծանուցանել գրով՝ ինչ որ իրենց պատշաճական երեւնայ։ Ղրկուած դեսպանն էր Յակոբ Դրէվիզան, որ իմացուց գործոյն յարմարութեան դժուարութիւնը. որովհետեւ գրգռուած էին Հայք՝ Վենետաց կողմանէ ցոյց տրուած քանի մի հակառակութեանց համար, և Պետրոսի Բիծալոյ՝ գրանտարկեալն Գոնդարինի ազատելուն, որով բռնադատեցան պատուհասել զնա՝ ձեռուընները կտրել տալով։ Այս ամէն բանին համար ծերակոյտն գումարելով ի խորհուրդ (17 յուլիս, 1333) սահմանեց որ դուքսն իր խորհրդականներումն և ժողովով Վաթանից՝ դեսպան կարգեն վաճառականներէն մէկը. որ ի Սիսուան երթալով՝ բերանացի խօսի ընդ Թագաւորին, պահանջելով իրմէ տրուած Պարգեւագրին դաշինքը պահպանել, յայտնելով Նա և Յակոբայ Դրեվիզանի գրով բերած գանգատանաց գլուխները, և Պայլին Թուղթը՝ զոր Թագաւորին դիմացը դնէ, եթէ սա չգիտնալ ձեւացընէ։ Ասկէ զատ, խնդրել որ այն կողմանց արծաթոյ նուազութեան համար՝ ի Վենետաց բերուած արծաթոյն գինը բարձրացընէ, և մէկ ոսկի տուկատը՝ քանուչորս Թագաւորին դրամոց արժէք ունենայ,

և յառեւտուրս՝ առ պակասութեան արծա-
թոյ՝ վարուն համարուի նա և ոսկին։ — Ե-
թէ Թագաւորն՝ ժամանակին պիտոյից հա-
մար, (ինչպէս կու պնդէր նա և իր դեսպանն
ի Վենետիկ) պահանջելու ըլլայ տուրս մէկ
առ հարիւր, ըսէ իրեն՝ թէ մերքն կամաւո-
րապէս ի շնորհս նորա և ոչ ի պարտուց՝ կու
վճարէին զայս, և թերևս նորէն վճարեն։
— Թէ որ պահանջէ զբաժ վաճառուց, ջա-
նայ ազատ ընել. իսկ թէ այդ անհնարին է,
գէթ յարքունի տրոց ազատութեան շնորհքը
ձեռք ձգէ։ — Եթէ ուզենայ յուզել զար-
կեղս՝ որպէս զի չըլլայ թէ գաղտուկ ար-
ծաթ ներս մտցընեն, խնդրէ խափանել զայն-
պիսի հետազօտութիւն. բայց ի ստիպելն՝
գէթ գոհ ըլլայ Պայլին դիմաց եղած երդ-
մամբ։ — Եթէ ուրիշ դժուարութիւն կամ
փոփոխութիւն ուզենայ ընել Թագաւորն,
դեսպանն խոհեմութեամբ ընդդիմանայ։ Եթէ
որ այս եղած առաջարկութեանց Թագաւորն
չհաւանի, դեսպանն ծանուցանէ թէ Վենետք
իր տէրութեան սահմաններէն դուրս պիտի
ելլեն, և հրատարակէ զժամանակ ելիցն մին-
չեւ յառաջիկայ ապրիլ ամիս, և չմեկնողն՝
եթէ վաճառական է, հինգ հարիւր լիպրա
կրօնից տուգանաց տակ ինկնայ. իսկ եթէ ոչ՝
յիսուն լիպրա. Որոնք երեք տարիէն աւելի

բնակած են ի Հայս և կ՚ուզեն հօն մնալ՝ ազատ ըլլան. իսկ ուրիշ տուգանքներուց ինչք կամ ձեռագործք չընդունուին, բայց եթէ յիսուն առ հարիւր տուգանօք. նոյն տուգանաց տակ ինկնան ապրիլ ամսէն ետքը վաճառք տանողքն ի Հայս : Վենետկոյ մէջ ալ ծանուցուի, թէ որոնք տարւոյս դեկտեմբեր ամսէն ետքը նաւելու ըլլան, նախ Կիպրոս երթալով տեղեկանան թէ թագաւորն՝ Վենետաց հետ խրատախառն եղա՞ծ է. ապա թէ ոչ չերթան ի Հայաստան. առանց ի Կիպրոս հանդիպելու հօն գնացողք՝ ետ դառնան. իսկ թէ ոչ՝ նոյն տուգանաց տակ ինկնան. և այս կարգաւորութիւնք և սահմանք ծանուցուին Վենետկոյ Ուղղիչ (Rector) պաշտօնակալաց, Կիպրոսի Պայլէն տեղեկանալով, և յանձնուին հանդիսաւոր դեսպանի, որոյ թոշակն ըլլայ որպէս Յակոբայ Դրէվիզանադոյի. Առ այս պաշտօն ընտրեցաւ Պետրոս Պրակատին վաճառական. և իրեն տրուելիք թոշակը՝ պիտի հայթհայթէին Ադի և Ծովու պաշտօնեայք, շարունակելով հինգ առ հարիւր հարկը, զոր կ՚առնուին Դրեվիզանադոյի համար. և դեսպանն հայագնաց խալէիւք պիտի ընէր ուղեւորութիւնը:

Փողովլոյն վճռոյն համեմատ՝ իմաստունք պարապելով ի քննութիւն այսր ամենայնի,

ծանուցին դքսին (28 յուլիս, 1333), թէ, որովհետեւ դեռ հասած չէին ժողովոյն կողմանէ առ Թագաւորն գրուած ծանր Թուղթք, ինչպէս նաև իր դեսպանէն ի Վենետկոյ առ նա ուղղեալքն, և Լեւոն բարեկամութեամբ էր ընդ Հասարակապետութեանն, պատշաճ կու թուէր սպասել Պայլին գալըստեան խալէիւքն ի Հայոց, հասկընալով Թագաւորին միտքը. և ժամանմանէն տասնուհինգ օր ետքը՝ կոչել զնա ի ժողով ծերակուտին, լսել և այնպէս առնել զարժանն։

Ինչպէս յուսալի էր՝ աղմուկն գիջաւ, ու գէթ առ ժամն խաղաղութիւն եղաւ. Լեւոն Դ Թագաւորն՝ Նոյեմբեր ամսոյն տասնին Նոր Պարգեւագիր մը տուաւ Յակոբայ Գրեմիզանադոյի ձեռքով, որ դեսպանութեան պաշտամամբ վերադարձեր էր ի Հայս։ Այս Պարգեւագրին մէջ բաց ի կրկին հաստատութենէ առաջնոց առանձնաշնորհութեանց, կու շնորհուի, նախ. ցփուոյ և սուեղինաց արուեստագործաց ազատութիւն ի սահմանեալ տակէ. — երկրորդ. գինեվաճառք մէկ Թագաւորին դրամոյ տուրքէն ազատ ըլլան յեօթնեկի. իսկ եթէ խարդախեն ի կշիռս, տուգանաց տակ իյնան. — երրորդ. քաղաքին մէջ գինւոյ կամ քացախոյ վաճառականք՝ առ մէն մի չափ (vegete) տուրք կու վճարէին մէկ

Անտոնի Կոռիկոսեցւոյ, որ սիրով ազատու-
թեան Սրբոյ Երկրին՝ ոգւով չափ վառուած,
(առ որ օժանդակ մեծ կու համարէր զԹա-
գաւորութիւն Հայոց), կու Թղթակցէր ընդ
Թագաւորին, ինչպէս քաջայայտ կ՚ երեւնայ
իր մէկ ծանօթ Թղթէն՝ զոր գրած է իբր յամի
1326, յորում կարեւոր ծանօթութիւնք կան.
և նախ, Թէ Լեւոն գրեր էր յառաջագոյն
առ Սանուտոյ. և երկրորդ, զի պատգա-
մաւորութեամբ ղրկեր էր առ քահանայա-
պետն Հռովմայ՝ զԵղ. Թադէոս արքեպիս-
կոպոս Կաֆայի, հանդերձ ընկերակցօք. և եր-
րորդ, Թէ և ինքն Սանուտոյ անձամբ և
գրովք կու յորդորէր զՊապն և զծիրանաւորս,
ինչպէս նաև զԹագաւորս Փռանկաց և
զԱնգղիոյ, անոնց պարոնայքը, զԿոմսն Հան-
նովէրի և զայլս յօգնութիւն Հայոց. — չոր-
րորդ, Թէ զայս ամենայն պիտի ծանուցանէ
Թագաւորին՝ Եղ. Հուգոյ ի կարգէ Քարո-
զողաց։ Սանուտոյի ոչ միայն Թուղթք՝ ամ-
փոփեալք ի հաւաքմունս (Gesta Dei per
Francos), այլ և իր հռչակաւոր ժամանա-
կագրութիւնն լի են ծանօթութեամբք այն
ժամանակին Հայոց Թագաւորութեան վիճա-
կին վրայ, և Թելադրութեամբք ի նպաստ
սոցին։ Նոյն վախճանաւ մեծ ջանք ցուցին
քահանայապետքն Յովհաննէս ԻԲ և յա-

Ջորդքն. բայց Փռանկաց և Անգղիոյ Թա-գաւորաց իրարու հետ հակառակութիւնք, արեւմտականաց դանդաղութիւնք, անվախճան վէճք և քննութիւնք զհաւատոց Հայոց, անօգուտ ըրին Սանուտոյի և Հեթմոյ ջանքն՝ ի պահպանութիւն կիլիկեան իշխանութեան Հայոց, որ նախամարտիկ էր քրիստոնէութեան, ինչպէս նա և օգուտ և պարծանք քրիստոնէից։

Դառնանք հիմայ յուղղակի յարաբերութիւնս Հասարակապետութեանն, որ ի ժամանակին կարեւոր խնդիր մ'ալ ունէր, զոր առանց մեզ յայտնելոյ՝ 1326–7 ամաց վճիռք կ'իմացընեն. և զոր քննելու վախճանաւ ընտրեցան պետական գիտնականքն կամ Իմաստունք (Savij)։ Նոյն ատեններն ստէպ դեսպանութիւնք կ'ըլլային Հայոց ընդ քահանայապետական արքունեաց, և որք շատ անգամ Վենետիկէն կ'անցնէին. երբ նոյն պաշտամամբ՝ յամի 1327 Յակոբ Թալգման եկաւ ընդ Ռեմունդի, սա մնաց ի Վենետիկ, ուր այլք ուղեւորեցան ի Հռովմ, Թերեւս կարեւոր խնդրոյ մը համար, որպէս կարելի է կարծել՝ հաշտութեանն Հայոց ընդ Կիպրացիս, Թէպէտ և արդէն հաստատուած էր այն, և քահանայապետն Յովհաննէս ԻԲ խնդակցութեան նամակ գրած առ Թագա-

տորս երկուց ազգաց, բայց դեռ քանի մի պայմանք ի կախ մնացած էին, և առանձին խնդիրք կային. ուստի և Հաստարարկաղե-տութիւնն կու յանձնէր Պայլին Հայոց՝ երթալ խօսիլ Կիպրացւոց հետ (1328). իսկ յերկրորդ ամին կու սահմանէր ընտրել դետունս, և անոնց ձեռօք քննել զդէպս Հայոց և Կիպրացւոց: Նոյն ժամանակին դեսպան մ'ալ ղրկուած էր ի Հայս, և իրեն ծախուցն համար երկու առ հարիւր փող. և ինչպէս կ'երեւնայ, միւս այլ դեսպան կու պատրաստուէր երթալ, և ասոր համար ալ դրամ կու սահմանուէր, որ թուի թէ ըլլայ հին ծանօթ դեսպանն Գր. Տոլֆին, և քիչ ետքը կ'որոշուէր պատգամաւորութիւնն և առ թագաւորն Հայոց ընծայքն: Նոյն ատեններն ի Վենետիկ էր Նա և Հայոց դեսպանն, և որոշուեցաւ (19–21 յուլիս, 1329) ի հասից պետութեան ընծայ տալ Նմա 4 լիպրա կրոսից. և մինչ ատէպ յանձնարարութիւնք կ'ըլլային ի Հայաստան երթալու խալէ և Նաւեր չինելու, ամենայն խնամքով պատուէր կու տրուէր հօն պատահած անցից քննութեան, և ութ օր կու յերկարէր Իմաստնոց ժողովոյն քննութեան համար ժամանակն: Իւ որովհետեւ դարձեալ եկած հասած էին դեսպանք ի Հայոց (1331), կու հրամայուէր

ժողովականաց՝ խօսիլ անանց հետ, և խնդրել՝ որ յարմարցընեն ընդ Թագաւորին, որ վերցընէ իր և հօրը ատեն վաճառականաց վրայ դրուած հարկաց և բաժից ծանրութիւնը։ Այս պահանջից վրայ, ինչպէս կու յիշէ ընթերցողն, մանրամասն ծանօթութիւն տուեր էր Հասարակապետութեան՝ Պետրոս Պրակատին, և թէ պատճառք եղած էին Հայոց ընդ Եգիպտացիս պատերազմունքն, և վերջնոյս չարաչար զարնուելով Այասոյ քով (1330), վրէժխնդիր յարձակմամբ տիրելն քաղաքին (1331). որով վաճառականաց վընաս հետեւելով և բաժից ծանրութիւն, կամայ ակամայ պիտի ներողէին ի Հայոց. և հարկ կ՚ըլլար դարձեալ կարգել քննիչս յիմաստնոց (20 յուլիս, 1332), ութ օր պայմանելով. միանգամայն փութոյ պնդութեամբ՝ ի վերանորոգութիւն դաշանց՝ դեսպան ղրկել առ Թագաւորն՝ զոմն ի վաճառականաց. ուստի կու յանձնուէր պաշտօնէից Աղի (Officiales Salis maris) ճանապարհի ծախքը հայթհայթել, որպէս զի ուղեւորի առաջին ճամբայ ելլող նաւով։ Մինչ այս պատրաստութեան վրայ էին, տխրողական նամակք կու հասնէին ի Հայոց, յորոց ի քննութիւն՝ կու վճռէր ծերակոյտն (28 դեկտ. 1332), որ դուքսն և խորհրդականք ընտրեն երեք ի-

մաստունս, որ պարտաւորին տասն փողոյ տուգանաք մինչեւ ցկէս յանուարի ծանուցանել գրով՝ ինչ որ իրենց պաշտօնական երեւնայ: Ղրկուած դեսպանն էր Յակոբ Դրէվլիզան, որ իմացուց գործոյն յարմարութեան դժուարութիւնը. որովհետեւ գրգըռուած էին Հայք՝ Վենետաց կողմանէ ցոյց տրուած քանի մի հակառակութեանց համար, եւ Պետրոսի Բիծալոյ՝ զբանտարկեալն Գոնդարինի ազատելուն, որով բռնադատեցան պատուհասել զնա՝ ձեռուընները կտրել տալով: Այս ամէն բանին համար ծերակոյտն գումարելով ի խորհուրդ (17 յուլիս, 1333) սահմանեց որ դուքսն իր խորհրդականներովն եւ ժողովով Վաթանից՝ դեսպան կարգեն վաճառականներէն մէկը. որ ի Սիսուան երթալով՝ բերանացի խօսի ընդ թագաւորին, պահանջելով իրմէ տրուած Պարգեւագրին դաշինքը պահպանել, յայտնելով նա եւ Յակոբայ Դրեվլիզանի գրով բերած գանգատանաց գլուխները, եւ Պայլին թուղթը՝ զոր թագաւորին դիմացը դնէ, եթէ սա չգիտնալ ձեւացընէ: Ասկէ զատ, խնդրել որ այն կողմանց արծաթոյ նուազութեան համար՝ ի Վենետաց բերուած արծաթոյն գինը բարձրացընէ, եւ մէկ ոսկի տուկատը՝ քսանուչորս թագաւորին դրամոց արժէք ունենայ,

և յառաւտուրս՝ առ պակասութեան արծաթոյ՝ վարուն համարուի նա և ոսկին։ — Եթէ Թագաւորն՝ ժամանակին պիտոյից համար, (ինչպէս կու պնդէր նա և իր դեսպանն ի Վենետիկ) պահանջելու ըլլայ տուրս մէկ առ հարիւր, ըսէ իրեն՝ թէ մերքն կամաւորապէս ի շնորհս նորա և ոչ ի պարտուց՝ կու վճարէին զայս, և թերեւս նորէն վճարեն։ — Թէ որ պահանջէ զբաժ վաճառուց, ջանայ ազատ ընել. իսկ թէ այդ անհնարին է, գէթ յարքունի տրոց ազատութեան շնորհքը ձեռք ձգէ։ — Եթէ ուզենայ յուզել զարկեղս՝ որպէս զի չըլլայ թէ գաղտուկ արծաթ ներս մտցընեն, խնդրէ խափանել զայնպիսի հետազօտութիւն. բայց ի ստիպելն՝ գէթ գոհ ըլլայ Պայլին դիմաց եղած երդմամբ։ — Եթէ ուրիշ դժուարութիւն կամ փոփոխութիւն ուզենայ ընել Թագաւորն, դեսպանն խոհեմութեամբ ընդդիմանայ։ Եթէ որ այս եղած առաջարկութեանց Թագաւորն չհաւանի, դեսպանն ծանուցանէ թէ Վենետք իր տէրութեան սահմաններէն դուրս պիտի ելլեն, և հրատարակէ զժամանակ ելիցն մինչեւ յառաջիկայ ապրիլ ամիս, և չմեկնողն՝ եթէ վաճառական է, հինգ հարիւր լիպրա կրօսից տուգանաց տակ ինկնայ. իսկ եթէ ոչ՝ յիսուն լիպրա։ Որոնք երեք տարիէն աւելի

բնակած են ի Հայս և կ՚ուզեն հօն մնալ՝ ազատ ըլլան. իսկ ուրիշ տուգաններուց ինչք կամ ձեռագործք չընդունուին, բայց եթէ յիսուն առ հարիւր տուգանօք. նոյն տուգանաց տակ ինկնան այրիլ ամէն տեղը վաճառք տանողքն ի Հայս ։ Վենետկոյ մէջ ալ ծանուցուի, թէ որոնք տարւոյս դեկտեմբեր ամէն տեղը նաւելու ըլլան, նախ Կիպրոս երթալով տեղեկանան թէ թագաւորն՝ Վենետաց հետ իրաւախոհ եղա՞ծ է. ապա թէ ոչ չերթան ի Հայաստան. առանց ի Կիպրոս հանդիպելու հօն գնացողք՝ ետ դառնան. իսկ թէ ոչ՝ նոյն տուգանաց տակ ինկնան. և այս կարգաւորութիւնք և սահմանք ծանուցուին Վենետկոյ Ուղղիչ (Rector) պաշտօնակալաց, Կիպրոսի Պայլէն տեղեկանալով, և յանձնուին հանդիսաւոր գեսպանի, որոյ թոշակն ըլլայ որպէս Յակոբայ Դրէվիզանադոյի. Առ այս պաշտօն ընտրեցաւ Պետրոս Պրակատին վաճառական. և իրեն տրուելիք թոշակը՝ պիտի հայթհայթէին Աշի և Ծովու պաշտօնեայք, շարունակելով հինգ առ հարիւր հարկը, զոր կ՚առնուին Դրեվիզանադոյի համար. և դեսպանին հայագնաց խալէիւք պիտի ընէր ուղեւորութիւնը։

Ժողովոյն վճռոյն համեմատ՝ Իմաստունք պարապելով ի քննութիւն այսր ամենայնի,

ծանուցին դքսին (28 յուլիս, 1333), թէ, որովհետեւ դեռ հասած չեն ժողովոյն կողմանէ առ Թագաւորն գրուած ծանր Թուղթք, ինչպէս նաև և իր դեսպանէն ի Վենետկոյ առ նա ուղղեալքն, և Լեւոն բարեկամութեամբ էր ընդ Հասարակապետութեանն, պատշաճ կու թուի սպասել Պայլին գալըստեան խալէփէն ի Հայոց, հասկընալով Թագաւորին միտքը. և ժամանմանէն տասնուհինգ օր ետքը՝ կոչել զնա ի ժողով ծերակուտին, լսել և այնպէս առնել զարժանն։

Ինչպէս յուսալի էր՝ աղմուկն զիջաւ, ու գէթ առ ժամն խաղաղութիւն եղաւ. Լեւոն Դ Թագաւորն՝ Նոյեմբեր ամսոյն տասնին Նոր Պարգեւագիր մը տուաւ Յակոբայ Դրեվիզանադոյի ձեռքով, որ դեսպանութեան պաշտամամբ վերադարձեր էր ի Հայս։ Այս Պարգեւագրին մէջ բաց ի կրկին հաստատութենէ առաջնոց առանձնաշնորհութեանց, կու շնորհէր, նախ. ցփսւոյ և ասուեղինաց աբուեստագործաց ազատութիւն ի սահմանեալ սակէ. — երկրորդ. գինեվաճառք մէկ Թագւորին դրամոյ տուրքէն ազատ ըլլան յեօթնեկի. իսկ եթէ խարդախեն ի կշիռս, տուգանաց տակ ինկնան. — երրորդ. քաղաքին մէջ գինւոյ կամ քաղցուոյ վաճառականք՝ առ մէն մի չափ (vegete) տուրք կու վճարէին մէկ

բնակած են ի Հայս և կ'ուզեն հօն մնալ՝ ազատ ըլլան. իսկ ուրիշ տուգանելոց ինչք կամ ձեռագործք չընդունուին, բայց եթէ յիսուն առ հարիւր տուգանօք. նոյն տուգանաց տակ ինկնան ապրիլ ամէն եղքը վաճառք տանողքն ի Հայս ։ Վենետկոյ մէջ ալ ծանուցուի, թէ որոնք տարւոյս դեկտեմբեր ամէն եղքը նաւելու ըլլան, նախ Կիպրոս երթալով տեղեկանան թէ Թագաւորն՝ Վենետաց հետ իրաւախոհ եղա՞ծ է. ապա թէ ոչ չերթան ի Հայաստան. առանց ի Կիպրոս հանդիպելու հօն գնացողք՝ ետ դառնան. իսկ թէ ոչ՝ նոյն տուգանաց տակ ինկնան. և այս կարգաւորութիւնք և սահմանք ծանուցուին Վենետկոյ Ուղղիչ (Rector) պաշտօնակալաց, Կիպրոսի Պայլէն տեղեկանալով, և յանձնուին հանդիսաւոր գեսպանի, որոյ թօշակն ըլլայ որպէս Ցակոբայ Դրէվիզանադոյի. Առ այս պաշտօն ընտրեցաւ Պետրոս Պրակատին վաճառական. և իրեն տրուելիք թօշակը՝ պիտի հայթհայթէին Աղի և Ծովու պաշտօնեայք, շարունակելով հինգ առ հարիւր հարկը, զոր կ'առնուին Դրեվիզանադոյի համար. և դեսպանն հայագնաց խալէիւք պիտի ընէր ուղեւորութիւնը.

Ժողովոյն վճռոյն համեմատ՝ Իմաստունք պարապելով ի քննութիւն այսր ամենայնի,

ծանուցին դքսին (28 յուլիս, 1333), թէ, որովհետեւ դեռ հասած չեն ժողովոյն կողմանէ առ Թագաւորն գրուած ծանր Թուղթք, ինչպէս նա և իր դեսպանէն ի Վենետկոյ առ նա ուղղեալքն, և Լեւոն բարեկամութեամբ էր ընդ Հասարակապետութեանն, պատշաճ կու թուի սպասել Պապին գալըստեան խալէիւքն ի Հայոց, հասկընալով Թագաւորին միտքը. և ժամանմանէն տասնուհինգ օր եաքը՝ կոչել զնա ի ժողով ծերակուտին, լսել և այնպէս առնել զարժանն։

Ինչպէս յուսալի էր՝ աղմուկն զիջաւ, ու զէթ առ ժամն խաղաղութիւն եղաւ. Լեւոն Դ Թագաւորն՝ Նոյեմբեր ամսոյն տասնին Նոր Պարգեւագիր մը տուաւ Յակոբայ Դրեվիզանադոյի ձեռքով, որ դեսպանութեան պաշտօնամբ վերադարձեր էր ի Հայս։ Այս Պարգեւագրին մէջ բաց ի կրկին հաստատութենէ առաջնոյ առանձնաշնորհութեանց, կու շնորհուի, նախ. ցփսւոյ և ատուեղինաց արուեստագործաց ազատութիւն ի սահմանեալ սակէ. — երկրորդ. գինեվաճառք մէկ Թագւորին դրամոյ տուրքէն ազատ ըլլան յեօթնեկէ. իսկ եթէ խարդախեն ի կշիռս, տուգանաց տակ ինկնան. — երրորդ. քաղաքին մէջ գինւոյ կամ քաղցուոյ վաճառականք՝ առ մէն մի չափ (vegete) տուրք կու վճարէին մէկ

նոր դրամ, իսկ քաղաքէն դուրս՝ երկու. կու շնորհուի իրենց՝ անկէ ետքը ազատ ըլլալ. — չորրորդ. մորթեաց, մաշտակաց և փայտից վաճառողք՝ ապրանքնին ազատաբար մտցընեն ու հանեն Տարսոնի նաւահանգստէն. — հինգերորդ. գնողք ասուի, ստեւոյ այծեայց և նմանեաց՝ նախատուեալ Պարգեւագրին համեմատ վարուին. — վեցերորդ. ազատ ըլլան նա և ասուեղինաց չափողութեան տուրքէն. — եօթներորդ. բռնադատութիւն չըլլայ Վենետաց՝ ցորեան և աղ գնելու. — ութերորդ. Վենետացի գողք պատժուին յարքունեաց. — իններորդ. Վենետաց պարտականք բանտուին՝ մինչեւ ի հատուցումն. — և տասներորդ. ամենայն Վենետք չանարգուին և չի նեղուին։

Այս թուղթս՝ չէ յետինն զոր գրեց Լեւոն Թագաւոր առ դուքսն, այլ վերջին ծանօթ Պարգեւագիր, զոր ընդունելով Դրեմիզան դեսպան՝ պանծանօք և ուրախութեամբ կու բերէր. բայց ի ծովաչու ճանապարհորդութեանն՝ կողոպտեցաւ ի Գենուաց, ինչպէս յառաջ ալ յիշատակեցինք. սակայն Պարգեւագիրն անվնաս հասաւ առ դուքսն, և զօրեց քանի մը տարի եւս՝ ցորչափ կու տեւէր Հայոց իշխանութիւնն ի վերայ ցանկալւոյն Այասոյ. իսկ անկէ ետքը (1337) ալ կարօ-

տութիւն չկայր նոր Պորգեւագրի մը, երբ շահաստանն այն կուրացաւ կամ խափանեցաւ ի վերահաս բռնութենէ թշնամեաց. և թէպէտ առ վայր մի զերծաւ, այլ ոչ բաւելով դառնալ կրկին ի զօրութիւն, ի սպառ աւերեցաւ անչքացաւ, և իւր ամէն փառքն և մեծութիւն՝ սուզան ի խորս ծովածոցին և ի ներքոյ դերբկացն:

Եղած հաշտութեան և դրուած դաշանց պահպանութեանն համար, ետեւէ եղաւ Հասարակապետութիւնն իր կողմանէ ապահովութիւն տալ Թագաւորին պայմանաց ամենէն աւելի ծանրագունին համար, պատուիրելով Պայլին (1334, օգոստ. 13) որ ի Հայաստան արծաթ բերողաց ծանուցանէ՝ արծաթոյն կէսը դնել յարքունի փողանոցի. որուն եթէ դրժեն՝ պատժուին: Այս կերպով խաղաղութեամբ անցան առեւտրոյ և շահուց վերջին տարիներն յԱյաս և ի Հայս. ափսոս, որ խիստ կարճատեւ եղաւ այն ժամանակն, և յոր չկըրցան դաշնադիրքն վայելել ընդ երկար, Լեւոն Թագաւոր և Տանտոլոյ դուքս. վասն զի նոյն ատեն արդէն սկսած էին խըլըրտմունք և աղխտաբեր ասպատակք թշնամի այլազգեաց՝ յերից կողմանց. ի հարաւոյ՝ Եգիպտոսի սուլտանն, յարեւելից՝ Հալպայ սուլտանն, և ի հիւսիսոյ՝ Գարամանք: Թա-

զաւորն մէկմէկու ետեւէ դեսպաններ կու ղրկէր առ քահանայապետն Հռովմայ, առ Թագաւորս Անգղիոյ և Փռանկաց. Պապին յորդորանօք կու միաբանէին Փռանկաց, Նաւարրայ, Արագոնի և Պոհեմիոյ Թագաւորքը՝ յօգնութիւն Հայոց. բայց ինչպէս յառաջ հանդիպած է՝ Թէ յառաջ և Թէ ետքը, ոչ մէկն չարժեցաւ. գոհ եղան միայն դրամական նպաստ մը ղրկելով, մինչ ասպատակքն՝ Կիլիկիոյ հարստութիւնը կու գերփէին. և Թէպէտ Հայք զայրացած՝ վերջին ճգամբք և ատելութեամբ յԱյաս գտնուող բոլոր այլազգիքը կոտորեցին (1336), բայց վրան տարի մը անցնելէն ետքը՝ ստիպուեցան Թողուլ զայն ի կամս և ի զոհ իրենց հզօր հակառակորդին, սուլտանին Եգիպտոսի։ Այլազգեաց այն կոտորածին ատեն՝ կային և շատք պարտատէարք Վենետաց. ուստի փութաց ծերակոյտն գրել առ Պայլն Կիպրոսի (1337, սեպտ. 3), որպէս զի ամէն մէկ պարտաւորաց ծանուցանէ՝ նշանակել Թէ որչափ ինչ կու պարտին Սառակինոսաց, և պարտուց հատուցման դրամ տալ, որ ղրկելով ի Վենետիկ՝ պահեստի դրուին ի պաշտօնարանն Ցորենոյ (Ufficio de' Frumenti), մինչեւ ստուգուին իրաւացի պահանջողք, և իրենց արդար և պատշաճական հատուցումն ընդունին։ Ասկէ

տուաշ ալ (20 օգոստ.) գրեր էր դարձեալ ծերակոյտն առ Նոյն Պայլ, որ Նաւատորմիղը ի Կիպրոս հասած տեսն՝ խորհրդակցի տորմը֊ ղապետին հետ, և որոշեն թէ արժա՞ն է եր֊ թալ ի Հայս՝ թէ ոչ. եթէ երթն պատշաճ դատուի, Նաւապետն կարող ըլլայ քանուեր֊ կու օր Յեալ հոն, իսկ եթէ ոչ՝ տասնեւութ օր ի Կիպրոս։

Քանի մը տարիէն ետքը՝ ասոր նման պարտք մ'ունեցան Վենետք առ Սառակինոսս, որոյ նկատմամբ կու ծանուցանէ թագաւորն Լեւոն 1341 մարտ 1 թուականաւ նամա֊ կովը, որ իր վերջին գիրն է, ինչպէս ՛նա և վերջին թուղթ մինչեւ առ մեզ հասած Միտուանայ թագաւորաց առ Հասարակա֊ պետութիւնն Վենետկոյ։ Երկրին խաղա֊ ղութեանն ու անդորրութեան համար՝ Լեւոն հեռացուցեր էր անտի զամենայն Սառա֊ կինոսս. և որովհետեւ անոնցմէ ոմանք պա֊ հանջ ունէին ի բնակչացն, Եգիպտոսէ դես֊ պան գալով սպառնալեօք կ'ուզէր որ հա֊ տուցուին։ Այդպիսի անհամբոյր պատգա֊ մաւորութիւն մը արգիլելու համար, փութաց Լեւոն իր կողմանէ հատուցանել Վենետաց պարտքերն ալ, ու անդորրագիր առնելով պահանջողը ետ դարձընել. և ծանոյց առ դուքսն Բարթ. Կրատենիկոյ, որ Յեացորդ

պարտքն ալ վճարէ, որպէս զի չի ստիպուի բռնադատութեամբ տանուլ ի Վենետաց. և մի առ մի կու նշանակէր հայկական կշռօք՝ զչափ բամբակին, զոր վաճառականք Վենետք գներ էին յայլազգեաց. և որոյ գումարն՝ ըստ նշանագրութեան ի հաշուեմատեանս քաժտանն Այասոյ՝ կու հասնէր ի 24,107 դրամ թագւորին. բայց Սառակինոք 2,890 թագւորին գումար մ՚ ալ կու պահանջէին, որով հարկ եղաւ վճարել ամէնը մէկտեղ 27,000 թագւորին: Գարտական եղողներէն երեքն՝ որովհետեւ տեարք էին ընչից ի Հայս, 11,000 թագւորին անոնցմէ առին, և 16,000 մնաց Վենետաց կամ Հասարակապետութեան պարտքն: Վաճառականական իրաց հետամտից, նիւթոց արժէից ըստ որոշեալ կշռոյ, և անոնց քաժի յարքունիս՝ մեծապէս հետաքննական է Հայոց և Վենետաց տուրեւառական յարաբերութեանց այս վերջին վաւերականն: [1]

Դիւանաց մէջ սակէ երեք տարի յառաջ յիշատակ մ՚ալ կայ Լեւոնի (1338, 29 յուն.), յորմէ կու գուշակուի թէ կամ գրով և կամ դեսպանի ձեռքով խնդիր ըրած էր, և Հասարակապետութիւնն կու պատուիրէր յղել

1. Տես ի L'Armeno-Veneto, II p. 240.

առ նա՝ քանտռախառնեայ հին նաւ մի, ըստ գնոյն զոր պատշաճ համարին պաշտօնեայք նաւարանին :

Երիտասարդական երեսունուիրեք կամ ե-րեսունեւչորս տարուան հասակին՝ մեռաւ Լեւոն (1342, օգոստ. 28), և դժբաղդաբար՝ ինչպէս կ'երեւնայ, ոչ բնական և անդորր մա-հուամբ, այլ զոհ մ'ըլլալով իր սերտ մտեր-մութեանն ընդ Լատինաց և մանաւանդ ընդ քահանայապետական Դրան : Կրնանք ըսել թէ իրեն հետ վերջացաւ և թագաւորական տոհմ և պանծալի զարմն Ռուբինեանց և Հեթմեանց. վասն զի անտարակոյս է, թէ իրմէ յառաջ վախճաներ էր Հեթում՝ իր դեռաբոյս որդեակն, որով սպառեցաւ յա-ռաջնոյն Հեթմոյ սերեալ զարմն, տեւելով տասուերկու ազգ, երեք հարիւր տարի. և հարկ եղաւ փնտռել խնդրել մերձաւոր ժա-ռանգ մի ի սերընդոց իգական սեռի. որոց չէր ինկնար ըստ սալեան օրինաց՝ թագաւորա-կան աթոռ և իշխանութիւն ի վերայ Հայոց. ուստի և թագաւոր ընտրեցաւ մերձաւոր ազ-գականն (cousin) Լեւոնի Դ. ի մօրէ. այսինքն որդին իր Զապլուն հօրաքեռ և շատ անգամ յիշուած Ամաւրեայ՝ եղբօր թագաւորին Կի-պրոսի, Կի կամ Գուիտոն. որով փոխանակ Ռուբինեանց՝ Հայոց թագաւորութեան ցեղն

եղաւ Լիւզինեան, որ բաղդաւոր տոհմ մը չեղաւ. վասն զի երկու տարի վրան անցնելէն ետքը (1344) սպաննուեցան Գուիտոն և իր Պեմունդ եղբայրն, և թագն յանձնուեցաւ այս վերջնոյս փեսային, Կոստանդնի Դ, որդւոյ քաջին Պաղտին մարաջախտի: Սա իբր քսան տարի թագաւորեց, յորս կամաց կամաց կու նուազէր նշոյլ փառաց, զօրութիւն և հարստութիւն Սիսուանայ երկրին և թագաւորութեան Ռուբինեանց. զի այս անուամբ կու կոչուէր մինչև ի վերջ տէրութիւնն Հայոց ի Կիլիկիա:

Ուրիշ տեղ յիշեցինք Կոստանդին Դ Թագաւորի դեսպանն ի Վենետիկ (1346, սեպտ. 3), ընծայիւք ցփսեաց և ոսկեդիպակաց՝ երթալով առ քահանայապետն, որոց բաժն ազատ շնորհեցաւ: Երկրորդ տարին (1347) ղրկեց դեսպանս առ Դուքսն և առ Պապն, զկորուսեալն Այաս վերստին ձեռք ձգելու համար՝ անոնցմէ օգնութիւն խնդրելով. Կղեմէս Զ քահանայապետ գրեց (25 սեպտ.) յորդոր առ դուքսն, որուն առաւել քան այլոց՝ հարկ էր որ ցանկալի ըլլար՝ Հայոց ծովուն դշխոյին վերստին կանգնումն՝ դաշնակցի դըշխոյին Ադրիականի: Յաջողեցան Հայք անգամ մի ևս օգնութեամբ Ասպետաց Նորէն ազատել զԱյաս յեգիպտական բռնութենէ.

որ կարծես թէ բաղդին բերմամբ՝ Ջրասոյզ լինելու դատապարտուած՝ միւսանգամ կու վերցընէր յալեաց իր բրգապսակ գլուխը, ապա ի սպառ խորասոյզ ըլլալով. այնուհետեւ ոչ ոք յիշեց Սիսուանայ ճոխութեան բանալին, և զհամաշխարհական հրապարակն այն վաճառականութեան։ Շարժեցա՞ւ արդեօք գոռոզ դշխոյն ադրիական՝ ձեռք կարկառել իր կըրտսեր քրոջ՝ յայնպիսի կարիւորագոյն պահու, թէ՝ ըստ ցուրտ հաշուոց քաղաքագիտութեան կամ շահասիրութեան՝ անփոյթ եղաւ. — Թերեւս լաւագոյն ըլլայ իր լռութիւնն կամ մեր տգիտութիւնն՝ յայսմ մասին։ Չկայ, կամ ինձ ծանօթ չէ, ուրիշ յարաբերութիւն մի Կոստանդին թագաւորիս ընդ Վենետաց. բայց իր ժամանակ կու յիշուին, օրինակ իմն, Հայք Կաֆայի, որոց համար կու գրէր Պէրտի պէյ (1358, սեպտ. 26) առ Գութլու Թիմուր կուսակալ Սուլղաթի, պահանջել ի Վինետաց՝ ինչ որ իրենց նաւատորմն կողոպտեր էր իր հպատակ Հայոց վաճառականներէն։

Տարուէ տարի կու մօտենար վախճան սերտ հաղորդակցութեան Ռուբինեան թագաւորութեան և արեւելեան քրիստոնէից՝ ընդ արեւմըտեայս. տկար ներկայացուցիչն Կոստանդ՝ իր ամէն ջանքովն և ստէպ դեսպանութեամբ

առ Թագաւորս քրիստոնեայս և առ գլուխ նոցա քահանայապետն Հռովմայ, կու տագնապէր, չկարենալով պահպանել և պնդել ի ձեռին՝ երբեմն բաւական ընդարձակ երկիրն և բարգաւաճ քաղաքները, որ մի առ մի նուաճեցան յԵգիպտացւոց, յիշխողաց Հալպայ և ի Գարամանաց, մանաւանդ ծովայիններն, որ դիւրագոյն ճանապարհք էին հաղորդակցութեան ընդ արեւմուտս, սկսեալ յԱյասոյ, ի գեղեցիկ ափանց Միջերկրականի և Փոքուն Ասիոյ, մինչեւ ի Տարսոն, ի ծովային մայրաքաղաք Կիլիկիոյ, և ընկան ի ձեռս Թշնամեաց (1360) ։ Կու մնայր միայն Կոռիկոս՝ ամուրն և զարմանալին, որ լաւագոյն խորհրդով կամ յուսահատութեամբ՝ հետեւեալ տարին (1361) անձնատուր եղաւ ի Պետրոս Ա՝ Թագաւոր Կիպրոսի։ Քաղաքաց հետ՝ հարկաւ և անպատրսպար դաշտակողմն Սիսուանայ ոտնակոխ կ'ըլլար յայլազգեաց, Հայոց Թագաւորին ապատան մնալով միայն լեռնակողմն և հոն գտնուած բերդերն, որոց գլուխ էր մայրաքաղաքն և ամրագոյնն, մանաւանդ թէ Թագաւորն բերդից՝ Սիս, գեղեցիկ և հզօր ծնունդ հանճարեղին և հզօրի Լեւոնի Առաջնոյ, հիմնադրի Թագաւորութեանն Հայոց։ Իշխանութեան սահմանաց ամփոփուելով՝ կ'ամփոփուէր և սիրտ Կոստանդնի, ու կու մեռնէր 1363

Թուականին՝ չթողլով ժառանգ արու. վասն զի իր երկու որդեակքն, Օշին և Լևոն, ապագայ մատաղ յոյսք Հայոց, հօրերնուն աչքին առջև մեռած էին ։

Հարկ էր դառնալ ի Լուզինեան պայազատս, յորս աւագագոյն էր Պեմունդ՝ որդի Ծիւանի եղբօր Կի Թագաւորի ։ Սա իր իրաւունքն ու իշխանութիւնը զօրացընելու դիտմամբ՝ փութաց դիմել անձամբ առ քահանայապետն Հռովմայ, և անոր նախաձեռնութեամբ ընդունել զթագն առաջարկեալ ։ Անհանճար խորհուրդ մի չէր այս, թէպէտ և ոչ ամենայն Հայոց երկրին հաճոյ ։ Երիտասարդ էր Պեմունդ, ու ի Հռովմ երթալու ատեն՝ ըստ պատահման կամ մասնաւոր դիտմամբ Վենետկէն անցաւ, կամելով թերևս ախոռոյն հաստատութեան առաջին կապերը կցորդել ։ Այլ բաղդ՝ կամ գերագոյն կամք՝ այլազգ տնօրինեցին. վասն զի ի նոյն 1363 տարին՝ մեռաւ ի Վենետիկ, ինչպէս կ՚աւանդէ նորագիւտ ժամանակագիրն փռանկ՝ Տարտել, թէ ինչպէս և ո՛ւր թաղուեցաւ, — գուցէ յայտնէ. մեզ դեռ եւս անծանօթ դիւան մի կամ Վենետկոյ Տարեգիրք մի, և որոց քննութիւնը կու յանձնենք հետամտից ։

Երկու տարուան ծփանքէ ու բռնաբարութիւններէ ետքը՝ (1365) Թագաւորեց ուրիշ

(Գ) Կոստանդին մի, որդի Հեթմոյ Ջամ-
բըռլայի, որ մի էր ի պայլից Լեւոնի Դ․,
մինչ Ուրբանոս Ե քահանայապետ կ'առաջ-
արկէր, - ինչպէս պատշաճագոյն էր, - թա-
գաւորեցուցանել զեղբայր տարաժամ վախ-
ճանելոյն Պեմունդի՝ զԼեւոն Ե․ սաստի ծա-
գեցաւ երկպառակութիւն, որ չարագոյն հա-
րուածն է ազգաց, մանաւանդ ի տկարու-
թեան իւրեանց։ Խաւարաբորբ թատեր վրայ՝
խորհրդապէս իմն վեր երեւեցաւ ազատ կին
մը այրի, ու երբեմն թագուհի․ և ուզեց
փորձել զյետին յարաբերութիւն տիրական
հայութեան ընդ Վենետկոյ։ Այդ կինն էր
Մարիամ դշխոյ, ամուսնացեալն Կոստանդին
Բ և դուստր Օշին Պայլի և Յովհաննայ՝ եր-
բեմն դշխոյի Օշնի Թագաւորի, դստեր Փի-
լիպպոսի իշխանին Տարենտայ։ Փութաց սա
դեսպան ղրկել՝ առ հին դաշնակից և շա-
հակից Հայոց, Հասարակապետութիւնն Վե-
նետկոյ․ բայց թէ զո՛ ղրկեց, ի՛նչ գրեց կամ
խօսել տուաւ, յանուանէ ու ի վաւերական
գրութեանց բան մի ձեռուընիս հասած չէ։
Սակայն դքսին կողմանէ տրուած պատաս-
խանն, որ բարեբաղդաբար կու պահուի ի
դիւանս ծերակուտին, 1368 հոկտեմբեր 11
թուականաւ, կու ծանուցանէ մեզ, թէ Հա-
սարակապետութիւնն անմոռաց պահելով ըզ-

նախնի մտերմութիւնն և զհաճութիւն օգտի Հայոց տէրութեան, կարեկից կ'ըլլայ վտանգին, և ինչպէս յառաջագոյն՝ ասանկ ալ հիմայ ձեռքէն ամէն եկածը պիտի ընէ (quo commodo possumus)։ Թէ, արդէն դաշնակցած է դուքսն իր եղբօր՝ Գենուացոց դքսին հետ, որ նաւատորմ կազմեն պատրաստեն․ և եթէ Եգիպտոսի սուլտանն դրժէ խաղաղութեան դաշանց և իրենց պատուոյն, պիտի զինուորին ի վնաս նորա․ և պատուէր ղրկած են առ տորմղապետն՝ Գենուացւոց հետ դաշնակցութիւնը պնդել, և սուլտանին հետ հաշտութեան պայմաններուն մէջ մտցընել նաև զՀայս։ Եւ որովհետև դեսպանք Հայոց կ'ըսէին թէ Հռովմայ քահանայապետն խաչակրութիւն հրատարակեր է, պատասխանեցին, թէ կարելի չէր գործադրել ի ժամանակին, արեւմտեայց իրարու հետ ունեցած պատերազմաց պատճառաւ․ իսկ երբ յաջողելու ըլլայ անցքն (passaggio) յարեւելս, իրենք ալ իբրեւ դաշնակիցք՝ պիտի ընեն զարժանն և զհաճոյն Աստուծոյ։ Գենուայի դուքսն ալ գրած ըլլալով առ տոժն՝ հաշտութեան պայմաններու մէջ փակել և զՀայաստան, շնորհակալութիւն գրուի իրեն և ծանուցուի դեսպանաց թէ հաճոյ է և մեզ այս։

Ցիրաւի գրուած և կնքուած էին դաշինք

ի մէջ երկոցուն հասարակապետութեանց, որ երբեմն իրարու հակառակորդ մրցողք էին ի վերայ ծովու, ինչպէս յայտնի է՝ ի յերկար գրուածոց որ կու պահուին ի դիւանս Վենետկոյ. ուր կան և պատճէնք թղթոց քահանայապետին առ Նոսս, առ Յովհաննէս թնուանեալն Բրինձ Անտիոքայ, առ Ապետս, և այլն. և անոնց յայտնի խորհուրդն՝ արշաւելու յԱղեքսանդրիա, ի 1370. բայց այն գրութեանց մէջ Հայաստանի անուան յիշատակութիւն չկայ, այլ միայն Կիպրոսի. որով յայտնի կ՚ըլլայ, թէ ըստ գրութեան ծերակուտին՝ այն ամենայն սահմանուած էր յառաջ քան զդիմել դեսպանաց թագուհւոյս Հայոց՝ առ թագուհին ծովու:

Նոյն ժամանակին և խաչակրաց պատմութիւնք կ՚իմացընեն թէ ինչպէս անօգուտ եղան այն ամենայն պատրաստութիւնք, թերուղիղ յօժարութիւնք և խոստմունք, Փռանկաց և Անգղիոյ իրարու հետ ունեցած անողոք և ընդդիմամարտ հակառակութեանց պատճառաւ, ինչպէս նա և այլ փոքրագոյն պետութեանց յողդողդութեան և տկարութեան. և որոց խիղճ եղաւ այն առթով անօգնական ձգելնին Հայոց տէրութիւնը, և պատճառ անոր կորստեան, որ քրիստոնէութեան մերձագոյն ամուր ապաւէն մ՚էր ընդդէմ

յայլազգենից. ասպետական արիութեամբ չփութացին ի սպաս և յօգնականութիւն յետին Թագուհւոյն Հայոց, որ տակաւին ոչ յուսահատ՝ երեք տարիէն ետքը (1371) կու ղրկէր զարքեպիսկոպոսն Տարսոնի և զՄանուէլ ասպետ՝ Հայ ազգաւ, բայց ծնած ի Գենուա և բնակութեամբն հաստատուած ի Նէապոլիս, յորդորելով իր մօրը Յովհաննա Թագուհւոյն ազգականները, որ փութան յօգնութիւն տատանեալ տանն Հայոց, որ մերձ էր ի կործանումն և յաւեր: Վասն զի յետին Թագաւորն Կոստանդին (1363–72) բռնաւոր մը համարուած էր և ոչ օրինաւոր Թագաւոր, ուստի և բռնաւորի և կողոպտողի մահուամբ մեռաւ. և քանի որ ուրիշ ժառանգ երևցած չէր՝ նոյն Մարիամ դշխոյ միւսանգամ ներկայանալով, Թագապահ կու դրուէր յողջախոհից. և Գրիգոր քահանայապետ կու գրէր (1372, յանուար 22) առ մայրենի ազգական նորա Փիլիպպոս իշխան Տարենտայ, որ պսակել տալով զնա ընդ Ոթոնի դքսին Պրունզուիքայ՝ Թագաւորեցընէ ի վերայ Հայոց, մինչ տակաւին կենդանի էր, ինչպէս Թուի, Կոստանդին բռնաւորն, և որոյ բռնական մահուան կերպն քաջայայտ չէ: Բայց Լիւզինեան ցեղէն կար ժառանգն Թագաւորութեան Հայոց. ի Վենետիկ մեռնող Պեմունդի

եղբայրն, որդին Ճիւանի և Թոռն Ջապլունի և Ամաւրեայ, Լեւոն Ե, կամ Լեւոն վերջին՝ ի Թագաւորս Սիսուանայ և Ռուբինեանց. որ տասն տարի առաջ ետեւէ էր նոյն Թագին, և հիմայ՝ Հայոց պետութեան մահամերձ ճգնաժամուն՝ անոնց հաւատարմաց փափաքանօք, և ի նոյն իսկ ի Մարիամայ դշխոյէ՝ հրաւիրուեցաւ։

Սա ի սակաւատեւ ժամանակի իր Թագաւորութեանն՝ գիտցաւ գէթ արժանապէս ու փառօք պաշտպանել զյետին ապաստան և զգահ տէրութեանն՝ զՍիս, և սակաւաձեռն հաւատարմօք դիւցազնաբար կռուիլ ընդ բիւրաւորաց Եգիպտացւոց և Բերիացւոց. իմաստութեամբ անձնապահ ըլլալ յուրացողաց և ի մատնչաց. արիաբար կրել սով և վէրք. և վերջապէս խոհականութեամբ և վսեմութեամբ անձնատուր ըլլալ. Թագաւորական սրտով և բարձրագլուխ կրել զշղթայս, երթալ ի բանտ յԵգիպտոս, հաճոյանալ յաչս գոռոզ սուլդանին, կալ արձակօրէն ի դիպահոջ, և արեւմտեան Թագաւորաց մտադրութիւնը շարժել իր վրայ, գլխաւորաւն Քահանայապետիւ Ցետոյ Կաստիլիոյ Թագաւորին բարեխօսութեամբ՝ եօթնամեայ գերութենէն ազատեցաւ (1382). և համարձակ Թագաւորի անուամբ նաւարկելով, ողջունեց ի Հռոդոս զՊապել

քեռդուստր իւր, զՀարսն Կիի Գէ, ուստի անցաւ ի Վենետիկ, իբրեւ յօրինաւոր Հրաժեշտ ազգի և թագաւորութեան Հայոց՝ յերկդարեան դաշնակցէն՝ ի Հասարակապետութենէն Վենետկոյ։ Որպիսի՞ օրինակաւ արդեօք տուաւ և սա Կիլիկեցւոց ժառանգին, յորոց այնչափ պարգեւագրեր ընդուներ էր, և մանաւանդ այնքան շահ և այնչափ ոսկի՞ ի փոխարէն արծաթոյն, զոր կու բռնադատուէր դնել ի փողանոցն արքունի. — զայս պէտք է ուսանիլ իր դիւաններէն ու դեռ չյայտնուած պատմագրաց յիշատակարաններէն։

Բայց ի մեկնել Լեւոնի երթալ առ քահանայապետն Հռովմայ և ապա առ թագաւորս Փռանկաց և Անգղիոյ, ոչ միայն մեծարանք և եղբայրաբար գահակցութիւն ընդունեցաւ անոնցմէ, այլ և զանձս՝ աւելի քան ի կարճատեւ թագաւորութեանն, որոյ ծանրագնի ոսկեղէն թագերը յաւուրս գերութեանն ստիպուեր էր յանձնել գերողին։

Ի՞նչ եղաւ նախայիշեալ թագուհին այն, մանաւանդ թէ երկու թագուհիք, որ Լեւոնի հետ գերեցան. մին՝ Լեւոնի կինն Մարգարիտ, ի Սուասոնեան տոհմէ, միւսն՝ վերը յիշուած Մարիամն։ Առաջինն՝ էրկանը գերութեան ժամանակ վախճանեցաւ, Եգիպտոսի սուլտանաց մայրաքաղաքին մէջ ի Գահիրէ. և

այս տողերը գրած ատեննիս, հինգ հարիւր և աւելի տարիներէ վերջը՝ փնտռուեցան իր ոսկերքն ի յատակս տաճարին ուր կու կարծուէր թէ թաղուած ըլլայ, և չգտնուեցան։ Իսկ Նախորդ Թագուհին, Կոռիկոսեան պարոնայց արիւն՝ խառնեալ ընդ իշխանացն Տարենտեայ, Վենետկոյ յետին Թղթակիցն, Թէպէտ և առաջնոյն հետ գնաց ի գերութիւն, բայց յետոյ ազատութիւն տրուեցաւ իրեն՝ ուզած տեղն երթալու։ Սակայն մեծահոգին այն կին՝ որ գիտցաւ պատուով պահպանել զԹագն ու հրաժարել՝ յօգուտ մերձաւոր ժառանգին, իր երկրին ու ժամանակին պարոնայց շատէն աւելի՝ հայրենասիրի պարտքը հատուցանելով, այնուհետեւ չուզեց նայիլ՝ ոչ թէ ի ճաճանչս Թագի, այլ և ոչ յորպիսի և է շուք և փառս աշխարհի. և Թէպէտ կըրնար Լեւոնի նման մեծամեծար պատիւ և ընդունելութիւն գտնել ի մայրենիս իւր՝ ի Տարենտոն, և ըստ փափուկ սեռին՝ առաւել ևս խանդաղատանօք և գգուանօք մեծարիլ. այլ սիրեց Կոփրետեան Թագը, մանաւանդ թէ զՔրիստոսին. հետեւելով վեհագունի Թագաւորաց Թագաւորի, երթալ յԵրուսաղէմ. ուր հաւատաւորի սքեմաւ սքօղելով զանձն յաշխարհէ և զաշխարհ յինքենէ, քիչ ատենէն փոխադրեցաւ յանման Թագաւորութիւնն (1377), մինչ Լեւոն՝ Հայոց

տէրութեան թագը միւսանգամ ձեռք ձգելու յուսով, — որոյ փոխարէն Մատրիտի թագաւոր կ'անուանէր, — ատլանդական ծովու վրայ կու յածէր ստէպ, Անգղիոյ և Փռանկաց թագաւորները իրարու հետ հաշտեցընելու նպատակաւ, յորում յաջողելովը կու կարծէր փափաքին հասնիլ. և գուցէ նոյն յուսով հանգեաւ ի գերեզմանս թագաւորաց Փռանկաց, ի Ս. Դիոնեսիոս Բարիզու (1393, Նոյեմբ. 29):

Այսպիսի եղաւ կատարած դիւանագիտական և վաճառականական յարաբերութեանց Հայոց ընդ Վենետաց, յառաջնում յեղանակի ծանօթութեան իւրեանց, յերեքտասան և չորեքտասան դարս բազմադիմակ ժամանակի միջին դարուց:

Ը.

ՎԵՐՋԻՆ ՅԻՇԱՏԱԿՔ ՀԱՅ — ՎԵՆԵՏԱՅ ՅԱՌԱՋԻՆ ՅԵՂԱՆԱԿԻՆ

Հայոց Թագաւորութեան տեւելուն մինչեւ վերջի տարիները՝ դեռ եւս կու գտնուին Ծերակուտի վճիռք՝ նաւուց երթի կամ չերթալուն ի Հայս. ինչպէս յամս 1363, *Նոյեմբ.* 22.- 1373, *յուլիս* 1.- 1374, *մայիս* 25 *և դեկտ.* 8. *որ է նախընթաց տարի բարձման Թագաւորութեանն և գերութեան Լեւոնի Ե, և յորում կու դադարին երթեւեկք։ Այսով յայտնի կ'ըլլայ, թէ Վենետաց Միջերկրական ծովային վաճառականութիւնն այլ խզուեր, կուրացեր և դադրած էր այնուհետեւ. թէպէտ կարելի է կարծել թէ վաճառականք տակաւին չարունակած ըլլան ի խնդիր շահաբերնիւթոց. զոր երկու հարիւր տարիներէ ի վեր կու հանէին ի բարեբեր դաշտաց Կիլիկիոյ. ուր՝ երբեմն Թագաւորանիստ և յետոյ երկրին գլխաւոր քաղաքին Սսոյ Եգիպտոսի կուսակալն, ի* 1415 *ամի, կու հրաւիրէր զՎենետս*

գալ յառեւտուր ։ Ցայտնի է ի պատմական աւանդից, որ կէս դար ետքը (1473–4) Վենետք եռեւէ եղան տիրել Կիլիկիոյ քանի մի ծովափանց՝ դաշնակցութեամբ ընդ Գարամանս և ընդ Պարսից Ուզուն Հասանայ, ընդդէմ Նոր և հզօրացեալ օսմանեան տէրութեան. բայց թէ ի ժամանակին ունեցա՞ն թէ ոչ գործակցութիւն ընդ Հայոց, մեզի նպատակ դրած յարաբերութեանց յեղանակէն դուրս կու մնայ պատմութեան այս մասն ։ Բայց այդ արգելք մը չէր Վենետաց, մանաւանդ թէ պատկառելի ու նուիրական հրապոյր մը պէտք էր ըլլալ, յամայացեալն Սիսուան փնտռել գտնել, եթէ ոչ այն հրապարակներն ուր սփռեցին և ժողվեցին մթերս ոսկւոյ և արծաթոյ, այլ գէթ անոնց խորքը՝ ուր կու հանգչին ոսկերք՝ ո՛ գիտէ քանի հարիւրաւոր իրենց հայրենակցաց. և բերելով թերեւս քիչ մը գհող՝ այնքան բազմակոխ գետնոյն ի հարց իւրեանց, յերեւան հանել Ատանայի Սուրբ Մարկոս եկեղեցւոյն և ժողովատեղւոյն (loggia) աւերակաց տակ՝ արձանագրեալ քարեր, կրելով վրանին այնպիսի ընտանեաց անուններ՝ որ հիմայ սպառեր անցեր են. և թէ ցայսօր կու լսուին դեռ ի Վենետկեան հրապարակի, ոչ անկորուստ ի նախկին տեղւոյն, այլ այն ատենուան ճոխու-

Թենէն կապտեալ. վասն զի բաղդին սայրասուր Թեւերն գծեցին և Ադրիոյ պատկառելի դշխոյին դէմքը ։ Թողլով զՀետս Վենետաց ի Հայս՝ յայնմ յեղանակի, դառնանք ի Վենետիկ յուզել զՀետս Հայոց յայն վերջին միջոց ժամանակի ։

Արդէն յաճախ յիշատակեցինք Հայոց դեսպանաց երթեւեկը յիշխանանիստս այս շահաստան, բայց ոչ զՀաստատուն բնակութիւն Հայոց այս տեղ կամ զգործ ։ Սակայն և լռութիւնն բաւական չէ կարծեցընել՝ Թէ Հայք եղած կամ Թողած չըլլան իրենց յիշատակներն ի Վենետիկ. մինչ նոյն ԺԳ և ԺԴ դարուց միջոցին՝ աւելի քան յերեսուն քաղաքս Իտալիոյ Թողեր են եկեղեցեաց կամ ուրիշ իրաց հետք, ուր նուազ քան ի Վենետիկ էր իրենց շահն և առընչութիւնն. յայսմ մասին՝ Վենետիկ իրենց համար առաջին քաղաքն էր յԻտալիա, ինչպէս Հռոմ՝ ուրիշ տեսակէտով. և եթէ այդ պատճառաւ կանխած ալ ըլլայ Հայոց երթեւեկն ի Հռոմ, հաւանական է որ հօն երթալու ատեննին՝ յաճախ Վենետիկէն կ՚ըլլար իրենց անցքն, նա և յառաջ քան զսկզբնաւորութիւն երեքտասաներորդ դարու և զՄեծն Լեւոն. և Թէպէտ դեռ յայտնուած չըլլան՝ բայց անտարակուսելի է որ ասոր տասնևինն տարուան

թագաւորութեան ատեն և անկէ առաջ և ետքը՝ եղած են երթեւեկք դեսպանաց, եւս առաւել վաճառականաց ու նա և սովական մարդկան, որ և իցէ պատճառաւ ։

Ի սկզբան մեր այս գրութեան՝ մէջ բերինք Հասարակապետութեան պաշտօնէից բերնէն լսուած աւանդութիւն մի, թէ երկոտասաներորդ դարէն ի վեր եղած էր Հայոց մուտքն և այցելութիւն ի Վենետիկ, և թէ յաջորդ երեքտասաներորդին առաջին կիսուն, այն է յաւուրս Լեւոնի Ա և Հեթմոյ Ա, անոնց ի քաղաքս յաճախելուն պատճառաւ՝ Մարկոս Ծիանի կտակաւ թողուց իրենց՝ Սրբոյն Ցուլիանոսի կոչուած թաղին մէջ՝ ունեցած տուներէն մէկը. և որ յայնմ հետէ՝ վեց հարիւր յիսուն տարիներէ ի վեր՝ Հայոց տուն (Casa degli Armeni) կու կոչուի, ինչպէս նա և փողոցն իրենց անուամբ՝ Calle degli Armeni, և մերձաւոր կամուրջն՝ հիմայ Dei Ferali ըսուածն՝ գրոց մէջ Կամուրջ Հայոց (Pons Armeniorum seu Feralium) կոչուած կու գըտնուի ։ Վենետաց վաճառականութեան վրայ խօսող գրեթէ ամենայն մատենագիրք, և մանաւանդ հմտագոյնքն՝ կու յիշեն Հայոց գալըստեան սկզբնաւորութիւնը և Ծիանիի կտակը. մենք անոնցմէ մէկուն միայն՝ Սանուտի՝ խօսքը առաջ բերենք. «Վենետկոյ վաճառականու-

թեան մէջ համբաւաւոր է, ինչպէս նաև անցեալ դարուց մէջ Հայոց ազգն, որ արժանի համարուեցաւ ընդունելութեան, բնակութեան և պաշտպանութեան ի Վենետիկ։ Ամենահին են իրենց յարաբերութիւնք ընդ Վենետկեցիս, որով և իրենց բնակութեան վայրն ի մայրաքաղաքին։ 1253 թուականէն ի վեր՝ և հետեւեալ տարւոյն մէջ՝ հաստատուած կտակաւ մը Մ. Ծիանիի՝ եղբօրորդւոյ հանգուցեալ Սեբաստիան դքսին, որ Վենետ ժամանակագրաց վկայութեան համեմատ՝ մեծահարուստ ճոխութեամբ համբաւեալ ընտանիք մ'էր, և գութ ունենալով այդ ազգին վրայ, ու վաճառականութեան պատճառաւ երկար ատեն բնակած ըլլալով ի Հայաստան, Վենետկոյ Ներքին գործակալաց կտակեց տուն մի»[1]։ Հին ժամանակագիրն

1. Conta in aspetto di commercio veneziano e contò ne' decorsi secoli, la *nazione degli Armeni*, che meritò accoglimento, abitazione e protezione in Venezia. *Antichissima* è la corrispondenza loro con li Veneziani, e quindi il loro alloggio nella Capitale. Sin dall' anno 1253 per testamento riconfermato nell'anno susseguente, M. Ziani nipote del fu Doge Sebastiano, famiglia che per li Veneti cronisti si afferma splendidissima in ricchezza, reso *ben affetto* a quella Nazione, *dalla lunga sua dimora*, per oggetto

Մուա՛ցցոյ՝ որոյ խօսքն ի մէջ բերէ Ձիլիա՛նի, չփոթելով Թերեւս զՄարկոս ընդ հօրեղբօրն, և կ՚ըսէ. «Սեբաստիանոս Ծիա՛նի որ յետոյ դուքս ընտրեցաւ. շատ ատեն բնակեցաւ ի Հայաստան, և յետոյ Թողուց տուն մի ի Ս. Յուլիանոս Թաղի, ի Վենետիկ եկող Հայոց համար. և զայս ըրաւ՝ անոնց կողմերում գտած լաւ ընկերութեանն համար»[1]։

Մեր ազգայինք որ յայլ և այլ դարս պէտք ունեցան խնդրոց ի Ծերակուտէն, կու յիշատակեն միշտ իրենց ազգակցաց ի Նպաստ եղած այս շնորհքը. և եթէ չեն սխալիր, կու ծանուցանեն. կանխելով զԹուական Թողլոյ Մարկոսի զտունն, իբրեւ յառաջագոյն գրրուած կտակաւ մի յամի 1235, ի մայիսի 25. յորում կու Նշանակուէր յիշեալ Թաղին մէջ տալ տուն մի ի բնակութիւն Հայոց ոչ ճոխից, իբրու հիւրանոց (ospizio). որով տուչութեան Թուականն կու կանխէ քան զամենայն ծանօթ բնակութիւնս Հայոց յայլ

mercantile nell' Armenia... legò alla Procuratia veneta di Citra, una casa.

1. Sebastiano Ziani che fù poi Doge, *dimorò assai* in Armenia, e lasciò poi una casa in contrada di S. Giuliano per gli Armeni che venissero a Venezia. E ciò fece per *la buona compagnia* avuta in quelle parti.

քաղաքս Իտալիոյ, նա և ի Հռոմ, ուր՝ ինձ ծանօթ թուական հաստատուն բնակութեան կամ եկեղեցւոյ՝ (որ և նշանակ է բնակութեան) է 1239 տարին. Թէպէտ հաւանաբար այլ աւելի առաջուց պէտք է ըլլայ։ Իսկ ի վերջին և ի ծանօթագոյն կտակին՝ որ ի 5 յունիսի, 1253, այսպէս գրուած կու գտնենք. «Տունն՝ ուր կենան Հայք, (ըսել է թէ արդէն բնակած էին այն տեղ), կ՚ուզենք որ մշտնջենաւորաբար իրենց բնակատեղի ըլլայ. և ինչ որ հարկաւոր համարուի տեղւոյն նորոգութեան, ի մեր ստացուածոց ըլլայ այդ ծախքն... Մեր այս կամքին յանձնակատար կու սահմանենք՝ կենդանի մնացող ժառանգաց հետ, զտեարս գործակալս եկեղեցւոյ Սրբոյն Մարկոսի»[1]։

Մարկոս Տիանի առաջնորդ և կամ մանաւանդ հետեւող եղաւ Հայոց ասպնջական բարերարութեան գործոյն. վասն զի նոյն պատմիչք որ կու յիշեն զայդ, կու ծանու-

1. Domun in qua *manert* Armenii, volumus, ut in perpetuo ipsi in ea stare debeant: et quandocumque fuerit opportunum eamdem conciare, de nostris benis debeat conciare... Constituimus nostros Commissarios una cum reliquis superviventibus Dominos Procuratores Operis Ecclesiae S. Marci.

ցանեն միանգամայն թէ ծերունի և հարուստ հայազգի մի՝ բնակեալ և վախճանեալ ի Վենետիկ, այս կարգաւորութիւնն ըրած էր, ըստ Սանտեայ, Մ. Ծիանիէ քիչ յառաջ կամ ետքը (o pòco prima o dappoi di M. Ziani)։ Բայց հնագոյն գրիչ մի կ'ըսէ. «Զերմեռանդն ու ծերունի հայ մի իր կտակաւ գումար մի դրամոց թողած էր, յառաջագոյն իսկ քան զՄ. Ծիանի, որպէս զի տուն մի գնուի ու եկեղեցեակ մի շինուի ի փողոցին Լապտերաց... ի դիւրութիւն՝ և նպաստ ազգակցացն, որ Պարսկաստանի հեռաւոր կողմերէն կու գան»[1]։ Այս խօսքերէն կու գուշակուի, թէ հայ ծերունին չէր ի Կիլիկիոյ, այլ ի Մեծ Հայոց, որ ի ժամանակին՝ Սելջուքեան Թուրքաց իշխանութեան կու հպատակէր, և քիչ յետոյ Մողոլ Թաթարաց։ Աւելորդ կու համարիմ քննել թէ ինչպէս տոցա երկոցուն, ծերոյս և Մ. Ծիանեայ ի միում վայրի նշանակեալքն Calle delle Lan-

1. Un *vecchio Armeno* lasciasse con suo testamento certa somma di denari, *prima ancora* di M. Ziani, acciocchè fosse comperata *una Casa*, e fabbricata *una Chiesetta* nella calle delle Lanterne... per comodo ed utilità de' suoi nazionali provenienti da quelle lontane parti della Persia.

terne կամ Ferali, կրնամ պատշաճիլ, և իրենց տուրքն կու միանան. բայց հաւանական կ՚երեւնայ որ ծերունին դրամոյ գումար մի թողած էր, իսկ Ծիանի ձրի բնակութեան տուն. բնակողաց կամ աղքատաց ծախքն կու հայթհայթուէին ի տրոց ծերունւոյն։ Փափաքելի է գիտել այս վերջնոյս կտակին, որ մեզմէ չորս դար առաջ՝ ի 1496՝ ծանօթ էր Հայոց, և ցուցեր էին ուր որ հարկ և պատշաճ էր, ինչպէս կ՚ակնարկեն նոյն գրչին հետեւեալ խօսքերն. «Ծերունի Հայոյն ըրած կտակին զօրութեամբ, յաւուրս առաջնոյ Ծիանի դոժի, (ուրեմն անդստին ի 1171—9 թուականէ, որ է ժամանակամիջոց իշխանութեան Սեբաստիան Ծիանիի), նոյն Գործակալք ի հանգուցելոյն թողուած դրամովք գնեցին տուն մի ու եկեղեցեակ մի ի փողոցն Լապտերաց, ի դիւրութիւն Հայոց՝ որ գային բնակելու ի Վենետիկ»[1]։

1. Il testamento fatto dal vecchio Armeno al tempo *del primo Doge Ziani*, in forza di cui essi Procuratori aveano co' denari del defonto, comperata una Casa e fabbricata una Chiesetta nella calle delle Lanterne a comodo degli Armeni che venissero ad abitare in Venezia. Կու յիշէ զայս և Կապլէչչիոլի, (Բ, 275). Mentre il Zen (Caterino) era nella sua ambasciata (յամի 1473) edificossi una piccola Chiesa loro.

Շատ անգամ խնդիր եղած է յառենի ծեւ-
քակուտին Վենետկոյ՝ Հայոց եկեղեցւոյն շի-
նութեան սկըզբնաւորութեան համար, և չին
կրցած ստոյգ Թուականը գտնել. զի յայտնի
վկայութիւն մը չկայ առ այն, ինչպէս հիւ-
րանոցին՝ զոր տեսանք. բայց տունէն աւելի
կարեւոր էր մեզ գիւտ եկեղեցւոյն, վասն զի
կեդրոն կամ միութեան կէտ մ'է այն ազգին՝
որոյ համար կու կանգնուի։ և ի միւս կող-
մանէ՝ հաւաստեաւ գիտեմք, որ Հայք չէին
հանդուրժեր, Թէպէտ և սակաւաւորք Թուով,
տեղ մը բնակութիւն հաստատել առանց ազ-
գային եկեղեցւոյ. և այս պատճառաւ իրենց
համար մասնաւոր եկեղեցիք կառուցած են
մինչեւ ի Սիկիլիա կղզւոյ. և որովհետեւ ի
Վենետիկ յաճախագոյն էին Թուով, հաւա-
նական է Թէ վաղագոյն ձեռք զարկած ըլլան
եկեղեցւոյ մը կամ գէԹ մատրան հաստա-
տութեան։ Կու տեսնեմք դարձեալ, որ ի
Հռովմ, ի Փլորենտիա, յԱնգոնա, ի Ռի-
մինի, և այլն, երեքտասաներորդ դարու կի-
սուն, կամ անկէ այլ յառաջ, և ի սկիզբն
հետեւեալ չորեքտասաներորդին ի Պոլոնիա,
Ֆերրարա, Ճենովա, Պատուա, ոչ միայն
եկեղեցի՝ այլ և վանք կ'անուանին հոգետունք
Հայոց, որ կու նշանակէ զբազմութիւն կամ
զմիաբան բնակութիւն եկեղեցականաց, կամ

գէթ եղբայրաբար միաբանակեցից. որով հարկ կ՚ըլլայ ենթադրել, թէ առաւելագոյն կերպով նոյնպէս եղած ըլլայ և ի Վենետիկ։

Ասով հանդերձ՝ զարմանալի է, որ մինչ այդ քաղաքաց պատմագիրք և յիշատակագիրք ճիշդ՝ կամ մերձաւորապէս կու յիշեն Հայոց եկեղեցեաց շինութիւնն, կամ անոնց Բարսեղեան միանձանց գալըստեան. ժամանակը, Վենետկոյ տարեգիրք այդպիսի յիշատակութիւն մը չեն ըներ, բաց ի յառաջ մեզմէ յիշուած Ծիանիի բարերարական կտակէն, որ չէ նման այլոց, այլ աւելի հիւրանոց կամ բնակարան մի։ Խօսքերնիս չերկարելու համար՝ փութանք ըսել, թէ հարկ էր որ ի Ս. Ցուլիան թաղի գտնուած Հայոց տանը մէջ՝ ըլլար գոնէ ձեւացեալ մատուռ մի, ինչպէս շատեր կարծեն, և կամ ուրիշ տեղ Հայոց վանատուն մի կար։ Եթէ նոյն թաղին մէջ կայր այդպիսի մատուռն, ինչպէս ինձ ալ հաւանական թուի, այլ հաւանականագոյն եւս՝ թէ փոքր ու անշուք շինութիւն մ՚էր, որ երկիցս և երիցս ընդարձակուելով (ի 1494, 1510–20, 1689), տակաւին և այժմ փոքրիկ եկեղեցեակ մ՚է, թէպէտ և չքնաղ գոհար մի. ուստի, ինչպէս յայլ քաղաքս Իտալիոյ կու գտնենք, պէտք է երդմնեցու-

ցանելով ամէն դիւան և յիշատակարան՝ փնտռելու և ի Վենետիկ մեծագոյն եկեղեցի մի և Հայ միաբանք։ Մի կամ երկու Նշոյլք միայն կու ծագեն ինձ՝ առհաւատչեայ այլոց. որոց փափաքելի գիւտին յաջողութիւնն մնայ քան զիս բաղդաւոր և քննասէր հետամտից։ Մի ի նշուլից է՝ քանի մը խօսք Ծաննինի տի Ագալա անունով մէկու մը կտակին, ի 1348, յունիս 26, Ռիալդոյի Ս. Յովհաննէս եկեղեցւոյ Ծնեիպէն Թաղերիցու գործոց (atti) մէջ, որ ուրիշ բարերարական տուրքերէ զատ կու պատուիրէ տալ Հայ Եղբարց Սրբոյն Յովհաննու Մկրտչի՝ հինգ տուկատ, իրենց ապրուստի համար[1]։ Կային ուրեմն Հայ Եղբարք միաբանակեացք ի Վենետիկ ԺԴ դարու կիսէն ալ յառաջ. բայց ո՞ւր էր այդ Ս. Յովհաննու Մկրտչի անուան ու պաշտաման նուիրուած եկեղեցին. արդեօք իրենց համար յատո՞ւկ եկեղեցի մ՚ էր, ինչպէս կարծեմ, (որովհետեւ շատ սիրող են Հայք այն Սրբոյն), թէ լատին եկեղեցեաց մէկն, յորում թաղի գտնուէր և հոգետունն և եկեղեցի Հայոց. զայս ամենայն պիտի ցուցընեն անշուշտ ապագայ դիւանական գիւտք և յայտնութիւնք։

1. Ai Frati Armeni di S. Giov. Battista, Dti cinque per so viver.

— Ս․ Յուլիանոսի Թաղին մէջ եղող Հայոց եկեղեցւոյն վրայ, որ գէթ յառաջ քան ըզկէս ԺԵ դարու, յամի 1434, կու յիշուի պաշտեալ և պատարագօք, և միշտ Ս․ Խաչ կու կոչի և պաշտի մինչեւ ցայժմ, քիչ ետքը նորէն պիտի դառնանք խօսելու ։

Յիշենք այս տեղ թէ յեկեղեցւոյ անանջատ է և հաւատացելոց յետին հանգստարանն․ չենք ըսեր շինուածքի կցորդութեամբ, թէպէտ և յաճախ այնպէս ալ է, — այլ սեպհական հոգեւոր առընչութեամբ․ վասն զի առանձին ազգային եկեղեցի մի ունենալ փափագողք՝ առանձին գերեզմանատուն ալ կ՚ուզեն ։ Բազումք ի Հայոց՝ Սուրբ Խաչ եկեղեցւոյ վերջին շինութենէն ետքը՝ հօն ալ թաղուած են, և կու վկայեն իրենց մահարձանք․ շատք ալ ԺԷ–ԺԸ դարուց միջոց թաղուած են յայլեւայլ եկեղեցիս քաղաքին․ ինչպէս յայտնի է թաղպետական եկեղեցեաց մահարանութեանց գրքերէն, տեղ տեղ ալ յարձանագրութեանց՝ որ դրուած են իրենց գերեզմանաց վրայ ։ Բայց աւելի առաջին դարուց մէջ, երբ Հայք աւելի պնդութեամբ կու պահէին իրենց ազգային ծէսերը, հարկ էր որ առանձին գերեզմանատուն մ՚ալ ունենային․ և էր ի Սուրբ Գէորգ կղզւոյ, քաղաքին մօտ ։ Մեծ վիճի մը առթով՝ զոր ունեցեր

են Հայք՝ Սրբոյն Գէորգեայ Բենեդիկտեան մենաստանին կրօնաւորաց հետ, յամի իբր 1675, կու պնդէին մերքն՝ թէ չորս հարիւր տարուընէ ի վեր շնորհուած էր իրենց հօն ազգային հանգստարան մը ունենալու իրաւունք. և անժխտելի գրաւոր յիշատակ մի, որոյ վրայ քիչ ետքը պիտի խօսինք, կու վկայէ 1343 թուականին՝ որ ի հնուց հօն էր Հայոց գերեզմանատունը ։

Ո՞ւր են ապա քարինքն և արձանք՝ որ իրապէս վկայեն այս կարծեաց ստուգութեան ։— Հարկ է խնդրել զանոնք կամ ի հիմունս գեղեցիկ Զանգակատան Ս. Գէորգայ, զորով կու շրջապատէին գերեզմանքն ու բակն ու ջրհորն՝ որ Հայոց անուամբ կու կոչուէին, և որ անցեալ (ԺԸ) դարուն կործանելով, ջարդեց խորտակեց քարինքը, ու նոր զանգակատան հիմնարկութեան ծառայեցուց, միայն քանի մը քարինք զերծան, ոչ շատ հինք, այլ ԺԶ–ԺԸ դարուց, որոց վրայի արձանագրերը ընդօրինակեցին Հարք Ուխտիս. երբ սովոր էին Հայք՝ Վենետկոյ զանազան եկեղեցեաց մէջ թաղուիլ. և այն սակաւաթիւ մնացած մահարձանք եւս՝ առաջնոց բաղդը կամ կորուստը ժառանգեցին, Սրբոյն Գէորգայ եկեղեցւոյն սալայատակին նորոգմանը ատեն ։ Ասանկով Հայոց կենդանու-

թեան կամ մեռելութեան հետքն ալ չմնաց ի կղզւոյն, բաց ի վերը յիշատակուած քանի մի արձանագրութիւններէն ։ Մաղթելով վայրկեան մի հանգիստ՝ հանգուցելոցն ի վաղուց, դառնանք միւսանգամ առ կենդանիս ։

*
* *

Վենետիկ եկող յանուանէ ծանօթ Հայոց մէջ, բաց ի յոյժ հնագոյնից՝ որոց վրայ խօսեցանք ի սկիզբն այս մեր գրուածոյս, առաջին կու յիշուի Մոնտէլ դեսպան Սմբատայ Թագաւորի ի վերջ կոյս երեքտասաներորդ դարու (1297–8), որ բաց յայլոց իրաց եկեր էր և ի խնդիր դիպակաց, ինչպէս յառաջագոյն ալ ըսինք ։ Իրմէ յառաջ, ինչպէս ետքն ալ եկողաց շատերուն անուանք չեն յիշատակուիր. և զորս զանց կ՚ընենք մէջ բերել, ինչպէս ի դիմաց դքսին անոնց շնորհուած պարգեւներն այլ զոր դեսպանաց ձեռքով կու ղրկէին առ Թագաւորս Հայոց ։

Ի սկիզբն չորեքտասաներորդ դարու (1302, սեպտեմբեր 23) թոյլ կու տայ ծերակոյտն՝ վենետկեան նաւերով քանի մի վաճառականաց՝ գալ այսր. ասոնց մէջ կու յիշուին Լեւոն, Սիմոն և Գէորգ Հայ ։ — 1331 թուականին կու յիշուի Հեթում անունով յանցաւոր

մի ի Վենետիկ, որոյ շնորհուեցաւ ազատութիւն ի դատէ. այլ թէ ինչ յանցանքի համար, պարտաւորուած էր, յայտնի չէ։— Նոյն միջոցներուն տեսանք, ինչպէս ի վեր անդր, զԱւետ Գոլամոնչ թարգման և կարաւանապետ մի ի Վենետիկ։ Անկէ ետքն է թագաւորազանց և թագաւորականաց ոմանց գալուստն ի Վենետիկ. ինչպէս Լիւզինեան Պետրոսի, որ և մեռած (1364) կ'ըսուի հօս. — քսան տարի անցնելէն ետքը՝ իր եղբօրն՝ Լեւոնի՝ թագէն զրկուած և ի խնդիր թագի՝ ստուերակերպ անցքն ընդ Վենետիկ (1383)։

Այս վերջին Լեւոնի Վենետիկ եկած տարին՝ հօն կու բնակէր Եղբայր Օգոստինոս ոմն Էրզիրումցի հայ դոմինիկեան կրօնաւոր, յառաջն Աւետիք կոչուած. ուր և կ'ընդօրինակէր զՆախադրութիւնս հայերէն Ս. Գրոց, աւելցընելով յիւրմէ պէսպէս կրօնական բանս արձակ և ոտանաւոր, և որոյ գրչագիրն ի ձեռուընիս է։ Աս գրուածքին մէջ նշանակութեան արժանաւոր կէտ մի և կարեւոր մեր առաջարկութեան այն է, որ կ'ըսէ թէ գրած կամ աւարտած է զայն ի 29 փետր. Նահանջ ամի ի Վընէժոյ Էկեղեցէն։ Ո՞ր եկեղեցի է՝ զոր կ'ուզէ ակնարկել գրիչն. եթէ զմի ի լատին եկեղեցեաց, առանց տարակու-

գեղու՝ Նուիրական տաճար Սրբոյն Մարկոսին է․ սակայն Հայոց մէջ այնքան հռչակուած էր անոր անունն (San Marco), որ եթէ գրիչն զայն ակնարկել ուզէր՝ յանուանէ այլ կու գրէր․ ուստի պատշաճ թուի կարծել՝ թէ կամ ի վեր անդր՝ (1348ին) յիշուած եկեղեցին կ՚իմանար, ուր Հայ Եղբարք կու բնակէին, – մանաւանդ զի ինքն ալ կրօնաւոր էր և դոմինիկեան, և կիսով դարու յառաջ հաստատուած էր Սրբոյն Դոմինիկոսի կանոններով Հայոց Ունիթորաց միաբանութիւն մի, և տարադէպ չէ կարծել թէ անոնցմէ ոմանք կանխած եկած ըլլան նա և ի քաղաքս, ինչպէս այլք ալ արդէն անցել էին ի Կաֆա․ և կամ պէտք է համարել զեկեղեցի Ս․ Խաչի, եթէ այս անուամբ ալ կոչուած և թէ ոչ, այն որ մերձ է Հոգետան և փողոցի Հայոց, ի թաղերիցութեան Ս․ Յուլիանոսի, առ որ միասանգամ դառնանք և կնքենք խօսքերնիս ։

* * *

Սրբոյն Յովհաննու Հայ Եղբարց յիշատակութենէն քանի մի տարի յառաջ (1344, հոկտ. 2) Ս․ Յուլիանոս եկեղեցւոյ Յակոբ Մարքէզինի քահանայի ձեռքով գրուած կտակ

մի կայ Հայ տան (Ca' Armena) մէջ բնակող կնոջ մի, Armina կոչուած, և Մարիամ անու֊նով. և որ ինքզինքը կու կոչէ ի կտակին Massaria domus Armenorum, որ ոչ թուի ինձ սոսկ աղախին, որպիսի նշանակութիւն ունի արդի գաւառական լեզուի մէջ այդ mas֊sera բառն, այլ իբրեւ տանտեսուհի (massaja կամ aja) տանն Հայոց. և այս առաջին ան֊գամն է, զէթ ինձ ծանօթ յիշատակագրաց մէջ, Հայոց տան յիշատակութիւնն Ծիանիի կտակէն ետքը։ Վասնզի հայ ազգայնոց դեռ առաջին և միակ հին կտակն է՝ զոր յաջողեր ենք գտնել ի դիւանս Նոտարաց. բայց բա֊ւական նշան մ'է թէ անկէ յառաջ ու ետքն այլ գրուած պէտք էին ըլլալ այդպիսի վաւե֊րականք, և որոց գիւտն փափաքելի է. զի թէպէտ կտակք են և մահու յիշատակաւ առ֊թեալ, այլ կընան ընծայել մեզ շատ կա֊րեւոր և անտխուր տեղեկութիւն. և այս՝ որոյ խօսքը կ'ընենք, ըստ բազում գլխոց պա֊տուական է և հմտացուցիչ ։ Կտակողն Մա֊րիամ՝ ազգէն զատ չի յիշեր ոչ զծնողս և ոչ զազգականս. և ըրած մանրմունր մէկուն կամ մէկալին թողած դրամք կու գումարուին հա֊րիւր տուկատ և երկու ֆիորին, անշուշտ ոսկի դրամով, որով կրնայ ենթադրուիլ՝ թէ հասա֊րակ աղախնէ մի բարձր վիճակ ունէր, և աւե֊

լի բարեկեցիկ։ Կու զբաղի եղեր ի դարման տեսակ տեսակ հիւանդաց, և այն միջոցով կու հայթհայթէր անշուշտ իրեն պարէնը և կենաց դիւրութիւն։ Իր կտակին աւթիւ թողած կարեւոր գիտելին՝ Հայոց տան մէջ և թերեւս անկէ դուրս բնակողաց ութ կամ տասն ազգայնոց անուանք են. արք, կանայք և Եղբարք և յորոց իրեն կտակակատար կու սահմանէ, և են. Եղբայր Միքայէլ Հայ.— Տիկին Բարթողոմէ հայազգի (Domina Bartholomia Armina), և որոյ ֆլորին մի յիշատակ կու թողու. իսկ առաջնոյն՝ երկու ֆլորին և սեաւ պատմուճան մի.— Յովէփ կտակակատարին՝ չորս տուկատ և արդէն իր քով եղած գրաւականը.— Նոտարին՝ ֆլորին մի։ Կու յիշէ ուրիշ հայ Եղբարք, Գուլիէլմ (Vielmo) և Եղինէկ, չի նշանակելով անոնց բնակութիւնն ի տան Հայոց, և կու թողու առաջնոյն չորս ֆլ., իսկ միւսոյն երկու։ Ի կանանց՝ բաց ի Բարթուղիմէէ, զոր յիշեցինք, կ՚անուանէ զՋողէլ, որ Հայոց Սխտուանեայց մէջ յաճախեալ անուն մ՚էր ի ժամանակին, մանաւանդ առ ազնուականս. և բնակութիւն սորա էր ի Հայ տան. որուն կու կտակէ իր կրկնոցը և սպիտակ պատմուճանը (mantello, tunica alba) և տուկատ մի դրամ։ Նոյնպէս ի Հայոտան բնակող Գուլլէ կնոջ մի կու

Թողու իր զգեստները (i suoi panni) և տասնումեց փոքր դրամ (soldi)։ Յիշենք անցողաբար, որ այս ատեններու կտակաց մէջ յաճախ կու տեսնուի բառդ Գոլֆ, և կարծեմ թէ սորբուլ-չանդայ կու նշանակէ․ Ֆրանչիսկա (Francisca) Հայ կնոջ մ՚ալ կու Թողու ֆլորին մի․ սա չէր ի բնակչաց Հայոտն, այլ ի Ս․ Վլասս (Sancti Blasii), ոչ գիտեմ յաչխարհական տան թէ ի մենաստանի։

Ամէն բանէ առաջ իբր բարի քրիստոնեայ՝ իր ընչից տասանորդը կու տայ (In primis omnium rectam dimitto decimam). և վերոյգրեալ քահանայից և Հայ Եղբարց Թողածէն զատ, կու կտակէ Ս․ Յուլիանոս եկեղեցւոյ քահանային՝ երկու տուկատ վասն մատուցման պատարագաց, նոյնպէս Սրբոյն Մարկոսի քահանային երկու տուկատ․ տուկատ մ՚ալ կուտանաց Սրբոյն Զաքարիայ, որ Բիւզանդիոնի Հայ կայսեր մի գանձով կառուցուած եկեղեցի է, ու վերջին դարուց մէջ դեռ եւս կային հօն և հայազգի կուսանք, և Թերեւս կտակող Մարիամայ ժամանակն ալ։ Հայոց տանն այլ՝ ուր կու բնակէր, կու Թողու Թ ֆլորին, որպէս զի պէտք եղած նորոգութիւնն ընեն, որով կ՚երեւնայ կարօտ ըլլալն, և անշուշտ Ծիաննեայ տուրքն չէր բաւեր ծախքը գոցելու։ Զի մոռնար Մարիամ և այլ

ազգային տուներն՝ եկեղեցիք և վանորայք որ յայլեւայլ քաղաքս Իտալիոյ, բարեպաշտութեան հետ անշէջ պահելով նաև զոգին ազգային. և կու կտակէ Հայոց տանց որ ի Պոլոնիա, Բերուճիա, Սիենա և Գենուա՝ երկու երկու տուկատ կամ ֆլ., իսկ հոգետանն որ ի Ձիվիդավեգգիա (Urbe veteris) մէկ տուկատ ։

Իրմէ բարերարելոց մէջ նշանաւոր է Արեղջնկողեան Հայոց, ճոխամման կտակաւ. ասոր կու թողու արդէն փոխ տուած երեսուն տուկատը, ու իրմէ առած գրաւականն, աւելցրնելով ասոնց վրայ տասն ֆլորին եւս ։ Ափսոս որ յանուանէ չի յիշատակեր զնա. բայց լոկ Հայոց արքեպիսկոպոս կոչումն ալ նշանական է. և իրաւամբ ենթադրել կու տայ, թէ Վենետկոյ՝ կամ յաւէտ Իտալիոյ Հայք՝ եպիսկոպոս կամ արքեպիսկոպոս մի ունէին, և որոյ աթոռն էր այն քաղաքաց մէկուն մէջ՝ յորս Հայոց հոգետունք կամ վանորայք կու գտնուէին ։ Ուրիշ թէ ազգային և թէ օտար յիշատակարաններէ գիտեմք, թէ այն ատեններն թովմաս անուանով հայ եպիսկոպոս մի կայր, որ Եղջնկողոս Իդա-ճոյ կու գրէ և կու կոչէ զանձն. կոչումն պանծալի, որով հաւանաբար կրնայ կարծուիլ թէ յիշեալ քաղաքաց մէջ, նաև ի

Հռովմ գտնուող գաղթական Հայոց վերադիտող մ'էր. իր ի Վէնետիկ ըլլալուն վկայութիւն մի կայ. զի առկէ մագաղաթ (գրուած կամ անգիր), կու ղրկէր առ Կոստանդին կաթողիկոս (1374–81)։ Վախճանած և թաղուած է Թովմաս ի Բերուճիա (1385), ինչպէս կու տեսնուի ի տապանագրէն ի Սուրբ Մատթէոս եկեղեցւոյ քաղաքին։ Եւ որովհետեւ քառասունեւհինգ տարուան միջոց կայ ընդ մահ Թովմայի և Մարեմայ, մարթ է կարծել թէ ուրիշ մ'ըլլայ աստ յիշած եպիսկոպոսն, թերեւս նախորդն Թովմայի. մանաւանդ զի յայնմ դարու յաճախ կու հանդիպէին այցելութիւնք եպիսկոպոսաց Հայոց ի Հռովմ, ի Պոլոնիա, ի Փլորենտիա և ի Վէնետիկ. և կտակիս գրուելուն ժամանակ եպիսկոպոսին ի Վէնետիկ գտնուելուն նշանակ մ'այլ՝ ոչ միայն փոխառութիւնն և դրաւական տալն է, այլ և կտակողին կողմանէ ձգուած ուրիշ պարգեւ մի եւս, երեք սիրամարգ. ինչպէս և մէկմէկ սիրամարգ Յակոբ քահանայի, և Սրբոյն Մարկոսի եկեղեցւոյ պահապան Փրանկիսկոս քահանայի. ուրիշ մ'այլ իր հոգւոյն. որպէս զի մնացած հաւեղէններով զոր կու թողուր, հոգեհաց ուրախութիւն մի՝ ընեն. (de omnibus meis galinis fiat unam charitas) իր մահուան օրը։

Տասն տուկատ ալ կու սահմանէ, որպէս զի այն գումարով ողորմութիւն ընեն ի նպաստ հոգւոյն, (volo fiet unam charitatem), կտակակատարաց որոշմանն համեմատ, որոց և կու յանձնէ իր ամէն շարժուն և անշարժ ընչից մնացածը բաշխել վասն իր հոգւոյն. աստով կ՚իմացուի թէ ըստ մարմնոյ ժառանգ չունենալուն՝ կու ժառանգեցընէր իր հոգին ։

Սակայն հարկ էր մարմնոյն համար այլ հանգստարան մի ցուցընել. զոր և կու նշանակէ ի կտակին, և անով կու հաստատէր մեր յառաջագոյն ըսածը, թէ երեքտասաներորդ դարէն ի վեր Սրբոյն Գէորգայ կղզւոյն մէջ էր Հայոց հանգստարանն, ուր և ինքն Մարիամ ուզեց թաղուիլ. ու տեղւոյն վանականաց երկու տուկատ պատարագիք թողլէն զատ, կու կտակէր մեծ կրկնաջահ մի (doppiere) ի պատիւ Սրբութեան սրբոց մօմեղէն վառելու, և ուրիշ մ՚ այլ Սրբոյն Յուլիանու եկեղեցւոյն ։ Ճրագարանաց այս եռքի յիշատակք, ի Ս. Գէորգ թաղումն, լատին այլևայլ եկեղեցեաց պատարագիք, երկբայելի կ՚ընեն Հայոց տան մէջ մատուռն կամ պատարագատեղի մի ըլլալը. բայց հաւանական յոյժ՝ մանաւանդ թէ անժխտելի՝ որ կային հայ եպիսկոպոս մի և հայազգի Եղբարք Ս. Յովհաննու ։

Գուցէ քահանայք էին և յիշեալքն ի կտակին՝ Գուլիելմ և Եզեկիէլ Եղբարք, ուր էր և իրենց բնակութիւնն ։ Եւ թէպէտ յայտնի է յազգային յիշատակարանաց որ, այս կտակէն գրեթէ հարիւր տարի առջը (1434) պատարագ կու մատչէր ի տան Հայոց, բայց չենք կրնար որոշ բան մի գրուցել թէ պատարագի մատուցման տեղին արդեօք ի յատակի տա՞նն էր, թէ ուրիշ սենեկի մի մէջ ի ստորին յարկի. և տեղւոյն անձկութեան պատճառաւ կարելի չէր թաղել հօն զմեռեալս, որպէս սովոր էին ընել ի ժամանակին՝ յայլ եկեղեցիս քաղաքին, ինչպէս նա և ի Ս. Խաչ՝ յետ նորաշինութեանն։ Թող որ յառաջ քան զհաստատութիւն տանն Հայոց ի Ծիաննեայ, յաւուրս ծերունի Հայոյն և յառաջ իսկ քան զնա՝ եղեր են ազգայինք մեր ի Վենետիկ. և փափաքելի է գիւտ վճռոյ ծերակուտին կամ եպիսկոպոսին Վենետկոյ, որով կու շնորհուէր Հայոց գերեզմանատեղի ի Ս. Գէորգ. ուր ընդ համազգեացն յանկացաւ ննջել զանհրաժարելի քունն՝ և աղուաբարոյ Մարիամս այս, ընդ կանխեալսն անյայտս և ընդ հետեւեալսն՝ յասպնջական և ի հիւրամեծար յայսմ քաղաքի, որ ի գիրկս աղուտ հողոյն ամփոփեալ շտեմարանէ ոչ սակաւ նշխարս Հայութեան. յորոց հա-

զարէն աւելի անուանց հանդիպեր եմք եկեղեցեաց մահացուցակ օրագրութեանց մէջ, թէ ի բուն քաղաքին, և թէ ի կղզիս և ի մերձակայ ափունս. որոց 'ամենեցուն մաղթեմք հանգիստ, ի խաղաղաւէտ ժողովարանն հասարակաց, յաշխարհն իրական և յանփոփոխելի ։

ՀԱՅ – ՎԵՆԵՏ

Բ․ ՅԵՂԱՆԱԿ

ՀԱՅՔ Ի ՎԷՆԵՏԻԿ Ի ԺԵ ԵՒ ԺԶ ԴԱՐՍ

ՀԱՅ – ՎԵՆԵՏ

Բ. ՅԵՂԱՆԱԿ

ՀԱՅՔ Ի ՎԵՆԵՏԻԿ Ի ԺԵ ԵՒ ԺԶ ԴԱՐՍ

Ա.

Ա. ԳԻՐՔ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԱՑ ՎԵՆԵՏԿՈՅ ՏԷՐՈՒԹԵԱՆ. — Բ. ՆԱՒԱՐԿՈՂ ԵՒ ՆԱՒԱՏԷՐ ՀԱՅՔ. — ՀԱՅՔ ՂՐԻՄՈՒ. — Գ. ԽՆԴԻՐ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՈՑ Ի ԿՐԵՏԷ.

ԵՆԵՏԿՈՅ *անցեալ Հասարակապետութեան անսպառ Դիւանաց մէջ՝ գլխաւոր և փառաւոր հաւաքմանց մէկն են* 30 *մեծ հատոր Յիշատակարանքն* (Memoriali), *այլեւայլ ազգաց և պետութեանց հետ յարաբերութեանց, դաշնակցութեանց, և պէսպէս խնդրոց և կարգաւորութեանց՝ անոնց և իրեն նկատմամբ: Շատ ցանկալի և խնդալի է այն ազգայնոց՝ որոց նախնիքն ունեցեր են այդպիսի հաղորդակցութիւններ՝ փնտռել անոնց մէջ և գըտ-*

նել իրենց հայրենեաց յիշատակները ԺԲ դարէն սկսեալ ։ Այսպիսի բաղդի և խնդութեան հաղորդ են և մեր ազգայինք․ և արդէն տեսանք ԺԳ և ԺԴ դարուց մէջ Հայոց և Վենետաց յարընչութիւնները, զոր և Ա. Յեղանակ անուանեցինք՝ ըստ կարգի ժամանակին ։ Շատ աւելի ծանօթութիւններ պիտի ունենայինք, եթէ դժբաղդաբար այդ պատուական հատորոց հնագոյնքն՝ 12 կամ 13՝ կրակի ճարակ եղած չըլլային, մանաւանդ որ անոնց մէջ պիտի գտուէին յիշատակք մեր Ռուբինեանց Հարստութեան, որոց ոմանց՝ պարզ ցանկի կամ վերնագրի պէս՝ տողաչափ ակնարկութիւն մի մնայ․ որ և կերպով մի կորսուածին յայտարար ըլլալով՝ միշտ պատուական է և գլուխ մի համարելի ։ Մեծագոյն դժբաղդութիւնն այն է՝ երբ յիշատակաց նշան մ' այլ չերեւիր ։ Այդ հատորներուն երեսաց վերնագիրք՝ զանազան պետութեանց անունները կու կրեն, որոց վերաբերեալքն այլ նշանակուած են նոյն երեսաց մէջ․ այդ վերնագրաց մէկն ալ է Armenia:

Ի՛նչ եռանդեամբ և յօժարութեամբ կու դարձընէ Հայ բանասէրն՝ այն մագաղաթները և թուղթերը, և կու հետազօտէ իր նախնեաց (գոնէ մէկ ցեղին կամ իշխանութեան) յիշատակները, աւելորդ է բացատրել․ բայց

չեմ գիտեր՝ ուրախալի՞ն աւելի է՝ եթէ տխրալին, երբ հետզհետէ շրջելով թուղթերը, կու տեսնես դեռ քու ազգանունդ ի վերնագրին, բայց ներքեւը տեղեկութիւնք կու նուազին, իբր հատ ու կտոր կու նշմարուին... կարծես թէ յիշատակքն ժամանակին ալեաց վրայ շուտ սահող նաւու մէջ ծածկուած՝ երթալով կու հեռանան : Քանի մի թուղթ ալ շրջէ, վերը՝ միայն քու հայրենեացդ անունն կայ, բայց թղթին երեսն անգիր անգիծ դատարկ մնայ : Շրջէ՛ քանի մի թուղթ այլ, և ոչ վերնագիր կ՚երեւի. աւա՜ղ, Armenia անունն խափանուեր է... նաեւ բոլորովին հեռացեր ծածկուեր է հորիզոնէն անդին :... Դադրեր են այն Ադրիական ծովածոցէն և Փոքր Ասիոյ հարաւային արեւելեան քեզի ծանօթ ծովածոցէն՝ իրարու դիմող ողջունաբեր և արգասաբեր նաւերն. մանաւանդ թէ դեռ այն կողմէն երբեմն կու գան քանի մի նաւք, բայց անոնց դիմաւորող չկայ. ոչ եւս ձեռն ի ձեռն Հայք և Վենետք :

Պատմութիւն կամ դէպք ազգաց՝ շատ զարմանալի և խրատելի օրինակներ կամ տեսարաններ ցուցած են և կու ցուցընեն, ինչպէս յիշեցինք ի սկզբան. այն ցուցմանց մէջ զարմանալի երեւոյթ մ՚ալ էր՝ ԺԳ-ԺԴ դարուց միջոց յիշեալ Փոքր Ասիոյ ծովեզերքը կենդա-

նացընող և արեւմտեան ազգաց հետ՝ մանաւանդ Իտալացւոց և աւելի եւս Վենետաց հետ՝ հաղորդակից ազգն և պետութիւնն, որ իբրեւ համազգային քերդողական վիպասանութեան մէջ առանձնակ կամ մասնական դրուագ մի է միջինդարեան պատմութեան. իսկ բուն վիպասանութիւն՝ երկարատեւ (զի չըսենք մըշտատեւ) պետութիւնքն են. որոց մէջ իբրեւ զարմանալի երկար դրուագ մ՚այլ էր Վենետկեան հազարամեայ հասարակապետութիւնն։

— Բայց ո՞ւր է հիմայ և նա ։ — Չորս դար յետոյ քան զդիպուած իր հայ վաճառակցին՝ ինքն ալ դադրեցաւ. քաղաքականօրէն ինքն ալ թաղուած է իր մշտաշարժ ոսկէկոհակ ծովածոցին մէջ։.... Ս. Մարկոսի գոռոզաձայն առիւծու մռնչիւնն եւս այլ չի լսուիր։

Սակայն միայն իշխանութեամբ և հրամանատուութեամբ չի վերջանար ազգի մի անուն և փառք. Վենետիկ փառաւոր կեանք մի ունեցաւ, թողուց և փառաւոր յիշատակ. թող իր հին դաշնակցին կեանքն և յիշատակն այլ չի մնայ անփառունակ։ — Եթէ այն միջինդարեան Հայ-Վենետաց յիշատակաց նաւն ծածկուած է, եթէ և խորտակուած, դեռ խորտակեալ նաւու թափառական բեկորներ կ՚երեւին ալեաց վրայ և ի յետին դարս. դարձեալ ըստ ընթացից

ժամանակի՝ կըրնայ շարունակ ըսուիլ, թէ ոչ Վենետաց երեւոյթն ի Հայս, այլ Հայոց երեւոյթն և բնակութիւնն ի Վենետիկ։ Այս երեւոյթս արդարեւ նուազ է իբրեւ երկու դար (ԺԵ, ԺԶ), յորում օտարոտի և անհաստատ տիրապետութեանց բռնաբարութեամբ կու տատանէր մեր և մեր դրացի ազգաց վիճակն. իսկ երբ աւելի կանոնաւոր և զօրաւոր տէրութիւնք հաստատուեցան յարեւմըտեան Ասիա, մերազգիք այլ սկսան դարձեալ յաճախել ի Վենետիկ, և նոր օրինակ վաճառակցութիւն մի հաստատել. և ասով նոր Ցեղանակ մ'այլ սկսաւ Հայ-Վենետաց, զոր Գ կ'անուանեմք. իսկ ասոր և առաջնոյն միջոցն՝ Բ, որ է այն կցկտուր յարաբերութեանց կամ երեւութից Հայոց ընդ Վենետս, ի վերջոյ ԺԴ դարու մինչեւ ի վերջկոյս ԺԶ դարու։ Ահա այս Բ Ցեղանակիս միջոց հանդիպած քանի մի երեւոյթները կ'ուզեմ յայտնել յառաջիկայս, որոց արժէքը կըրնան դատել ընթերցողք, թերեւս և յարգել մէկ քանին։

Ա. Արդէն յիշեցինք մէկ երկու դէպք կամ Հայ անձինք ի Վենետիկ, յետ դադրելոյ Ռուբինեանց դաշնակցութեան, ԺԴ դարուն վերջերը. նոյն դարուն ետքի տարիներում (1395) յայտնուած է ոմն Անտոն որդի Բարողէ

(de Baseo կամ Baseis), որ կարճ կտակ մի ըրած է 6 փեբր. 1394–5), յորում կ՚իմացուի Հայ ըլլալն, De Armenia), այլ գաւառն կամ քաղաքն՝ ոչ. արուեստիւ ալ՝ Նաւաստի (Marinarius). ի Վենետիկ բնակութեան տեղն է Ս. Մարտիալէս թաղն, որոյ քահանայից մէկն է կտակը գրող նոտարն (Joh. Campio). իսկ կինն Մարթա դուստր Թէոդորէ ծննդեամբ ի Դուրացցոյ (Durazzo) Ռումելիոյ. տասր կու թողու Անտոն անոր բերած օժիտը, երեք Լիւրոյ կրոսեց, որոց արժէքը յիշած եմք (տ. երես 60)։

Զարմանք չէ, մանաւանդ թէ բնական իսկ է, որ ի Վենետիկ՝ այն դարուց նաւարկութեան առաջին քաղաքում բնակող Հայ մի՝ հետեւի անոր ամենէն նշանաւոր արուեստին. մեծ կամ փոքր նաւարկութեան։ Նոյն դարու առջի կիսուն մէջ այլ յիշուին Հայ նաւապետք, թէ ի Սեւ ծովու եւ թէ Իտալիոյ կողմերու ջրոց մէջ. բայց աւելի կու ծանօթանան Գ. Ցեղանակին մէջ, թէ նաւապետ եւ թէ նաւատէր Հայք, եւ թէ գործաւորք Վենետկոյ հռչակաւոր նաւարանին։ Այս տեղւոյս Թաղական եկեղեցւոյն (Ս. Պետրոս) դիւանաց մէջ՝ ԺԶ դարուն վերջեր եւ ԺԷին սկիզբները կու յիշուին Եղիա Հայու մի որդիք, գրեթէ ամէնքն ալ (Պետրէ, Յով-

հան, Մկրտիչ, Նիկողոս) բանուորք կամ հիւսունք (Marangon) ի Նաւարանին. իսկ մէկն այլ (Պետրոս) Նաւապետ (Capitan), որ ի Ռա-կուզա առեր է կլին Ֆրանչեսկինա անուամբ։ Ասոնցմէ առաջ և ժամանակակից է՝ յատուկ մականուամբ՝ Հայ կոչուած Անտոն, և իր որ-դին և Թոռն, որ դար մի կու յիշուին Նա-ւարանի կամ Նաւական գործոց մէջ, և մեծ ճարտարութեան յիշատակներ թողած է, զոր թողումք ի կարգի ժամանակին ծանուցանել, որպէս և ուրիշ Նաւապետներ ԺԸ. դարուն կիսուն, Capitan կոչուածք. (Մկրտիչ Ռոստոմ † յամի 1753, Պետրոս Բալասան, Յակոբ Ամատեան), եւ այլն. ետքինս կ'անուանի երբեմն Կալէրա Նաւու գլխաւոր, Capo di Galera, երբեմն Ռմբաձիգ Նաւու գլխաւոր, Capitano Bombardier։

Այլ այս մեր հիմայ քննելի Բ Ցեղանակի մէջ Հայոց Նաւարկութեան կամ ծովային երթեւեկութեան գլխաւոր տեղ մ'այլ պէտք էր ըլլալ Սեւ ծովու Նշանաւոր Թերակղզւոյն քաջանշան քաղաքն Կաֆա, որոյ Հայ գաղ-թականութեան պատմութիւնն արդէն հրա-տարակուեցաւ (1), որք և աւելի Ճենովայի

1. Պատմութիւն գաղթականութեան Ղրիմու Հայոց, գրեաց Հ. Քերովբէ Վ. Քուչներեան. Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1895։

հետ յարաբերութիւն ունեցեր են՝ քան Վենետկոյ։ Բայց մեր Նախայիշեալ Բարսղի որդի Անտոնի կտակագրած տարին, Կաֆացի Յովհաննէս Հայ մ՚ ալ ի Վենետիկ՝ Նոտարական գրուածով (6 յունիսի, 1395) իր Մուրֆուրէր անուամբ կինը իրեն փոխանորդ կամ գործակալ հաստատած է, որ կարող ըլլայ պահանջելու իր առնելիքները՝ որ և է անձէ կամ տեղէ, և գլխաւորապէս զինավառութեան պաշտօնարանէն կամ Սենեկէն, (Camera Armamenti։ Յովհաննէս՝ ի Ս. Առաքելոց եկեղեցւոյն Թաղը բնակեր է. որոյ աւագերէցն և քահանայք և կղերիկոս մ՚ այլ իբրև վկայք ձեռք դրած են այս գրուածիս. որոյ իմաստէն գուշակուի որ Յովհաննէս պիտի մեկնէր ի Վենետկոյ, հաւանօրէն վաճառականութեան համար, գուցէ և ինքն իսկ նաւու վրայ իշխանութիւն կամ պաշտօն մ՚ ունէր՝ որովհետև իրեն պարտական Սենեակն՝ կրնայ նշանակել և նաւեր զինելու և պատրաստելու տեղ։ Յայտ է որ Յովհան սոսկ եկող գացող վաճառական մի չէր, այլ հաստատ բնակող ի Վենետիկ, ինչպէս կ՚ըսէ (habitator Venetiis), որոյ յայտնագոյն ևս նշանն է (ինչպէս և Նախագրեալ Անտոնին) կին ունենալն. և զայն իրեն գործակալ կամ փոխանորդ դնելն կու ցուցընէ՝ որ նա այլ ծանօթ էր ի քաղաքին։

Այս երկու անձանց այլ (Յովհան և Անտոն) կանամբի ըլլալն՝ աւելի կարեւոր յայտնութիւն մի է, ԺԴ դարու մէջ ի Վենետիկ Հայ ընտանեաց կամ տանուտիրաց գտնըւելուն, թէ և ասոնց կանայքն հայազգի չըլլան. սակայն եթէ անոնք ոչ՝ անհաւանական չէ որ կային և Հայ կանայք արամբիք կամ ամուրիք, ինչպէս այն Հայոց տան հոգացող և կտակող Մարիամն՝ նոյն դարուն կիսէն այլ առաջ, (եր. 157)։ Այս բանս ոչ միայն աւելի յայտնի կ՚ըլլար, այլ թերեւս շատ ազգայինք մեր՝ և անոնց զաւակքն և վիճակն կու յայտնուէին, եթէ այն ժամանակներ այլ սովորութիւն ըլլար եկեղեցական և քաղաքական դիւանաց մէջ՝ հանդիպած օրին նշանակել պսակները, ծնունդները և մահերը, կամ թէ կորսուած չըլլային (եթէ եղած են) դիւանքն, ինչպէս որ հիմայ թէ քաղքիս (Վենետկոյ) ամենայն թաղական եկեղեցեաց մէջ կան և կու պահուին այսպիսի դիւանք. Վենետկոյ մէջ ԺԶ դարէն հին կամ առաջ չեն գտուիր. իսկ այս դարուս կիսէն ետեւ շատ եկեղեցեաց դիւանաց մէջ նշանակուած են, որչափ որ ինձ ծանօթ են, և առաւելապէս մահք Հայոց (իբրեւ 1200), Ծնունդք (800), Պսակք (250). այս ետքի վիճակէս գտած եմ նշանակուած 120 Հայ մարդ ընդ Վենետուհիս կամ Իտալացի

կանայս, հարիւրիւ չափ Հայ կանայս ընդ Իտալացի արանց, 40 զոյգ այր և կին Հայ ամուսինք։ Առաջին պսակ և ծնունդ Հայու (գտածս) է ԺԶ դարու կիսում՝ (1569), այլ անտարակոյս է անկէ առաջ այլ ըլլալն։

Բ. ԺԵ դարուն սկիզբները (1414) նոր և կարեւոր խնդիր մի, թերեւս և դէպք, եղած է Հայոց ընդ Վենետաց յարակցութեան, թէ և յայտնի չէ խնդրոյն կամ գործոյն ինչպէս վճարիլն։ Շատոնց Վենետկոյ քաղաքացի համարուած Հայ մի, որ կամ ազնուականութեամբ կամ հարստութեամբ նշանաւոր եղած պիտի ըլլայ, հաւանօրէն Աբրահամ Անտերոն կոչուած (Abraynus Anteron գրուած լատիներէն), որ երբեմն ի Տրապիզոն Վենետաց ամրոցի մէջ է բնակեր, (in castro nostro Trapesunde), տէրութեան Ծերակուտին խնդիր կու մատուցանէ (յայտ է թէ գրով, բայց առաջուց խօսած և հաւանութիւն առած ըլլալով), որ Հայոց գաղթականութիւն մի հաստատէ՝ այն ատեն Վենետաց իշխանութեան տակ եղած Կրետէ և Նեկրոպոնտ (Էյրիպօզ) կղզեաց մէջ· աւելի քան 80 Հայ ընտանիք Տրապիզոնի և Սեբաստիոյ կողմերէն յօժարեր են գալու այս ծովային կողմերը· և իրենց առաջնորդին (Անտէրունի) բերնով կու խնդրեն պաշտպանութիւն, դիւրութիւն և

մաքսի թեթեւութիւն ։ — Ծերակոյտն վերոյիչեալ տարւոյն փետրուարի 10 ին, կու քննէ խնդիրը, և միաբան կամօք 93 ժողովելոց և քուէից՝ հաւանութեան վճիռ կու տայ, խոստանալով ամեն դիւրութիւն ինչ որ տէրութեան ուրիշ հպատակաց կու տրուէր. և կու հրամայէ գրել այն կղզեաց կառավարչին, որ ըստ այսմ վճռի գործէ և կատարէ ։ Վճռոյն օրինակն կու պահուի ծերակուտին Դիւանաց մէջ. խնդրողին աղերսագիրն չկայ, կամ չէ յայտնուած. անյայտ է ինձ և կարեւորագոյն գիտելին. այսինքն, թէ կատարուա՞ծ է գաղթականութիւնն. այնքան Հայ ընտանիք, ոմանք Պոնտոսի եզերքէն, ոմանք Փոքր Ասիոյ գրեթէ կենդրոնէն, թողլով իրենց տունը տեղը՝ եկե՞ր են ինչուան Եգէական ծովածոցի մէջ բոյն դնելու, և նոր կերպով վաճառականութեան պարապելու ։ Չէ անհաւանելի. նկատելով որ այն ատեն Տրապիզոն առանձին Յունաց կայսրութեան մի մայրաքաղաք էր, ուր կու յաճախէին Վենետք և Գենուացիք՝ հին դաշնակիցք Հայոց. Օսմանեանց տէրութիւնն այլ դեռ հաստատուած չէր Փոքր Ասիոյ ամեն կողմերում, և դեռ ծովու վրայ զօրութիւն չունէր. ընդ հակառակն, Վենետաց նաւային զօրութեան ամենէն յաջող ժամանակն էր.

ասոնց պաշտպանութեան ներքեւ կըրնային Հայք գալ, բնակել և վաճառակցել յիշեալ կղզեաց մէջ ։ Արդէն Հայք Կիլիկիոյ իրենց տէրութեան վերջի տարիներուն սկսեր էին սփռիլ ինչուան ի Յունաստան և ի կղզիս ծովամիջոցի Փոքր Ասիոյ, և ոմանք ի Մետի-լինէ գալով՝ կու խնդրէին Հռոդոսի ասպետներէն և կ՚ընդունէին Կով (Լանկոյ) կղզւոյ մէջ երկիր, եկեղեցի և մշակութեան եզներ, և այլն, յամի 1366 ։ Բայց արդեօք կու յիշէ՞ն, մանաւանդ յԵւբիա (Նեկրոպոնտ) եկողք կամ գալ փափագողքն՝ իրենց 1500 տարի առաջ աշխարհակալ Արտաշէս թագաւորին այն կողմերը նուաճելը, և իրեն ալ հօն մահուամբ կամ սպանմամբ նուաճուիլը ։ — Եթէ այս ցամաքի դրացի երկայնաձեւ կղզւոյ մէջ Հայոց բնակութիւնն այնքան ծանօթ չէ, անտարակոյս է Կրետէի մէջ, որոյ ԺԳ դարուն սկիզբէն (1204) Վենետք տիրէին ։ Ապրոյեանց ազնուական ազգաբանութենէն՝ որ բաւական ծանօթ է ազգայնոց՝ յայտնի է, որ այն հռչակաւոր Ապրոյ Չելեպին կարեւոր գործ մ՚ունեցած է Օսմանեանց բանակին մէջ՝ Կրետէի երկար պաշարման և առման ատեն՝ ի ձեռաց Վենետաց (1669), և նոյն բանակին մէջ կ՚ դուրս գըտնուող Հայերէն՝ հարիւրաւորներ բնակեցու-

ցեր է ի Գանտիա, եկեղեցի մ՚ այլ Նորոգելով զարգարեր և Ս. Կարապետ անուանել տուած է։ Բայց անկէց առաջ այլ այն տեղ Հայոց գտուելուն մեծ հաւաստիք է Գ. Աբրահամ կաթողիկոսին հօն ծնանիլն և այն ատեն երախայ ըլլալն. Այն պաշարման կամ պատերազմի տարիներուն մէջ էր, որ (յամի 1657), Խաչատուր կաթողիկոս Սսոյ՝ ըստ ժամանակագրի միոյ, «Առաջի Ֆրանչեսգոյ Մորոզինի՝ որ եղև դուքս Վենետկոյ, և Մարքէզին Վիլլայ՝ պատարագեց ի Կրետէ Հանդիաւաղէս, և պարգևեց Մարքէզի Վիլլային՝ զաջ Սրբոյն Նիկողայոսի ի Քառասնիցն» (Մանկանց Սեբաստիոյ), և այլն.

Բ.

Ա. ԳԱՐՈՆ ԳՈՐԳ ԵՒ ԳՐ. ՑԱԿՈԲ ՀԱՑՔ Ի ՎԵՆԵՏԻԿ (1434). — Բ. ՕՍՄԱՆԵԱՆՑ ԵՒ ԳՕՑԱՒՆԼԱՒ ԹՈՒՐՔԱՑ ԶՕՐԱՆԱԼՆ ԵՒ ՀԱԿԱՌԱԿԵԼՆ. — Գ. ՄԻՐԱՏ ԿԱՄ ՄԻՐԱՔ ՀԱՅ ԴԵՍՊԱՆ Ի ՎԵՆԵՏԻԿ. — Դ. ԿԻՊՐԱՑԻ ՀԱՅՔ ։

Ա. Անտէրունի կամ Կրետեայ Հայ գաղթականութեան յիշատակէն 20 տարի վերջ, առաջին անգամ յիշատակ կ՚ըլլայ ի Վենետիկ ժողովրդեան՝ Հայոց տան մէջ, կամ որպիսի և է պատարագելու տեղւոյ ։ Այս բանս Նշանակուած է լատինէ թարգմանուած հայերէն պատարագամատուցի մի մէջ և գրուած (յամի 1381) ի Բոլոնիա քաղաքի Իտալիոյ, այն տեղի Հայոց վանատան կամ հոգետան մէջ. գիրքն հիմայ Բարիզու մեծ գրատան մէջ կու պահուի. բայց առեն մի կ՚երեւի բերուած ի Վենետիկ. վասն զի վերջի թղթին վրայ գրեր է Գորգ կամ Գէորգ անուն մէկն՝ յամի 1434, անվարժ ձեռքով՝ բայց տիրաբար, իբրեւ այն առեն ծանօթ և Նշանաւոր անձ մի, ուրիշ պատուաւոր Հայազգի մ՚այլ յիշելով. « ՌՆԼԳ և ՊՁԳ Հայոց (1434). « Ես Գորգս կու տամ Պարոն Ցակոբին և

« իր որդւոյն՝ զայս Միսալս, որ է Պատարա-
« գատետր. ով որ գայ ի Վենէժս, որ կա-
« մի պատարագ առնել, նա առնու և պա-
տարագ առնէ ի Հայ տուն » . . . Երկու տող ալ կ'աւելցընէ կիսատ բառերով, որով կ'երեւի պահանջել որ գիրքն ապահով պահեն Պարոն Յակոբն ու իր որդին : — Ինչպէս Գորգի՝ այսպէս Յակոբայ այլ ո՛վ և ուստի գալն՝ յայտնի չէ (1). կրնայ կարծուիլ թէ Ղրիմու կողմէն ըլլայ, գոնէ ժամանակ մի ի Վենետիկ բնակելու կամք ունենալով. ուր, խօսքէն կ'երեւի, որ արդէն կու բնակէր Գորգ ի Տան Հայոց, և ուր երբեմն հանդիպէին և պատարագէին Հայ կարգաւորք : Իսկ պատարագատեղին կ'երեւի թէ սենեկի մէջ խորան կամ սեղան մի էր. և դեռ հաստատուն պատարագիչ կամ մատրանապետ քահանայ չկար. Թողունք ուրեմն որ ժամանակն առաջ երթալով՝ նորէն յերեւան հանէ Հայոց եկեղեցւոյ խնդիրն ի Վենետիկ :

1. Թերեւս դիպուած ըլլայ, բայց ստոյգ է որ ԺԶ դարու մէջ նա և ցկէս ԺԷին, Հայոց տան գլխաւոր բնակչաց և պահապանաց շատերն Գէորգ և Յակոբ կոչուէին, և շատ հեղ յիշուին այլեւայլ գործերով՝ Գէորգ որդի Յակովբայ, Յակովբ որդի Գէորգայ, և թուի թէ ոմանք նոյն ցեղէ են որդիէ որդի. ասոնցմէ երեք չորսն՝ հարիւր տարեկան մեռած նշանակուած են :

Բ. Հիմայ աչք մի տանք յարեւելս, ուր շատ մեծ քաղաքական փոփոխութիւններ կ՚ըլլան, որոյ նմանք հազիւ երբէք հանդիպած են ի պատմութեան. և թէպէտ մեր նպատակէն դուրս է զանոնք քննել կամ յիշել, այլ որովհետեւ Վենետաց հետ այլ յարաբերութիւն ունին, առոնցմով Հայոց հետ այլ եղած է. հարկ է գոնէ մէկ խօսքով միայն ներկայացընել Ասիոյ և Եւրոպիոյ կցորդութեան գեղեցիկ, զարմանալի և բաղդասահման կայուն ու անկայուն կապն ու միջոցը, Վոսփորի Ծովագետն. որոյ արեւելքէն՝ յարեւմուտս անցնելով Օսմանեանք, ոչ միայն Կոստանդնեան հազարամեայ կայսրութիւնը վերուցին, այլ և նոր տեսարան բացին պատմութեան և աշխարհավարութեան, ընդարձակելով զարեւելականութիւն և ամփոփելով զարեւմտականն։ Այն ամենամեծ յեղափոխութեան ժամանակ, ամեն ազգէ և ամեն աշխարհէ մարդիկ գտնուէին հօն (ի Կ. Պօլիս), ոչ այնքան քաղաքական գործոց և դաշնակցութեանց համար, որքան վաճառականութեան։ Այս նկատմամբ՝ յայտ է որ ամենէն գործունեայք և չահավաստակք յԵւրոպացւոց՝ էին Ճենովացիք և Վենետք. (երկուքն ալ երբեմն գլխաւորք արեւմտեան վաճառակցաց Հայոց). առաջինքն՝ Յունաց

օգնական ըլլալով՝ անոնց ճգնաժամ պատերազմին և կայսերական քաղքին նուաճման ատեն, չէին կրնար համարձակիլ յաղթող սուլտանին առջեւ. իսկ երկրորդքն (Վենետք) իրենց խորագէտ քաղաքավարութեամբ, միանգամայն և հակառակութեամբ ընդ Ճենովացիս, աւելի համարձակ էին. որով՝ այն մեծ և բազմազգի քաղքին մէջ արեւելեան ժողովրդոց պաշտպան կեցան. ատենք էին զատ ի Յունաց՝ Հայք և Հրեայք. յաղթող նոր տէրութիւնն ալ հաւանեցաւ. և այսպէս հեռու և օտար՝ այլ մեծ կենդրոնի մի վրայ՝ նոր կապ մի եղաւ Հայ–Վենետաց։

Ոչ ոք կարծեմ տարակուսի՝ որ արդէն բաւական բազմութիւն մի Հայոց կար ի Կ. Պօլիս, և թէպէտ նոր գաղթականներով աւելի բազմացուց զանոնք սուլտանն, այլ առաջնոց շատութեան վկայ է իրենց յատուկ եպիսկոպոս ունենալն, որ կու յիշուի ԺԴ դարուն սկիզբէն իսկ (1307). Քանի որ Վենետք շարունակեցին իրենց պայլերը (1), նաւարկութիւնը և վաճառականութիւնը ի նորափոխեալ հին քաղաքին, աներկբայ է և Հայոց ոչ միայն իրենց հետ գործ տեսնելն,

1. Ասոնց ապարանքն՝ մինչուան հիմայ Պայլօղ կոչմամբ յիշուի և լսուի ի Կ. Պօլիս։

այլ եւ անոնց նաւերով երթալ գալն ի Վենետիկ։

Այս մեծ յեղափոխութեան առեն՝ թէ և ոչ շատ նշանաւոր՝ այլ և ոչ աննշան կ՚ըլլար Հայոց ազգին համար իրենց բուն երկիրն, և այն այլ նոր յարաբերութեանց և ծանօթութեանց առիթ Հայ–Վենետաց։ Մինչդեռ Օսմանեանք ի ԺԴ և ԺԵ դարս Փոքր Ասիոյ մէջ դէպ յարեւմուտս և ի հարաւ յառաջ կ՚անցնէին՝ մինչեւ ուր որ տեսանք, Հայաստան և իր դրակից Ասորւոց երկիրն՝ անոնց ոչ հեռաւոր տոհմակից երկու Թուրք ցեղերու տիրապետաց կամ բռնաւորաց բարբարական իշխանութեան տակ ընկած էր. ծանօթ են Սեւ և Ճերմակ Խոյ կոչուած տոհմքն (Գարաքոյունլու, Աքքոյունլու), որք երբեմն իրարու հետ հաշտ և երբեմն անհաշտ՝ անկանոն տէրութեամբ կու նեղէին թէ զերար և թէ զժողովուրդն։ Իսկ այն ժամանակ որ Օսմանեանք զօրանալով՝ հաստատեցան Կ. Պօլսի գահու վրայ, այս ասիական կողմերս ալ զօրացան Սպիտակախոյք և նուաճեցին զՍեւախոյս. և ոչ միայն զօրացան՝ այլ և քաղաքականութեան ճաշակ առին և արեւմտեայց հետ ծանօթութիւն և յարաբերութիւն հաստատեցին. այս բանիս մէջ ալ Վենետաց և Հայոց քիչ շատ գործ կայ։ Այն Սպիտակ

տոհմին (Թէ և սեւանուն՝ Գարա Օսման կամ
Գարա Եօլուք) նահապետն՝ արդէն Տրապիզոնի
Կոմնենեան Յունաց կայսրութեան հետ ըն-
տանեցեր էր, Ալեքս կայսեր դուստրը կին
առնըլով. Հիմայ իր Թոռն՝ անուանին Ուզուն
Հասան կամ Հասան Բէկ՝ առաւ Յովհաննէս
կայսեր դուստրը (զոր ժամանակակից գրիչք
մեր՝ Դեսփինա խաթուն կոչեն, փոխանակ ըսելու
Դեսպոտինա)։ Այս ոչինչ նուազ քան ըզ-
սուլտանն (Մէհէմմէտ) յաղթող ինքնագլուխ
Բէկն, որ Հայոց, Պարսից և Ասորւոց տի-
րող երեք գլուխներն ալ վերցընելով միա-
պետէր այնքան ընդարձակ աշխարհաց, բնա-
կանապէս սահմանակից կ՚ունենար զՕսմա-
նեանս։ Երկու մեծ և հզօր անկախ տէրու-
թիւնք ձեւացան, աշխարհակալելով. և հարկ
էր որ այդ ոճով՝ իրարու բարեկամ չըլլային,
և քիչ ուշ կամ շուտ իրարու զարնուէին։
Ասոնց խորհուրդն և գործն՝ մեր նպատակէն
դուրս է. միայն հարկաւոր ըսելիքն այս է,
որ Ուզուն Հասան՝ ոչ միայն հզօր այլ եւ
հեռատես քան իր նախորդքը, կշռելով իր
ոյժը իրեն հակառակորդ ըլլալու Օսմանեան
տէրութեան հետ, և անոր զինուց և հրա-
զինուց առաւելութիւնը, կարեւոր համարեց
աւելի կիրթ և վարժ օգնական մ՚ունենալ.
և աչքը դարձուց դէպ ի Վենետիկ, որոյ

վաճառականք և Պայլք վաղուց ի վեր՝ կ՚երթեւեկէին և նստէին ի Դաւրիժ: Մեր աւելի հեռատես և խորագէտ ծովաքաղաքացիք այլ՝ որչափ որ Օսմանեանց հետ դաշնակցութեամբ և հաշտութեամբ վարուէին Կ. Պօլսոյ տիրափոխութեան ատեն, լաւ կու զգային որ չէր կրնար երկար ատեն տեւել բանի բարեկամութիւն. Օսմանեանք ուշ կամ շուտ ընդ ծով և ընդ ցամաք պիտի շարունակէին իրենց յառաջադիմութիւնը. և եթէ ոչ ի ցամաքի՝ այլ ի ծովու մեծ վտանգ կար Վենետաց, իրենց ծովերու մէջ սփռուած հարուստ կղզեաց կորուստեան, և իրենց ծովային զօրութեան՝ անհարկու հակառակորդի: Ապա իրենք ալ աչուընին դարձուցին առ Հասան Բէկ, ճանչնալով անոր ոյժը, արթնութիւնը, և իրեն նախնեաց աննման քաղաքավարութիւնը. և յառաջ քան իրօք և գրօք՝ ծածուկ կամ համակրական ընտանութիւն մի ըրին, որ քիչ քիչ փոխեցաւ և ի դաշնակցութիւն: Վենետաց դքսին Պայլքն՝ ի դեսպանս փոխեցան, որոց եօթն կամ ութ մէկմէկու ետեւէ եկած են առ Բէկն՝ նոյնքան քիչ տարիներու միջոց (1470–78). ետքի Թուականիս (1478) մեռած է Հասան:

Սա գրգռուած իր նոր դաշնակիցներէն՝ որք սկսան վախցընել, թէ Օսմանեանք կու

պատրաստութիւն իր երկիրները կոխելու, ուզեց կանոնաւոր և հաստատ բարեկամութիւն և օգնականութիւն հաստատել, և սկսաւ իր կողմէն ալ դեսպան խաւրել ի Վենետիկ (1464–8), նախ մէկ երկու Պարսիկ, յետոյ աւելի յաջողելու համար ուզեց Հռովմայ Ս. Քահանայապետին այլ խաւրել. և այս բանիս յարմարագոյն համարեց քրիստոնեայ մի, Հայ մի:

Գ. Այս երկու դեսպանութեանց միանգամայն կատարող Հայն՝ կոչուէր Միրատ, (ըստ իտալական թարգմանութեան Թղթոյ Բէկին ի պարսկերէնէ), իր հաւատարիմ սպասաւոր կամ պաշտօնեայն. Mando alla presenza vostra questo Nontio e fedel servidor nostro, il qual si chiama *Mirat, de nazion Armeno.* Dateli piena fede di quello che a bocca vi riferirà in nome nostro. Թուղթն գրուած է ի Սուլտանիա, ուր էր այն ատեն արքայական աթոռ Բէկին, յ՚ 2 օգոստ., 1469 տարւոյ: Միրատայ անունն կըրնար Մուրատ ըլլալ, բայց հաւանագոյն է որ ըլլայ Միրաթ, ինչպէս պիտի յիշեմք յետոյ: Սա՝ թէ յառաջ կամ վերջը գացեր է և ի Հռովմ առ Պաւղոս Բ. չեմ գիտեր. այլ ի Վենետիկ հասաւ փետրուար ամսու մէջ, 1470ին, և մարտի եօթին ներկայացուց

իր տիրոջ թուղթը հանդերձ իտալերէն թարգ-մանութեամբ։ յորում կու յիշեցընէր Բէկն իր յաղթութիւնները, և երեք տիրապետ-ները վերցընելը. կու միար չորրորդը՝ զոր կ՚անուանէր Օսմանի որդի Մէհէմմէտ Բէկ (սուլտանն), զոր և յուսար Վէնետաց նա-ւազօրուն օգնութեամբ, և իր ցամաքային բանակաւ՝ քշել հանել թէ յԵւրոպիոյ և թէ յԱսիոյ. (բայց պատերազմի բաղդն այլ ին-չուան վերջ օգնական չեղաւ իրեն)։ Խորա-գէտ և երբեմն խորամանկ ծերակոյտն չորս ամիս ուշացուց պատասխան տալ Միրաքայ, զոր պատւով պահէր ի Վէնետիկ. վասն զի այն ատեն Սուլտանին հետ ալ դաշնադրու-թիւն ունէր, և կու սպասէր իր պատգա-մաւորաց լուրերուն. և երբ Դրան հետ խօսակցութիւնն յերկարեցաւ, Միրաքայ ի-մացուց՝ որ իրեն փոխարէն Դուքսն ալ դեսպան կու խաւրէ (զԿատերինոյ Ծենոյ), և անոր բերնով ամեն բան կու ծանուցանէ. բայց վախնալով ալ որ ճամբան փորձանաց չհանդիպի, պարսկերէն պատասխան մ՚ այլ գրել տուաւ և յանձնեց առ Միրաք՝ որ տա-նի տիրոջը։ Գրուածն՝ շնորհակալութիւն մ՚էր բարեկամական, միանգամայն և յորդոր աղէկ պատրաստութեան ընդդէմ Օսմանեանց, որոց դէմ թէ և Հասան իր որդւոյն առաջնոր-

դութեամբ խաւրած էր 40,000 զօրք ի Գարամանիա (Կիլիկիոյ կողմերը), բայց բաւական չէր համարուեր : Երկու դեսպանքն իրենց սպասաւորներով և ընկերներով միատեղ պիտի ճամբուէին, յայտ է թէ, ըստ սովորութեան՝ ընծաներ այլ տանելով. բայց դարձեալ դէպք ստիպեցին որ Կատերինոյ ուշանայ ի Վենետիկ մինչեւ ի սեպտեմբեր ամիս. իսկ Միրաք ալ սպասե՞ց արդեօք եթէ մինակ գնաց, և ի՞նչ ընդունելութիւն ունեցաւ ի Հասանայ, յայտնի չէ. որովհետեւ Ծենոյի յատուկ գրած դեսպանութեան պատմութիւնն կորած է : Բայց յետոյ կ՚երեւի թէ Միրաք անակնկալ վախճան մ՚ունեցեր է, (համարելով միշտ որ նոյն են Միրաքն և Միրատն) : — Հասանայ մահուանէն տասն տարի վերջ (1488) կու գրէ ժամանակակից ազգային մի, թէ Դաւրիժու « ղատին թաթար էր, և հալածէր » զքրիստոնեայս : .. (և) Տաճիկ ոմն Մէհթի » սպան զխօճայ Միրաքն, վասն ի Քրիստոս » հաւատոց. որ և յիշատակն օրհնութեամբ » եղիցի » : Այս յիշատակը Յայսմաւուրք կ՚աւանդեն երկարօրէն, ի 21 Մարտի, որ օր (աւագ ուրբաթուն) նահատակեցաւ. Վենետկեցի ականատեսք ալ պատմեցին իրենց Յովսափատ Պարպարոյ դեսպանին, (որ յետ Կատերինոյ եկած էր), ինքն ալ կու յիշէ իր գրած տեղեկութեանց մէջ :

Դ. Միրաքայ դեսպանութենէն քանի մի տարի վերջ՝ երկու հեռաւոր դաշնակիցքն Վենետք և Պարսք՝ իրենց կողմը ձգելով զԳարամանն (Կիլիկիոյ մասին իշխողն), քանի մի ծովեզերեայ բերդեր գրաւեցին, Կոռիկոս, Սելեւկիա, Սիկոյ բերդ, և այլն). իսկ ցամաքի վրայ՝ Հասան առաջ յաջողելով՝ վերջը ձախողելով ի Դերջան մեծ պատերազմի մէջ, յետ քաշուեցաւ, Վենետք ալ կարճ ժամանակ մի ողջունելով իրենց հարց ծանօթ հին դաշնակցաց (Հայոց) ծովափունքը՝ նաւերնին և զէնքերնին յետ դարձուցին, ոչ անցան աչօք դիտելով իրենց այլ անոնց այլ անբաւ հարստութիւն բղխող Այասոյ կիսաւեր բերդերն ու ամայացեալ նաւահանգիստը։ Անկէ հեռանալու առեն կու հանդիպէին ի Կիպրոս, ուր՝ ճիշդ դար մի յառաջ Հայոց իշխանութեան դադրած տարին, մասն մի ժողովրդեան՝ անցեր էր յայս դրացի կղզին, իրենց Լուզինեան թագաւորաց ազգականաց քով, և ոմանք անոնց արքունեաց մէջ պաշտօնեայ եղած էին, ոմանք ալ գետիններ գնած տեղացի դարձեր. որոց սերունդէն դեռ գտուին մինչեւ այսօր։ Բայց այս յիշեալ ժամանակս (1475) Կիպրոսի Լուզինեան թագաւորաց ցեղն այլ նուազեր էր, և թագաւորութիւնն ընկած վերջի թագաւորին կնոջ,

գեղեցկութեամբ և պէսպէս բաղդով հաշտ-
կեալ Վենետկեցի Կաթարինէ Գոռնարոյ դըշ-
խոյն, որ վերջինն եղաւ Կիպրոսի և Երու-
սաղեմի հետ՝ Հայոց Թագուհի անուանուելու,
և զնոյն դրոշմելու իր շիրմին վրայ՝ ի Վե-
նետիկ. ուր՝ ճարտարութեամբ կամ խաբէու-
թեամբ փոխադրեցին զինքը՝ իր հայրենակիցք
Վենետքն, և մինչեւ ի մահն օրինաւոր Թա-
գուհւոյ պատուով և անուամբ մեծարեցին.
որոց փոխարէն՝ այն մեծ և պտղաբեր գի-
նեբեր Կիպրոս կղզին՝ իրենց հասարակապե-
տութեան ժառանգութիւն ըրին, յամին 1489։
Բայց չմոռցան և զՀայս. և երբ կղզւոյն ա-
ռաջին կուսակալ հոգցող կարգեցին (զՕգոս-
տինոս Բարպարիկոյ), յատկապէս պատուի-
րեց ծերակոյտն (ի 27 օգոստ., 1489), որ
Հայոց այլ սահմանեալ Թոշակները տայ իւ-
րաքանչիւր արդեանց համեմատ. բայց երբ
անոնք հեռանան կամ մեռնին՝ անոնց տեղ
ուրիշ անձ չի դնէ, առանց ծերակուտին
հարցընելու (1)։

Ցայտ է ասով՝ որ Ռուբինեանց պայազա-

1. Armeniis dari facies pro eorum merito statuto stipendium suum consuetum. Loco autem eorum qui pro tempore deficiunt, non surrogabis aliquem, absque expressa licentia et ordine nostro.

տաց՝ վերջին Գ. Կոստանդեանց և Լեւոնեանց ազնուական Հայ պաշտօնէից սերունդքն՝ դեռ աւելի քան զդար մի և մինչեւ ի վերջ ԺԵ դարու՝ կերպով մի կու յաջորդէին իրենց նախնեաց՝ ի Կիպրոս, նա և ընդ իշխանութեամբ Վենետաց. որոց ոչ սակաւ օգտակար ծանօթութիւն և ծառայութիւն ալ ըրին՝ թէ՛ այս թէ յաջորդ դարուն մէջ, քանի որ անոնք կու ջանային Պարսից ձեռօք իրենք զիրենք ապահովել յՕսմանեանց, ինչպէս պիտի տեսնեմք այս եոքի դարուս (ԺԶ) սկիզբները, յետ յիշելու քանի մի Հայոց երեւոյթ կամ յիշատակ ի բուն Վենետիկ, նախորդ (ԺԵ) յետին տասնամեկին միջոց ։

Գ.

ԱՐՑԻՐՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԵԶՐՆԿԱՑ. — Բ. ՀԱՅՈՑ ՅՈՒՆ ԵՒ ՏՆԳԱՀՔ. — Գ. ՇԱՀ ԻՍՄԱՅԷԼ ՆՈՐ ՏԻՐԱԳԵՏ ԳԱՐՍԻՑ ԵՒ ՀԱՅՈՑ։ ՏԵՂԵԿԱՑՈՒՔ՝ ՄՕՒՐԱՑ ԱՆԿԻՒՐԱՑԻ, ԴԱՒԻԹ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԿԻՊՐՈՍԻ։

Ա. Հայոց երթեւեկն թէ ի Վենետիկ և թէ Իտալիոյ ուրիշ քաղաքներ՝ ի միջին և վերջին եւս դարս, գլխաւոր երկու բանի համար էր. վաճառականութեան և կրօնից։ Այս եռքինիս վկայ են իրենց շատ անգամ յիշեալ Հոգէտոսանէ, կամ Վանք և Եկեղեցիք՝ յայլեւայլ քաղաքս, ո՛ր և է պատճառաւ եկած և բնակած ալ ըլլան։ Ոմանց դիտումն պարզապէս բարեպաշտական եղած է, ուխտաւորութեամբ, այսինքն սրբազան և ուխտի տեղեաց գալ տեսնել, աղօթել։ Գլխաւոր տեղին՝ յայտ է թէ ի Հռովմ էր, Ս. Առաքելապետաց եկեղեցիքն։ Ուխտից հետ՝ զգօն կամ հետաքննին անձինք միացընէին աշխարհատեսութեան փափագն. այս ալ յատուկ բնաւորութիւն մ'է և պէտք էր ըլլալ՝ մեր ազգայնոց, որ ի մէջ ազգաց՝ թէ ոչ առաջին աշխարհաշրջիկ կամ աշխարհաքաղաքացի

կրնան ըսուիլ, այլ ոչ և երկրորդ։ Այս երկու դիտմունքն յորդորեր է Բարձր Հայոց արդէն ուխտաշատ Եզընկայ գաւառին մէկ ուխտատեղւոյ առաջնորդ եպիսկոպոսն, Մուշտիկոս, երկար ժամանակ և երկար համբերութիւն ընել յԵւրոպա, 1491–7 տարիներու միջոց։

Ա. — Այս Թուականներէն շատ տարիներ առաջ (Թերեւս 25 կամ 30), կու յիշուի նա՝ նոյնպէս եպիսկոպոս կոչմամբ և «Սպասաւոր Ս. Լուսաւորչին Ս. Գերեզմանին». երբ այն կողմերուն կ' ասպատակէր Ճիհան–շահ՝ Սեւախոյ Թուրքմանաց իշխողն, (զոր յետոյ սպաննեց Ուզուն Հասան և միապետեց), կողոպտելով ու գերելով զԴերջան. և զատ յայլոց՝ Անէրէէր անուամբ մէկու մ' այլ երկու դստերքը գերի ըրաւ իր հեծելոց։ Այս խեղճ հօր՝ գթալով Եզընկայ վանորէից առաջնորդք և եպիսկոպոսք, վկայական գիր տուին, որ չըլլի ողորմութիւն ժողովելու և փրկանք տալու զաւակացը. վկայագրողաց մէկն այլ էր Մարտիրոս, որ գուցէ այն ատենէն կու փափագէր յաջողագոյն գիտմամբ՝ համբորդելու. և կատարեց փափագը՝ վայելչապէս։ Ըսել կ'ուզեմ՝ լաւ և ստոյգ դիտողութեամբք, և ոչ չափազանցօրէն կամ ի հարեւանցի, ինչպէս ոմանք ըրած են, և ի մասնաւորի Վենետիկը

տեսողք և գրողք. որոյ և կամրջաց և եկե-
ղեցեաց կանթեղաց և սպասուց բազմութեան
վրայ զարմացած՝ քանի մի հազար կ՚ըսեն,
փոխանակ հարիւրոց:

Լսենք սա ինչ կ՚ըսէ կամ գրէ. «Ես Մար-
» տիրոս, միայն անուամբ եպիսկոպոս Երզըն-
» կայի, ի Ս. Կիրակոսու յանապատէն, ի
» Նորգիւղա գեղէն (¹), ի վաղուց հետէ
» փափագէի ի Ս. գլխաւոր Առաքելոցն գե-
» րեզմանին տեսանելոյ. և յորժամ հասեալ
» ինձ անարժանս արժանաւորել տեսլեան
» նոցա, և հանապազ սիրտս փափագէի, բայց
» ամեք ոչ կարէի յայտնել զխորհուրդ սրտի
» իմում: ԹՃԼԲ (1490) հոկտ. ԻԹ, յելայ
» ես իմ վանացն, և եկայ մեզ(մ)աքար՞
» հասի ի յՍտամպօլ. և Աստուծոյ յաջողու-
» թեամբ գտեալ նաւ մի և մտի անդ, Վըր-
» թանէս սարկաւագովն: Թվ. ՋԼԹ (1491),
» յուլիսի ԺԱ ի յՍտամպօլու ելաք, մտաք
» ի նաւ մի ֆրանգի. և հոկտ. Ա ելաք ի
» Վենէժ քաղաքն, որ է Վենետիք. մեծ և
» փառաւոր քաղաք. և ինքն է ի մէջ ծովու
» շինած. ՀԴՌ (74,000) տուն է. և խիստ
» փառաւոր և հարուստ քաղաք է. և մեծ

1. Նորգիւղ իբր ժամ և կէս հեռու է ի քաղաքէն, յարեւելակողմն. իսկ Ս. Կիրակոս Անապատն՝ աւելի քան երկու ժամ, յարեւմուտս հարաւակողման:

» եկեղեցի կայ ի մէջ քաղաքին, որ Ժն
» (10,000) մարդ կու մտնէ ի մէջն. խիստ
» զարդարած է ոսկով։ Ս. Մարկոս յաւե-
» տարանչին եկեղեցին է. և երկու երգեհոն
» կայ ի մէջն. և երկու թեւաւոր առիւծ է շինած
» ի մէջն. և այլ շատ եկեղեցիք կայ ի քաղաքն,
» շատ վանորայք կայ ի բոլոր քաղաքին. ա-
» մէն՝ մէջ ծով է շինած։ Եւ մեծ [illegible] (մէյ-
» տան, հրապարակ) մի կայ առաջեւ եկե-
» ղեցին Ս. Մարկոսի. ի դրանն շատ ի վեր
» չորս դեղին պղնձէ ձի մի շինած և կանգ-
» նեցուցած մեծ մեծ, և զմէկ ոտքին ի վեր
» են կալեալ (1)։ Եւ ի հարաւային կողմ
» ծովու դեհն՝ հանց ծախողներն է (փոքր
» հրապարակին մէջ). և երկու մեծ սիւն է
» կանգնեցուցած. մէկին վրայ թեւաւոր ա-
» ռիւծ մի, մէկալին Ս. Գէորգ է կանգնել
» (ըստ այլոց Թէոդորոս)։ Եւ թագաւո-
» րին դարպասին պարիսպն ամէնն յոսկ-
» ւով զարդարած։ Եւ այլ ազգի ազգի շատ
» բաներ. ո՞վ կարէ պատմել զքաղաքին զա-
» ղէկութիւն։ Եւ կեցաք ԻԹ (29) օր։ Եւ
» մտաք ի նաւն, և գնացաք ի ԺԳ (13) օրն
» յԱնգոնիայ. և անտի հասաք ի Ը (8) օրն

1. Ըստ աւանդութեան՝ Տիրիթ կամ Տրդատ թագաւոր Հայոց բերած էր այս ձիանքն ի Հռոմէ։ Տես Բազմ. ԽԸ, երես 312։

» աստուածապահ մեծն ի Հռոմ », և այլն։ Զորս տարի թէ ծովով թէ ցամաքով Եւրոպիոյ ամէն կողմերը և Ափրիկէի եգերքն այլ պըտըտելով Նորէն կու դառնայ Մարտիրոս ի Հռովմ, և դարձեալ ի Նաւ մտնելով՝ կ՚աւարտէ գրուածը, յայտ է թէ ոչ և իր բազմաշրջիկ և հետաքննական ընթացքը։

Բ. Նշանելի է որ Մարտիրոս չի յիշեր ի Վենետիկ՝ Հայոց տունը և եկեղեցին. առաջինն աւելի պանդխտաց և աղքատաց համար ըլլալով՝ հաւանօրէն ինքն հօն չէր իջեւանած. իսկ երկրորդն՝ ինչպէս առաջ յիշեցինք, հազիւ թէ մատրան նմանութիւն մ՚ունէր այն ատեն, և յիշուելու արժէք չունէր։ Բայց գրեթէ Մարտիրոսի եկած տարին կամ աւելի առաջ, Հայոց տան մէջ բնակող ազգային քահանայ մի կար Գրիգոր անուամբ, որու՝ իր հայրենիքը դառնալու առթիւ, Հայոց տան վերատեսուչ տէրութեան Հոգաբարձուք՝ չորս կրօշ թոշակ տուէր են (1) իբրեւ ողորմութիւն (21 օգոստ. 1490)։ Նոյնպէս այլ ըրած են անշուշտ ուրիշներու. ինչպէս եր-

1. Dedimus Presbitero *Gregorio* Armeno ituro domum suam, pro sua subventione, amore Dei, Grossos 4. Եթէ չեմ սխալիր, այս կրօշն այն ատեն տակի դուկատի կէսն էր, որով ըստ Նիւթոյն կ՚արժէր իբր 6 ֆրանգ, ըստ յարգի՝ շատ աւելի։

կրորդ տարին (1491), Ռոմէր (այլայլած անուամբ Romerio) աղքատի մի 6 կրոս տուեր են. քանի մի տարի վերջը (1498, օգոստ. 9) Յովսէփ անուամբ Հայու մ' այլ իր երկիրը դառնալու ատեն՝ 2 կրօս։ — Ոչ միայն այս անձանց յիշատակք կու յայտնեն՝ Հայոց երբեմն աւելի երբեմն պակաս թուով, բայց գրեթէ միշտ գտնուիլն իրենց կտակուած տան մէջ, այլ և այդ տան քիչ շատ նորոգութիւն, կամ մանր չէնք ու կարկատանք. որք՝ 50 տարիներուն միջոց (1443–94) 15 կամ 20 անգամ նշանակուած են առանձին հաշուէգրոց մէջ, ամէն անգամ եղած ծախուց թիւերով. հարկ է որ անկէ առաջ երկու դարուց միջոց այլ նոյնպիսի ծախքեր և շէնքեր եղած ըլլան. բայց հաշուէգիրքն կորած են։ — Ծախուց ստակն կամ դրամագլուխն՝ Ծիաննեայ թողած գումար մ'էր, որ կէսն Հայոց համար, կէսն այլ Փրանկիսկեան կրօնաւորաց, Վենետկոյ Այգի կոչուած թաղին մէջ (alla Vigna). երկուքին այլ մատակարարք կամ կտակակատարք էին քաղքին ներքին երեք Հոգցողքն (Procuratori de Citra), որ և պետութեան ամենէն մեծ պաշտօնէից կարգէն են. որք և ամենայն հաւատարմութեամբ կատարած են Ծիաննեայ իրենց յանձնած հոգը Հայոց տան համար։ Ջաս եր-

բեմն Տուն կ՚անուանեն և կու գրեն, երբեմն Հիւրատուն կամ Հօսփիտան, իրենց լեզուով (Hospizio, Hospital, կամ Domus Armenorum կամ De Armenis, Ospidal di Arminj.) տան մօտ եղած կամուրջն այլ՝ Կամուրջ Հայոց (Pons Armenorum, որ և Pons Feralis կամ Ponte dei Ferali).

Աւելի խղճմտութեամբ միանգամայն և ապահովութեամբ հոգալու համար՝ իրենց կողմէն գործակալ և պահապան մի կարգէին ի Տանն, զոր սովորաբար Տնպահ կոչեն Castaldus, Castaldionus, բայց երբեմն այլ Prior կամ Proto, իբրև գլխաւոր կամ առաջնորդ. յետոյ երբեմն Պահապան, Custode, Guardiano, Vardian. ինչուան ԺՁ դարուն կէս՝ միշտ իտալացիք՝ այսինքն բնիկ Վենետիք եղած են Տնպահքն. անկէ ետև, ինչպէս որ կու վայլէր, երբեմն Հայ՝ երբեմն իտալացի, մինչև մօտ ի վերջ ԺԷ դարու և ի նոր շինութիւն Ս. Խաչ եկեղեցւոյ. ուսկից վերջը բոլորովին Հայոց անցաւ թէ՛ տան թէ եկեղեցւոյ հոգը և շէնքը. պետութեան երեք հոգցողքն միայն ծանր խնդրոց կամ վիճից մէջ՝ իրենց հեղինակութիւնը կու բանեցընէին։ Երբեմն իրենց և Հայոց մէջ այլ վէճ եղած է, որ մերոց կողմանէ մեծ յանդգնութեան գործ է։ 1476 թուականէն մինչև ի կէս

ԺԷ դարու, 25 Տնպահից անուանք յայտնուած են, զոր յիշել աւելորդ համարիմ, բայց եթէ դէպք պահանջեն, միայն զՀայս յիշեմ, որչափ որ ծանօթ են՝ իրենց ժամանակովն ։

Աղեքսանդր	1508
Սիմոն	1555–1577
Գէորգ որդի Յովհաննու	1577–588
Մկրտիչ Պարսկահայ	1595–1608
Ղազար Պարսկահայ	1617
Գէորգ Գոզիլիոյ	1643–50
Պետրոս Ոսկան	1650–58

Իրաց ժամանակագրական կարգն զասոնք կու ներկայացնէ ի հարկին ։ — Իսկ հիմայ ԺԵ դարուն վերջի տարիներուն (1493–6) նոր շարժմունք մի կ՚երեւի Հայոց ի Վենետիկ. եկող գացողներն կ՚աւելնան. որոց համար հարկ կ՚ըլլայ Հոգաբարձուաց՝ այն մանր նորոգութիւններու տեղ բոլորովին նորոգել կամ վերաշինել Հայոց տունը (1), որոյ համար բաւական ծախք ըրին, իրենց գործակալ Գասպար Ամադի (Gasparo Amadi) Տնպահին ձեռօք ։ Վենետաց հռչակաւոր և ծիրանաւոր (կարտինալ) Պեմպոյ պատմչին գե-

1. Pro fabrica fienda in Domo de nova fabricando, կու գրեն ի հաշուեգիրս, ի 23 սեպտեմ. 1494 ։

ղեցիկ գրուածէն այլ կ՚երեւի, որ այն օրեր
քանի մի նշանաւոր և խօսքի տէր Հայք եկած
էին, և գտնելով կամ գիտնալով ԺԳ դարու
մէջ իրենց ծեր ազգակցին թողած կտակը և
ստակը՝ Հայոց տան և եկեղեցւոյ մի շինու-
թեան համար, ստիպեցին զՀոգաբարձուս՝ որ
տունը՝ բնակութեան, և Հայոց բնակութեան՝
պատշաճ վիճակի մէջ դնեն. անոնք այլ կա-
տարեցին խնդիրը: Բայց կ՚երեւի թէ Հայք
իրենց քմաց համեմատ այս կամ այն կեր-
պով շինուածք կ՚ուզէին. որոց համար աւելի
եղած ծախքն այլ խոստացան և քիչ քիչ վճա-
րեցին. և երբ ամեն բան յարմարեցաւ,
մտան Հայք իրենց սեփականեալ տունը, յամի
1497: Որոց համար այսպէս կ՚ըսէ պատմիչ
և քերդող հեղինակն այն (Պեմպոյ). «Հայք,
» այդ հեռաւոր ժողովուրդն, քաղաքավա-
» րութեամբ ընդունուած (ի Վենետաց), բա-
» րեկամական տեսարան մ՚ ընծայեցին քաղ-
» քին » (1): — Փափագելի էր այս Հայոց

1. Alcuni Armeni venuti a Venezia mostrarono à Procuratori di S. Marco il Testamento fatto da un Armeno; per lo quale astretti erano di comperare una casa nella città co' denari del morto; la qual casa abitasser quelli Armeni che a Venezia venissero. E quella casa di poi era stata comperata insieme con una chie-

տան բնակութեան Նորոգողաց կամ Նոր եկողաց անուանց և որպիսութեան վրայ աւելի ծանօթութիւն ունենալ, և մեծ պատմչին վկայութիւնն աւելի բացատրել. բայց գտած տեղեկութիւններս այսչափ է ։

Այն ատեն եկող գացող Հայոց միայն մէկու մի յիշատակ կայ 1495-96 տարւոյ հոկտեմբեր ամսու 5ին. որոյ անունն կամ սխալ կամ խտալացեալ գրուած է, (Uno Donado Armeno sudito del Signor Turco). Դոնադոյ, Թուի թէ փոքր բարդութեամբ անուն մ՚էր (Տիրատուր, Խաչատուր, Աստուածատուր, են)։ Ադրիական ծովու մէջ նաւելու ատեն, Ալպանիայի Դուլչինիոյ քաղքին վենետկեցի ծովապետն՝ կեցուց նաւը և քննեց. և այս Թուրքաց հպատակ Հայուն ապրանքը, (որ կամ դիպակ, կամ չուխայ էին, Panni), փախըստեայ համարելով, նաւովը հանդերձ խաւրեց ի Վենետիկ. այս

setta a S. Giuliano, nel Calle delle Lanterne, e i Procuratori tuttavia la locavano. Essi dunque che detta casa fosse loro restituita, dimandarono. La qual richiesta intesa fu da' Procuratori, la Casa agli Armeni renduta, e ad abitare incominciata: ed essi cortesemente e liberalmente ricevuti, amichevole spettacolo alla Città diedero. — Bembo LIB. IV.

տեղ Հայն արդարացուց զինքը, ապրանաց մէկ մասը սոյն այս քաղքիս մէջ գնած ըլլալով, մէկ մասն ալ Բեզարայ քաղաքին տօնավաճառէն գներ էր։ Շահասէր և ճարպիկ Հայու աչքէն ոչ միայն մեծ շահաստանն Վենետիկ, այլ Իտալիոյ որ և է շահու և առեւտրի բանուկ նաւահանգիստ կամ հրապարակ՝ չէր ծածկուեր ։

Գ. — Ի սկիզբն ԺԶ դարուն նոր շարժում մ'եղաւ քաղաքական կամ վարչական, մեր և դրացի աշխարհաց մէջ, որ նորէն դրդեց Վենետկոյ հասարակապետութիւնը՝ դիտելու և ստուգելու եղածը կամ ըլլալիքը. ինչ որ ըրաւ Ուզուն Հասանի տիրապետութեան ատեն, նոյնը և Շա՛հ Իսմայէլի երեւնալուն, որ գրէթէ իր (մօր կողմանէ) պապուն պէս, և գուցէ աւելի քաղաքագիտութեամբ և զինուորական կրթութեամբ՝ բարեկարգ և տեւող տէրութիւն մի հաստատեց, որ կոչեցաւ Շահ-Սէֆեանց Պարսից թագաւորութիւն, իբրեւ երկու դար նոյն ցեղի յաջորդութեամբ։ Իսմայէլ ի մանկութեան մեծ վտանգի մէջ ընկած և գրեթէ Հայոց ձեռքով կամ անոնց ամուր ապաստանով մի (Աղթամար կղզւոյ) ապրած է. և ինչպէս կ'աւանդէ իտալացի ժամանակակից ճամբորդ մի, հօն երեք Հայ վարդապետաց խնա-

մօք դաստիարակուած, թէ երախտապարտ և թէ ծանօթ էր Հայոց. ուստի, երբ յաջողեցաւ Հասանայ որդւոց և Թոռանց բաժանեալ տէրութիւնը ձեռք ձգել (1499), և միացընելով զօրանալ, և ընդդէմ Օսմանեանց շարժիլ, Վենետոք սրեցին աչուընին և ականջնին. իրենց պաշտօնէին և վաճառականաց միջոցով լուր առնուլ բաւական չեղաւ, հարցուցին և Հայոց, թէ ի Վենետիկ եկողաց և թէ ուրիշ կողմեր գտնուողաց, մանաւանդ ի Կիպրոս, ուր կու յաճախէին Հայք, ինչպէս վերը յիշեցինք։ Ասոնց մէկն Մուրատ Անկիւրացի՝ Դաւրիժէն գալով հօն (ի 26 օգոստ. 1503), պատմեց այն քաղքին քով Հասանայ Մուրատխան Թոռան և Իսմայէլի մեծ պատերազմը, ուր երկու կողմէն 60 կամ 70,000 մարդ ջարդուեցան. Նախ յաղթեց Մուրատխան՝ Վրացի գնդի մ'օգնութեամբ. բայց յետոյ բաղդն յաջողեց Իսմայէլի։ Իսկ մեր Անկիւրացի Մուրատն յԱմիդ հանդիպեցաւ Ուզուն Հասանայ մէկ աղջըկան, որ քրիստոնեայ էր և յԵրուսաղէմ յուխտ կ'երթար 500 ընկերօք, և մէկտեղ եկան ինչուան ի Հալէպ։(1)

1. Վենետոյ և գրեթէ ամենայն Եւրոպիոյ գերահռչակ ժամանակագիրն կամ Օրագրողն՝ Մարինոս Սանուդոյ, նշանակէ զայս իր յիշատակաւոր գրոց Ե իր մէջ, ի

Յաջորդ տարին (1504) յունիս ամսոյ մէջ քանի մի Հայք ի Վենետիկ գալով հարցուեցան և պատմեցին, թէ եօթն ամիս է որ Շահ Իսմայէլ յաղթեց և Մուրատխանի տիրած երկիրները նուաճեց, անուանէ յիշելով Դաւրէժ, Սուլտանիա, Շրուան, Խորասան, և այլն. և վերջերը կու պաշարէր կամ մօտեցեր էր Resugella? կոչուած բերդին. որ՝ եթէ արգելք չըլլար իր արշաւանացը՝ ինչուան հիմայ ի Հայաստան այլ մտած կ'ըլլար: -- Տասն տարի վերջը Դ—էն Ե-պիսկոպոս Կիպրոսի կու գրէ (23 մարտի, 1515), երբեմն ի Կիպրոս խորհրդական եղող Դոնատոյ Լեծէ (Donato Leze կամ Lege) ազնուականի՝ ի Վենետիկ, (ուր, իր (Դաւթի) եղբայրն այլ գտուէր), Շահ Իսմայելի և Սուլդան Սէլիմի պատերազմը, Խոյ քաղքին մօտերը, կամ ի Չալտըրան, ուր առաջինն յաղթուեցաւ, հրազէնք չունենալուն համար: Երկրորդ երկար թղթով մի (23 կամ 25 ապրիլի) Դաւիթ կ'իմացընէ նոյն բարեկամին, որ Իսմայելի իշխանութեան երկրէն Chichincagia? (Չմշկածա՞գ), տեղէ կամ քաղ-

22 Հոկտ. 1503 տարւոյ, վերնագրելով. Depositione de Morati Anguriato de Tauris, in Cypro, a di 26 de Agosto, 1503, dei progressi del Signor Sophis; dicente ut in frà. etc.

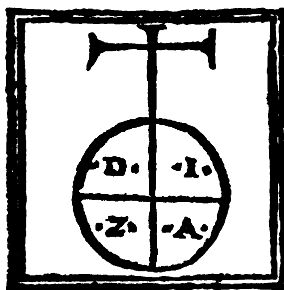
քէ՝ Հայ եպիսկոպոս մ՝ եկաւ իրեն քով երկու ամիս կեցաւ (ի Կիպրոս), (1) և շատ տեղեկութիւններ տուաւ Սուլտան Սէլիմի արշաւանաց վրայօք. որ թէ և հետաքրքրական են, այլ մեր նպատակէն դուրս են. և այն արիւնահեղ պատերազմներէն աւելի (որ քանի մի հարիւր հազար մարդ ծածկեցին մեր հայրենի հողոց մէջ), անտարակոյս փափագելի են խաղաղական յիշատակներն անկէ պանդխտածներուն՝ յայս ապահով ծոց Ադրիականի։

1. Վերոյիշեալ Օրագրողն Սանուտոյ իր Ի (քսաներորդ) հատորին մէջ (Թղ. 144 և 161) այս Դաւթի նամակներն այլ իտալերէն բառ առ բառ օրինակած է, վերագրելով, Ա. « Copia ad litteram de una Lettera di Cypro scrita per il vescovo di Armenia nominato *Davit*, a Ser Donado da Leze,.. arrivata qui a dì 31 marzo, 1515.

Բ. Copia d'una lettera de Cypro scripta per lo Episcopo de Armenia, data a dì 23 Aprile, 1515, drizata a Ser Donado da Leze, lo Consier in Cypro, et recevuta quì a dì 4 Zugno. Nara de Sophi e Turco. — Այս Բ Թղթոյ ստորագրած է (Դաւիթ) առանց անուան. Io el umilissimo Episcopo Armeniorum. հանրական կերպով Եպիսկոպոս Հայոց. որով կարծեցընել տայ թէ ըլլայ Թադէոս կամ Դաւիթ, որ կաթողիկոս Հայոց նշանակուի 1499-1503 տարիներու միջոց։

Դ.

Ա. ՍԿԻԶԲՆ ՀԱՅԵՐԷՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ Ի ՎԵՆԵՏԻԿ: ՅԱԿՈՎԲ ՏՊԱԳՐՈՂ. ԱԲԳԱՐ ԹՈԽԱԹՑԻ. ՏԷՐ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՏԷՐԶԸՆՑԻ: — Բ. ՀԱՅ ԹԱՐԳՄԱՆՔ. ԳԷՈՐԳ ԴԱՄԱՍԿԱՑԻ. ԵՒ ՈՐԴԻՆ ՄԱՐԿՈՍ:

Ա. — Այս յիշատակաց մէջ առաջին և պանծալի գրելու է Հայերէն Տպագրութեան սկզբնաւորութիւնն ի Վենետիկ, որոյ վրայօք շատ անգամ գրուած է, և դեռ նոր և ստուգագոյն ծանօթութեամբք՝ Բազմավէպ օրագրին (1890) տարուան սկիզբներում (երես 99–104): Որչափ որ հաւանական և գրեթէ

անտարակոյս կ՚երեւէր Պատարագատետրի, Աղթարաց, Հէքիմարանի, և այլ գրոց, շատ տարի յառաջ տպագրութիւն քան զԱբգարու տպագրեալ Սաղմոսը՝ ի Վենետիկ, բայց յայտնի վկայութիւն մի չկար. մինչեւ յայտնեց մեզ զայս մեծայարգ և բանասէր անձ մի, Սահակ Եպիսկոպոս Գապայեան միաբան Երուսաղէմի Ս. Յակոբեան վանաց, որու երախտապարտ և շնորհակալ կ՚ըլլամք. գտած գրքոյկն է Պատարագատետր մի, այս համառօտ յիշատակարանաւ. « Տպագրեցաւ
» սուրբ տառս ի ՋԿԲ (1513–4) ի աստուա-
» ծապահ քաղաքս ի Վէնէժ, որ է Վենետիկ,
» Ֆռանկաստան. ձեռամբ մեղապարտ Յա-
» կոբին. որք կարդայք՝ մեղաց թողութիւն
» խնդրեցէք Աստուծոյ »։ Յակովբ՝ առաջի տարին այլ ՋԿԱ (1512–3) տպագրած է վերոյիշեալ Աղթարքը ։ Քաղաքն յայտնուեցաւ, բայց տպագրատունն դեռ ոչ. կրնար կարծուիլ որ նոյն իսկ Հայոց տան մէջ ըլլայ, ինչպէս ուրիշ տպագրեալ հին գիրք մի կ՚ըսէ ։ Այս՝ Հայ տպագրութեան կարեւոր խնդրոյն ծանօթութեան՝ մեծ լոյս մ՚է, բայց դեռ ոչ բաւական. կու մնայ փափագելի գտնել այս մեղապարտ Յակոբէն առաջ բարեպաշտ և բարեբաղդ Հայ տպագրող մի. կամ, եթէ նոյն իսկ Յակոբն է առաջին տպա-

գրողն, ինչ կերպով հնարեր է հայերէն տառերը։ Նոյնպէս, ոչ միայն մեզ այլ և օտարազգի գիտնոց շատ հետաքրքրական է ճանչնալ գրոց բուն Վենետկեան տպագրատունն այլ, որոյ նշանն (տես յէջ 207) դրուած է այդ յակոբատիպ գրոց վերջի երեսը. բայց դեռ չէ ստուգուած տպագրատան տէրն, այլ հաւանօրէն է Zuan Andrea հռչակաւոր տպագրողն և փորագրող։ Յակոբէն 40 և աւելի տարի վերջ (1566), երբեմն առաջին տպագիր կարծուող Աբգարն Թօխաթեցի՝ իր ըրածը կու պատմէ, միանգամայն և յայտնելով կամ կոչելով ՙՆոր՚ իր տպագրութիւնը, ուսկից հարկ էր գուշակել որ իրմէ առաջ կամ աւելի հին հայ տպագրութիւն եղած էր։ Այս բանիս վկայութիւն մ'ալ ըլլայ (որ չէ յիշուած ի Բազմավիպի կամ ուրիշ տեղ), Լորենցոյ տ' Անանիա հեղինակի մի Տիեզերագրութեան (Cosmografia) գրոց մէջ յիշածը, թէ ինքն աչօք տեսեր է յամին 1562 Վենետիկէն բերուած հայերէն տպագիր մի, որ՝ ըսածէն կ'երեւի՝ թէ ըլլայ կամ այբբենարան կամ քերական (1)։ Դիտելի է նա և ըսածն՝ թէ

1. Il cui alfabeto costa, siccome io ho veduto, con una breve *metodo* del loro idioma, di 29 lettere, di che già ne hanno la *stampa*, havendola riportata da Venetia l' anno del *sessantadue*.

անտարակոյս կ՚ երեւէր Պատարագատետրի,
Աղթարաց, Հէքիմարանի, և այլ գրոց, շատ
տարի յառաջ տպագրուիլն քան զԱրգարու
տպագրեալ Սաղմոսը՝ ի Վենետիկ, բայց
յայտնի վկայութիւն մի չկար․ մինչեւ յայտ-
նեց մեզ զայս մեծայարգ և բանասէր անձ
մի, Սահակ Եպիսկոպոս Գայայեան միաբան
Երուսաղէմի Ս․ Յակոբեան վանաց, որու ե-
րախտապարտ և շնորհակալ կ՚ըլլամք․ գտած
գրքոյկն է Պատարագատետր մի, այս հա-
մառօտ յիշատակարանաւ․ « Տպագրեցաւ
» սուրբ տառս ի ՋԿԲ (1513–4) ի աստուա-
» ծապահ քաղաքս ի Վէնէժ, որ է Վենետիկ,
» Ֆռանկաստեան․ ձեռամբ մեղապարտ Յա-
» կոբին․ որք կարդայք՝ մեղաց թողութիւն
» խնդրեցէք Աստուծոյ »։ Յակովբ՝ առաջի
տարին այլ ՋԿԱ (1512–3) տպագրած է
վերոյիշեալ Աղթարքը։ Քաղաքն յայտնուե-
ցաւ, բայց տպագրատունն դեռ ոչ․ կրնար
կարծուիլ որ նոյն իսկ Հայոց տան մէջ ըլ-
լայ, ինչպէս ուրիշ տպագրեալ հին գիրք մի
կ՚ըսէ։ Այս՝ Հայ տպագրութեան կարեւոր
խնդրոյն ծանօթութեան՝ մեծ լոյս մ՚ է, բայց
դեռ ոչ բաւական․ կու մնայ փափագելի
գտնել այս մեղապարտ Յակոբէն առաջ բա-
րեպաշտ և բարեբաղդ Հայ տպագրող մի-
կամ, եթէ նոյն իսկ Յակոբն է առաջին տպա-

գրողն, ինչ կերպով հնարեր է հայերէն տառերը։ Նոյնպէս, ոչ միայն մեզ այլ և օտարազգի գիտնոց շատ հետաքրքրական է ճանչնալ գրոց բուն Վենետկեան տպագրատունն այլ, որոյ նշանն (տես յէջ 207) դրուած է այդ յակոբատիպ գրոց վերջի երեսը. բայց դեռ չէ ստուգուած տպագրատան տէրն, այլ հաւանօրէն է Zuan Andrea հռչակաւոր տպագրողն և փորագրող։ Յակոբէն 40 և աւելի տարի վերջ (1566), երբեմն առաջին տպագիր կարծուող Աբգարն Թոխաթեցի՝ իր ըրածը կուպատմէ, միանգամայն և յայտնելով կամ կոչելով ‘Նոր’ իր տպագրութիւնը, ուսկից հարկ էր գուշակել որ իրմէ առաջ կամ աւելի հին հայ տպագրութիւն եղած էր։ Այս բանիս վկայութիւն մ'ալ ըլլայ (որ չէ յիշուած ի Բազմավիպի կամ ուրիշ տեղ), Լորենցոյ տ' Անանիա հեղինակի մի Տիեզերագրութեան (Cosmografia) գրոց մէջ յիշածը, թէ ինքն աչօք տեսեր է յամին 1562 Վենետիկէն բերուած հայերէն տպագիր մի, որ՝ ըսածէն կ'երևի՝ թէ ըլլայ կամ այբբենարան կամ քերական (1)։ Դիտելի է նա և ըսածն՝ թէ

1. Il cui alfabeto costa, siccome io ho veduto, con una breve *metodo* del loro idioma, di 29 lettere, di che già ne hanno la *stampa*, havendola riportata da Venetia l' anno del *sessantadue*.

Հայոց այբուբենք 29 են, անշուշտ միայն բաղաձայնները համրելով և ոչ ձայնաւորս, և ոչ Օ և Ֆ տառերը ։

Աբգարու տպագրութենէն 20 կամ 22 տարի վերջը (1587) Նոր տպագրութեան ձեռք զարկեր է ի Վենետիկ, և Նոր տառերով, աշխարհիկ երեց մի, Տէրզնցէ Տէր Յովհաննէս, և տպագրեր է Սաղմոս մի ի տպագրատան Յովհ. Ալպերտի (Alberti). իր և իր գործակից Խաչատուր որդւոյն պատկերքն այլ փորագրել տալով և վրան գրելով. «Տէր Յով-
» հաննէս Տէրզնցի եւ Խաչատուրն ծառայք
» Աստուծոյ եւ յիշողացս ։ ՌԼԶ.» ։ Իրեն օգնական և ձեռնտու եղեր են իր հոգեւոր որդին Ստեփանոս, և այլ Ջուղայեցի վաճառականք, որոց գլխաւորը կ'անուանէ Շահօղլի. այլ աւելի երախտաւոր՝ «զԿարապետ Բա-
» ղիշեցին (կ'ըսէ) յիշեցէք ի Քրիստոս, որ
» բազում օգնութիւն հասոյց մեզ » ։ Անոնց և կիսատ (Թուի գրոց օրինակին պակասութեամբ) ոտանաւոր մ' այլ՝ կ' իմացընէ գլխուն եկած փորձանքները, և ամբաստանուելով (ի՞նչ բանի համար) ի բանտ ձգուիլը, միանգամայն և ի Հռոմ գնացած ըլլալը, ինչպէս յետոյ և ի Մարսիլիա ։ Այս քիչ շատ յիշատակարաններէն կ' իմացուի իր բաւական

բանբարակ այլ և բանադատակ և լեզուագէտ ըլլալն ։ Ահա գրածն․

« Այս է տաղ և յիշատակարան ի վերայ անուան․

Տամ ես զերեսս՝ ձեր ոտաց կոխան, ունկն դնել այսուիկ բանին,
Որ ես պատմեմ փոքր մի զանցս իմ զե֊ղեալս իմ ի գոյն տաղի ։

Երբ որ եղէ այրի գերիս՝ ի Համիթ մայ֊րաքաղաքին,
Մնաց երկու աղջկունս և տղայ մի եօթն ամի․

[illegible]ախճան-են առեցեալն (?) տարակուսիլ եա իմ անձին․
Եհան զիս յիմ որբերացն, ած ի Հռոմ յերկիրն Լատին ։

Յորժամ կամեցայ յետ դառնալ, զի վերջ արի զիմ առաջին (?),
Քաան աւուր ճանապարհք չոքա միամիտ յիմ ճանապարհին․

Որոյ վկայ է Տէր Աստուած՝ որ ծածկատես ամէն գաղտնին․
Զի միտս ինչ ոչ գործեցի՝ զի արժանի լինի բանտին․

[illegible]աման իմ մեղացն որ յառաջ կայր՝ որ ինչ գործեալ յիմ երկրին,

Փութանակի աստի հասան մի ըստ միով
կա....
Որդ երբոր այն պատահեցաւ լեցին (?),
Ի Հռոմայ Թուղտ առաքեցին ի քաղա-
քին... ասեն...»

Նոյն տպագրութեան տարին (1587–8) ի Վենետիկ գալէն առաջ կամ (հաւանօրէն) վերջը, Տերզնցին իր որդւոք ի Մարսիլիա գնացեր է, և հօն Փռանկաց անուանի հին վիպասանութիւնը Գեղեցիկն Փարէզու, (Le Chevalier Paris et la belle Vienne) թարգմաներ է հայերէն ոտանաւոր չափով. որ եթէ ուրիշ լեզուագիտի օգնութեամբ այլ եղած ըլլայ, դարձեալ արդիւնաւոր է Յովհաննէս, մանաւանդ եթէ նկատուի այն վիպասանութեան դժուարին հին փռանկ լեզուն և ոճը: Թարգմանութեան վերջը նոյնպէս ոտանաւոր յիշատակ մ' այլ գրած է, որոյ տողից առաջին տառերն կազմեն այս բանս. «Զտէր Յովաննեսի Տէրզնցոյ ասաց յուա»?, փոխանակ ասացելոյ կապելու: Գրածն' թէպէտ զմեզ ի Վենետկոյ դուրս կու հանէ, բայց իր այս տեղ ըրած գլխաւոր գործն (տպագրութիւնն) ներելի ընէ, զնոյն օրինակել և կարգալ, որովհետեւ շատ սակաւագիւտ է գիրքն.

« Ցիշատակ Թարգմանչի տառիս․

Զարիւք պինտ լի երես որ կայ՝
Տրորեալ մածիմ ոտացդ վերայ․

Յիշա զմէզ տր յորժամ գաս արքայ
ութեամբ քո և ողորմեա մեզ.

Յիշատակարանէս սուրբ
առ քամէնամբ երյութէ հօրև

Եղբայր, լեզուով մի յիս գըթայ,
Բամեալ հոգուս ողորմի տայ․
Ցորդ արտասուօք գոչեմ ահա,

Ողորմեցէք որպէս Յովբայ .
Վկայն իմ Տէրն է, կրկին վկայ.
Աղաղակեմ, ձայնըս կու գայ.
Նա որ ասէ մի Տէր ողորմեա՛
Եղկելոյն այն որ կու կենայ,
Ի յա(ն)դենին առնու և խնդայ :
Տրամադրեալ սա ի Ֆրանցայ
Էր ի քաղաքն Մառչիլիայ.
Բամել Թուխս մերոյս Հայկայ
Ջերդ և հազար և երեսուն կայ,
Նայ աւելի ևւս վեցամեայ,
Յվերջ ամսուն յամաց սոցայ.
Որ և երկրիս այս մեծ արքայ
Յինրիքոս (Ենրիկոս Գ) կոչեն ըզնա :
Այլ ես յորդովք քաղաքս ուղղայ.
Սիրտս իմ կամի որ միշտ երթայ.
Այլ ճանապարհս երկրի սորայ՝
Ցամաքն և ծովն կապեալ մնայ :
Յաւտարութիւնըս մաշեցայ,
Որ ի երկիրըն Ֆռանցայ.
Այս ինչ ցաւ է, կայ և մնայ :
Կատարեցաւ բանս » :

Անցողաբար յիշեմք որ Տէրզնցին ի Հռովմ եղած ատեն (1583), Հայոց Փիրակեցու կամ Իշխան անուանեալ Սուլդանշահի (Աբգար տըպագրի որդւոյն) և ուրիշ գլխաւորաց կող-

մանէ՝ երկայն նամակ մի գրած է, արձակ և ոտանաւոր (իր ոճով) առ Դաւիթ պատրիարք Երուսաղեմի, հրաւիրելով որ գայ ընծաներով ի Հռովմ, և տեսնէ Գրիգոր ԺԳ Պապուն ըրածները, մանաւանդ Նոր տօմարի հաստատութիւնը, զոր և յաջորդ տարին (1584) Թարգմանեց ինքն Տէրղնցին և տպագրեց ի Հռովմ։

Բ. Տպագրութիւնն ի հարկէ պահանջէր նախընթացաբար՝ որ և է գրագիտութիւն մի կամ գրաւոր ճաշակ. այս ճաշակին գործին՝ որ է լեզուն, կրնայ յատուկ ըսուիլ կամ դիւրագիւտ Հայոց. ամէն ատեն ծանուցուած է մերայոց յաջողութիւնն օտար լեզուներ սովրելու, խօսելու և Թարգմանելու, նախ բանիւ՝ ապա և գրով ։ Ռուբինեանց տէրութեան ատեն վայելչապէս ծաղկած էր Թէ լեզուագիտութիւնն Թէ՛ Թարգմանութիւնն ։ Թողլով զընդհանրութիւնն և գալով ի մասնաւորն՝ յիտալականն, և առանձինն ի վերաբերեալն ընդ Վենետաց, տեսանք արդէն ԺԴ դարուն կիսէն առաջ Աւագ կարաւանապետին Թարգմանի գործ կատարելն երբեմն ի Վենետիկ եկած ատեն, և իր ծառայութեան վարձը խնդրելն ։ — Գրեթէ 200 տարի վերջը (1519) Դամասկացի մ՚ ալ նոյնպէս կու գայ ի Վենետիկ իր Թարգմանօրէն

ծառայութեան վարձը հաստատել տալու ։ Գիտնալու է՝ որ Վենետիք մեծ առուտուր ու-նէին յԱսորիս, ուր իրենց գլխաւոր գործա-տեղին և պաշտօնեայն, զոր՝ գօնսօլ (console) կ՚ անուանէին, կու նստէր ի հին մեծ և բար-գաւաճ քաղաքն Դամասկոս, ուստի յետոյ փոխադրեցաւ ի Բերիա (Հալէպ)։ Ցայտնի է որ այդ քաղաքաց բնակչաց հասարակ լե-զուն արաբերէնն էր, տեղացի Հայք այլ ի-րենց բնիկ լեզուէն զատ խօսէին զայս և զթուրքարէն. ուստի թէ Վենետաց և թէ ուրիշ արեւմտեայց կըրնային ըլլալ և կ՚ըլ-լային թարգմանք. Ասորւոց երկրին և Վե-նետկոյ փոխադարձ վաճառաց տարուբերի համար՝ բանուկ մաքսատուն կամ բաժտուն մի հաստատուած էր այդ մեծ քաղքին մէջ. առ-նուած բաժը՝ Վենետք՝ կօդդիմօ (Cottimo) կ՚անուանէին, և ժողովածն ու հաշիւն ան-վրէպ կու խաւրէին ի Վենետիկ ։ Այս բաժ-տան թարգման էր Գէորգ տեղացի Հայն. ԺԵ դարուն վերջի տարիներէն սկսեալ, կ՚ընդ-ունէր տարեկան վարձք 216 դուկատ, որ ըստ նիւթական արժէից 500 ֆրանգէն ա-ւելի է, ըստ իրականին՝ այժմեան արժէից՝ թերեւս եռապատիկ աւելի ։ Ինչպէս վաճա-ռականութիւնն՝ այսպէս անոր վերաբերեալ ամենայն հաշիւք ալ փոփոխական են, աւելի

կամ նուազ. 1518ին առեւտուրն շատ յաջող չըլլալով՝ Գամասկեան բաժից մեծ պաշտօնեայքն ի Վենետիկ՝ ուզեցին իրենց բաժտան ծառայողներն և անոնց վարձն այլ նուազեցընել, և գլխաւոր Թարգմանին տալ՝ 150 դուկատ միայն։ Գէորգ լաւ գիտնալով իր արժէքն՝ վստահութեամբ եկաւ ի Վենետիկ, և խնդրեց ի տէրութենէ՝ որ քննեն իր 20 տարի ըրած հաւատարիմ ծառայութիւնը և չի զրկեն զինքն իր թոշակէն։ Վենետք կամ տէրութիւնն շատ խիստ էր այսպիսի խնդրոց և վարձատրութեանց մէջ. քննել տուաւ Գէորգայ ըրածը. Գամասկոսէ եկած եկած գունցք միաբերան վկայեցին, որ ոչ միայն Թարգմանութեամբ՝ այլ և շատ ուրիշ գործերով օգտակար եղեր էր Գէորգ իրենց և տէրութեանն. Ծերակոյտն ալ հաւանութեամբ վճռեց (31 մայիսի, 1519) որ կենօք չափ տրուի Գէորգայ 200 դուկատ տարեկան, և դարձեալ ուրախութեամբ ծառայէ Հասարակապետութեան։

Այնպէս ալ կ՚ընէ Գէորգ դեռ շատ տարիներ. և երբ կու վախճանի 1536–7 թուին, Գամասկոսի գունցն և խորհրդականք թարգման կ՚ընտրեն իր որդին Մարկոս, որ մականուամբ Ցապալլան կոչուէր. թոշակ տալով 50 դուկատ, 50 դուկատ այլ հօրը անենլիք-

նորուն համար. Վենետկոյ պաշտօնեայք այլ կու հաստատեն զայս (ի 4 մարտի, 1541) ի շնորհս իր հօր «հաւատարմութեան, ժրութեան, լաւութեան և յաջողակութեան». (attenta la fede, solertia, bontà et sufficientia del quondam Turzimano del nostro Cottimo, et li meriti suoi, և այլն)։ Երկու տարի վերջը (17 օգոս. 1543) ոչ միայն հօրը գովեստը կու կրկնեն պաշտօնեայք հաստրակապետութեան՝ այլ և Մարկոսի՝ թէ լեզուագիտութեան համար (արաբ, թուրք, փռանկ), և թէ մանաւանդ իր գործօնութեան, ոչ միայն ի Դամասկոս այլ և ի Դալմատիա, ուր ղրկած էին, կու վճռեն որ տրուի իրեն ինչ որ հօրը կու տրուէր, այսինքն 200 դուկատ տարեկան, (1) այս պայմանաւ՝ որ միայն

1. Sono stati si laudabili et virtuose le operazioni del q.m fidelissimo del stato nostro *Zorzi* fù terzimano deli Consuli et natione nostra in Damasco, molto ben note a cadauno, et meritamente se die abbrazzar la posterita sua et il suo figliuolo *Marco*, chiamato in lingua araba *Fadella*; del quale se ne a savuto generalmente dali Consuli et mercadanti nostri de Soria, optimo attestatum della fede et sufficientia sua, dimostrata in Damasco et dove a bisognato in li servitij nostri, ed a benefitio de nostri subditi, etc. — *Cottimo di Damasco*, Libro I, c. 56:

Մարկոս ըլլայ Թարգման ի Դամասկոս, և ուրիշի բան չի տրուի ։ — Մարկոսի լեզուագիտական յաջողութեան պանծալի յիշատակ մ՚ այլ կայ ի Վենետիկ, այլ և ի բժշկական գրագիտութեան, վերոյիշեալ Թուականին մօտ։ Երբ այս քաղաքիս մէջ մեծանուն Նիկողոս Մասսա բժիշկն, Թէ վարպետութեամբ և Թէ հեղինակութեամբ, ուզեց տպագրել արդէն ի լատին լեզու Թարգմանուած արաբացի գերահռչակ Էպու Սինայի գործերը, (զոր Եւրոպացիք Ավիչեննա կ՚անուանեն, մեր հին ազգային բժշկապետն Մխիթար Հերացի և այլք՝ Սէնայէ որդէ), ուզեց սա և աւելցընել անոր վարքն այլ, զոր գրած էր անոր աշակերտն (Ջօրզան ? Էլ Կիւզկանի). և ահա այս եաքի գրուածին Թարգման գտաւ մեր Մարկոսը, որուն բառ առ բառ իտալերէն Թարգմանել տալով՝ ինքն դարձուց ի լատին. (1) և յետոյ տպագրել տալով յամի 1544, ընծայեց առ Սուրբն Կարոլոս հռչակաւոր արքեպիսկոպոսն Միլանու։ Մասսա՝ իր գրոց յառաջաբանին

1. Cum invenissem Marcum Fadellam damascenum, Venetorum mercatorum Interpretem, atque operam dedissem, ut is verba Sorsani vulgari Sermone exponeret, latinis ea mandare decrevi.

մէջ կու վկայէ զայս։ Վիւսդէնֆէլտ գերմանացին՝ որ Արաբացի բժշկաց պատմութիւն գրած է՝ նա և անոնց գրոց թարգմանութեանց, և չէր կրնար Վենետկոյ Դիւանաց ծանօթութիւն ունենալ, կարծեաք կ՚ըսէ, թէ գուցէ Ֆառլ-ալլահ բուն արաբացի եղած ըլլայ և յետոյ քրիստոնեայ ըլլալով Մարկոս անունն առած։

Վենետիք այնքան ընդարձակ և զանազան տեղեր յարեւելս առուտուր ունենալով՝ ի հարկէ և Թարգմանաց կարօտ էին, թերեւս ոչ այնքան այն օտար երկիրներու և կղզիներու մէջ, որքան բուն իրենց մայրաքաղաքին, որ կեդրոն կամ ժողովարան էր ամենայն ազգէ վաճառականաց. ի դիւանն՝ յիշեալ կամ հանդիպեալ Թարգմանաց հնագոյնք՝ մեր վերոյիշեալ Դամասկացիքն են. անոնցմէ վերջ նոյն (ԺԶ) դարու մէջ կու յիշուին քանի մի Յոյնք կղզեցիք և Կիպրացիք, որպիսի էր Նոբէլ Յակոբ (1587–1620) հմուտ արաբ, թուրք և պարսիկ լեզուաց. անկէ առաջ Միքայէլ Մոմբրէ, և այլք. յաջորդ դարուն (ԺԷ) մէջ կու յիշուին և հայագէտ իտալացիք. ինչպէս Ֆրանչիսկոս Սկարամելլի (Scaramelli, 1630), Ֆորդէ և Պոմբէ ի կէս դարուն. այլ և Հայք, Գէորգ որդի Յոնիբայ, որ

և սէնաար էր (1631), Մարտիրոս Լուսենցոյ որդի Պետրոսէ (1630–40), Պօղոս (1652)․ Նոյն ժամանակ և մէկ Մկրտիչ Ռէսուլ, որ Հա՞յ է թէ թառալացի՝ երկբայելի է, բայց կընայ ըլլալ Մկրտիչ մի Վարդանայ որդի։

Ե.

Ա. ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԴԱՒՐԻԺԵՑԻ, ԵՒ ԻՐ ԹԱՐԳՄԱՆԱԾ ՎԻՊԱՍԱՆՈՒԹԻՒՆՆ. — Բ. ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԵԹՈՎՊԱՑԻ. ԵՒ ԻՐ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆՆ ՎԵՆԵՏԿՈՅ։

Ա. *Այս ատեն և վերջը Հայք աւելի բազմացեալ և հաստատ բնակելով ի Վենետիկ՝ այնքան կարօտութիւն չկար թարգմանչաց, ոչ իրենց համար և ոչ պետութեանն, և ոչ այլ մեծ յարգ մի լեզուաւ թարգմանութեան՝ որպէս գրով։ Այս ետքի մասամբ՝ Մարկոսի պէս և աւելի այլ նշանաւոր եղած է մերազգին Խաչատուր Դաւրիժեցի, պարսիկ լեզուէ լաւ իտալերէն թարգմանելով հետաքրքրական գրքոյկ մի. որ է վիպասանութիւն մի Պանդըխտութեան կամ ուղեւորութեան Սերենդիպպոյ* (1) *կղզւոյն թագաւորին երեք որդւոց. վերնագիրն է,* Peregrinaggio di tre giovani figliuoli del Re di Serendippo: Per opera di M. *Christoforo Armeno,* dalla persiana nell'italiana lingua rapportato.

1. Ըստ ոմանց է Սումատրա կղզին, կամ ուրիշ մեծ կղզի մի յՈվկիանոս Հնդկաց։

Նախ տպագրուած է յամի 1557, յետոյ այլ և այլ անգամ. մեր ձեռքը գտուածն է 1584ի տպագրութիւնն, ի Վենետիկ, փոքրիկ, ութածալ, 83 թուղթ: Ինչ պատճառաւ թարգմանուած և տպագրուած ըլլալը՝ լսենք Խաչատրոյ արեւելեան ոճով յառաջաբանէն, իր իտալերէնէն թարգմանելով ի հայ. «Միշտ գովու-
» թիւն Տեառն Աստուծոյ, ստեղծողին եօթն
» երկնից և չորս տարերաց, և այլ ամեն
» իրաց՝ որ կ՚երեւին ի վերայ երկրի, և ա-
» րարչին մարդոյ՝ որ գերազանց է քան զա-
» մենայն կենդանիս. որուն՝ ոչ միայն միտք
» ընծայեց՝ իր աստուածութիւնը ճանչնալու
» համար, այլ և լեզու՝ իրմէ ընդունած բա-
» րեաց շնորհակալ ըլլալու: Ես խեղճ մե-
» ղաւորս Խաչատուր (Christoforo) Հայ, իմ
» երկիրս՝ Դաւրէժ քաղքին մէջ գտուած ա-
» տեն, շատ անգամ և շատերէն կու լսէի
» որ Ֆռանկաց կողմերը շատ ազնուական և
» մեծահանճար մարդիկ կան, զոր և դիւրին
» էր հասկընալ անոնց քով գտուած գեղեցիկ
» և զարմանալի բաներէն: Ասկէ մեծ փա-
» փագ մտաւ ի սիրտս՝ այդ երկիրը տես-
» նելու, մանաւանդ որ քրիստոնէից իշխա-
» նութեան ներքեւ էր, ուր Քրիստոսի կրօնից
» ծէսերն և իշխանաց սովորութիւնները կըր-
« նայի ճանչնալ, ես ալ քրիստոնեայ ըլլա-

» թեանց փոխարէն, իրենց զուարճութեան
» համար ուզեցի իմ մէկ սիրելի բարեկամիս
» օգնութեամբ՝ իմ լեզուէս յիտալական լեզու
» թարգմանել Պանդխտութիւն մի՝ Երեք ե֊
» րիտասարդ որդւոց Սերենդիպպոյի թագա֊
» ւորին. որ ըստ իմ կարծեացս՝ իր գեղեց֊
» կութեանն համար ընթերցողաց շատ հաճոյ
» պիտի ըլլայ, որով կու յուսամ՝ իրենց շնոր֊
» հակալութեան արժանի ըլլալ»։

Խաչատուր այս յառաջաբանէն զատ Նամակ մ՚ այլ գրած է առ ազնուականն Մարկոս — Անտոն Ճիւստինիանոյ, անոր ընծայելով գիրքը. մէկ մի՝ անոր իրեն ըրած շատ բարերարութեանց համար, մէկ մ՚ այլ՝ ուզելով անոր մեծ և պատկառելի անուամբ՝ բամբասողաց կամ չհաւանողաց բերանը գոցել, ինչպէս որ մեր ազգին մէջ ալ կու գտուին, կ՚ըսէ. ասկէ զատ, ամառուան տաք օրերուն մէջ զբաղելու յարմար առիթ մի համարեր է այս գրաւոր աշխատութիւնը. Նամակն այլ գրած է օգոստոսի առաջին օրը (1557). — Որչափ որ աւելորդ համարիմ այդ վիպասանութեան (եօթն պատմութեանց) վրայ խօսիլ, ի գովեստ հեղինակին և Խաչատրոյ, (թերեւս երկուքն ալ մի են), պէտք է ըսել՝ որ Նախ իտալական լեզուին յստակութիւնն գովուած է, և 7 կամ 8 անգամ տպագրուած. (աղէկ

բարեկամ գտած և ընտրած է Խաչատուր)։ Երկրորդ, գրուածն այլ՝ կամ արեւելեան ճաշակին համար, կամ վայելուչ տեսոյն համար՝ թարգմանուեր է ի փռանկերէն, անգլիերէն, գերմաներէն, հոլանդերէն և դանիերէն. հիմայ բաւական հազուագիւտ և թանկագին են ասոնք։ Այս ամենուն արդիւնքն վերաբերի առ խնդրանօք մեղուաց Հայ Խաչատուրն այն. որոյ նման Հայ մ'այլ գտնելու համար, որոյ գրաւոր գործն այսքան լեզուներ թարգմանուած և տպագրուած ըլլայ, թերեւս հարկ է մեր ԺԳ դարու՝ Կռուիկոսի տէր՝ Հեթում Պատմչին մօտ երթալ։

Դ. Միայն Դաւրիժեցի Խաչատուրն չէ որ Վենետկոյ վրայ զմայլած և գրած ըլլայ. ուրիշ Խաչատուր Երեց մ'այլ կայ, աւելի հեռու տեղւոյ մի մականուամբ, Եռնձկացւոյ. ծննդեամբ, թէ ուրիշ պատճառաւ այսպէս կոչուած, չեմ գիտեր։ Սա աւելի երկար և մանր և սուր դիտողութիւն ըրած և ոտանաւոր բանիւ գրած է իր «Ցուցմունք Պատմութեան » Վանօրէից, փոքր ի շատէ... ականատես և » ոչ ականջալուր լեալ»։ Զայս արդէն իբր կէս դար առաջ հրատարակած եմք ի Բազմավէպ օրագրի (Ն, 172–77). և կրկնել այն իբր 280 երկայն տողերը՝ ծանր է, թէ և ոչ անարժան գրուած, մանաւանդ անծանօթի

մի, նա և բնիկ Վենետ բանասիրի. ինչպէս որ փափագած են այսպիսիք այլ թարգմանել։ Մեր առջի անգամ հրատարակած ատեն, ինչպէս որ յայտնած ենք, օրինակին մէջ 20 տողի չափ պակաս կար. յետոյ ուրիշ օրինակ մի ունեցանք անպակաս, քիչ մ'աւելի նոր գրուած, 1656ին. բայց ոչ ասկէ և ոչ առջինէն՝ որոշ չիմացուիր հեղինակին ժամանակը, որ իր գրութեան ամսուն օրը նշանակելով՝ տարին մոռցեր է։ Կ'երեւի թէ Գուրիժեցիէն քիչ ետք ըլլայ. և քան զնա աւելի անաչառ դիտող և գրող. ստորագրած բաներն ճիշդ են, բաց ի Վենետկոյ 10,000 կամուրջներէն, և անոր ծագման կամ շինութեան սկզբնաւորութեան աւանդութենէ. իբր թէ Հնդկաստանէ եկողէ մի, կամ այն աշխարհին թագաւորաց փախստեայ գանձերով շինուած ըլլայ։ Քաղքին նեղուածք ըլլալն՝ ջրի մէջ ամփոփուելով, և ընդարձակելու համար՝ կամ ծանծաղ տեղուանք ցիցեր տնկելով և անոնց վրայ շէնք շինելն, կամ տուներու վրայէ վրայ յարկեր բարձրացընելը՝ լաւ կու ստորագրէ Խաչատուր, ըսելով.

« Պաղ և պաղչայ յաւել չունին, և զոր ունին՝ տան մէջն է նայ.

Հանց գեղեցիկ են զարդարեր, նման դրախտին ծաղկեր է նայ։
Մէջ քաղաքին կովկիթ չունին, և զոր ունին՝ գիւղօրէքն է.
Գրաստու զերեսըն չեն տեսնուր. տեսողացըն մեծ զարմանք է։
Նեղուց քաղաք և մարդըն շատ. տունն ի վերայ տան շինեալ է.
Հինգ և վեց ղաթ տուն են շիներ, ներքինըն զվերինըն չի գիտէ.
Տասն հազար կարմունճ ունի, ի քաղաքին մէջ երթեւեկն է.
Լանուց մէկ տեղ մի հէչ չըկայ. ներքեւն խանութ՝ վըրան տուն է։
Ծովէն բացուած ցածուն տեզուանք, քարով խիճով բարձրացընեն,
Քսան երսուն տարի դատին, հազիւ տեղ մի ցամքեցընեն։
Սան Մարքոյին մալըն շատ է, խարճեն և սարայներ շինեն.
Կամ կու ծախեն, կամ վարձու տան, հըսապով գդրամն աւելցընեն։
Քանի մի մեծ տօլապ շինած՝ ծովուն զատակըն կու քերեն,
Տանին ի յայն տեղըն լընուն՝ յոր տեղ որ սարայ կու շինեն»։

Խաչատուր՝ թէ այս լեզուով գրուածէն, Թուրք բառեր խառնելով, և թէ հեռեւեալ տողերովս,

« Զերկրին հողըն հլուն չիննեն, մարգարտի պէս ծախեն զնայ,

Զթուրքաց երկիր զմարդըն խաբեն, մէկ մ'ալ ես որ խիստ խաբեցայ »

կու յայտնէ՝ իր Թուրքերոյ կամ արեւմտեան Հայոց կողմերէն գալը. ամենեւին չի յիշեր ազգայնոց ի Վենետիկ գտնուիլը կամ անոնց տունն և եկեղեցին. միայն ի յիշելն Ս. Մարկոս մայր եկեղեցւոյ հարստութիւնը՝ կ'ըսէ.

« Այլասեռից վաճառականք ի տեսութիւն
մտնեն ի նայ,
Զգըլխնին չարժեն նոքա, չատ ոք զաւանդըն մոռանայ ».

այդ այլասեռ վաճառականաց մէջ անշուշտ կ'իմացընէ և զՀայս. իսկ զաւանդը մոռանալը Թուի թէ անոնց ապշած նայելու ատեն՝ քովերնին ունեցածին մոռնալը, և Թերեւս գողցընելը կու յայտնէ ։ Այս յանցանքը յայտնի չըսէր Խաչատուր. բայց յետ արժանապէս գովելու զքաղաքն և զքաղաքացիս, արդարութիւն համարի նա և սոնց անիրաւ կամ անվայել քանի մի գործն այլ յիշել. և Թերեւս ոչ ոք ի մերազգի տեսողաց այս զարմանալի քաղաքը՝ սոր նման արդարադատ

չէ եղած. համարձակ կ՚ըսէ յետ գովասա-նութեանը.

« Այս հերիք է զոր գովեցի. պահ մի բամ-բաս առնեմ զնոսա....

Զվայելչութիւնն աղէկ ունին, բայց այս քանի բանս անարգ է »։

Այս անարգ բաներուն գլխաւոր համարի զգեստուց շռայլութիւնն և անպատշաճ բա-ցուածքը, կանանց նազանքով քայլուածքը, տրանց փաղաքշութիւնը. մանր թաշուններ, ծովային և ցամաքային ժժմունքներ ու մի-ջատներ ուտելնին. շուները գրկել և գգուել և ինչուան մէկտեղ յեկեղեցի մտցընելը. կե-րակրոյ ատեն՝ իրենց բերնի պատառը շանց տալը, և այլն։ — Խաչատուր կ՚երեւի թէ ինչպէս սուր աչք՝ այսպէս այլ սուր յիշողու-թիւն ունի եղեր, կամ տեսածը իր յիշա-տակաց գրքուկին մէջ կունշանէ եղեր. վասն զի Վենետկէ ելնելէն վերջը և դէպ ի Քոր-ֆու կղզի նաւելու ատեն՝ շարադրած գրեր է, « ի մէջ նեղութեան ծովուն, (երբ և) ջուր մեր պակասեալ էր ». այսպէս կու սկսի. իսկ վերջն ալ կրկնէ.

« Այս հերիք է զոր գրեցի, աճըզեցայ. ձեզ
ի՞նչ գաղտնի.
Ծովուն թասան զիս առեր, ամենեւին աչք
չերեւի.

Ի բազում լիմանըլըխէ և ի կամու որ շատ լինի՝
Չի ժաժցըներ տակմա քամի. յոյս մեր այն
է (որ) Քորֆէզ հասնի »։

Կ՚երեւի թէ գրութեան վերջերը յիրաւի յօգնած, և ծովուն թասան՝ այսինքն հոգն՝ մէկ մի առանց յաջող հովու մնալն, մէկ մ՚այլ սաստիկ հովով ալէկոծիլն, իր գլուխն այլ ժաժեցրեր է. վասն զի հակառակ ի սկզբան ըսածներուն Վենետկոյ համար՝ թէ Նմանը չկայ, և թէ « տեսնողքն ամէն ապուշ մնայ », վերջը վերջը կ՚ըսէ.

« Ցորժամ զբաներըս գրէի, և առ ընկերըս
չխօսէի,
Ծիծաղէի ես իմ վրայ՝ թէ Վանատիկ ա՞նչք
երեւի։
Արի՛, գնա՛ ըՍպանիոյ քաղաքը՝ որ գեղորայքն
է իբրեւ զՎանատիկ ».

և կարգաւ յիշելով Անապօլի (Նաբոլի), Ալիկուռնա, Ֆլորենցա, Մեսսենա, Բալերմոյ, Մարչիլիա, Ճինիվիզ, դարձեալ կրկնէ. « գեղն է նման Վանատիկոյ »! Թերեւս յիշելով Վենետկոյ նեղուց ըլլալը. իսկ միւս յիշեալ քաղաքաց միջի և դրսի ընդարձակութիւնը, իրեն այլ սրտնեղութեան առեն՝ այսպէս ըսել տուեր է։ Բայց լաւ է որ գոհութեամբ կ՚աւարտէ գրուածը.

« Փառք չինողին (յ)օրինողին, պակաս չընէր գնաֆաղանին.

Ամենեքեան բարով վայելեն, օրհնեն ըղտուողըն պարգեւաց ».

Եւ կրկին փառատրութեամբ կու կնքէ. «փառք
Աստուծոյ, յամենայն ժամ» ։

Կըրնանք և մենք փառաբանակից ըլլալ առ Տուողն պարգեւաց, որ այնպիսի մութ և խուլ դարու մէջ (ԺԶ), ասանկ սուր՝ թէ և անհարթ կամ անօգնական՝ հանճարներ պարգեւեր է մեր Խաչատուրներուն. որ է ըսել, թէ մեր անծանօթ հանճարեղ ազգայնոց մէկ քանին յայտներ է, իրենց հայրենի երկրէն շատ հեռու և անկարծելի կողմեր ։ Կարծեմ այս վերոյիշեալներէն և անոնց ժամանակակից շատ աւելի հանճարեղ և հնարագէտ քան զՎենետն, մեծագոյն փոլող չինող և ծովուն յատակը քերող Հայ մ' այլ պիտի ճանչցուի, որ երեւի թէ նոյն իսկ իրեն բազմահնար յաջողութեան համար՝ հանրածանօթ ըլլալով այն ժամանակ, ի Վենետիկ յատկաբար Հայն կոչուեր է, L'Armeno, ինչպէս յաճախ կու գրուի քաղքին Դիւանաց մէջ ։

Զ.

ՀՆԱՐԱԳԷՏ ՀԱՅՆ ԱՆՏՈՆ ՍՈՒՐԵԱՆ

ԺԶ դարուն կիսուն կամ քիչ մի վերջ, ի Վենետիկ գտնուած դեռ ոչ բազմաթիւ Հայոց մէջ՝ ամենէն նշանաւորն եղած է սա, և երեսուն տարիէ աւելի զանազան դիպուածոց և պիտոյից մէջ ցուցեր է մեծ հանճարը, մեծ գործօնէութեամբ և յաջողութեամբ։ Իր յատուկ կամ մկրտութեան անունն է Անտոն, մականունն Սուրեան, որ կամ նոյնպէս յատուկ անուն է, և կամ թերեւս հայրենեաց՝ Միջագետաց և Ասորւոց կողմէն ըլլալով՝ այսպէս կոչուած ըլլայ յԻտալացւոց, որք Սիրիա կամ Սուրիա կ'անուանեն այն կողմերը. արդ դիւանաց մէջ կու գրուի սա Antonio Suriano detto l'Armeno (Անտոն Սուրիան՝ կոչեցեալն Հայ)։ Իր Հօր անունն ալ ծանօթ է, Յովսէփ (1)։ Ե՞րբ կամ ո՞ր

1. Այսպէս կոչուի հայրն նոտարական գրուածի մի մէջ,՝ որոյ և մականուն այլ կ'աւելցուի՝ Բժշկեան, de Medici. իսկ պաշտօնական գրուածի մէջ (յամի 1609) Միքայէլ կոչուի հայրն, որ գուցէ պապն ըլլայ։

տարի ի Վենետիկ եկած ըլլալն՝ յայտնի չէ, այլ երիտասարդ կամ մանկահասակ եկած պիտի ըլլայ, իր բոլոր կենաց տարիքէն չափելով, որ է 58 տարի. խսկ իր անունն և գործքն 32 տարիներու մէջ կու յիշուին (1559–1591)։ Բայց իր առաջին գործէն կամ գործոյ առաջարկութենէն գուշակուի՝ որ 1559 թուականէն այլ առաջ ծանօթ եղած է. կու վկայէ իր որդին՝ որ հայրն 40 տարի ծառայած է տէրութեան. ըսել է 18 տարեկան սկսած. ուստի և յայտ կ'ըլլայ որ ի Վենետաց առած է իրեն ամուսին, և իրեն գլխաւոր գործոյ կամ արուեստին՝ յաջորդ թողած է զաւակն Յովսէփ անուամբ, ծնած իբր ի 1576. (վասն զի † է 54 տարուան ի 1630). մէկ որդին այլ յիշուի հօրմէն քանի մ'օր առաջ մեռած՝ 11 տարուան, Մարկո—Անտոն (Marc' Antonio) անուամբ, որ Վենետաց սիրելի (երբեմն ալ ծաղրելի) անուն մ'է, և անով յայտնուի իր կնոջն այլ Վենետկեցի ըլլալն, °բայց այդ կնոջ անունն և ընտանիքը չեմ գտած։

Առաջին անգամ Հայ Անտոնի անունը՝ կու գտնեմք իրմէ յիշուած իր մէկ աղերսագրին մէջ՝ առ Դուքսն Վենետկոյ և առ ծերակոյտն, (ի 24 յունիսի, 1561), երկու տարի առաջ ըրած գործոյն համար։ Ցամնեան հոկտեմ-

բերի, 1559 տարւոյն, առաջին աղերսագիր մի տուեր է մեծ և դժուարին ձեռնարկութեան մի, որ որքան իրեն պատիւ կընար բերել, գուցէ ոչ շատ պակաս՝ ամօթ Վենետաց, որք այնքան ճարտարք էին ի նաւաշինութեան, ի նաւարկութեան և ի նաւամարտի. բայց՝ կամ երբեմն զգաստութիւնին կու պակսէր, կամ ծովն անոր ալ կու յաղթէր. և կամ չէր բաւեր իրենց հնարքն՝ նաւահանգիստը ապահովցընելու յամենայն վըտանգաց։ Իրն այս է, որ իրենց մէկ մեծ և զինեալ նաւ մի՝ Կոլէոնէ, որ հասարակ Կոլէա, ըստ հայոց Խոլէ՝ ըսուած նաւերէն մեծ է, զէնքերով, հրետներով (թօփ), և ուրիշ ամէն կազմածով և բեռամբք ընկղմեր խորասուզեր էր նաւահանգստին մէջ, և հանելու ճար կամ ճարող մի չէր գտուած, թէ և փորձեր և քննութիւններ եղած էին. այլ յուսահատեալ թողեր էին։ Հաւանական է որ մեր Հայն ալ Վենետկոյ հռչակեալ նաւարանին մէջ արուեստաւոր մ՚ըլլալով, տեսեր էր ոչ միայն անոնց փորձերը և աչօք քններ էր նաւուն ընկղմած տեղը և դիրքը, այլ և անոնց փորձերուն կամ գործեաց պակասութիւնը։ Ինքն այն ատեն 26 տարուան երիտասարդ մ՚էր. մտածեց, վստահացաւ մտածութեանը, և աւելի ծածուկ քան յայտ-

նի՝ նաւը հանելու գործիքի կամ շէնքի մի
գաղափար մի կամ փոքրիկը շինեց, և վերոյի-
շեալ Թուականին (1559, հոկտ.) աղերսագրով
ներկայացուց տէրութեան գերագոյն ատե-
նին ։ Ատեանն կամ դուքսն՝ թէ և անյարմար
չտեսաւ գործիքը, բայց առջի փորձողներուն
անյաջողութենէն չվստահանալով, խնդիրը
չմերժեց, բայց չուզեց այլ օգնել անոր՝ դրա-
մով կամ ուրիշ նիւթերով, այլ թողուց որ
նա իր ծախքովը գործը տեսնէ. իսկ Անտոն
որ այնքան մեծ գործոյ դրամական կարո-
ղութիւն չունէր, հարկաւ կու ստիպուէր յետ
կենալ ։ Երեւի թէ իր առաջարկութիւնն
նորէն արթընցուց ուրիշները. Բարդուղիմէ
անուն նաւապետ մի. յանձն առաւ իր ծա-
խուք գործել և հանել նաւը կամ նաւուն
մէջի եղածները. մեծ արկղաձեւ (Casson)
գործիք մի շինեց և սկսաւ փորձել. այլ գոր-
ծիքն ալ ընկղմեցաւ. նորէն մէկ մ՚այլ շի-
նեց. այն ալ առջինին պէս ընկղմած կալէո-
նին ընկեր եղաւ. Բարդուղիմէ անճըրկած՝
սկսաւ իր կորուստը հոգալ. բայց ոչ ինքն և
ոչ ուրիշ անձինք իր շինածներն ալ կըրցան
հանել ։ — Այն ատեն Անտոն նորէն ոտք
ելաւ, առաջարկեց տէրութեան պաշտօնէից,
որ հրաման տան իրեն իր ծախքով հանել
այն երկու արկղաձեւներուն մէկը, (որով-

հետեւ մէկայլն ծովուն ծփանքէն քայքայուած փճացած էր)։ Հաւանեցան պաշտօնեայք, բայց պարտաւորեցին զնա (7 մայիսի, 1561) որ ութ օր չանցած՝ ձեռք զարնէ գործոյն. և քանի մի շաբաթ վերջը իրենց պաշտօնարանին գլխաւոր գործատեսներէն մէկը (Capitano dell' Officio) խաւրեցին՝ որ տեսնէ թէ ինչ է ըրած Հայն։ Գնաց քննեց նա, և (յունիսի 11ին) լուր բերաւ, թէ Անտոն ոչ միայն հաներ է զարկղակերտն, այլ և քշեր տարեր է ինչուան Ս. Գէորգ կղզւոյն քով, քանի մ' այլ խոշոր նաւակներ (burchelle) բերեր է հօն, որ արկղին մէջ լցուած տիղմն ու աւազը հանեն մաքրեն։ Այս գործոյ և գործեաց համար Անտոն 1000 դուկատէն աւելի ծախք ըրած էր։

Հիմայ պարզ երեսով համարձակ գնաց յատեան Դքսին (24 յունիսի. 1561), և նորէն գրով հրաման խնդրեց կալէոնն այլ հանելու, իր ծախքով. և իրաւացի պարծանօք կ'ըսէր. « Տեսնելով՝ որ ուրիշներն ոչ միայն
» դժար՝ այլ և անկարելի համարէին այն
» արկղակերտները հանելու, մտածեցի որ ա-
» նով որչափ վնաս պիտի ըլլայ ձեր նաւա-
» մուտքին, միանգամայն և իմ առ Ձեր
» Պայծառութիւնն (Sua Serenità) ունեցած
» սէր ու գորովս, և Աստուծոյ ինձ տուած

» հանճարն, յորդորեցին որ ջանամ հնարք
» գտնել և հանել ընկղմածներուն մէկը...
» գտայ և առաջարկեցի. հանեցաք, և յանձ-
» նեցիք ինձ հանելու. և ես օգնութեամբ Ա-
» տուծոյ հանեցի, իմ ծախքովս, և շատ դիւ-
» րութեամբ. որուն վրայ ամենքն այլ զարմա-
» ցան։ Արդ հիմայ որ իմ կարողութեանս
» ցոյց մի տուի Ձեր Պայծառութեան, կար-
» ծեմ թէ քիչ մի համարմունք գտայ ձեր
» առջեւ, և թէ պիտի կարենամ յաջողել
» ուրիշ աւելի դիւրին ձեռնարկութեան մի
» եւս՝ ինչպէս կարծեմ. որ է, (եթէ շնորհէք
» ինձ չորս ամիս ժամանակ), հանել՝ իմ
» ծախքովս՝ կալէոնին մէջ եղած հրազէնքը
» (artelleria), փայտերը և այլ ինչ որ կայ.
» բայց այս պայմանով՝ որ հանածներս՝ իմս
» ըլլան, և ես ծախեմ Նաւարանին՝ ինչ
» պատշաճ գնով որ ուզեն։ Ասկէ զատ
» խնդրեմ, որ տրուի ինձ առանձնաշնոր-
» հութիւն, որ մինչեւ 30 տարի ոչ ոք ինձմէ
» զատ կարենայ այս իմ ըրած գործոցս ձեռք
» զարնել, ոչ մեծ և ոչ փոքր մեքենայ շինել՝
» առանց իմ հաւանութեանս, բոլոր տէրու-
» թեանդ մէջ՝ ուր ալ որ ըլլայ. և եթէ մէկն
» հակառակ գործէ՝ պարտական ըլլայ թէ
» շինածը կորուսանելու և թէ տուժելու
» 300 դուկատ, զոր երեքի բաժնելով մէկ

» մասն առնու այս բանիս գործադիր պաշ-
» տօնարանն, մէկ մասը՝ Նաւարանն, եր-
» րորդն ալ ես աղերսող, որ խոնարհաբար
» Ձեր Պայծառութեան կու նուիրեմ և կու
» յանձնեմ զիս »:

Նոյն օր (24 յունիս) չորս աւագ ատենակալք՝ Դքսին կողմանէ պատուիրեցին Նաւարանի հոգցողաց, որ քննեն այս խնդիրը և իմացընեն իրենց կարծիքը: Երեք օր վերջը (27 յուն.) հոգցողքն գրով ծանուցին Դքսին, որ հաւանելի է Հայոյն առաջարկութիւնն, վասն զի արկղակերտը հանելով՝ յայտնի ըրաւ իր հանճարեղ մարդ ըլլալը, (ha dimostrato di esser persona d'ingegno). կու վայլէ որ հրաման տրուի իրեն՝ գործը կատարելու իր մեքենաներով. իսկ 30 տարուան առանձնաշնորհութիւնը՝ կու թողունք Դքսին կամքին: Երկրորդ օրը (28 յունիս) և դարձեալ յուլիս 7ին՝ Ծերակուտին առջեւ կրկին կարդացուեցան հոգցողաց գրուածքն, և քանի մ' օր վերջ (17 յուլ.), Ծերակոյտն՝ (ուր 147 անձինք էին) 145 քուէիւք վճռեցին՝ որ կատարուին Անտոնի խնդրածներն, ինչն իր ծախուք և գործեօք հանէ հանելիքը, և պատշաճ գնով ծախէ Նաւարանին: Դարձեալ իր խընդրոյն համեմատ՝ 30 տարի միայն ինքն շինէ այնպիսի մեքենաներ, և առանց իր հաւանու-

թեան չինողն՝ պատժուի և տուժէ ։ Այս վճիռը հետեւեալ օրը (18 յուլ.) երեք վաւերական թղթովք տուին Անտոնի ։

Անտոնի խնդրած պայմանաժամն՝ այս վըճռին օրէն սկսած՝ կու վերջանար նոյեմբերի կիսուն. բայց այն միջոցին այլեւայլ դէպք արգելք եղան իրեն, որ յայտնի էին ուրիշներու այլ. ուստի նոյն ամսոյն 10ին նորէն աղերսեց Ծերակուտին՝ որ իրեն տարի մ'այլ ժամանակ շնորհեն, որ ձմեռն անցնի, և կարենայ նորոգել իր խնդրած և ընդունած նաւակը (Varca), զոր իր պէտքին յարմարցուցեր էր ։ Նոյն օր հաւանեցաւ Ծերակոյտն (122 քուէով, ընդդեմ 2 միայն մերժողի). Նոյն վճիռն դարձեալ տարի մի վերջը (6 հոկտ. 1562) կրկնեցաւ, նորէն տարի մ'այլ ժամանակ շնորհուեցաւ իրեն ։ Դիւանական գրուածոց մէջ՝ որ և է խնդրոց ամէն դիպուածքն չեն պատմուիր, որով չեմք կըրնար գիտնալ կամ գուշակել, թէ ինչ պատճառաւ ուշացաւ Անտոնի գործողութիւնն. կ'երեւի թէ դժարութիւնն ոչ այնքան իրմէ էր՝ որքան հակառակորդներէ կամ նախանձողներէ, որք թերեւս իր կենաց ալ կու սպառնային. և զայս գուշակեմ Տասանց Ատենի (որ տէրութեան ամենէն ահաւոր ատեանն էր) տուած վճռէն, յ'13 մարտի, 1562, ըստ

խնդրոյ Անտոնի, որ կարենայ ի Վենետիկ թէ ինքն վրան զէնք կրել և թէ իր երկու մարդիկն՝ որոց անուանքը կ'ուզէին իմանալ։ Նոյն վճռին մէջ կու վկայեն այլ՝ որ այն ատեն Անտոն կ'աշխատէր Կալէոնը հանելու, (il qual attende cavar il Galeon)։ Եթէ ամբողջ հանե՞ց կալէոնը և ե՞րբ, որոշ չըսուիր, այլ անհաւան չերեւիր. որովհետեւ անկէ ետեւ ուրիշ շատ ընկղմած նաւեր ալ հանած է։ Իսկ այն կալէոնը կամ մէջի եղածները հանելու համար՝ մեծ գործիաւոր նաւակ մի շիներ էր, կամ մեծ գործիք մի նաւաձեւ, որ իր յատուկ Հայ անուան պէս՝ յատկապէս Նաւակն կոչեցաւ, Վարքա կամ Պարքա, (զոր և իր ազգակից Խաչատուրի լեզուով կընային Տօլաղ (1) անուանել), 3,500 դուկատէն աւելի ծախքով։ Թէ՛ վերոյիշեալ Տասանց հրամանագրէն և թէ Յովսեփայ (Անտոնի որդւոյն) ըսածէն՝ յայտ է որ 1562–8 տարիներուն միջոց՝ հանած էր այն մեծ նաւէն շատ հրազէնք, խարիսխներ, փայտեր, առագաստակալներ և ուրիշ նիւթեր, որոյ վրայ դարձեալ ամենքն զարմացան։

Անտոնի գլխաւոր ճարտարութիւնն և գործն եղաւ ընկղմեալ նաւուց կամ անոնց մէջի

1. Տես երես 229։

նիւթոց հանումն ի ծովէ. միանգամայն և վե-նետկոյ հռչակաւոր Նաւարանին (Arsenale) մէջ պաշտօնեայ մի ճանչուեցաւ, Ճարտարա-պետ (Ingeniere) կոչմամբ։ Ինչուան 1580 Թուականն կու յիշուին իր խնդիրքն այլեւ-այլ նաւահանութեանց, բայց աւելի շատ առանց Թուականի յիշուած են. հաւանօրէն կան եւս որ յիշուած չեն կամ մեզ անծա-նօթ. իսկ իր գործունէութիւնն և խնամքն իր հնարած և սիրելի Վարքային համար՝ մինչեւ ի 1588–9 տարին, որ է իբր երկու կամ երեք տարի միայն յառաջ քան զմահն։ Այն Վարքայն ոչ միայն իր ճարտարութեան պարծանք էր, այլ և անհրաժեշտ գործիք արուեստին և ապրուստին։ Վերոյիշեալ ա-ղերսագրէն և վճիռներէն կ'երեւի, որ տէ-րութիւնն թէ և կու հաւնէր, զարմանար, կ'օգնէր Անտոնի, բայց Թերեւս ոչ առա-տապէս և ոչ ըստ արժանեաց նորա. և Ան-տոն ստիպուելով իր ծախուք շինել այնպիսի մեծ մեքենաւոր Վարքայ մի, և դարձեալ իր ծախուք ուրիշ գործիներ, և վարձել իրեն աշխատակիցներ, ոչ միայն ծախքն կու ծան-րանար՝ այլ և կու ճնշէր զնա, այսինքն պար-տուց տակ կու մնար [1]։ Շատ հեղ Նաւա-

1. Իր Վարքային համար ծախսած գումարն 3,500 դուկատ, ստակին նիւթական արժէքով 10,700 ֆրանք

րանէն փոխ կ՚առնուր այլ եւ այլ նիւթեր. բայց երբ ատենին չէր կրնար վճարել անոնց գինը կամ պարտքը, Նաւարանին գլխաւորք իր Վարքայն ի գրաւ կ՚առնուին. մանաւանդ թէ իբրեւ գերի բռնէին, և կերպով մի ճարտարին ձեռքը կապէին. որով հատարակաց կամ ընկղմելոց այլ վնաս կ՚ըլլար։ Այսպէս կ՚երեւի թէ նոյն այն տարին, 1568, որ երեւելի նաւապետի կամ ծովապետի մի, ազնուական Հերոնիմոսի (Magnifico Girolamo Contarini) ընկղմած խալէին (galea) միջէն երեք հատ մեծ հրանօթներն հաներ էր, (Վենետկոյ մասն համարուած երկայնաձեւ Ծոսեֆա ըսուած կղզւոյն դիմաց), որք 800 դուկատ կ՚արժէին, և Նաւարանին ընծայեր էր զրի. Վարքայն գրաւեցաւ ի նոյն Նաւարանէն, ուսկից առած էր ճոպաններ (հաստ չուաններ) այսպիսի գործոց համար, և պարտքն էր 882 դուկատ։

. Ի գարնան յաջորդ տարւոյն՝ երբ աշխատութեան յաջող եղանակն եկաւ, Անտոն երկար աղերսագիր մի տուաւ Դքսին (22 ապրիլ, 1569) իր Վարքայն ազատելու, մի առ մի յիշելով թէ ըրած աշխատանքը, այն-

կ՚ընէ. բայց այն ատենուան յորդամը գուցէ կրկին՝ կամ գոնէ կէս մ՚այլ աւելի կ՚արժէր, այսինքն 20 կամ 15,000 ֆր.։

քան Նաւուց կտորները և հրանօթները հանելը, և իր գործաւորաց վարձքը և պարտքերնին ձրի վճարելը ձմեռ ատեն, երբ աշխատանք դադրած էին. մինչ անոնցմէ ոմանք պարտքերնէն ազատելով քովէն փախան. իսկ ինքն իր պարտուց փոխան՝ իր ծախուք Նաւահանգըստին բերանը մաքրեր էր՝ այնքան քարանց, խարըխաց և Նաւուց կտորներէն, որ 500 տօրքէ վեր խրուած մնացեր և Նաւարկութեան արգելք էին. իսկ այն փոխ առած կամ գնած ճոպանները՝ որովք իր գործը կու կատարէր, շատ հեղ ընկղմած նիւթերը վեր քաշելու ատեն, չարաճճիկ գործաւորք ի թշնամեաց դրդեալ՝ կու կտրէին ջըրին մէջ, և կրկին վնաս կ'ընէին, թէ աշխատանքն ալ կրկնել տալով և թէ ճոպանաց գինն ի զուր տուժել տալով։ Նաւահանգիստը մաքրելէն զատ, անոր մէջ Նաւապետաց չի սխալելու համար դրուած նշաններն ալ (signali) հինցած և փտած ըլլալով, ինքն հաներ և նոր դրեր էր, ամէն մէկուն համար (որ 18 էին) քսանական դուկատ ծախք ընելով։ Կու յիշեցընէ նա և նոյն ատեններ վտանգուած խալէ մի, որ ջուր առնուլով ընկղմելու վրայ էր, և ուրիշներն աշխատելով չէին կըրնար յաջողիլ, իսկ ինքն իր ճարտարութեամբ ազատեց։ — Դուքսն՝

ըստ սովորութեան՝ պատուիրեց Նաւարանին գլխաւորաց, որ Անտոնի աղերսին պատասխան տան. ասոնք քանի մ'ամիս վերջ (19 օգոստ. 1569) խոստովանեցան, որ իրաւ Անտոն պարտական էր իրենց վերոյիշեալ գումարը (882 դուկատ, 500ն իրենցմէ առած նաւակի և գործեաց համար, 382 ալ իր Վարքային համար). սակայն շատ այլ արդիւնք ունէր, թէ՛ ընկղմած բաները հանելուն համար, և թէ իր քսակէն աշխատաւորաց վարձքը վճարելուն համար, որով ինքն աղքատացաւ. արդ «այսպիսի հանճարեղ և արդիւնաւոր մարդ» (Person d' ingegno e di valore) արժանի է շնորհաց, և յետ դարձընելու իրեն իր Վարքայն։ Ծերակոյտն վճռեց (ի 12 Նոյեմբ.), որ Վարքայն և գործիները դարձընեն տան առ Անտոն. և սա իր պարտքը վճարէ՝ թէ՛ Կալէոնէն և թէ ուրիշ նաւերէ հանած բաներով. բայց նախ իր ծախքը հանէ, յետոյ այն հանած նիւթերուն երրորդ մասովը վճարէ (1)։

1. Վճիռ Ծերակուտին. 12 Նոյեմբ. 1569. Che a supplicatione del *fedel* e *benemerito nostro Antonio Suriano Armeno* sia commesso alli Proveditori et Patroni all' Arsenal, che debbano farli restituire la sua Barca, che hanno fatto mettere nella casa; restituendoli appresso tutte le

Այս վճռով ստացաւ Անտոն իր գործիքն և գործունէութիւնը։ Նորէն հանած նաւերէն կու յիշուին՝ մէկ մի Տելլա Վեգգիա Անտոն կոչուած նաւապետինը (Antonio della Vecchia)· մէկ Ճենովացի կամ Ճենովեան ըսուած նաւ մի· մէկ մ՚ այլ Մարչիլիանա մի (Marciliana, այսպէս կոչուէին Ադրիական ծովու մէջ քանող նաւք), որ մարմարիոն քարերով ծանրաբեռնեալ էր· մէկ մեծ նաւակ մ՚ այլ (burchio) կապարով լցուած և ընկղմած էր ի Նոր բերդ (Castel–novo) կոչուած ծովեզերքին։ Ասոնց ո՛րք և ի՛նչ կերպով կամ խնդրով հանուելուն վրայ յատուկ տեղեկութիւն ծանօթ չէ, ինչպէս ուրիշ երկու նաւուց։ Ասոնց մէկն էր Կիպրացի նաւ մի, ի սկիզբն 1573 տարւոյ, որոյ մէկ մասին տէր էր Պետրոս Մինա անուամբ մէկն, և կու խոստանար իր պարտքը վճարելու՝ երբ նաւն

robbe pertinenti alla ditta Barca, che siano di ragion del predetto Antonio; secondo che consigliano detti Proveditori et Patroni; dovendo detto Antonio satisfar il debito de D.ti ottocento ottanta doi, che l'ha in detta Casa, con un terzo della utilità, che l' caverà, così nel recuperar alcuna cosa del Galione, come altre robbe de navilij de particolari; detratte per prima le spese che 'l farà per ditta recuperatione.

հանուի, իսկ թէ ոչ՝ խնդրէր պարտքէն ա-զատ մնալ։ Անտոն՝ ըստ սովորութեանն խնդրեց ի Ծերակուտէն, որ Նաւարանն շըռնորհէ իրեն հարկաւոր նիւթեր և ինքն հանէ զնաւն, և յետ դարձընէ առած նիւթերը։ Հաւանեցաւ ատեանն և պատուիրեց Նաւարանի գլխաւորաց՝ որ հաշուեն Անտոնի հարկաւոր եղած հին և նոր նիւթոց գինը. անոնք հաշուեցին մէկիկ մէկիկ նշանակելով և գումարեցին 1280 դուկատ. որոց 400 զուտ ստակ էր. զոր և վճռեց Ծերակոյտն (17 յունիս) տալ Հայ կոչուած հաւատարմին Սուրեան Անտոնի (1)։ Բայց խնդիր մ՚եղաւ, թէ արդեօք պէ՞տք է տալ զասոնք՝ առանց գրաւ մի առնելու ուզողէն. յետ երկար վիճման՝ որոշուեցաւ վճիռը հաստատ պահել, որովհետեւ օրէնքն որոշ բան մի չէր սահմանած։ Կ՚երեւի թէ Նաւարանի պաշտօնեայք կու դժուարէին այս գումարը տալու. անոր համար Ծերակոյտն փեբրուարի 10ին հրամայեց որ նիւթերը տան, իսկ 400 դուկատն տրուի տէրութեան գանձէն, փոխարէն Անտոնի ինչուան հիմայ ըրած և ասկէ ետեւ ընելու ծախուց և աշխատութեանց՝ նաւը հանելու համար։ Բաւական ժամանակ պէտք եղած

1. Al fedel Suriano Antonio detto Armeno.

է այս գործս կատարելու. և դեռ չէր վեր-
ջացած, երբ նոյն տարուան հոկտեմբեր ամ-
սոյն (3ին) վճռեց առեանն՝ որ ընդունուի
Պետրոս Մինայի պայմանական խնդիրը։

Երկրորդ նաւն Կիրանտա (Ghiranda) կամ
Կիրարտա կոչուէր, և 1579ին մայիս ամսոյ
կամ յունիսի սկիզբը՝ խրուած էր նաւա-
հանգստին մէջ. թէպէտ և ապահովագրուած
էր, բայց ապահովագրողք չուզեցին հանե-
լը յանձն առնուլ։ Այս գործս ալ կու վայլէր
արթուն և պատրաստ Անտոնի, որ ի 5 յու-
նիսի աղերս և ցանկ մ'այլ տուաւ իրեն
հարկաւոր նիւթոց և 400 ալ դուկատի, զայն
հանելու համար 15 օրուան մէջ, եթէ ալէ-
կոծութիւն չըլլայ։ Տերակոյտն նաւահանգըս-
տին արգելքը վերցընելու համար՝ վճռեց որ
չուտով տրուի Անտոնի ուզածը. և երբ հանէ
նաւը, միջի եղածն ապրանքներով գնահատուի,
և գինն յանձնուի տէրութեան, որպէս զի ա-
պահովագրողք և ընչից տեարք մաս մ'առնուն,
մաս մ'այլ գործողութեան ծախուց համար
ըլլայ, բաժին մ'այլ Անտոնի տրուի. իսկ
նաւապետն և գործակիցքն քննուին, և ով
որ յանցաւոր է պատժուի։ Անտոն այս նաւու
մեծամեծ կտորներէն զատ՝ միջէն հինգ խա-
րիսխ և շատ նիւթեր հանեց։

Դեռ շատ տարիներ այլ աշխատեր է Հայն

թէ նաւահանգիստը մաքրելու՝ յօգուտ տէրութեան, և թէ առանձնականաց նաւերը և ապրանքը հանելու ի ծովէ. բայց Թուականով և մի առ մի չեն յիշուիր գործերն. այլ այս յայտնի է՝ որ աշխատանքն և ջանքն իր կարողութենէ և հասարակաց երախտագիտութենէն վեր էր. անոր համար յետ այնքան աշխատանաց և յաջողութեանց՝ կու ստիպուէր շահածէն աւելի ծախսել և պարտքի տակ մնալ։ Այսպէս Կիրանտա Նաւուն հանելէն գրեթէ տասն տարի վերջը, Նոր աղերսագրով մի (22 յունիսի, 1588) կ՚իմացընէ, որ իր Վարքայն ոչ միայն դարձեալ գրաւուած էր ի Նաւարանին, այլ և պաշտօնեայքն չարաչար գործածեր էին, ինչուան «ծովակին
» յատակը փորելու և տիղմ հանելու հա-
» մար, որով գրեթէ փճացուցեր էին զայն »։ Այս բանս գիս կու տանջէ, կ՚ըսէր. վասն զի ես անով տէրութեան նաւահանգիստը մաքուր կամ ազատ կու պահէի (Io teneva netto il Porto di V. Serenità, ինչպէս որ շատ վկայագրերով կրնամ ցուցընել։ Արդ, կու խնդրէ՝ որ Վարքայն տեսող բանիրուն մարդիկ՝ գնահատեն զայն, նոյնպէս այն նիւթերն որ ինքն հաներ և Նաւարանին մէջ թողեր էր, վրանին A գիրը նշանելով, իր Armeno (Հայ) կոչման առաջին տառը. և

անոնց գնոյն երրորդ մասով վճարուի իր պարտքն, և մնացածովս խեղճն կարենայ քիչ մի «Հանգիստ շունչ առնուլ (1), յետ այն- » քան աշխատանաց, հոգոց և վշտաց, և » Նորէն տէրութեան օգտակարագոյն բան մի ճարել »։

Ծերակոյտն ինչպէս որ կու վայլէր՝ պատուիրեց Նաւարանի հոգցողաց և գլխաւորաց, որ արդարապէս քննեն Անտոնի աղերսը, և իրենց ստորագրութեամբ և երդմամբ ծանօթութիւն տան։ Այսպէս ըրին, և (յուլիսի 9ին) գրով ծանուցին որ Նաւարանի գրոց մէջ նշանակուած են Անտոնի պարտքն, այլ ամեն պահանջքն որոշ չեն իմացուիր. վասն զի վերջերս Նաւարանն իրեն տուեր էր երկու ուրքէլ (որ է խալէի միջուկը, առանց կազմածի,) և իրեն հարկաւոր եղած նիւթեր. Անտոն զաստնք տարաւ ի Նաւահանգիստ, հօն հիւանդացաւ և դարձաւ իր տունը, հոգցողք ալ արսիլները ի Նաւարան դարձուցին, որոց մէջ զատ այլ նիւթերէ՝ կային Անտոնի յատուկ ինչք այլ.

1. Affinchè io infelice dopo tante fatiche, affanni et calamità possi respirar, et haver commodità di far alcuna provisione utilissima a V. Serenità.

բայց տասնցմէ իրեն տրուածն և պահուածն
որոշ նշանակուած չեն. այսպէս ալ Լխոոյէն
(ծովեզերքի երկայն կղզիանձեւ աւազատեղի),
բերուած հրետներ և այլ նիւթեր, որոց մաս
մի՝ նա իր տունը տարեր էր. կան նիւթեր
այլ որոց վրայ A տառն նշանակուած է, բայց
ուրիշ վկայութիւն չկայ թէ իր հանածներն
են. որով՝ այս նիւթերէն ոմանց ստոյգ իրեն
ըլլալն յայտնի են, ոմանք այլ քիչ մի կար֊
ծեօք։ Վարքայն՝ իրաւ որ այլեւայլ բանի
գործածուելով՝ փճացած է, և իրաւունք ունի
Անտոն որ վճարուի իրեն՝ երբ ծախու հա֊
նուի։ Միով բանիւ, խնդիրս բոլորովին պարզ
չէ. որովհետեւ այս մարդս (Անտոն) « որ
շատ քան ըրած է յօգուտ հասարակաց », լե֊
զուի և առեւտրի անվարժութեամբ և հիւան֊
դութեան պատճառաւ՝ չէ կրցած հարկաւոր
եղած խնամքով գործել. որով երկու կողմն
այլ իրաւացի կ՚երեւի, թէ՛ իր պարտքը պա֊
հանջելն և թէ իրեն շնորհք ընելն։ Իբրեւ
կարեւոր խնդիր՝ Դուքսն յանձնեց զայս քըն֊
նելու Գիտունք կոչուած բարձրագոյն ատե֊
նից, և յետ երկու ամսոյ (17 սեպտեմբ.)
վճռեց որ Նաւարանի վեց գլխաւորքն ար֊
դարութեամբ և 4 քուէով (ի վեցէն) Ան֊
տոնի պահանջքը վճարին. բայց և ծախուած
կամ գնահատուած իրաց հաշիւը ցուցընեն

Ծերակուտին, որ վերջնական վճիռը տայ։ Այս վերջին վճիռը և գործոյն ինչպէս աւարտիլը՝ չեմ գտած ի դիւանս. այլ թէ՛ հոգցողաց գրածէն և թէ Ծերակուտին դիտմունքէն՝ անտարակոյս է որ չափաւորապէս գոհացուցած են զԱնտոն։ — Ասկէ ետեւ, որ իր կենաց վերջի տարիներն է, նաւահանութեան խնդիր կամ ծանօթութիւն չկայ։

Սակայն մեր Հայն ոչ միայն ճարտար էր նաւահանութեան կամ ծովուն յափշտակածը իր խոր ծոցէն դուրս հանելու, և անոր յատակը փորելու, (որոյ համար գործիքներ ալ շիներ էր), այլ ուրիշ և աննման բաներու մէջ այլ ցուցած է իր հարուստ հանճարը. թէ և կենաց և գործոց մեծագոյն մասն՝ նաւու և ծովու վրայ և ծովու խորը եղած է. այլ և ի վերայ օտար ծովու, և շատ մեծ ու նշանաւոր և ահաւոր տեղւոյ և գործոյ մէջ՝ հեռու ի Վենետկոյ։ Գործ՝ որ այն դարուն (ԺԶ) այլ և ընդհանուր պատմութեան մէջ ամենէն երեւելի դիպուածոց մէկն է. և որոյ վրայ երկարել մեզի չի վայլեր. այլ պատմագէտն և պատմասէրն կրնայ յիշել և երեւակայել յամին 1571 հոկտեմբերի 7ին հանդիպածն ի ծովածոցին Կորընթոսի. ուր եթէ անծանօթ բան մի կայ՝ այս է, որ այն օր (որ իբրաց մեծութեանն համար Վենետկոյ դի-

ւանաց և գրուածոց մէջ, նա և ուրիշ ազգաց մէջ, յատկապէս այն Օրն կամ Ձեծ օրն կ'ըսուի, առանց ուրիշ Թուականի), այն օր և այն ահեղ իրարանցման և հրաձգութեանց մէջ գտուեր է մեր Անտոն Հայն այլ. Թէ ոչ իբրև նաւապետ կամ զօրապետ, այլ իբրև զինուց յարմարցընող և նաւուց հոգացող, ինչ հոգ և պէտք որ կըրնայ ըլլալ այն առթին։ Նախ Վենետաց մեծամեծ խալէից կողերուն վրայ՝ այնպէս պատշաճ և ճարտարութեամբ կու շարէ հրետները՝ որ ամէնքն կու զարմանան. և երբ նաւամարտին սաստիկ ընդհարման ատեն՝ խալէից մէկն մեծ պատառուածք մի կ'առնու և ընկըղմելու վտանգի մէջ կ'ընկնի, Անտոն կու կարկատէ, կ'ապրեցընէ նաւն այլ՝ նաւաստիքն այլ։ Եթէ միայն մեր Հայն էր՝ այն կենաց և մահու ճգնաժամին՝ այսպիսի գործեր ընող, իբրև Վենետաց յաջողութեան մասնակից՝ կրնային իրմով պարծիլ ուրիշ Հայք այլ. իսկ եթէ ուրիշներ այլ կային (հաւանօրէն) Անտոնի գործակից, անով իր արդիւնքն և ճարտարութիւնն չի նուազիր. մանաւանդ որ յայտնի չէ, գոնէ մեզի, ուրիշներու ըրածն. իսկ Անտոնին այս ըրածն՝ իբր 40 տարի վերջը՝ իր որդին համարձակ գրով հրատարակած է Դուքսին և Ծերակուտին առջեւ, ուր անստոյգ և անծանօթ բան

մի չէր կրնար հռչակուիլ։ Եթէ Անտոն Հայ չըլլար՝ գուցէ Վենետք իրենց հայրենակցի մի այսպիսի գործն այլ կու հռչակէին. իսկ եթէ չեն հռչակած Վենետիկեցւոյ մ՚ այնպիսի գործ, իրենց լռութիւնն իսկ վկայութիւն մի է հայրասէր որդւոյն վկայութեան, որ կու համարձակի ըսելու Հասարակապետութեան առջեւ, թէ Անտոնի այն ինչուան այն ատեն չլսուած գործն՝ բերաւ զարմանալի օգուտը, որ յայտնի եղաւ այն հրաշալի դիմամարտութեան մէջ (1)։

1. Nella Giornata felicissima mostrò l' accomodar l' arteglierie alle bande delle Galere grosse, non più vedute, che apportò il *mirabil beneficio* ch' è stato palese in quel miracoloso conflitto. Et nel medesimo tempo della Giornata espeditamente stagnò una falla d' una delle *grosse galere*, che senz' altro s' affondava.

Արեւմտեայց և մանաւանդ Իտալացւոց մէջ այնքան պանծալի է այն օրն, որ և յետ երեք դարուց՝ ինչուան այս ետքի տարիներուս, այլեւայլ քաղաքաց հայրենասէրք իրենց դիւանաց մէջ որոնելով՝ կու հրատարակեն այն աւուր նաւամարտին մէջ գտուող իրենց հասարակ քաղաքակցաց անունները։ Բայց անոնցմէ ո՞վ կարծէր՝ թէ ծովով և ցամաքով հեռաւոր և բազում իրօք անծանօթ Հայ ազգն այլ՝ ունէր իր այն Օրուան յիշելիք Հայը։

Այս գործոյս կարեւորութիւնը քիչ մ՚աւելի բացատրելու համար, պէտք է ճանչցընել յիշեալ նաւուց

Բայց Անտոնի ճարտարութիւնն միայն հրետները յարմարապէս շարելու մէջ չէր, այլ վստահ էր նա և յարմարագոյն կամ հզօ-

որպիսութիւնն, և հրանօթոց չարուածքի վկայութիւն մ'այլ: Քրիստոնէից տորմիղն 210 նաւ էր, գրեթէ ամէնքն այլ խոչէ, galεa. որք երկք թեւ կամ եղջիւր (corno) բաժնուեցան կռուին առեն. աջ ու ձախ 50ական խալէ, մէջն 60, վերջապահ խումբ 26: Ասոնցմէ զատ կային միայն վեց Գէ Խոսէ, Galere grosse կոչուածք, զորս մեր նախնեաց բառիւ յարմարապէս կոչենք Բերգանտա: Նոյն նաւամարտին իսկ տարին տպագրող նշանաւոր ծովագէտ հեղինակ մի (Թուրի թէ և ականատես), վկայէ, որ այս վեց Բերգանտաներէն երկու երկու իւրաքանչիւր նաւախմբից առաջապահ կարգեցան, և բոլոր տորմիղին և թեւերուն պատսպարան և ոյժ առնէք էին. A ciascuna delle schiere furono mandate innanzi due Galere grosse ; in tal maniera disposte, che queste sei sole abbracciavano in difesa tutta l' armata christiana. Կ'աւելցընէ անմիջապէս հրանօթոց չարուածքին յաջողութիւն այլ, Perciocchè queste erano in *tal maniera fornite d' artiglierie* di bronzo, et di numero di combattenti, che facilmente erano riputate un saldo bastione a tutta l' armata christiana. Միով բանիւ նաւամարտին զինական կամ գործիական ոյժն և յաջողութիւն այդ վեց բերգանտաւքն էին, որոց մին ապատեցաւ կամ ապրեցաւ և ապրեցոյց՝ մեր աչալուրջ և արագահաս Անտոնի ճարտարութեամբ: — Թող հիմայ համեմատապատումը զինքն և իր գործն այլ դատաւորեն՝ ուր արժան և իրաւացի է:

րագոյն հրետներ շինել. և ճիշդ տարի մի յառաջ քան զմեծ Օրն, երբ հաւանօրէն անոր համար պատրաստութիւնք կ՚ըլլային, ինքն առաջարկեց, Վենետաց և թերեւս ուրիշներուն ունեցած հրետներէն՝ կիսով չափ աւելի հեռաձիգ հրետներ շինել։ Տասանց գաղտնապահ բարձրագոյն ատեանն շատ յօժարութեամբ և իբր յարմար առիթ՝ ընդունեցաւ առաջարկը, և պատուիրեց (6 սեպտ. 1570) Նաւարանի հոգցողաց և գլխաւորաց, որ տան Անտոնի մետաղ և ուրիշ պէտք եղածը, որպէս զի շուտով փորձի համար հատ մի շինէ, և ըստ այնմ վճիռ տայ ատեանն (1)։ Բայց ամիս մի վերջը (13 հոկտեմբ.) Նոր

1. Վճիռ Տասանց Ատենին ի 6 սեպտ. 1570. Havendo offerto il fedel Antonio Armeno nel Collegio nostro di far una sortè de Artegliaria, che tirerà la metà più lontano di quella che si fà et usa al presente; non si deve mancare di vederne l' esperienza quanto prima. Pero, L' anderà Parte che sia commesso ai Proveditori sopra l' Artegliaria et Patroni all' Arsenal, che dar debbano il metallo, et il modo dell' altre cose nell' Arsenal nostro ad esso Antonio Armeno; acciochè possa quanto prima far gittar esso pezzo: del qual subito se ne habbi a veder la riuscita; acciochè poi si possa deliberare a questo Consiglio. — *Consiglio de* X, *Comune*. Lib. XXIX c. 170. t.°

հրամանով պատուիրեց՝ որ ի կախ թողուն առջի հրամանը, ծանօթ պատճառաց համար, որ մեզ անծանօթ են, մինչեւ առ նոր հրաման. ըսել է՝ որ չէին արգելած Անտոնի գործը, այլ առ ժամն յետ թողեր էին (1). Իսկ յետոյ ի՞նչ եղաւ, յայտնի չէ. հաւանօրէն տէրութիւնն մեծ հոգով և վախով պատրաստուելով ի նաւազինութիւն իր դաշնակից պետութեանց հետ, նոր փորձի ժամանակ չունէր. և երբ յաջողութեամբ վճարեցաւ Օրուան գործն, այլ եւս փոյթ չըրաւ իր հրետները մեծցընելու, և ասկէ 300 տարի առաջ կանխելով՝ հայ Քրուպ մի ընծայելու, արխեան և պխիդոնեան անհաշտ դաշտաց վրայ։

Յիշենք այս տեղ անցողաբար, որ այս հրետաշինութեան արուեստին մէջ՝ Անտոնէն 40 տարի յառաջ (1510ին), Հայ երիտասարդ մի՝ իր ազգին բարեկամ, և մեր արդէն յիշեալ (էջ 205) Շահ Իսմայէլի պատերազմաց ժամանակ ընդդէմ խոյանչան Թուրքմանաց, Հընկէյֆի պաշարման և ումբակոծութեան ատեն, միաձոյլ մեծ հրետ մի շիներ էր, բերանն հինգ թիզ լայնութեամբ. ինչպէս վկայէ նոյն դարուն վենետկեցի ճամբորդ պատմիչ մի։

1. Sia sospesa ... sin ad altro ordine.

Անտոն՝ որ այսպէս երբեմն (ծովուն) ջրոց մէջ կու ցուցընէր իր հնարագիտութիւնը, երբեմն հրոյ գործեաց և գործոց մէջ, երբեմն ալ այս երկու տարերաց իրարու հետ կռուոյ մէջ մտաւ, և մէկով մէկալին յաղթեց։ Միայն յարևելս չէ որ հրդեհք պատահին, այլ շատ հեղ և յարևմուտս. Անտոնի ժամանակ ի Վենետիկ քանի մ՚անգամ պատահեցաւ. մէկ մի ի Նաւարանին, 1569ին (սեպտ. 13), որոյ ատեն ինքն եղաւ առաջիններէն մէկն՝ վտանգաւ անձին՝ կրակը մարելու գործոց ձեռք զարնելու. Նոյնպէս ըրաւ քանի մի տարի վերջը՝ Դքսին պալատան մէջ հանդիպած կրակին, հաւանօրէն ի 11 մարտի, 1574ի, կամ գուցէ անկէ առաջ (1572. փեբր. 24), և անկէ վերջ (1577), և ուրիշ անգամներ ալ։ Ասոնք իբրև նշանաւոր դէպք կամ հրդեհք նշանակուած են ի Վենետկեան տարեգիրս։

Ջրոյ և հրոյ հասուցած վնասներէն աւելի մեծ և ահաւոր վտանգ և հարուած մի կայ մարդկան. որ, ինչպէս աւելի ուղղակի կրնանք ըսել Թագաւոր մարգարէին (Դաւթի) հետ, թէ Աստուծմէ կու գայ, այսպէս ճարն ալ յԱստուծմէ է. բայց մարդկան հնարագիտութիւնն ալ կ՚օգնէ, և շատ կամ քիչ կ՚ազատէ. այն հարուածն է Սրածութիւնն,

այսինքն ժանտախտն. որ քանի մ՚ անգամ՝ ինչպէս Եւրոպայի ուրիշ կողմերում՝ ի Վենետիկ այլ հանդիպած է, և մինչեւ քաղաքին բնակչաց երրորդ մասը ջարդած է. (Հիմայ այս քաղաքս 140,000ի չափ բնակիչ ունի, Հասարակապետութեան ժամանակ՝ 200,000 այլ եղած է). Անտոնի ատեն այլ ահաւոր սրածութիւն մ՚ եղաւ, սկսեալ ի 21 յուլիսի 1575 տարւոյ, և իբրեւ հրաշքով դադարեալ համարուի ի 21 յուլիս 1577ին. այն օր ուխտիւք և թափօրով բոլոր քաղաքն և պետութիւնն առ Աստուած դիմեց, խոստանալով, և յետոյ կանգնելով Ս. Ազատիչ (Redentore) կոչուած մեծ և աննման եկեղեցին, գերահռչակ Պալլադիոնի ճարտարապետութեամբ, որ և յանձնուեցաւ և մինչեւ հիմայ կայ ի խնամս Վեղարաւոր (Գաբուչին) միանձանց, որք այն հոյակապ տաճարին մօտ գձուձ վանաց մէջ բնակին։ Այս ահաւոր մարդածախ ժանտախտի ատեն ցուցուց Անտոն՝ թերեւս իր ամենէն օգտակար ճարտարութիւնը. ոչ մեծամեծ մեքենաներով ծովուալեաց և անդնդոց դէմ կռուելով, այլ փոքրիկ և անծանօթ նիւթով մի ընդդէմ սրածութեան. Հնարեց դեղ մի, որոյ գաղտնիքն իբրեն պահեց, այլ անով « շատ վիրաւորեալներ բժշկեց և շատ ազնուական ընտանիք ապրե-

ցուց »․ (Liberò tanti feriti, et risanò tante famiglie di Nobili)։ Տէրութիւնն յանձնեց իրեն յատկապէս քաղքին մէկ Թաղին (d' Osso duro, կարծր ոսկր) հիւանդները հոգալու, որոնց համար՝ Անտոն իր դեղի հետ ուրիշ դեղոց ծախքն այլ վճարեց, և աղքատաց կարօտութիւնը լեցուց իր ստակով՝ ձրիապէս, աւելի քան զճարտար՝ ըլլալով Բարերար։

Տէրութիւնն թէ և շատ անգամ համարմունք ցուցած էր Անտոնի և հաւանած անոր խնդրոց, բայց՝ ինչպէս առաջ ալ յիշեցինք, ոչ առատապէս վարձատրած, կամ ինչպէս պաշտօնեայք ցուցին (1588), Անտոն որքան որ սրամտութիւն ունէր հասարակաց օգտի գործոց համար, իրեն ապրուստին ապագայն չէր ապահովցընէր, և յուսով կամ բարեմտութեամբ՝ նոյն հասարակաց համար իր քովէն շատ ծախքեր ընելով ([1]), և փոխարէն չգտնելով՝ ի նեղ ընկաւ ի տնտեսութեանն, մանաւանդ վերջերը հիւանդութեանց այլ պատճառաւ։ Իր կենաց վերջի յիշատակն ի դիւանս՝ նոտարական գրուած մ'է (1591,

1. Fece infinite spese del suo particolare, senza havere alcuna reintegratione. Այսպէս գրեր իր որդին տէ. Պուքան, աղերսելով։

ապրիլի 5ին)․ ուսկից կ՚իմանամք որ այն ա-
տեն կու բնակէր քաղքին Ս․ Մարտինոս
կոչուած Թաղի մէջ, (որ Նաւարանէն հեռու
չէ), Խոտոր կոչուած կամըրջին քով (Pon-
te Storto), ազնուականի մի (Բեռնարդ Տրե-
վիզան, Trevisan) տան մաս մի վարձած,
60 դուկատի․ ուսկից 36 դուկատ պարտք
ունէր տանտիրոջ, որ՝ անոր ուրիշ տեղ գրաւ
դրած 20 դուկատը՝ իրեն գրաւ առաւ․ իսկ
յիշեալ Թուականին (5 ապրիլ, Ցիկոլին ա-
նուն) Նօտարի առջեւ պարտատէր և պար-
տական՝ իրաւախոհ եղան, որ Անտոն ին-
չուան ամսոյն 21 իր պարտքը վճարէ, Բեռ-
նարդ այլ գրաւը յետ դարձընէ, և Թողու
որ իր վարձուորը դարձեալ բնակի իր տան
մէջ, մինչեւ տարւոյն վերջը՝ 34 դուկատ
վճարելով։

Բայց տարւոյն վերջին չհասաւ մեր Հայն․
այլ այդ դաշնադրութենէ քանի մ՚ամիս
ետքը, ի 22 օգոստոսի, վախճանեցաւ նոյն
տան մէջ, տասն օր Թանչ—ախտով հիւան-
դացած, 58 տարուան, ինչպէս կ՚իմացընէ
մեռելագիրքն (1)․ Թողլով այրի կնկան հետ՝
վեց զաւակ․ ուսկից կ՚իմացուի որ աղքա-

1. Messer Antonio Armeno d' anni 58, amalato da Fluxo, gia giorni 10. Sta zò del Ponte Storto, nelle Case di Cha Trevisan. Licentiato.

տապէս Թաղուած է նոյն Թաղի եկեղեցւոյն մէջ կամ քով։ Եթէ Անտոն իր ժամանակակից կամ աւելի վերջ եկող ազգային վաճառականաց չահասիրութիւնն ունենար, անտարակոյս շատ հարուստ կըրնար ըլլալ, այնքան ճարտար և մեծամեծ գործերովը. սակայն ինքն աւելի ուրիշի օգուտ քան առանձին շահը մտածելով՝ քիչով շատացեր է, 40 տարի գրեթէ անդադար աշխատելով, և միշտ գովելի, արդար և ճարպիկ վկայուեր է. վկայութիւն՝ որ շատ աւելի փառաւոր է՝ քան մեր վաճառականաց ի Վենետիկ մեծապէս շահածն և կորուսածն։ Ինքն իսկ Անտոն այսպէս մտածէր ըստ վկայութեան իր որդւոյն՝ վերջին աղերսագրին մէջ. Թէ, փառաւոր մահ կու համարէր իր աշխատութեանն ժառանգ և երախտաւոր Թողուլ իր զաւակները. (Si riputò di morir glorioso con lasciarme con cinque altri miei fratelli, heredi et benemeriti delle sue fatiche. *Միայն Թէ կու վայլէր որ այսպիսի Հայ մի, որուն արդիւնքը կըրնան դատել ընթերցողք, ինչպէս իր կենդանութեան ատեն, անկէ վերջ այլ ծանօթ և զարմանալի ըլլար այն քաղաքացեաց, որոց՝ նախ օտարական՝ յետոյ քաղաքակից ըլլալով՝ այնչափ երախտաւոր և բարերար եղաւ։ Բայց եթէ Վենետք՝ միայն իրենց մո-*

ռացեալ Դիւանաց մէջ կու պահեն Անտոնի յիշատակը, զոր ազգայինք 300 տարի վերջը՝ իբրեւ յարութիւն տալով և եռադարեան յոբելեան համարելով իր մահուան թուականին (1591-1891), վայել է որ աւանդեն զայն իրենց հայրենեաց, իբրեւ յանկարծագիւտ և անմոռանալի յիշատակ մի եւս, ի միջի իրենց ծանօթ և անծանօթ յիշատակաց։

Է.

ՀԱՅ ԱՆՏՈՆԻ ՈՐԴԻՔՆ ԵՒ ԹՈՌՆ

Անտոնի մտաւորական կամ բարոյական յիշատակներէն վերջը՝ արժան է յիշել և բնական կամ կենդանական թողած յիշատակն, որ է Յովսէփ որդին, իր հօրն մականուամբ կոչուած, և հաւանօրէն անդրանիկն։ Սա եւս հօրը մահուանէն վերջը 40 տարի յիշուի. և նոյն արուեստանոցին մէջ, այսինքն Նաւարանին, գործաւոր եղած է, իբրեւ հիւսն (marangon), և յետոյ գլխաւոր կամ գործապետ հիւսանց (Capo-Opera de’ marangoni). և եթէ հօրը բոլոր ճարտարութիւնը չէ ունեցեր, սակայն բաւական այլ ունեցեր է, հանդերձ անոր գովելի բարքով և պատուով. ինչպէս յայտնուի նոյն Նաւարանին և այլոց պաշտօնէից վկայութեամբք և Դքսին տուած շնորհքներով։ իսկ մեզի համար աւելի գովելի և երախտաւոր է՝ իր աղերսագրաց մէջ հօրն ըրած արդիւնաւոր գործերը համարձակ յիշեցընել

տալովն, Նախ Վենետկոյ տէրութեան գլուխներուն, և ապա մեզի։ Իր տարիքը յիշեցինք ի սկզբան. հօրը վախճանածատեն իբրև 15 տարուան պատանի մ՚ էր. և հաւանօրէն անոր ձեռաց տակ մտած է ի Նաւարան և սկսած վարժիլ հիւսնութեան. Թէ տարիքի անկատարութեան, թէ հօրը կերպով մի տարաժամ մեռնելուն (քիչ օրուան հիւանդութեամբ) չէ կրցած ժառանգել անոր հնարագիտութիւնը և գաղտնիքները։ Դիւանաց մէջ առաջին անգամ 1607ին կու գտնեմ Յովսեփայ յիշատակը, իր 30ամեայ հասակին, ուսկից կ՚ իմացուի, որ Տիմոյ Կանցոյ անուամբ Կորկիւրացւոյ մի (Գորֆու) աղջիկը՝ Գիօրօ կամ Գիօրէդդօ (Պայծառ, Պայծառիկ) կին առեր է, գուցէ ազգաւ յոյն կամ վենետայոյն. և բաւական տարի առաջ կարգուած պիտի ըլլան, որովհետև 1609ին չորս զաւակ ունէին։ Հարսն իբրև օժիտ տըւած է Յովսեփայ 50 դուկատ արժէիւք տան կահ կարասիք. անկէ զատ իր հայրենական և մայրենական ժառանգութեամբ երկիր և ստացուածք ի կղզին (Գորֆու), և բոլորն այլ յանձնէր է իր փեսային, որ ինչպէս ուզէ՝ տնտեսէ կամ ծախէ, և բոլորն իր օժիտն համարուի. բայց ըստ օրինաց Վենետկոյ՝ պարտական ըլլայ Յովսէփ՝ ի հարկին՝ դար-

ձրնել անոնց գինը առ կինն։ Այս բանս նոտարի առջեւ երկուքն ալ հաստատեր են (13 փեբր. 1607), և վկայ եղած են երկու Կորկիւրացիք։ Տարի մի վերջը (4 յունիսի, 1608) Յովսէփ նորէն նոտարին առջեւ վկայէ որ իր կնոջմէ առած է 150 դուկատ արժէից ինչք և զարդք՝ և անոր Գորֆուի ստացուածքներէն եկամուտ. և կու խոստանայ այդ երկու գումարին (200 դուկ.) փոխարէն դնել իր յատուկ ստացուածքը, և հատուցանել՝ եթէ պէտք ըլլայ։

Եթէ Յովսէփ հօրը աղքատութեան ժամանակ որբ մնաց, կ'երեւի թէ բաւական ունեւոր կենակից մի գտաւ. սակայն իր ընտանեաց համար ոչ անկէց առած օժիտն և ոչ իր հիւանական աշխատութեան վարձքը բաւական համարէր չափաւոր բարեկեցութեան. ուստի, այս իր վերջին խոստմանէն տարի մի ետքը (1609, օգոստ. 19) աղերս տուաւ առ Դուքսն, մի առ մի յիշեցընելով իր հօրը արդիւնքը և ճարտարութիւնը, 40 տարի տէրութեան ծառայութեան մէջ. և խնդրելով որ թոշակն՝ որ էր օրական 42 փող (soldi) աւելցուի, և տրուի 3 լիրա։ Ըստ պատուիրանի Ծերակուտին՝ հոգցողք և գլխաւորք Նաւարանի՝ քննելով վկայեցին (ի 18 յանուարի, 1610) որ Յովսէփ իր ա-

րուեստին մէջ շատ յաջող է (molto sufficiente nella sua professione), և տէրութեան բազմերախտ անձի մի զաւակ ըլլալով՝ արժանի է շնորհաց։ Չեմ գիտեր ինչ պատճառի համար այս խնդիրս և վկայութիւնն ութ անգամ կրկնուած է երեք տարուան միջոց, բայց վերջի անգամ (12 դեկտ. 1613) Ծերակոյտն Յովսեփայ 42 փող օրավարձի վրայ աւելցընելով 8 փող այլ, այնպիսի փառաւոր վկայութիւն կու տայ իր գերագոյն վճռով՝ անոր հօր արժանաւորութեան. որ անգին կըրնայ ըսուիլ. « Հայ կո-
» չուած Սուրեան Անտոնի՝ մեր տէրութեան
» երկար և պտղաբեր ծառայութեան համար՝
» ի տան Նաւարանի, և իբրև Ճարտարա-
» պետ, բաց՝ ուրիշ իրեն լաւ գործերէն՝
» 1563ին հնարած ըլլալով ընկղմած կալէոնը
» հանելու համար շինած արկղաձեւերը, որով
» Նաւահանգստին անչափ օգուտ եղաւ, և այն
» ալ իր յատուկ ծախքով, և վերջի Նաւա-
» մարտին մէջ հրետները մեծամեծ խալէից
» կողերուն յարմարցընելով, ի զարմանս ամենե-
» ցուն, և ամէն հասարակաց օգտի գործոց
» մէջ միշտ եզական պատրաստականութիւն
» ցուցընէր... և իր որդւոյ Յովսեփայ փու-
» թաջան և հաւատարիմ ծառայութեան հա-
» մար՝ իբրև հիւան ի Նաւարանի, իր աշ-

» խառնութեան օրերու Թոշակն ըլլայ 50 » փող », և այլն (1)։

Յովսէփայ կարօտութեանն բաւական չե֊ղաւ այս յաւելուած ի Թոշակն. երկու տարի վերջը (18 մայիս, 1615) Նոր աղերսագրով մի խնդրեց որ իրեն ամսական 5 դուկատ (աւելի) տրուի բոլոր կենաց մէջ, ի շնորհս երախտեաց հօրը, նա և իր յատուկ աշխա֊տութեանց. որոց մէջ կու յիշէ, որ հիմայ կարող էր նաւեր և խալէններ շինել. այս բանիս վկայեն Նաւարանի գլխաւորքն այլ.

1. Per la *lunga et frultuosa* servitù prestato alla Sig. V. da Antonio Suriano detto *Armeno*, nella Casa d'Arsenale, et Ingegnere; havendo fra le altre buone operationi sue, l'anno 1563, cavati li cassoni che furono fondati per cavar il Galeone; con servitio infinito del Porto, et con sua spese particolare; et nella ultima battaglia navale accomodata l'artiglieria alla banda delle galee grosse, *con meraviglia d'ogn'uno*, essendo sempre con *singolar prontezza l'opera sua* in tutte le occasioni di pubblico servitio, come dalla Scrittura hora letta hà questo Consiglio inteso; Et per la diligente et fedel servitù che Iseppo Suriano figliolo che fu del sudetto Antonio, presta nella Casa dell'Arsenale, come Marangon di detta Casa; Siano... accresciuti al detto Iseppo Soldi otto al giorno lavorante, alli 42 che ha al presente....

(nel fabricar in questa Casa (dell'Arsenale) Galee con molta sufficienza.) և գովութեամբ արժանի համարին իր խնդրածին (5 յունիս)։ Նոյնպէս և հոգցողք Հրազինուց (Proveditori d'Artellierie ի 16 օգոստոսի, 1612), թէ ո՛չ միայն հայրն՝ այլ և ինքն Յովսէփ կարող և յաջող անձն է, իր յատուկ գիւտով խալէններ շինելու (1), և կու յուսացուի իրմէ միշտ լաւ ծառայութիւն (2). անոր համար արժանի է շնորհաց։ Ի վերայ այս վկայութեանց՝ Ծերակոյտն վճռեց ի 6 յունիսի, 1620 (հաւանօրէն և առաջ) որ Յովսէփայ Թոշակին վրայ աւելցուի ամսական 3 դուկատ ալ բոլոր կենաց մէջ (3)։

Տասն տարի վերջը Յովսէփ նոր և վերջին աղերսագիր մ'ալ տուած է (7 մայիս, 1629), որոյ մէջ կ'իմացընէ՝ որ իր հօրը պէս 40 տարի

1. È ancor lui persona sufficiente et di valore, fabricando Galee di suo proprio sesto.

2. Et si può da lui promettere in ogni tempo di ricever buon servitio

3. Եթէ (հաւանօրէն) ոսկի դուկատ չէ, որ ըստ նիւթականին արժէր իբր 17 ֆրանք, արծաթի 3 դուկատը հազիւ 10 ֆր. արժեն՝ ըստ նիւթոյն, մէկ լիրային այլ՝ կէս ֆրանք։ Ըսել է որ ըստ վարկի ժամանակին՝ բազմապատիկ աւելի արժէք ունէին. այսպէս այլ գումարելու է Անտոնի ըրած և ցուցած ծախուց հաշիւները։

տէրութեան ծառայութեան մէջ է, նախ նաւ-ւերու մէջ, յետոյ Նաւարանին մէջ իբրեւ հիւսն, և 25 տարիէ վեր հիւսանց գլխաւոր կամ գործավար, որոց վրայ շատ հոգով և տառապանօք կու հսկէ՝ որ տէրութեան վնաս չըլլայ անխնայութեամբ. շատ նաւերու և խալէից շինութեան մասնակից էր, զոմա-նըս ալ իր յատուկ ոճով. Նաւարանի տես-չաց հրամանաւ գացեր և հինգ տարի կեցեր էր ի Կորկիւրա (ուսկից հիմայ վեց ամիս է որ դարձեր էր), անկից նաւաց շինութեան համար խոտորնակ փայտեր բերելու (Storta-mi), և այն ատրիճանի շատ բերեր էր՝ որ-չափ ոչ ոք իրմէ առաջ. որ և ոչ միայն 20 խալէից շինութեան բաւեց, այլ և դեռ շատ աւելցաւ։ Այն կղզում եղած ատեն՝ բերդին համար շատ կարեւոր գործեր տեսաւ (1). ուրիշ գործերէ զատ՝ նաւահանգստին ծոցում (mandracchio) ընկղմած ոըքէլ մի հանեց։ Այս ամէն աշխատալի գործոց համար վկա-յականներ ունէր. որով համարձակ խնդրէր որ դարձեալ Թոշակին վրայ աւելցուի օրա-կան լիրա մի, և իր ատրիճանակից արուես-տակցաց նման՝ իրեն այլ տրուի հասարակ

1. Sendomi adoperato in molti altri impor-tantissimi convenienti a quella fortezza.

աշխատաւոր կամ ծառայ մի, (il Fante grosso), ինչպէս ուրիշ գործավարք ունէին, առանց իրենն չափ արդիւնք ունենալու։ Այս ամէն բանին երդմամբ վկայեցին Նաւարանին գլխաւորքն (19 յուլ.). ոչ միայն իր հաւատարմութիւնը և 40 տարուան փութաջան աշխատութիւնը գովելով, այլ և անսովորականն իր բաւականութիւնը՝ (sua non ordinaria sufficienza), մանաւորապէս ի Կորկիւրա ըրած գործը, շատ հեղ վտանգաւ կենաց՝ յայլազգեաց հակառակութենէ. շատ մեծ ծառայութիւն՝ զոր երբէք անկէ առաջ մէկն չէր կըրցած ընել (1)։ Կու յիշեն նա և ոչ միայն արսիլը հանելը, այլ և իր ծախուք հանելը. Նոյնպէս ուրիշ նաւ մ'այլ (Berton Foscolo) որ ալէկոծութեամբ ի ցամաք ընկեր էր. և այս ամէն բանի մեծ և նորէն [illegible] գովութեամբ վկայականներ ունենալն ի պաշտօնէից (2)։ Ցայտնի է այս վկայութեանց վերջաբանն, որ արժանի չնորհաց համարին զՑովսէփ. իսկ տէրութիւնն որ ոչ երբէք

1. Servitio veramente di somma rilevanza, d'altri ne' tempi passati non saputosi eseguire di gran lunga.

2. Da publici Rappresentanti ha ottenuto Attestati che sommamente decantano il suo merito, con estraordinaria commentatione sue.

կու գլանար շնորհքը, այլ կու չափաւորէր. այս անգամ այլ փոխանակ աղերսողին խընդրած օրական լիրայի մի՝ աւելցուց անոր 48 փող թոշակին վրայ՝ 6 փող այլ, որպէս զի կ'ըսէ (ի 22 մարտի, 1630), հանգիստ և մխիթարուած սրտով՝ այսուհետեւ ալ նոյն եռանդեամբ շարունակէ իր փութաջան և օգտաւէտ ծառայութիւնը։

Հազիւ վեց ամիս կըրցեր է Յովսէփ վայելել իր աւելցած թոշակը. նոյն տարին այլ (1630) ի Վենետիկ ահաւոր սրածութիւն մ' եղաւ, ինչպէս իր ծընած տարին. կ'երեւի թէ ինքն այլ բռնուելով այս ժանտախտէն՝ տէրութեան կարգադրած զգուշութեան հրամանին համեմատ՝ ի զգուշարանն (lazareto) խաւրուեր է, ուր վեցօրեայ գլխացաւով վախճաներ է, 54 տարուան (1), ի 29 հոկտեմբերի. իսկ իր բնակութեան տեղն է եղեր ի մեծ թաղին Ս. Պետրոսի, որ և Բերդի թաղ կ'ըսուի (Castello), Սիւներու անուանեալ փոքր հրապարակաձեւ տեղւոյ մէջ (Calle delle Colonne)։

Յովսեփայ կենաց և գործոց վերոյգրեալ յիշատակներէն զատ՝ մէկ մ' այլ ծանօթ է ի

1. 29 Ottobre, 1630. Ser Iseppo da Antonio Armenio, anni 54. Doglia di testa già sei giorni: In Calle delle Colonne. Lazareto.

Նօտարական Դիւանս (Leonello Geronimo Նօտարի), յամի 1622–3. Նաւարանի Հիւսանց գործավարի երկրորդ մի, (Vice Capo d'Opera de' Marangoni) պարտական ըլլալով Յովսեփայ, նախ ի 22 դեկտ. 1622, յետոյ և ի 27 մայիսի, 1623, Նօտարի առջեւ խոստանայ և գրել կու տայ, որ իր պարտատէրն (Յովսէփ) ըլլայ իր գործակալն կամ երեսփոխան, և ընդունի ինչուան տարի մի և 2 ամիս՝ իր առնելիքները, որ էին 2 դուկատ ի Նաւարանէն, դուկատ մի և 18 փող ուրիշ պաշտօնարանէ, և չափ մի ալիւր ամսական, և առնցմով վճարի պարտքն ։

Այս երկու ազգայնոց՝ իրարու արժանաւոր հօր և որդւոյ (Անտոնի և Յովսեփայ) գովելի և յիշատակելի գործունէութիւնն, վերոյ նշանակեալ թուականներէն յայտ է՝ որ անընդհատ 80 տարի տեւած է, Վենետկոյ պետութեան և քաղաքին ամենէն կարեւոր, զօրաւոր և շահաբեր գործանոցին մէջ, որ է Նաւարանն. որոյ հետ անբաժան իմանալու է և Զինարանն, ինչպէս որ Arsenale կոչումն կ'իմացընէ։ Յայտ այլ եղաւ, կարծեմ, որ բաւական պարծանք և յիշելիք մի կրնար ըլլալ իր ազգայնոց, ներկայից և ապագայից. յուսալի էր որ աւելի երկարատեւ յայտնուէր այնպիսի գործունէութիւնն

իրենց ցեղին յաջորդութեամբ. թէ և հայութիւննին ըստ լեզուի և կրօնի՝ յիտալութիւն փոխուած ըլլայ:

Անտոն 6 որդի թողած էր, մէկ մ'այլ իրմէ քիչ առաջ մեռած: Յովսէփ յիշեց իր 4 զաւակներն՝ յամին 1609. բայց անկէ ետեւ ալ որդի ունենալն յայտնի է. շատ հաւանական է թէ իր եղբարց և որդւոց ոմանք՝ իրենց նման Նաւարանի գործաւորք եղած ըլլան. և թերեւս քանի մի ազգ, այսինքն որդւոց որդի յառաջ եկած ըլլան, և ժամանակաւ եթէ ցեղն ալ ջնջուած չ է, այլ իրենց նախահօր Սուրիան մականունն ջնջուած ըլլայ. թէ և Սուրիան մականուամբ եղած են Վենետկեցիք և ազնուականք, բայց ուրիշ ծագմամբ: Միայն մէկ մի ծանօթ է մեր Հայոյն ցեղէն, և իր յատուկ թոռն, Յովսեփայ որդին, որ և իրենց աւուեստը բաներ է ի Նաւարանի, և քաւորդ դար մ'այլ շարունակեր է անոնց գործը. բայց ո՞րքան յաջողութեամբ և ի՞նչ տեսակ. անծանօթ է: Իր մահուան թուականէն (1655) յայտ է, որ Յովսեփայ առջինեկ որդիքներէն չէ սա ([1]), այլ 1622ին (ա-

1. Բաւական հաւանական կ'երեւի որ այս առջինեկներէն մէկն էր Նաւարանի հիւսն Գէորգ, որ կ'ըսուի որդի Հայոյն Յովսեփայ, (de Iseppo dell'Ar-

պրիլի 14ին՝ մկրտուած) և անուանեալ Ֆրան-ցեսկոյ–Մատթէոս–Անտոն. կնքահայրն ալ եղած է Նաւարանի հիւսանց համարակալի պէս գլխաւոր մի (Proto), Պետրոս անուամբ(1)։ Այս է մեր Հայուն Թոռան բոլոր մեզի ծանօթ յիշատակն, ծննդեան և մահուան, որ իր կենաց 33 տարին հանդիպած է, սեպտ. 14ին (1655)։ Բայց մեռելագրոց նշանակածէն(2) կ՚իմացուի ոչ միայն մինչեւ վերջը

meno). բայց դիտելի է, որ սա 1618ին զաւակ ունէր յօրինաւոր կնոջէ (Եղիսաբեթէ) և կնքէր (20 յունիսի) Յովհան–Պօղոս–Անճելոյ անուամբ. ըսել է, իր Ֆրանչեսկոյի (եթէ իր եղբայրն է) ծնանելէն չորս տարի առաջ. և հարկ է որ թէ ինքն (Գէորգ) և թէ Յովսէփ (եթէ իր հայրն է) իբրեւ 20 տարեկան կամ այլ աւելի նորահասակ կարգուած ըլլան։ Եթէ այսպէս է՝ մեր Հայուն (Անտոնի) ցեղն կամ ճիւղն աստիճան մ՚այլ կ՚երկըննայ։

1. Մկրտագրքէն կու գրէ. 4 Aprile, 1622. Francesco e Matteo Antonio, fio di Ser Iseppo, q.m Antonio Armeni, Marangon, et di Chiara, jugali. Stà in Calle delle Colonne. Compare il Ser Pietro q.m Domenico, Proto de' Marangoni. P. Massi Curato.

2. 14 Settem. 1653. Messer Francesco q.m Iseppo Armeno, Marangon d' Arsenal, d' anni 33 in circa: da febre continua già giorno 8. Li medici Leonardi et Bartoldi. Fà sepelir Madonna Andreana sua consorte. Stà in Casa Sabinelli, in S. Iseppo.

Նաւարանի մէջ հիւսն ըլլալն, այլ և ամուսնացեալ ըլլալն, և բաւական ազնուական կին մ'ունենալն՝ Անդրէանա անուամբ, որ կոչուի Madonna Andreana, և իր ծախուք թաղել տուեր է այրիկը. և անոր ութօրեայ անընդհատ ջերմի հիւանդութեան ատեն՝ երկու բժիշկք եկած են զինքը հոգալու: Նոյն ինքն Ֆրանչեսգոյ այլ՝ պատուով Messer կոչուած է և ոչ Ser (որ ստորին կարգի մարդկան մակդիր է): Բնակութեան տեղն՝ թէպէտ նոյն հօրը բնակած թաղին մէջ էր, բայց ուրիշ կողմն: Այս ամեն նշաններէն գուշակուի, որ Հայոյն Թոռն՝ անկէ և իր Յովսէփ որդիէն աւելի բարեկեցիկ եղած ըլլայ, գոնէ կենաց վերջերը: Հաճելի է թէ իր աշխատութեամբ և ճարտարութեամբ վաստըկած ըլլայ բարեկեցութիւնը՝ քան ժառանգութեամբ: Պանծալի եւս է՝ որ Վենետկոյ ամենապանծ Նաւարանին մէջ՝ ամբողջ դարէ մ'աւելի (1549–1655), հօր, որդւոյ և Թոռան Հոյ անունն և արդիւնաւոր գործն շարունակ յիշուած են գովութեամբ:

Ը.

ԳԷՈՐԳ ԿԱՐԱԽԱՆԱԳԵՑ, ԹՂԹԱՑԱՐ ԵՒ ԹԱՐԳՄԱՆ ՎԵՆԵՑԱՑ

Սուրեան ճարտար Հայոց և անոնցմէ առաջ յիշուած լեզուագէտ և գործունեայ Գէորգայ և իր որդւոյն Մարկոսի նման, լեզուագէտ և ճարպիկ Գէորգ մ'այլ որդի Յովհաննու, գրեթէ անոնց ժամանակակից, աւելի ծանր ծառայութիւն կամ գործեր ըրած է Վենետկոյ տէրութեան, արդարև դժուար ժամանակ մի. երբ Օսմանեանց դէմ պատրաստութիւն կար պատերազմի և մեծ Նաւամարտին (1570)։ ինքն իսկ Գէորգ իրեն հանդիպածը կու գրէ իտալերէն, յորդորմամբ Մարկոս–Անտոն (Marc' Antonio) Պարպարոյ ազնուականի, որ ատեն մի Վենետաց Պայլ այլ եղած է ի Կ. Պօլիս (1568–71)։ Կ'իմացընէ սոր, որ մինչ ինքն ի Ռակուզա էր՝ իր ապրանքները ծախելու համար, Յոյն մի զինքը գտաւ և հարցուց, թէ ի՞նքն է Գէորգն. և ստուգելով՝ հանեց թուղթ մի, զոր յիշեալ Մարկանտոնիոսն (ի Վենետիկ ըլլալով այն

տանն) կու յանձնէր Գէորգայ, որ տանի ի Պօլիս առ Պայլն կամ անոր փոխանորդն։ Գէորգ քիչ շատ դժարեցաւ այս վտանգաւոր գործոյ, բայց քաջալերուելով Թուղթը բերողէն՝ յանձն առաւ։ Յայտ է որ իր ճարտարութիւնն արդէն ծանօթ էր Վենետկոյ տէրութեան։ Ըստ զատկի տօնին՝ ցամաքով ճամբայ ելաւ. երբ հասաւ ի Սգոբիա քաղաք Պոսնիոյ, ետեւէն հասան Գոսովայի Վոյվոտայէն խաւրուած երկու Թուրքք, և հարցուցին կարաւանին թէ մէջերնին Հայ կա՞յ։ Գէորգ՝ որ ընկերաց հետ այն ժամուն նախաճաշ կ'ընէր, իմացաւ՝ որ զինքը կու փնտռեն. Նա մակը դրեր էր ի ծոցը, որ երբ վտանգ հասնի՝ ծածուկ դուրս ձգէ. բայց հիմայ լրտեսաց աչքի տակ՝ չէր կըրնար այս բանս ընել. ուրիշ ճար չգտաւ, բայց եթէ ձեռքի հացին հետ Թուղթն ալ պատառ պատառ կըլնել։ Բռնեցին տարան զինքը Վոյվոտային, որ հարցուց թէ Թուղթ կա՞յ քովը. երբ ժխտեց, մերկացընել տուին. և ինչուան կօշիկներուն յատակը քննելով բան չի գտան. յետոյ խաւրեցին՝ իր ապրանքն ալ քննելու. հօն ալ բան չգըտնելով՝ կապել և ծեծել տուին, որ խոստովանի Թուղթերը ո՛ւր պահած ըլլալը. Նա միշտ կ'ուրանար. և իբրև կիսամահ Թողուած դարձաւ ի կարաւանն,

և Նորէն ի ճամբայ ընկաւ, հասաւ ի Կ. Պօլիս, Համբարձման տօնէն վերջը. քանի մի ամիս կեցաւ հոն, դիտեց, տեսաւ և լսեց Օսմանեանց մեծ ու անդադար պատրաստութիւնը՝ մեծամեծ նաւեր շինելու և զինելու, 200էն աւելի, և ամէն կողմէ նաւաստի ժողվելը. իմացուց Պայլին իր ով ըլլալը, և երկու թուղթ առաւ անկէ ի Վենետիկ բերելու: Օգոստոս ամսուն ելաւ ի Պօլսոյ գրեթէ նոյն ճամբով դառնալու. ամեն տեղ կու տեսնէր Թուրքաց պատերազմի մեծ պատրաստութիւնն և պաշարը՝ զոր կու տանէին յԵէնի գալէ: Երբ հասաւ ի Ռակուզա և իմացուց քաղաքապետին՝ ինչ բանի համար գալն և երթալը, նա թող չտուաւ որ երթայ ի Վենետիկ, այն ատեն հոն հիւանդութիւն ըլլալուն համար, այլ թուղթերն առաւ և ղրկեց: Իսկ Գէորգայ Նորէն հրաման եկաւ երթալու ի Պօլիս. բայց ինքն իր տանը կենալու պէտք ունենալով՝ իր մէկ ազգականին յանձնեց գործը, որուն խոստացուեցաւ՝ որ երբ դառնայ՝ 40 դալէր վարձք տան: Իսկ ինքն քիչ ատենէ նաւով ելաւ երթալու ի Վենետիկ. բայց օդոց և ծովու խառնակութեան պատճառաւ՝ 50 օր քշեց նաւարկութիւնն: Հօս վերոյիշեալ ազնուականին խընդրով՝ գրեց այս ամեն յիշուածը. գրուած-

քին Թուականն չկայ (օրինակին մէջ), բայց 1571ին պիտի ըլլայ. որովհետեւ Պայլն ի Պօլսոյ գրած է՝ առ Դուքսն ի 11 օգոստ. 1570, թէ ի Ռակուզա գացողն դեռ ճամբայ ելած չէ. յաջորդ տարին (1571) ապրիլի 22ին ալ կու գրէ, որ ի Ռակուզա գացող Հայուն Թուղթեր տուած է. և տարակուսելով որ ուշ պիտի հասնի, Թղթերուն օրինակ մ՚ այլ կու խաւրէ ուրիշ ճամբով։

Գէորգայ ըսածէն և ըրածէն (ի Վենետիկ գալու փութալէն) կ՚իմացուի, որ ընտանիք ունէր այս քաղքիս մէջ. բայց երկար ատեն չկեցաւ անոնց քով. որովհետեւ այն ատեններ իր ճամբորդութեան մէջ տեսած Թուրքաց պատրաստութեանց, և թերեւս իր տարած ու բերած Թղթոց՝ հետեւանքն կատարուած էր, Լեպանդեան մեծ Նաւամարտով։ Վենետք՝ թէ և յաղթողք կամ դաշնակիցք յաղթողաց, ասոնց իրարմէ զատուելէն վերջը՝ նորէն սկսան վախնալ իրենց հակառակորդներէն, և շուտով խօսեցան հաշտութիւն. որոյ պայմանները հաստատելու և կնքելու համար՝ դեսպան ընտրեցին (5 ապրիլ, 1572) զԱնդրէաս Պատոէր, և Պայլ՝ զԱնտոն Թէոփոլոյ. ասոնց իբրեւ Թարգման ընկեր դրուեցաւ Գէորգ։ Զորս խալէֆիւք ճամբայ ելան ի 22 յունիսի. երկու ամիսէ վերջը (28 օգոստ.)

հասան ելան ի Բերա ։ Հաշտութեան պայ-
մանններն կնքեցան ի 18 փեբր. 1573 ։ Ա-
ռանց ուշանալու դեսպանն ճամբայ ելաւ (27
փեբր.) դառնալու ի Վենետիկ. անտարա-
կոյս Գէորգ այլ մէկտեղ, որուն դարձն մեծ
բաղդ ալ եղաւ իրեն. վասն զի՝ ինչպէս իր
պատմածէն կըրնայ գուշակուիլ՝ կրնար կաս-
կածելի անձ մի համարուիլ Դրան առջեւ. և
երբ այս ետքի ձմեռ (1572) դեսպանին ըն-
կերներն ձանձրացած ի Պօլիս կենալէն՝ դաշ-
նադրութեան պայմանաց ուշանալուն պատ-
ճառաւ, կ՚ուզէին թողուլ դառնալ իրենց
տեղը, մեծ վզրուկն (Մէհէմմէտ) արգիլեց,
սպառնալով երկաթի անուրներ անցընել ա-
նոնց վիզը և այնպէս դարձընել. իսկ ա-
նոնց հետ եկող Թարգմանը (որ էր Գէորգ)
ի ցից հանել ([1])։ Իրաւունք ունէր ուրեմն
Գէորգ գրել, որ վտանգաւ կենաց կամ մա-
հու կ՚ընէր իր այսպիսի ճամբորդութիւնները՝
յօգուտ Հասարակապետութեան, երբ ոչ ոք
կու համարձակէր այնպիսի բան մի յանձն
առնուլ։ Իսկ ինքն քանի մի անգամ ըրաւ
այն վտանգալի ճամբորդութիւնը և թղթա-
տարութիւնը, թուղթերն ալ ուրիշ երկու

1. E avrebbe fatto impalare il Dragomano
che fosse venuto con noi.

Հայոց ձեռօք կու հասցընէր առ Պայլն, որ վախէն շատ հեղ և ոչ դուռը կու բանար, այլ պատուհանէն կ'ընդունէր կամ կու տար տալիքը՝ ապահով ատեն մի։ Այս ըրած ծառայութեանց համար՝ իրաւ Գէորգ Պայլէն և դեսպաններէն բարի վկայագիրներ ընդուներ էր, բայց ոչ և արժանաւոր վարձք. սակայն ինքն հաւատարմութեամբ դարձեալ յանձն առաւ երթալու ի Կ. Պոլիս, Յակոբ Սորանցոյ դեսպանին հետ, երբ սա ընտրուեցաւ (25 յանու. 1575) երթալ շնորհաւորելու Մուրատ Գի թագաւորելը։ Դարձաւ դեսպանն յաջորդ տարին (1576, նոյեմբերի 8ին,) և Ծերակուտին առջեւ ճառօրէն պատմեց իր դեսպանութեան գործը, ըրածը, ըսածը և տեսածը։

Իբրեւ փոխարէն ծառայութեանցն Դուքսն կամ Ծերակոյտն շնորհեց Գէորգայ (1575ին) վաճառականաց միջնորդ (սէնսար) ըլլալ, որ բաւական շահաբեր գործ էր. բայց նա խափանուեցաւ գործողութենէն, նախ՝ Սորանցոյ դեսպանին հետ ի Պոլիս երթալովը, վերջն ի դարձին (1576) Վենետկոյ մէջ պատահած մեծ ժանտախտին համար, որ ամեն առուտուր դադրեցուցեր էր. բայց երբ քիչ մի թեթեւցաւ մարդամահն՝ Գէորգ աղերսագրով խնդրեց Ծերակուտէն (24 մարտ,

1577), որ ի վարձ իր այնքան վտանգաւոր ճամբորդութեանց՝ շնորհուի իրեն փոխանակ Հասարակ սէնսարութեան, քաղքին Ս. Մարկոս մեծ հրապարակի և քաղաքը երկու բաժնող անուանի և աննման Ռիալդոյ կամուրջի կողմանց սէնսար ըլլալ. որ շատ աւելի շահաբեր էր, և կրնար անով քիչ մի հանգիստ իր ընտանիքը պահել (1)։ Ծերակոյտն պատուիրեց այլ և այլ պաշտօնէից տէրութեան (վաճառականաց գունցերու, Consoli de Mercadanti, Հասարակաց փաստաբանից, Avogadori di Comun, և վաճառեղինաց վերակացուաց, Officiali alla Masettaria), որ քննեն Գէորգայ խնդիրը, ստուգեն և ինչ որ կու վայլէ ընեն։ Այս երեք պաշտօնարանաց գրուածքն չգտուեցաւ Դիւանաց մէջ, ուր այն տարիներուն այսպիսի գրուածք կու պակսին. որով չէինք կրնար

1. Hora mò che mi pensava di guadagnarmi un pezo di pan per sustentar et mi et casa mia, hano fatto Sansarîj Ordinarij; siche il merito et la gratia che mi aveva concesso Sua Serenità, è andato zoso. Però di novo La supplico a farmi un altro merito, a fine che possa sustentar casa mia. Offrendomi sempre servir Sua Serenità in ogni occasione che da S. Serenità sarò ricercato.

տուգիւ ընել, այլ շատ հաւանականութեամբ՝ թէ կատարուած ըլլայ Գէորգայ խնդիրն, ինչպէս գրեթէ ամեն անգամ կատարուած է նոյն առեններն միւս ծանօթ Հայոյն (Սուրեան Անտոնի)։ Բարեբաղդաբար հինգ տարի վերջը վաճառականութեան Հինգ Գրոցն կոչուած պաշտօնեայք, իրենց մէկ պատասխանին մէջ առ Դուքսն կու վկայեն՝ որ շնորհուեր էր Գէորգայ խնդրածն։ Սակայն շատ առեն չանցած՝ Քառասնից մեծ պաշտօնեայք այն տեսակ (Ռուդոլֆի) սէնսարութիւնը դադրեցուցին։ Այս առեն Գէորգ, որ իր ազգայնոց սիրելի էր, թէ՛ անոնց կողմէն և թէ՛ իր՝ նոր աղերսագրով խնդրեց՝ (1582) որ ինքն անուանի Թարգման Հայոց, և անոնց առեւտրի միջնորդութեան շահուն երրորդ մասն ընդունի. ինչպէս որ Թուրքաց առեւտրին համար կ'ընդունէր Միքայէլ Մամբրէ կոչուած Հրեայ Թարգմանն։ Այս խնդրոյս կուհակառակէին ուրիշ միջնորդք, իրենց յայտնի գրկանք ըլլալով. ուստի տէրութիւնն յանձնեց Հինգ Գիտնոց՝ որ քննեն. անոնք երկու կողմէն այլ լսելով, և զերկուքն այլ գոհ ընել ուզելով՝ պատասխանեցին առ Դուքսն (18 օգոստ. 1582), որ իրաւ գրկանք կ'ըլլար առ հասարակ միջնորդաց՝ եթէ Գէորգայ խնդիրն կատարուէր. բայց որովհետեւ շատ արդիւնք

ունէր նա և շատ բարի վկայութիւններ, թէ իբրեւ Թարգման, թէ իբրեւ Կարաւանապետ, և երբեմն իբրեւ ձեռնտու Ներկայացուցչաց տէրութեան (որ է ըսել դեսպանի կամ Նուիրակի), արժանի էր որ այդ միջնորդութիւնն ընէ իբրեւ հասարակ միջնորդ, ինչպէս յիշեալ Մամբրէն այլ կ'ըներ: Հաւանօրէն Ծերակոյտն այլ այսպէս վճռած է (1):

Այս վաստակով աշխատեր է Գէորգ քանի մի տարի այլ, և 1588ին դադրեր է կամ դադրեցուցեր են զինքն այս գործէս. Հարկ եղած է իրեն այլ նորէն դիմելու տէրութեան, որ անոր փոխարէն Թոշակ մի սահմանեն իրեն. Նոյնպէս այլ եղած են սովորական քննութիւնք Հինգ Գիտնոց վաճառականութեան (28 յունիս, 1588), նման վեց տարի առաջ ըսածներնուն, որոյ մէջ յիշեն Կ. Պոլիս գացող Պայլերուն բարի վկայագիրները, անոնց առաջնորդ և Թարգման ըլլալն ի համ-

1. Egli si è adoperato fedelmente in diverse *occasioni importanti* a Costantinopoli in esser Dragomano, et in esser *Capo di Caravan*, et in altre occasioni a servitio de rappresentanti la Serenità V. Per le quali sue buon' operationi fù medesimamente concesso a lui per l'Ecc. Collegio di potersi esercitar in Rialto per Sansero.

բան, իր Թղթատարութիւններն և ուրիշ գործերը. որոց համար վայլէր որ տէրութիւնն նոր շնորհք մի ընէր, որպէս զի կարենայ թէ՛ զինքը և թէ՛ իր ընտանիքն ալ պահել (1)։ Անտարակոյս է որ տէրութիւնն վարձատրեց զԳէորգ, այլ ինչ և որչափ տալը՝ նշանակուած չի գտայ։

Բայց Գէորգ ուրիշ վաստակ կամ գործ մ' այլ ունէր նոյն իսկ միջնորդութիւն ըրած տարիներում. Հայոց Տան վերակացու ըլլալն, յաջորդելով զՍիմոն, որ 1555ին ընտրուած էր և 1577ին վախճանած։ Այս տան գերագոյն պաշտպանք՝ ըստ անոր կտակողին՝ մեծ Թաղական պաշտօնեայք տէրութեան, ժողովեցան (2 մարտի, 1577), և առաւելութեամբ քուէից ընտրեցին զԳէորգ, իբրև յարմարագոյն՝ շտկելու Սիմոնի խառնակ և անկատար թողած գործերը։ Հաւանօրէն մինչև իր մահն կեցեր է Գէորգ ի վերակացութեան Տանն Հայոց, որոյ երբեմն Պահապան կոչուի ի դիւանս (Custos, Custode), երբեմն Տէր

1. Avendo noi veduto diversi Fedi fatte da suoi Ecc. rappresentanti, che sono stati Baili in Costantinopoli, per le quali appare egli esser Capo di Caravane nell' andar ed ritorno di essi Bailj, et esser stato adoperato in Dragomano, et in far capitar lettere, et *altre operationi*, etc.

կամ Պաշտպան (Patronus), երբեմն Առաջնորդ (Prior)։ Մահն երբ եղած է՝ յայտնի չէ, այլ կ'երեւի 1594 և 1595ի միջոց. որովհետեւ առջի տարին մայիսի մէջ կու յիշուի ինքն, իսկ երկրորդ տարին (1595) օգոստոսի 28, Նոր տնպահ կամ տնտես կարգեցին Պաշտօնեայք զՄկրտիչ Պարսկահայն։

Առաջին ինձ ծանօթ յիշատակ Գէորգայ ի Վենետիկ՝ է 1569ին (23 յուլիսի), երբ վկայ և Թարգման եղած է քանի մի ազգայնոց, որք իրենցմէ մէկը գործակալ կարգեցին, պահանջելու ի Մաքսապետաց փոխարէն մի՝ իրենց ապրանքը զուր կասկածանօք պահելնուն համար։ Շատ ուրիշ դատերու կամ վաճառականաց գործողութեանց մէջ այլ կու գտուի իր ստորագրութիւնն՝ իբրեւ վկայ և Թարգման, Նօտարաց գրութեանց մէջ, (լատիներէն Interpres, և Fidem faciens կոչուի), ի միջոցի 1584-9 տարիներու, որչափ ինձ ծանօթ է։

Վերջին և նշանաւոր յիշատակ մ'այլ կըրնայ ըլլալ Գէորգայ, եթէ ինքն է և ոչ ուրիշ նոյնանուն հօր որդի (Գէորգ որդի Յովհաննու), վասն զի այսպէս կու յիշուի առանց ուրիշ նշանի կամ գործոց մեր Գէորգայ (Թարգմանութեան, տնպահութեան, և այլն)։ Յիշատակն այս է, որ 1594 տարւոյն սկիզբը

(10 յանուարի) Գէորգ՝ երկու Միլանցի իրեն գործակալ կ'անուանէ Նոտարի առջեւ, որ երբ երթան ի Միլան, այն քաղքին մէջ Սպանիոյ Թագաւորին գանձապետէն ուզեն և առնուն՝ նոյն Թագաւորէն իրեն համար սահմանուած թոշակը, թէ չհատուցուածը և թէ անկէ վերջը հատուցանելիքը (1)։ Յովհան Օլան կամ Օլոն՝ քարտուղար Սպանիոյ դեսպանին ի Վենետիկ՝ վկայած է ստորագրութեամբ, Գէորգայ ծանօթ անձն ըլլալը և այդ գործակալութիւնը յանձնելն առ երկու Միլանցիս (Պետր. Ֆլոն և Մկրտիչ Ռաիմոնտ) (2)։ Որ և է Գէորգայ կամ Հայու մի համար՝ պատուաւոր յիշատակ մի է այս, և մնայ փափագելի իր արդիւնքը գիտնալ, կամ որ և է ըրած ծառայութիւնն, ըլլայ Սպա-

1. Ad accipiendum a Thesauraria sive a Magistrato Ill. Thesaurario ejusdem... *provisiarem* decursam et decurrendam predicto Georgiq Joannis Armeno concessam et assignatam per Reg. Majest. Chattol. super ipsam Thesaurariam Mediolani.

2. Այս ատեն Գէորգ կու բնակէր ի Բերդ (Castello) կամ Ս. Պետրոս անուանուած մեծ թաղը. երկու տարի վերջը (1571, հոկտ.) յիշուի Գէորգ որդի Յովհաննու բնակած ուրիշ թաղի (Ս. Մարգարիտ) մէջ, և կու յարմարի երկրորդ անգամ Կ. Պոլսէ դարձած ժամանակին։

նիականտէրութեան, թէ ըլլայ Միլան քաղաքի. մեր Գէորգայ այլ և այլ վկայեալ ճարտարութիւնքն հաւանութիւն կ՚ընծայեն՝ որ ինքն ըլլայ այս արդիւնաւորն։ — Թէ իր աղերսից մէջ ըսածէն և թէ պաշտօնէից վկայութենէն իմացուեցաւ իրեն ընտանեաց տէր ըլլալն. սակայն մեզ անծանօթ մնան թէ կինն և թէ զաւակքն, և թէ իր մահուան ժամանակն և տեղին։ Բայց մեր գտած այսչափ յիշատակներն այլ բաւական և շատ են զինքը թէ՛ ճարտար, սրտոտ, կարող մարդ մի ճանչցընելու, և թէ՛ Վենետկոյ Հասարակապետութեան երախտաւոր անձ մի, այնպիսի վտանգաւոր ժամանակ ըրած հաւատարիմ և դժուարին ծառայութեանց համար, որոց չէին համարձակեր բնիկքն Վենետք, որով միանգամայն պարծելի է մեզ ազգայնոց։

Համանուն Գէորգ Ծ. Ցովհաննու՝ մեր ծանօթ Գէորգայ մահուան հաւանական թուականէն (1594) 20 տարի վերջ այլ յիշուի, և շատ հեղ վաճառական կ՚անուանի, բնակութեամբ ի Ս. Մարիամ Խորոտիկ (S. Maria Formosa) թաղի. այլ և այլ անգամ Նօտարաց առջեւ վկայ եղած է իր ազգայնոց դաշնակցութեանց. անգամ մ՚ այլ (1614, մայիս 12) վկայէ Նախիջեւանցի Պետրոսի Ծ. Ցովհաննու համար, թէ ինչուան այն ատեն ամուրի էր։

Թ.

ԳԷՈՐԳ ՈՐԴԻ ԹԷՈԴՈՐԻ ԿԵՍԱՐԱՑԻՈՑ.

Այս երկու Գէորգաց ժամանակակից եր-
րորդ մ' այլ կայ շատ անգամ յիշուած, և
ազգակցաց մէջ նշանաւոր՝ հարըստութեամբ,
կամ երկրատէր ըլլալով. իր վաստակի աղ-
բիւրն այլ եղած է միջնորդութիւնն, օձնաւը
ըլլալն. այլ և լեզուագիտութիւնն, որով շատ
հեղ թարգման եղած է Թուրքաց. բայց թեր-
եւս յաջողութեանն գլխաւոր պատճառն ե-
ղած է իր հայրենիքն կամ հայրն, որ կոչուի
Թէոդոր Կեսարացի, որ մի անգամ սխալ-
մամբ նոտարի գրչին կամ ականջին՝ Իոհէբոր
գրուած է։ Ասոր ի Վենետիկ գալն յայտնի
չէ, որով և Գէորգայ այս քաղքի՞ս թէ ի
Կեսարիա ծնանիլն, (որ աւելի հաւանական
է). մահուան թուականն յայտնի է ԺԷ
դարուն սկիզբները, 96 տարուան նշանա-
կուած, որ իր որդւոց ծննդեան թուականաց
համեմատելով՝ չափազանց կ' երեւի. վասն զի
ըստ մահուան թուականին՝ ինքն ծնած կ'ըլ-
լայ 1512ին, իսկ իր պայազատ որդին (Ստե-
փան) ծնանի իր 75 կամ 76 տարուան ե-

հասան ելան ի Բերա ։ Հաշտութեան պայ֊
մաններն կնքեցան ի 18 փեբր. 1573 ։ Ա֊
ւանց ուշանալու դեսպանն ճամբայ ելաւ (27
փեբր.) դառնալու ի Վենետիկ. անտարա֊
կոյս Գէորգ այլ մէկտեղ, որուն դարձն մեծ
բաղդ ալ եղաւ իրեն. վասն զի՝ ինչպէս իր
պատմածէն կըրնայ գուշակուիլ՝ կրնար կաս֊
կածելի անձ մի համարուիլ Դրան առջեւ. և
երբ այս ետքի ձմեռ (1572) դեսպանին ըն֊
կերներն ձանձրացած ի Պօլիս կենալէն՝ դաշ֊
նադրութեան պայմանաց ուշանալուն պատ֊
ճառաւ, կ՚ուզէին թողուլ դառնալ իրենց
տեղը, մեծ վզրուկն (Մէհէմմէտ) արգիլեց,
սպառնալով երկաթի անուրներ անցընել ա֊
նոնց վիզը և այնպէս դարձընել. իսկ ա֊
նոնց հետ եկող Թարգմանը (որ էր Գէորգ)
ի ցից հանել ([1])։ Իրաւունք ունէր ուրեմն
Գէորգ գրել, որ վտանգաւ կենաց կամ մա֊
հու կ՚ընէր իր այսպիսի ճամբորդութիւնները՝
յօգուտ Հասարակապետութեան, երբ ոչ ոք
կու համարձակէր այնպիսի բան մի յանձն
առնուլ։ իսկ ինքն քանի մի անգամ ըրաւ
այն վտանգալի ճամբորդութիւնը և թղթա֊
տարութիւնը, թուղթերն ալ ուրիշ երկու

1. E avrebbe fatto impalare il Dragomano che fosse venuto con noi.

Հայոց ձեռօք կու հասցընէր առ Պայլն, որ վախէն շատ հեղ և ոչ դուռը կու բանար, այլ պատուհանէն կ՚ընդունէր կամ կու տար տալիքը՝ ապահով ատեն մի։ Այս ըրած ծառայութեանց համար՝ իրաւ Գէորգ Պայլէն և դեսպաններէն բարի վկայագիրներ ընդուներ էր, բայց ոչ և արժանաւոր վարձք. սակայն ինքն հաւատարմութեամբ դարձեալ յանձն առաւ երթալու ի Կ. Պօլիս, Յակոբ Սորանցոյ դեսպանին հետ, երբ սա ընտրուեցաւ (25 յանու. 1575) երթալ շնորհաւորելու Մուրատ Գին թագաւորելը։ Դարձաւ դեսպանն յաջորդ տարին (1576, նոյեմբերի 8ին,) և Ծերակուտին առջեւ ճառօրէն պատմեց իր դեսպանութեան գործը, ըրածը, ըսածը և տեսածը։

Իբրեւ փոխարէն ծառայութեանցն Դուքսն կամ Ծերակոյտն շնորհեց Գէորգայ (1575ին) վաճառականաց միջնորդ (սէնսար) ըլլալ, որ բաւական շահաբեր գործ էր. բայց նա խափանուեցաւ գործողութենէն, նախ՝ Սորանցոյ դեսպանին հետ ի Պօլիս երթալովը, վերջն ի դարձին (1576) Վենետկոյ մէջ պատահած մեծ ժանտախտին համար, որ ամեն առուտուր դադրեցուցեր էր. բայց երբ քիչ մի թեթեւցաւ մարդամահն՝ Գէորգ աղերսագրով խնդրեց Ծերակուտէն (24 մարտ,

քան զ՚ 1577։ Առաջին յիշատակն է՝ Ocha-tau Թերեւս Ցոմնաթան անուամբ ազգայնոյ մի գործակալ ըլլալն (3 հոկտ. 1571), անոր 289 դուկատ առնելիքը պահանջելու. Տոլֆինոյ կոչուած դրամատեղանէն (banco). այս բա-նիս վկայ եղած է մեր Նախածանօթ Գէորգն Ցովհաննիսեան։ – Երեք տարի վերջը (1574, մարտ 3) Կուրճաբեցի Սիմոնի հետ՝ որ նոյնպէս ի Հայոց տան բնակէր, կու վկայէ Շաւալաթ անուամբ Ջուղայեցւոյ համար, որ ութ ամիս առաջ եկած էր. ինչպէս որ գրուած է ա-նունն ծովային մաքսատան մէջ. ուրիշ (Հա-լէպցի) Շաւալաթի որդի մ՚ այլ (Աղէքսանդր) այս վկայից վկայ կ՚ըլլայ։ Իբրեւ Թարգ-ման Թուրք (Թերեւս և պարսիկ լեզուի) յի-շուի (1575, մարտի 18) ուրիշ Ջուղայեցւոյ (Բաղդոյ օ. Մարգարէի) խնդրոյ մէջ։ Երկու տարի վերջը (1577, մայիս 14) Պալլի Ահ-մէտ անուամբ Ամասիացի Թուրքի մի փոխ կու տայ 120 դուկատ, և գրաւական կ՚առ-նու անկէ երեք ծրար երկու տեսակ մետաք-սի, որ դեռ ի մաքսատան էր, իր քով պա-հելու պայմանաւ։ Ուրիշ Ահմէտ մ՚ այլ (Պէկ-պազարցի Հաճի Հիւսէինի որդի) 1589 տար-ւոյն սկիզբը (2 յանուարի) մահուան վտան-գի մէջ ըլլալով, նոտարի հետ կու կանչէ զԳէորգ և զՄարկոս որդի Ցակովբայ, Թարգ-

մաննելու իր ընծայքը, որ էր իր ստացուածոց, դրամոց և լաթեղինաց ժառանգ կարգել իր հօրեղբօրորդին (Յուսուֆ). երեք հայրենակից Պէկպազարցի Թուրքք այլ վկայ կ'ըլլան կտակին։

Շատ տարիներ այս Թուականէս ետքը՝ Գէորգայ զաւակաց ծննդեան յիշատակէն զատ՝ ուրիշ բան չեմ գտած իր նկատմամբ. այլ կ'երեւի թէ այն միջոցին (իբր 13 տարի) բաւական յաջողած ըլլայ իր միջնորդութեան արուեստով. վասն զի անկէ ետեւ գետիններ կամ արտեր գնելու զբաղած կու տեսնուի. և նախ 1592ին վերջերը (դեկտ. 27) Վենետկոյ սահմանէն շատ հեռու Պերկամոյ գաւառին մէջ, Պրեմպանա կամ Պրեմպոյ վիճակին Պիանգոյ կամ Պիանգիվալլէ գեղին, (որ հիմայ կոչուի S. Giovanni Bianco) Գաբիդելլի մասին մէջ 12 արտաչափ (campo) մշակուած գետին կու գնէ՝ 600 դուկատի, Ալգայինոյ Սալվատոր անուամբ մէկէ մի, և նորէն անոր վարձու կու տայ գնածը, պայմանաւ վեց ամսէ վեց ամիս շահն կամ վարձքը առնուլ 5 %, այսինքն 30 դուկատ տարեկան։ Բայց գրեթէ տարի մի վերջը (11 հոկտ. 1593) առուտուրը կու փոխէ. գետինը կու դարձընէ իր հին տիրոջը, եւ կ'առնու տուած 600 դուկատը։ Ցայտ է որ անոր տեղ

աւելի մօտ և շահաբեր երկիր մի գնել կ'ու-
զէր, միանգամայն շատ աւելի ընդարձակ,
և արդէն տեսեր քններ որոշեր էր. վասն
զի քիչ օր վերջը (26 հոկտ.) կու սկսի այս
նոր առուտուրը, բուն Վենետկոյ գաւառին
Նօալէ վիճակին Սալցանոյ գիւղի Վիլլադիկա
կոչուած մասին մէջ(1)։ Այս գետինն 38 ար-
տաչափ էր, կէսն Մարգոյ Տոլչէ անուամբ
մէկուն, որ դաշնագրեցաւ վաճառել ամէն
մէկ արտը 129 դուկատի, միւս կէսն ալ Լու-
կրեցիա Կորդեզի (Lucrezia Cortesi) ա-
նուամբ ազնուական տիկնոջ մի, որ գրեթէ-
նոյն գնով կու տայ իր մասը. բովանդակ
գինն կամ ծախքն կ'ըլլայ 5160 դուկատ. որոյ
համար նախ 1000 դուկատ տուաւ Գէորգ,
Մնացածն այլ քիչ քիչ յետոյ վճարեց (2)։ Այս
գետնոյն մօտ նոյն Սալցանոյ գիւղի մասն
համարուած Ռովիեկոյ տեղւոյ մէջ այլ $1\frac{1}{2}$
կամ երկու արտաչափ տեղ գնելով՝ բովան-
դակն 40 արտավար հաշուեցաւ. զոր թէ-
պէտ իբր 10 տարի վերջը (1602, յուլ. 8)

1. Villa Villatica sotto la piove di Salzano, podesteria di Noale, territorio Trevisano. այսպէս գրուի ի նոտարաց։

2. Ինչպէս կու նշանակուի յաջորդ տարին (1594, յանուարի 27ին), 500 դուկատ վճարելն առ Լուկրեցիա, մարտի 10ին 200 դուկատ, և այլն։

Գէորգ 2000 դուկատի վաճառեց Ալվիզէ Կրիմանեայ ազնուականի, ազգականի Նոյնացեղ դքսի ժամանակին, որոյ Մարիամ աղջկան օժտէն առնուեցաւ գինն և գրաւի դրուեցաւ ի դրամանոցն (zecca)։ Առաջուան գնածին նման՝ ինքն (Գէորգ) նորէն վարձեց իր ծախածը 120 դուկատի վարձքով. սակայն յետոյ դարձեալ իր և իր որդւոց ձեռքը մնաց երկիրն, որ և այնպէս յիշուի 40 և աւելի տարի ետքն այլ. Նա և անոր վրայ արտավար մի աւելցընելն, զոր յամի 1597 (յանու. 24) կու գնէ նոյն Վիլլադիկայի մէջ իր մէկ փեսային ձեռքով, 131 դուկատի, Պրեցցադոյ (Prezzato) Մկրտիչ անուանեալ տեղացիէ մի։

Մինչև այս ժամանակներս Գէորգ միջնորդութեան գործն այլ չէր թողած, ընկերակցութեամբ ուրիշ նշանաւոր միջնորդի և վաճառականի մի, որ էր Մաւրիչօ Մաւրօր որդի Ցանեթթոյ. հիմայ՝ արդէն տարիքն առած ըլլալով՝ ուզեց ետ քաշուիլ ի գործոց։ Երկու ընկերակիցք և շահակիցքն ներկայացան նօտարի (ի 28 մայիսի, 1596), յայտնեցին և վաւերացուցին իրենց բաժնուիլը, ամեն հաշիւ մաքրած, և իրարմէ բնաւ առնելիք տալիք չունենալով, որպէս զի իրենց ժառանգք այլ չկարենան մէկմէկէ բան մի պահանջել։ Ասկէ

վերջը Գէորգ 12 տարի ալ ապրած է համ-
գըստեամբ, իր գնած 40 արտավար երկրին
բերքը կամ վարձքը վայելելով, իր զաւակաց
և Թոռանց խնամքով և սիրով։ 1607ին (օ-
գոստ. 8) կու կանչէ իր տունը (որ այն
ատեն Ս. Փելիքս Թաղին մէջ էր), Տրեվի-
զան, Zuandrea կամ Giov. Trevisan Նոտա-
րը, և գրել կու տայ համառօտ կտակը. Թէ
և դեռ մտօք և մարմնով առողջ եմ, կ՚ըսէ,
բայց ծերացեր, անոր համար կ՚ուզեմ գոր-
ծերս կարգաւորեալ թողուլ. և յետ յանձնելոյ
զհոգին առ Աստուած և առ Ս. Աստուա-
ծածին, առանց մի առ մի յիշելոյ ստա-
ցուածքը՝ զամենքն այլ կու թողու հաւասար
իր երկու որդւոց, Ստեփանէ և Սիմոնէ. իսկ
իր հինգ դստերաց՝ բան մ՚այլ չեմ թողուր,
կ՚ըսէ, որովհետեւ զանոնք կարգեցի և ա-
մենուն ալ տուի ինչ որ պատշաճ համարե-
ցայ, իսկ բարերարութեան տեղեաց համար՝
ինչ որ պատշաճ համարին որդիքս՝ թող
տան իրենք։

Դստերաց տուածէն կու յիշուի միայն Զա-
պելլի կամ Եղիսաբեթի տուածը, որ էր 800
դուկատ, զոր անոր այրիկն (Յուլիան Պիոն-
տոյ Ֆիորենդին կամ Ֆիորենցացի), ընդե-
ղինաց և ալեր ամբարապետաց քով շահու
դրեր էր. և հիմայ (թերեւս կասկածելով

հօրը մահուանէն ետեւ վտանգուելու) Ջապել աղաչեց զհայրը, և սա յանձն առաւ Ներկայանալ Նօտարի, իր կտակն ընելէն ամիս մի վերջը (25 մարտ, 1607), և այդ գումարը (800 դուկատ) դարձընել տալու իր Սալցանոյ գիւղի երկիրներէն տասն արտավարի վրայ, տարին 48 դուկատ չահ տալով Ջապելլի. և այս բանիս հոգը յանձնեց իր Սիմոն որդւոյն ։ Շատ տարիներ վերջը (1635, մարտ 21), միւս որդին Ստեփան այս գումարը կամ օժիտը՝ ամբողջ դարձուց իր քրոջը՝ Ջապելլին, որ այն ատեն այրի էր մնացեր, և երկուքն այլ մէկմէկու անդորրագիր տուին ։

Դստերը օժիտը կամ ժառանգութիւնը ապահովցընելն՝ Գէորգայ վերջին յիշուած գործն է. անոր վրայ տարի մի և ամիս մի այլ ապրեր է, և ի 20 ապրիլի 1608ին, վախճաներ է, ըստ վերոյգրածիս՝ 96 տարուան, ջերմով և վէրքով մի հիւանդացեալ, Ս. Փելիքս եկեղեցւոյ Թաղին մէջ, ուր և թաղուած է հաւանօրէն ։

Գէորգայ դստերաց առջինեկին՝ Ջապելի՝ ամուսինն էր Յուլեան Պինտոյ. Չեչիլիայի՝ Յովհան Ֆիլիպպոսին. Գիարայ՝ Մանուէլ մականուանեալ Կ. Պոլսեցի. իսկ միւս երկուց, անանուանն և Պաւլայ Դոմինիկայ, ամուսնացմին կոչուի Յովհ-Անտոն Ալէաննի (Aleanni

Zuan Antonio), միւսոյն Ստեֆան Կածարոյ (Gazaro) գրուած, որ Թերեւս Ղազար Հայ ըլլայ. բայց ասոնց որն որուն ընկեր էր՝ չեմ գտած ։

Յիշուեցաւ ի սկզբան Գէորգի մէկ եղբայրն՝ Յօվսէֆ. սա իրմէ քան տարի վերջը (1627) վախճաներ է յԱնգոնա. յաջորդ տարին (1628, յան. 17) Գէօրգ Գօէլլէօյ սենսարն և չորս ազգային վաճառականք՝ նոտարի առջեւ երդմամբ կու վկայեն, որ Յովսեփայ գործակալն և խաչեղբայրն (compare) Վենթուրա Ուղերլու (Ventura Ugerlu գըրուած), ըսեր է, թէ Յովսէփ պատուիրած է որ իր ստացուածքը Անգոնայի Հայոց տան վերակացու՝ Բարդոյէ քոշէ է (Bardo Çester, Թերեւս Կողովագործ), պէտք է առնուլ և տալ Զաքարիայի որդի Մարկոս սարկաւագին, որ իր ազգականն է, և իր Թաղման ծախքը հոգացեր էր ։

Գալով հիմայ Գէորգայ որդւոց, Սիմոնէ յիշատակ չեմ գտած հօրը մահուանէն վերջը. իսկ Ստեփան շատ հեղ յիշուի, և գրեթէ միշտ իր հօրմէն ժառանգած երկիրներուն համար, ամբողջ 40 արտաշափին. ուակից կ՚երեւի որ Սիմոն շուտ վախճանած ըլլայ, 1620էն առաջ. վասն զի այս Թուականէս կու սկսի յիշուիլ Ստեփանի գետին-

ները ծախելն կամ վարձելն. Նախ (սեպտեմբ. 26ին) իր հօրը՝ զատ տեղ մի (Վերին Ռովիեկոյ կամ Sabrosi) գնած արտաչափ գետինը կու ծախէ 150 դուկատի (Աղեքսանդր Պոծայ վենետկեցի վաճառականի մի). երկրորդ տարին (15 յանու. 1621), կու դաշնադրի նոյն Աղեքսանդրի ծախել մէկ ու կէս արտաչափ գետին այլ ի Վիլլատիկայ, արտաչափն 130 դուկատի, բայց Աղեքսանդր բաւական ապահովուած չհամարելով դաշինքը կ՚ աւրեն Նոտարի առջեւ։

Ստեփանի Ջեչիլիա Լուչինա քոյրն կ՚ապրէր երկանը հետ Վենետկոյ Բորդոյ Կրուարոյ վիճակին Տիզանա (Tisana) գիւղի Ս. Միքայէլ (S. Michiel del Quarto) ըսուած կողմը, ուր տուն և տեղ ունէր, բայց այրիկն (Ֆիլիպպին Յովհան) ծախեր էր զանոնք տեղւոյն քահանային, և գինն աւանդեր էր Տիզանայի դիւանատան. 1626ին սկիզբը (21 յանու.) Ստեփան իր քրոջ խնդրելովը՝ գործակալ մի դրաւ (Մարտին Ալպերդինի) որ այն գումարէն 188 դուկատ հանէ, որպէս զի Ջեչիլիա նորէն իր տունը և տեղը գնէ. և անշուշտ այնպէս եղած է։ Վերը յիշեցինք Ստեփանի՝ միւս քրոջ· Ջապելի) այլ ըրած տիրութիւնը կամ օգնութիւնը. այն առթին՝ 800 դուկատը ճարելու համար 10

արտաչափ գետին ծախեր էր (21 մարտի, 1635)։ Նիկոլ. Պալտոյի (Nicolo q. Pompeo Baldo), այս պայմանաւ որ ինքն իր ծախածին վարձուոր ըլլայ 5 1/2 առ հարիւր չափ վճարելով, և եթէ հինգ տարուան մէջ վճարէ՝ նորէն երկիրն իրեն դառնայ. և այնպէս այլ կ՚ընէ ու կու տիրանայ իր տեղւոյն ։ — Նախընթաց տարին (1634) վախճանած է Ստեփանի կինն Պաւլա Պաւլինի, որուն հետ պսակուած էր 1613ին. սա օժիտ բերած էր 2000 դուկատ, 500 դուկատի ալ հագուստ, և այլն. որ չափաւոր հարըստութեան նշան է, այն ատենուան ստակի արժէքին համեմատ. և որովհետև անկտակ մեռաւ, ըստ օրինաց Վենետկոյ՝ ընչից երրորդ մասն կ՚ինկնար էրկանը, մնացեալն՝ որդւոցը։ Ստեփան երկու զաւակ ունէր, մանչ մի և աղջիկ մի. զսա՝ որ իր մօր անուամբ Ռուֆինա կոչեր էր, արդէն կարգէր և օրինաւոր օժիտը տուեր էր. ուստի իր կնկան 2500 օժտէն առաւ իրեն ընկած երրորդ մասն 833 դուկատը. իսկ իր (հօրն անուամբ) Գէորգ որդւոյն՝ մնաց երկու բաժինն, այսինքն 1666 դուկատ. այս գումարին տեղ հայրն տուաւ Գէորգայ 100 դուկատի ինչք, մնացեալ մեծ գումարին համար այլ Սալցանոյ գեղին երկրէն տուն մի և 15 արտաչափ, որ կտորն որ ուզէ. այս բանս

նօտարի առջեւ Տիրամօր եկեղեցւոյն (S. Maria Mater Domini) աւագերիցուն տանը մէջ գրուեցաւ, և Գէորգ իր հօրը անգորրագիր տուաւ, (19 մայիս, 1635)։ — Նոյն օր նոյն տան մէջ Գէորգ իբրեւ արդէն չափահաս խնդրեց որ ինքնագլուխ ըլլայ՝ հայրական իշխանութենէն ազատուած. ըսել է թէ 20 տարեկանի մօտ էր. հաւանեցաւ հայրն, և նօտարական գրով հաստատել տուաւ, «և ի նշան ազատագրութեան, կ՚ըսէ նօտարն, իր Աստուծմէ խնդրած հայրական օրհնութիւնը տուաւ որդւոյն, և երկուքն այլ փոփոխակի խոստացան և պարտաւորեցան հաստատ պահել այս դաշինքը»։

Գէորգ Գէորգեան արդեօք իր մօր օժտէն ժառանգած գետինը զատե՞ց ու առանձին բանեցուց, եթէ նորէն հօրը դարձուց՝ անոր գինը առնըլով. — յետինս հաւանական կ՚երեւի. որովհետեւ իր ազատագրութենէն չորս տարի վերջը (1639, փեբր. 22) հայրն Վիլլատիկայի մէջ ունեցած ամբողջ 40 արտաչափը վարձու տուաւ Յուլ. Պորտոլուծծոյ (Giuliano Portoluzzo) Սալցանացի մէկու մի, իրեք տարուան համար. այսպիսի դաշամբ, որ սա տակի տեղ տարուէ տարի տայ իրեն 55 քոռ (staro) լաւ, մաքուր, չոր ցորեն, 45 տակառ զուտ գինի (vin collado mastelli 45

a mosto), տեսակ տեսակ փայտեղէն կէս կէս չափ, քառ մի կոլեակ, քառ մի կարմիր ա-ւեղջ հումտ, և իբրեւ ընծայ՝ Ամենայն Սրբոց տօնին (Նոյեմբ. 1) զոյգ մի սագ. Ծննդեան տօնին՝ 3 զոյգ որձատ, խոզ մի 100 լտրանոց. Բարեկենդանին՝ 3 զոյգ հաւ. Զատկին՝ 200 հաւկիթ. Ս. Պետրոսի տօնին՝ 3 զոյգ վառեակ. և զայս ամենն ալ վարձուորն պարտական էր բերելու ինչուան ի Մեստրէ, որ Վենետկոյ ցամաքին մօտիկ և գլխաւոր նաւակայ աւան մ'է. ինչպէս որ կ'ընէր և կու վճարէր առջի վարձուորն։ Ընդեղինաց և գինւոյ չափերն Տրեվիս քաղաքին չափերովն են, որոյ գաւառին սահմանուած էին վարձուալ արտերն։

Այս յիշատակէս վերջը չգտնելով ուրիշ բան Գէորգայ որդի և Գէորգայ հայր Ստեփանոսին, հարկ է բարով վայլէ ըսենք իր վարձուորին ընծայքը, և թողումք որ ժամանակն յայտնէ իր վախճանը և այն գետիններուն ժառանգները։ — Որդւոյն Գէորգայ այլ մասնաւոր յիշատակ մի ծանօթ չէ. բայց եթէ 1650ին (օգոստ. 19) իբրեւ 50 ազգային վաճառականաց հետ (որոց ամենուն անուանքն այլ գրուած են) միաբանելով կու խնդրէ, որ այն. ատեն ի Վենետիկ գտուող նշանաւոր (և շատ այլ նշանաւոր) Թովմաս Վար-

դաղեցն որ, երբեմն և պատրիարք (1) իրենց պաշտպան մի ընտրէ զիրենք խարող- ներէն. յետոյ ոմանք զնոյն ինքն կ'ընտրեն պաշտպան՝ իրենց պարտականաց հետ՝ դա- տաստանին համար։ — Թուի թէ նոյն ինքն Գէորգ է (Giorgio Punes գրուած, իբր Փա- նոս, Ստեփան), որ 15 տարի վերջ այլ (1665, հոկտ. 29) 30իւ չափ ազգայնոց հետ երես- փոխան կու կարգեն զՍուլխան որդի Ցա- կովբայ, որ Քառասնից դատարանին մէջ բո- ղոքէ Կիպրոսի մաքսառուաց դէմ, զիրենք նեղելնուն համար։ — Այլ աւելի շատ տա- րիներէ վերջը (1689, յունիս 9) վերջին ան- գամ (իմ ծանօթութեամբս) կ'երեւի Գէորգ՝ իբրեւ կնքահայր Ցովհաննէս Ձէլոֆ կոչուած ազգայնոյ մի որդւոյն մկրտութեան, զոր Գա- լուստ կամ իտալօրէն Վենդուրա կ'անուա- նեն. այն ատեն Գէորգ կու բնակէր ի Ս. Ցուլիան թաղի և թերեւս ի նոյն իսկ ի Հայոց տան։ — Ասով կու վերջանայ այս Կեսարացի Թէոդորեան տոհմի Գէորգեանց՝ մեր գիտցած 120 տարուան յիշատակն՝ ի Վենետիկ։

Եւ որովհետեւ զատոնք յիշելնուս գլխաւոր առիթն էր իրենց երկրատէր ըլլալն, հա-

1. Տես Զամչեան Պատմ. Հայոց, Գ. 665-671։

մառօտիւ յիշենք հօս քանի մի ուրիշ ժամանակակից ազգային երկրատէր այլ, Վենետկոյ ցամաքին այլեւայլ կողմերում։ Մէկն է մեր Հայոց Տնպահից կարգին յիշեալ Ղուր Պորդենոնեայն. որ յամի 1614 (մայիս 6) իրեն գործակալ կարգէ Պատուայի սահմանին մէջ եղած անուանի Պրալիա (Praglia) Բենեդիկտեանց վանքի մեծաւորը, որպէս զի Ֆրիուլի գեղին մէջ իր ունեցած 16 արտաչափ գետնին վարձքը առնու ի վարձուորէն։ — Մէկ այլն է Մելքոն Ո. Յովհաննեան, որ 1617ին (սեպտ. 18) կտակը գրել տալով, կու յիշէ Տրեվիզի Ս. Վլաս (S. Biagio) գեղին մէջ ունեցած գետինը, զոր կու թողու իր Լուկրետիայ կնոջ, մինչեւ որ գայ Կորտողեա՝ իր եղբօր կամ քրոջ որդին. իսկ ինքն քանի մի տարի վերջը մեռած է (13 փեբր. 1625)։

ԺԷ դարու կիսուն Յովսէփ Գրիգորի որդի մէկ մի՝ նախ արտաչափ գետին մի գնած է ի Մերլոյ, Պորտոկրուարոյ վիճակին մէջ, որ վերը յիշուեցաւ, 1649ին (հոկտ. 28). յետոյ (1651, յուլիս 1) արտաչափ մի և քառորդ մ'այլ՝ վերոյիշեալ Մեստրէի մօտ տեղ մի. վերջը ուրիշ գետին եւս. տասն տարի ետեւ՝ կու ծախէ 10 արտաչափ, այլեւայլ գնով։ — Ամենցմէ վերջը ծանօթ է Յովսէփ Ո. Յովհաննեան. որու զաքանչն և անոր եղբայրն՝ օժտի հա-

մար խոստանալով 1000 դուկատ, կիսուն տեղ կու տան (1673, Նոյ. 26) ընչեղէն, կիսուն տեղ այլ 6 արտաչափ, Պատուայի (Campo S. Piero, Ս. Պետրոսի արտ) վիճակին Պօր-տօլէնկոյ կոչուած մասին մէջ. ինքն այլ ընդունելութեան գիր տուած է (1675, դեկտ. 22):

Ասոնցմէ ետքը նորագոյն ժամանակաց մէջ՝ երբ բազմացան Հայք ի Վենետիկ և տնուորեցան, յայտ է որ կարողութիւն ունեցողք՝ ցամաք երկրի վրայ այլ տուներ և գետիններ ստացեր են:

Ժ.

ՅԱՆՑԱՒՈՐ ՀԱՅՔ

Թերևս բիւրաւոր ազգայինք եկեր գացեր են ի Վենետիկ և հազարաւորք ալ բնակեր, ԺԳ դարէ սկսեալ մինչև ի մեր դար, և ընդհանրապէս հաճոյ եղած են Վենետաց, և ինչպէս հիմայ կ՚ըսուի՝ համակրելիք. միով բանիւ, լաւ անուն թողած են. և եթէ ամենքն Անտոնի և Գէորգայ նման հանճար չեն ունեցեր, այլ դեռ շատերն այլ անոնց պէս յատուկ իրենց ազգային անուամբ կոչուեր են. և երբ իրենց հասարակութեան վրայօք խնդիր եղած է տէրութեան առջև, միշտ գովուած և շնորհաց արժանի վկայուած են։ Այսքան երկար դարուց և իրենց անընդհատ յաջորդութեան մէջ՝ ի հարկէ բարոյապէս անհնար էր գայթակղութեան չպատահել, կամ պարսաւելի գործ և անձն այլ չերևնալ. սակայն ժամանակին և բազմութեան համեմատ՝ քիչ հանդիպած են. և բարեբաղդաբար այս բանիս նկատմամբ Դիւանք՝ որ ամէն այնպիսի դէպք այլ կու նշանակեն, քիչ բան ունին ազգայնոցս համար։ Երբ Դիւանք

կ՚ըսեմք՝ պէտք է յիշել Վենետկոյ տէրութեան ահաւոր ատեաններն և պաշտօնեայքն, որ բարոյականութեան վրայ խստութեամբ կու հսկէին և մանր քննութիւններ կ՚ընէին, նա և երբեմն տանջանօք և նեղ ու մութ բանտերով, երբեմն ևս քաղքին և տէրութեան սահմաններէն դուրս վռնտելով զյանցաւորս: — Իբրև ի վկայութիւն բոլոր այս բաժններուս, և ի հաւաստիս ճշմարտութեան և ոչ պարզապէս հետաքրքրութեան՝ յիշեմք ի յեզանակիս դիպուածներն այլ:

Ա. ԺԶ դարու սկիզբներում (1508–1513 միջոց) Հայոց տան մէջ յիշուի համառօտիւ՝ վատահամբաւ կին մի, համանուն այնպիսի համբաւով ի հնուց հռչակեալոյն, Հեղինէ, թէ և չըսուիր հայ, բայց ի բնակութենէն կարծուի. տան վերակացուն կամ գլխաւոր բնակիչն Անտոնը՝ յատկապէս Հայ կոչուած, դիմելով յատեանս, Նոտարաց առջև առած իրեք հաւատարմաց վկայութեամբ, ոչ միայն զվատուհին՝ այլ և անոր ըզգակը կարասիքը՝ տունէն դուրս կու ձգէ. և այս ամեն գործոց, Նոտարաց և վկայից և դուրս ձգուածներուն համար եղած ծախքն կու վճարուի Հայոց տան եկամուտէն (1):

1. Pro ejicienda res et bona Elenæ existentis in Domo computatis expensis Notariarum,

Բ. Այս դիպուածէս 60 տարի վերջը, 1571 ամին և մինչ ի 1587, կու յիշուի այլեւայլ տեղ և ատեն՝ Յակոբ Մերտէնցի Հայ վաճառական մի, որ թէ և (Յովհաննէս) քահանայի որդի է եղեր, բայց փոխանակ իր հօր տուած օրհնութեանց և խաղաղութեանց՝ անկարգ և անզուսպ բերնով անվայել և հայհոյական խօսքեր հաներ է, ինչուան այնպիսի գերագոյն անձի մի դէմ՝ որ առաջին անձն է յետ Աստուծոյ, յերկինս և յերկրի. ուսկից գայթակղելով՝ զինքը բնակութեան ընդունող տանտէրն ի Մուրան կղզին՝ քաղքին քով, ուր ուլունք շինելու փուռեր, գործարաններ կան, և տանտէրն այլ նոյն արուեստն ունէր, իմացուց պատուաւոր մարդու մի, նա այլ թէ Պատրիարքին և Պապի Նուիրակին, և թէ հաւատաքննութեան վերակացուին, նոյնպէս նա և Հայհոյութեանց համար սահմանուած մասնաւոր պաշտօնէից: Ասոնք պատուիրեցին յիշեալ եկեղեցականաց՝ քննել նախ Յակոբայ ամբաստանողը կամ տանտէրը, յետոյ զամբաստանեալը: Քննութիւնն և դատն ինչպէս եղած և աւարտած է, չեմ գտած. բայց դժբաղդաբար Յակոբայ մեղա-

pro examinatione Testium trium super fama et vita ipsius Elenæ.

պարտ ըլլալն կու ստուգուի յետագայ ամբաստանութեամբք և վճռով. հաւանօրէն Մուրանցի տանտէրն իր վարձուորը կու հանէ տունէն։ Նոյնպէս հաւանական է որ նոյն Յակոբն է (այս տեղ հօր անունն կամ մականունն չի յիշուիր) (1), որ իր նման անկարգ և անսանձ բերան Աղէքսանդրը անուամբ ազգայնոյ մի հետ բնակելով ի Հայոց տան, ոչ միայն զտընեցիս այլ և Թաղականներն անհանգիստ կ'ընէին և գայթակղեցնէին. տընպահն Սէթն, յետ երկար համբերութեան՝ բողոքեց առ Հոգաբարձուս Ս. Մարկոսի, որք պաշտպան էին Հայոց տան, վկայութեամբ քանի մի բնակչաց նոյն Թաղին (Ս. Յուլիանու), յամսեան մարտի 1573։ Հոգաբարձուք մէկ մէկ կանչեցին այս բանիս վկայողները, որոց առաջինն էր Ս. Յուլիան եկեղեցւոյ լուսարարն կիսասարկաւագ (ի մայիսի 2), և կարդացին այդ երկուքին վրայ գրուած ամբաստանութիւնները. սա ոչ միայն հաստատեց զայնս երդմամբ, այլ և անոնցմէ աւելի շատ բան կայ, ըսաւ. այսպէս ուրիշ վկայներն այլ քննուեցան, որք աւելի կու մեղադրէին զԱղեքսանդր։ Թէ և Հոգաբար-

1. Քանի մի տարի առաջ (1568) յիշուի ուրիշ Յակոբ Մէրտինցի մ'այլ, որդի Աբրեհիմայ։

ձուաց վճիռն չեմ գտած, բայց անտարակոյս է իրենց արդար և խիստ դատաստանն, գոնէ ի Հայոց տունէն դուրս հանելն զերկուքն այլ։

Նոյն օրեր և նոյն տարին (ապրիլ 22, հոկտ. 7) Յակոբ ներկայացած է նոտարաց, բայց ի՞նչ խնդրոյ համար՝ յայտնի չէ։ Վստահ այն է, որ երկու տարի վերջը (1575, օգոստ. 22) Յակոբ նորէն կանչուած է յատեան Պաշտօնէից քննութեան հայհոյութեանց, (Esecutori alla Bestemmia), որք քննելով իր դէմ եղած հայհոյութեան առաջին ամբաստանութիւնը, նոյնպէս իրեն ալ երկու անգամ տուած պաշտպանողական գրուածքները, թէ և բոլորովին չդատապարտեցին զնա, բայց յանդիմանութեամբ պատուիրեցին, որ ինչուան տասն տարի չմտնէ ի տուն Հայոց. եթէ յանդգնի մտնել՝ ի Վենետկոյ և ի սահմանէն վտարուի հինգ տարի. և եթէ այս արգելմանս այլ հակառակ գործէ՝ բռնուի. բռնողին 100 փոքր լիրայ տրուի վարձք՝ անոր ստացուածներէն. իսկ ինքն վեց ամիս այս պաշտօնարանին բանտի մէջ մնայ, անկէ ետեւ այլ՝ մինչեւ որ վճարէ զինքը բռնողին վարձը. յետոյ նորէն աքսորուի։ — Զօրութեամբ վճռոյս յայտ է, որ Յակոբ հեռացած է ի Հայոց տունէն։ 1583–4ին յիշուի բնա-

կած ի Ս. Մարիամ Խորոտիկ (S. Maria Formosa) թաղի, իբրեւ պարտատէր (21 դուկատի) Անկիւրացի Թուրքի մի, որ քրիստոնէութիւն ընդունելով մկրտուեր եւ Թովմաս կոչուեր էր, բայց քիչ օրէն փախչելով բռնուեր եւ բանտուեր էր, եւ անկէ կու խընդրէր (6 հոկտ.) որ ի Դրամատեղանի (banca) դրած ստակն հանուի, վճարուի պարտքն առ Յակովբ, աւելցածն այլ պահուի։

Նոյն տարին (1584, մարտ 5), Յակոբ ուրիշներու հետ կու վկայէ Դոմինիկոս Ադանա կոչուած Հայու մի արդարութեան, զոր Մեսսենացիք ծովու վրայ բռնելով՝ տանջեր էին իբրեւ այլազգի, եւ նա մահուանէ ազատելու համար՝ այնպէս եմ ըսեր էր. իսկ հիմայ Հայք ի Վենետիկ վկայեցին, որ ծանօթ եւ բարի քրիստոնեայ էր։ Դարձեալ նոյն տարին (14 ապրիլ) Յակովբ երկու Իտալացւոց կու յանձնէ, որ իր մէկ առնելիք ստակը յԱնգոնա քաղաքի, պահանջեն անոնցմէ՝ որոց քով գտուէր, ազգային սափրիչի մի ձեռօք յանձնուած։ Քանի մ՚ օր վերջը (29 ապրիլ), իր ուրիշ առնելիքի մի համար (66 դուկատ) ուլունք շինողէ մի, իրաւարար կու գնէ մէկը՝ որ ինչուան իրեք ամիս վճարել տայ, եթէ ոչ՝ ինքն կրցածը պիտի առնու պարտականէն։ Իսկ իր որ եւ է ուրիշ առնելիքները պա-

հանջելու համար՝ գործակալ կու կարգէ զՄինասին Պարսկահայ՝ Սիմոնի յաջորդ ընդ- պանը (յուլ. 7)։ – Երկու տարի վերջը (1586, սեպ. 29) դարձեալ գտուի Յակոբ առաջի Նօ- տարի, ուր Բաղիշեցւոյ մի հետ (Գաբրիէլ որդի Կիրակոսի) երաշխաւոր կ'ըլլայ Աղամնէ որդի Գէորգեայ պարտուցը (100 դուկատ առ Յովհ. որդի Ճանիբէկի), և կու վճարէ 60 դուկ., Գա- բրիէլ այլ 40. և այս երկուքն այլ մէկմէկու հետ կու դաշնադրին՝ այս տուածնին ինչ կեր- պով իրարմէ առնելու, և այլն։ — Յաջորդ տարին (1587, մարտ 10), Նօտարի առջեւ Յակովբ Թարգման կ'ըլլայ Յովհաննէս Մինէ- ճան Բաղիշեցւոյ, որ կու վկայէր, թէ Յոնք ի Տուրացցոյ՝ Նաւուն մէջէն գողցան Հայոց ապրանքը և փախան։

Յակովբայ Մերտինցոյ վերջի յիշատակն ի Վենետիկ՝ է իր կտակն համառօտ, զոր գրել տուեր է (իտալերէն) ի 21 ապրիլի 1587 տարւոյ (Մարկ–Անտոն Ֆիկոլինոյ Նօտարի). որով իրեն մէկ հատիկ ժառանգ և կտակա- կատար իր ամէն ստացուածոց և պահանջից կու հաստատէ՝ իր կինը Կատարինէ անուամբ, դուստր Անդրէի Դոկուլայ (Docula), Ուտինէ քաղաքին Արպա գեղէն, որ 350 դուկատի չափ օժիտ բերեր էր, Յակոբ այլ 50 դու- կատ վրան աւելցուցեր էր Նօտարի առջեւ

(ի 14 յուլ. 1579)։ Իր հայրենիքէն ելած-
ատեն՝ հօն թողեր է եղեր առաջին կնոջմէն՝
աղջիկ մի. կու պատուիրէ, որ ի նշան սի-
րոյն՝ ղըրկէ անոր 5 դուկատ։ Նօտարն, ըստ
հրամայեալ օրինաց, կու հարցընէ, թէ բա-
րերարութեան Տեղեաց այլ բան մի կու թո-
ղու՞ս. կու պատասխանէ. Այդ հոգը յանձնեմ
կնոջս, ինչպէս որ ուզէ՝ այնպէս ընէ։ — Իրեք
օրէն վերջը (ապրիլ 24) կու վախճանի։ Ի՞նչ
հիւանդութեամբ կամ քանի՞ տարուան, և
ու՞ր թաղուիլն յայտնի չէ. որովհետեւ այն
եկեղեցւոյ (Նոր Ս. Յովհան, S. Giovanni
Nuovo կամ in Olio), որոյ թաղին մէջ կու
բնակէր, այն տարուան մեռելագիրքն կորած
է, նոյնպէս մեծ Գիւանաց մէջ այլ։ Բայց
փափագելի և յուսալին այն է՝ որ բարի մա-
հուամբ ջնջած ըլլայ տուած գայթակղութիւն-
ները, և ըստ կտակագրութեանն՝ աւանդած
ըլլայ զհոգին « առ Աստուած և առ երկ-
նային արքունականս ». (Rendo l' anima a
Dio et alla Corte celestial). — Իսկ իր ամե-
նէն առաջին յիշատակն կ' երեւի որ ըլլայ Վե-
նետկոյ հռչակաւոր մայր եկեղեցւոյ (Ս. Մար-
կոսի) աւագ դրան քովի սեան վրայ փորելով
գրուածն. « Յովաննիսի որդի Յակոբ. Թվ.
ՌԸ ». որ է 1559, և այն սեանց և մօտի
որմոց վրայ բազմաթիւ փորագրուած Հայոց

անուանց մէջ՝ սա հնագոյնն է ծանօթ թուականաւ։

Գ. Դոմինիկոս սպանող և սպանեալ։ – Ըստ քաղաքական օրինաց՝ ամենէն յանցաւոր և չարագործ, և ըստ գործոյն պատուհասեալ մէկ հատ Հայ. Նախայիշեալ Յակոմբայ և անկէ առաջ յիշուած գովելի անձանց՝ ժամանակակից եղած է Դոմինիկոս անուամբ մէկն, որդի Յովհաննու. որոյ ո՛ւր տեղացի ըլլալն յայտնի չէ, որովհետեւ իրեն համար եղած քննութեանց գրուածքն այլ չկան կամ գըտուած չեն. իր անունէն կրնայ կարծուիլ, որ ի Ջահկեցոց ըլլայ. բայց քիչ մի յառաջ յիշուած Դոմինիկոս մ՚ այլ տեսանք՝ որ Կիլիկեցի էր, և քաղքին անունէն Ատանա կոչուած, ինչպէս իր եղբայրն այլ, և ընկերներն այլ Սսեցի էին. ասկէ զատ երբեմն Վենետք Հայոց յարմար անուններն իտալերէն կու թարգմանէին, որով կրնայ ըլլալ որ այս Դոմինիկոս կոչուածն այլ ըլլար Տիրատուր մի, Կիրակոս մի, և այլն։ Սակայն ինչ ալ ըլլայ անունն, զայն կրողն անարգեց ու սեւցուց, և այնքան Հայոց բարի և պայծառ անուանց մէջ ի Վենետիկ՝ բիծ մի ձգեց. բայց դարձեալ այդ բիծն իրմով սկսած և իրմով վճարուած՝ ուրիշի մինչ չըրաւ, և օտարոտի բան մի համարուեցաւ Հայու հա-

մար այդպիսի գործ. որ էր մարդասպանութիւն, ագահութեան կամ ընչասիրութեան պատճառաւ։ Գործոյն հանգամանքն անծանօթ են, վերը յիշած դատաքննութեան գըրուածոց անյայտութեան համար. յայտնին այս է, որ 1577ին վերջերը կամ յաջորդ տարւոյն առաջին օրերուն, այդ անարժան Հայն կու բնակի եղեր ի տուն մի (ի Ս. Մարիամ Խորատիկ Թաղի) ուր բնակէր և Խօճա Հասան աղայ Կիլանցի Թուրք մի՝ հպատակ Պարսից և գործակալ Եուսուֆ Աղէմ (կամ Աճէմ) մէկու մի։ Ասոր քով եղած մետաքսի ծրարները և ուրիշ ապրանքներ, հաւանօրէն և ստակ, տեսնելով Դոմինիկ՝ կու սպաննէ զնա, զուցէ ուրիշներու գործակցութեամբ, ինչպէս կարծուեցաւ, այլ չըստուգուեցաւ։ Տէրութեան Հասարակաց փաստաբան անուանեալ պաշտօնէից մէկն (Avogadori de Comun) բռնեց զնա, և իմացուց եղեռնագործութեանց (al Criminal) Տասն դատաւորաց, որք պատուիրեցին (10 յանուարի, 1578), եղածը լաւ ստուգելու համար, թէ՛ զանիկա և թէ ուրիշ կասկածեալ անձինքը ստիպել, նա և տանջանօք, խոստովանելու ըրածնին կամ չըրածնին։ Ասոնցմէ մէկն էր Ծանեդոյ (Յովհաննուկ, Zaneto fò de Andrea) թիավար կամ թիագործ մի, զոր

փորձելով ի բանտ ձգեցին, բայց չկրցան յանցանքը ստուգել, և առ ժամանակ մի բանտէն ազատելու հրաման տուին ։ Ինչուան ամսոյն 28, դեռ Դոմինիկոսի յանցաւոր ըլլալն այլ անտարակոյս չէր. Նոյն օր Եղեռնաքննին ատեանն՝ պաշտօնէիւքն և ընկերակըցօք, միանգամայն 28 անձինք, խորհուրդըրին թէ արդեօք ստուգելու համար տանջե՞լ տա՞ն զնա. մեծ մասն խորհրդակցաց (17) այսպէս ընելու քուէ տուին. Երկու օր վերջը, այս բանս հոգալու՝ գլխաւոր դրին իրենցմէ մեկը Ֆիլիպ. Ալբերդ կոչուած, (Capo nel caso dell' Armeno. Ph. Alberto), որ շուտով կատարեր է ընելիքը, և պարտաւոր յայտներ է զԴոմինիկ ։ Բանի մ'օրէն (5 փեբր.) նորէն ժողովելով 13 խորհրդականք, 12 քուէիւք վճռեցին մահապարտութեան սոսկալի վճիռ մի, այնպիսի յանցանաց դէմ սաստիկ և քիչ մ'այլ բարբարիկ օրինօք ժամանակին ։ Այսինքն, յանցաւորը դնելով բեռնակիր նաւակի մէջ՝ անցընել քաղքին անուանի մեծ ծովային ջրանցքէն (Canal Grande), և հանել ի Փոքր Հրապարակն. հոն յանցաւորին աջ ձեռքը կտրել և վզէն կախել, ու զինքն ի ձիու մի ագի կապած՝ քաշ տանել մեծ Հրապարակին մէջ. յետոյ տանիլ նոյն Փոքր Հրապարակին ծովեզերքը եղած

երկու մեծ և հաստ սեանց մէջ տեղ (որք ին-չուան հիմայ կանգուն են), և բարձրաւանդակի մի վրայ գլուխը կտրել, յետոյ մարմինը չորս կտոր ընելով կախաղանի վրայ թողուլ բոլոր այն օր։ Թէպէտ այս պժգալի վճիռը տուին, բայց կամ ազգայնոց աղաչանօք կամ ուրիշի՝ նորէն միաբան քուէարկութեամբ (14 անձանց) քիչ մի կակղացուցին. և հրամայեցին երկու օր վերջը առաւօտուն (7 փեբր.) միայն տանել զյանցաւորը և կախել յիշեալ երկու սեանց մէջ, և ինչուան իրիկուն կախած թողուլ։ Այնպէս եղաւ. և նոյն իրիկուն այլ թաղուեցաւ մարմինն, ինչ կերպ որ թաղուէին մահապարտք. և այսպէս կու նշանակէ Ս. Մարկոս եկեղեցւոյ մեռելագիրքն ([1])։

Ութ ամիս վերջը Եուսուֆ Պարսիկն աղերսագրով խնդրեց ի Ծերակուտէն, որ իր երկու ծրար մետաքսը՝ զոր յանձներ էր սպանեալ Խօճայ Հասանայ, և դատաւորք գրաւեր պահեր էին, տան իրեն. Ծերակոյտն այլ յանձնեց Վաճառականութեան 5 Գիտնոց՝ քննել և ըստ արդարութեան կատարել։

Դ. Պարտքի համար շատեր բանտարկուած

1. 1577 (1578) A di 7 (Feb.) fù appiccato Domenego Armeno, d'ordine delli Ecc. Capi de X. et fù sepolto.

են, նա և երկար տարիներ, և յետոյ ար-ձակուած. բայց թերևս բանտողքն աւելի յանցաւոր ըլլան՝ քան փորձանքի եկած բան-տեալքն։ Անիրաւութեամբ յանցաւորք յի-շուին քանի մի, Հայոց բազմացած առեն ի Վենետիկ (ի կէս ԺԷ դարու). ինչպէս, Պե-տրոս Աղամալ (1649) որ Իոփէնոբէր (Աղեքսանդր) անուամբ ազգակից մի ծեծով վիրաւորեր էր (5 յուլ.), ուրիշներու դրդմամբ. անոր համար բանտուած, և երաշխաւոր դնելով ար-ձակուեր էր. իսքէնտէր բողոքեց տէրութեան (28 յուլ.), և իր արեան տոյժը պահանջե-լով՝ խնդրեց որ նորէն դատուի Պետրոս, ոչ առաջուան քննողներէն, այլ վաճառականու-թեան հոգցող 5 Գիտուններէն՝ որոց յանձ-նուած էին Հայոց խնդիրներն։ Ծերակոյտն պատուիրեց առաջին քննող պաշտօնէից՝ որ ստոյգ և երդուեալ տեղեկութիւն տան. զոր և անշուշտ ըրած են. բայց խնդիրն ինչպէս վերջացեր է, չեմ գտած։

Ե. Աւելի յանցաւոր Աստուծոյ քան թէ մարդկան՝ Ցոհոբ Գոլոսարեան, հայհոյութեանց համար դատապարտեցաւ (1651, յան. 15) երեք տարի թիավարութեան, ի խալէս (թեր-դանաւ). և թէ անկարող էր՝ վեց տարի մութ բանտի մէջ կենալու. նա կարող գտուեցաւ, և փոխանակ երեք տարւոյ վեց տարի աշխա-

տեղաւ Ցանտոլա կոչուած խալէի մէջ. որ երբ դարձաւ ի Վենետիկ (1657ին), Հայք աղերս տուին տէրութեան (19 Նոյեմբ.)՝ ազատելու զԳալուստ, որովհետեւ վճռուածէն աւելի ատեն պատժուած էր. խոստացան պարտքերն ալ վճարել: Տէրութիւնն գրեց Դալմատիոյ և Ալպանիոյ պաշտօնէից (22 Նոյեմբ. որք արդէն վկայեր էին անոր ծառայութեանը և ազատութեան արժանի ըլլալուն), որ լաւ քննեն, թէ արդեօք նորէն յանցանք ըրած է, կամ պարտք ունի՞. և մինչեւ որ այս բանս ստուգուի՝ նա մնայ ի մութ բանտի: Ունէր պզտիկ պարտք մի 89 լիրայից, զոր Հայք պիտի վճարէին: Այս խնդրոյ վերջն ալ չեմ գտած. բայց անտարակոյս ազատուած է Գալուստեանն. վասն զի Հայք ոչ միայն պարտքը վճարել խոստանային, այլ և երաշխաւոր ըլլալ. տէրութիւնն ալ իր պատուիրագրին մէջ խնամով կ'ըսէ, որ Հայոց երախտաւոր ազգը հաճելը՝ իրեն (տէրութեան) ալ օգուտ է ([1]).

Ջ. Վենետկոյ զգաստ (երբեմն և չափազանց ալ) տէրութիւնն՝ ամէն տեսակ բանի

1. L'instanza si riconosce giusta, et riguarda anco il publico servitio nel consolar Natione tanto benemerita.

տեսող, քննող և պաշտօնեայ դրեր էր. բայց երբեմն երկու տարբեր բանի պաշտօնեայք՝ տարբեր կերպով ալ կու դատէին նոյն մէկ բանը, ինչպէս այս երկու յիշեալ դիպուածներէն կրնայ գուշակուիլ. երբեմն այլ իրենց չահուն համար խստութեամբ կու դատէին. ինչպէս հետեւեալ դիպուածն ալ, որ վերոյիշեալներէն առաջ եղած է (1643)։ Յակոբ որդի Սահակայ և Պօլի՝ որ այն ատեն Հայոց մէջ գլխաւոր սէնսարք էին, ազգայնոց և Պարսից համար երկու տուն վարձեր էին. Նոր արդարութեան կոչուած պաշտօնեայք պարտաւորեցին զանոնք՝ իբրեւ յանցաւոր. վասն զի տուն կամ իջեւան վարձքի տուողք (al-bergatori) պարտական էին, ըստ օրինաց, հարկ կամ մաքս մի վճարել։ Պօլի և Յակոբ բողոքեցին գրով առ Դուքսն (23 սեպտեմբ.), թէ իրենց ըրածն ոչ էր ստէպ վարձքի տալ այլ ձրի բնակութիւն տալ, որպէս զի յորդորուին Հայք աւելի գալ և շատ վաճառք բերել։ Տէրութիւնն յանձնեց Ե Գիտնոց քննել. սոնք արդարացուցին ամբաստանեալները, վկայելով որ անոնք ոչ թէ վարձք կ՚առնուն ի վաճառականաց, այլ անոնց ծախուած վաճառքէն օրինաւոր սէնսարչէքը. և պէտք չէ այս բանիս համար նորութիւն կամ արգելք մ՚ընել Հայոց, այլ թողուլ իրենց

ազատութեանը։ — Քանի մի տարի վերջը (1650) այսպիսի բան մ՚ըրին նոյն պաշտօնեայք ուրիշ երկու Հայ վաճառականաց դէմ (Մարտիրոս և Պետրոս), որք 140 դուկատի տուն մի վարձեր էին իրենց ազգայնոց համար. բողոքեցին Հայք իրենց նեղութիւն տուողներուն դէմ. տէրութիւնն այլ ըստ սովորութեանն՝ յանձնեց Ե Գիտնոց. ատեանք արդարացուցին զՀայս, մանաւանդ թէ յարմար և լաւ համարեցան որ Հայք միատեղ կենան՝ քան թէ ցրուած. և չըլլայ որ այս բանիս համար նեղուելով փոխանակ ի Վենետիկ գալու՝ երթան ի Լիվոռնոյ կամ ի Ճենովա։

ԺԱ.

Ա. ՍՏԵՓԱՆՈՍ Ե ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ, Բ. ԹԱԴԷՈՍ ԿԹՂ.

Ա. Հայոց ԺԶ դա՛րու ի Վենետիկ պէսպէս նշանաւոր երեւութից մէջ մէկն այլ է իրենց կաթողիկոսաց գալուստն. և թերեւս և առաջին անգամն ըլլայ Հայոց եկեղեցւոյ գլխոյն գալն յարեւմուտս, թէպէտ և ԺԱ դարէն կարծուի Գրիգորի Վկայասիրի հանդիպիլն ի Հռովմ, և իրմէ վերջը Ռուբինեանց իշխանութեան ատեն՝ այլոց, բայց ատնք դեռ երկբայականք են։ Իսկ այս ատեն եկողաց առաջինն Ստեփանոս Ե Սալմաստացի (ի կէս դարուն, 1550) իր մէկ կոնդակին մէջ ի Հռովմ գրուած, կու վկայէ հօն կենալը վեց ամսէ աւելի։ Կոնդակին պատճառն այլ է վկայական մի՝ զոր տուեր է (սեպտեմբերի 6ին) Պետրոս անուամբ Եթովպացի երիցու մի, ձեռնադրելով զնա արքեպիսկոպոս իր երկրին, Մահլուզայ գաւառին (որոյ աթոռն էր ի Ցուրակոյ), ի փոխարէն իրեն ըրած ծառայութեանն և առաջնորդութեան առ Սրբազան Պապն և առ մեծամեծս, միանգամայն և մեծ սիրոյն « ի վերայ

մեր ազգին »․ որոյ համար և իրեն Նշնօֆու֊
խան և ճօթիլ կարգէ Հայոց, « Մեծ Հռոմայ
» Էկողին և գնացողին. զորն որ սա կամենայ՝
» ընդունէ, և զոր չկամենայ՝ ճանապարհ դնէ.
» վասն այս պատճառի, զի բազում անբան
» մարդիկ կու գան և Նախատինք կու վաս֊
» տակեն Հայոց ազգիս »։ — Թողլով իբրև
մեր Նպատակէն դուրս քննել Կաթողիկոսին
գործերն ի Հռովմ, մեր յիշելիքն է իր հան֊
դիպիլն ի Վենետիկ, որոյ հաւաստիքն է
յանձնարարութեան կամ ընծայական գիր
մի, զոր գլխաւորք Հայոց հպատակք Թահ֊
մազայ յաջորդին Շահ Իսմայէլի (որոյ հա֊
մար զիրենք Պօրոնէ կ'անուանեն), գրած են
առ Դուքսն և առ մեծամեծ պաշտօնեայս Հա֊
սարակապետութեան Վենետկոյ։ Գրուածին
հայերէն բնագիրն չէ յայտնուած, այլ իտալե֊
րէն թարգմանութիւնն կայ, յորում կու պակ֊
սին (ցանկալի) անուանք գրողացն, այն ատենի
մեծամեծացն Հայոց. զուցէ առանձին ծա֊
ծուկ Նշանակած ըլլան, վասն զի զգուշաւոր
գրուածքին քանի մի խօսքէն գուշակուի՝ որ
քաղաքական խնդրոյ համար էր կաթողի֊
կոսը ղրկելնին։ Պէսպէս թուականօք գրուած
է թուղթն. « Ի 6970 ամի սկզբան աշխարհի,
» 1547 ամի Մարդեղութեան Աստուծոյ, 1400
» ամի (Նոր) թուականին Հռովմայ, ի ՋՂԶ

» (996) Թուականին Հայոց, յերկիրն Արա-
» րադայ, ի կողմանս Եփրատայ և Տիգրիսի
» մեծամեծ գետոց, ընդ հովանեաւ Մարկատ
» (Marcat, Մասեաց)՞ լերին, ուր է տուն
» Նոյի, ի սահմանս Վաղարշապատ քաղա-
» քին, մերձ յաստուածաշէն եկեղեցին Էջ-
» միածնի (1)»։ Թղթոյն այս վերջաւորու-
թեան համեմատ է և սկզբնաւորութիւնն,
որոյ վերնագիր դրած է թարգմանն՝ «Աղեր-
» սագիր տերանց Հայոց, (Supplica delli
» Signori Armeni)․ Ո՛վ աստուածահիմն և
» քրիստոսաշէն և 'ի Հոգւոյն Սրբոյ պահ-
» պանեալ քաղաք Վենետիկ, զոր ունին և
» բնակեն ուղղափառ տեարքն Վենետք. ո՛վ
» ամենայն քրիստոնէից և ամենայն մոլո-
» րելոց նաւահանգիստ և ապահով օթեվան.
» դու ամենայն քաղաքաց քրիստոնէից հարսն
» ես, և ամենայն աշխարհի հաւատարիմ օ-
» թարան. Աստուած ներշնչեց ի կուրծս հիմ-

1. Scritto nel principio del mondo 6970 anni, et dalla Incarnazione di Dio 1547, e dal n. di Roma 1400, et dal principio dei Armeni, 996, nella regione di Arrarath, alla parte di Efrate et Tigri fiumi grandi; sotto l'ombra del monte Marcat, dove è la casa di Noe, per mad. della città Vagachabath, nella parte della Iddio-fabbricata Chiesa, che ha il santo Unigenito.

» Նաղրաց Նորին, որում զարմանայ ամենայն
» աշխարհ, թէ ի՞նչպէս հիմնեցար ջրոց վրայ,
» այնպէս լաւ զետեղուած, ինչպէս կ՚ըսէ
» մարգարէն. Գնացք գետոց ուրախ առնեն,
» և ալիք ծովուց ամրանան. իշխանուհի (Im-
» peratrice) ծովու և ցամաքի. յիրաւի մար-
» գարէական հոգւով քեզի համար ըսուած
» է, և քեզի համար կայ և միայ ըսուածն.
» Որոտաց Տէր ի վերայ ջուրց բազմաց: Ո՜վ
» աստուածապահ քաղաք, որպէս Գիրք ա-
» սեն, Հրեշտակք նորա շուրջ զնովաւ են:
» Աստուած դրաւ ի քեզ մշտնջենաւոր թա-
» գաւորութեան աթոռը. քեզմով շատ ան-
» գամ քրիստոնէութիւնն պաշտպանեցաւ:
» Ուրեմն կեցցե՛ս ուրախ, որ քեզի նշան և
» պաշտպան ունիս զմեծ Առիւծն, ամենէն
» ուժովն և զօրաւորն ի կենդանիս, զՄար-
» կոս աւետարանիչ, Դպիր Բարձրելոյն, և
» դրօշ յաղթական թշնամեաց:... Ո՜վ վեհ
» քաղաք Վենետիկ, հիմնեալ ի բանն կեն-
» դանի, և իմաստուն աթենական աթոռ բո-
» վանդակ աշխարհի. գիտնագոյն ապաստա-
» նարան և անյաղթ վահան հոյակապ իտա-
» լիոյ (Invincibil scudo della superba I-
» talia), մանաւանդ թէ պաշտպան բովան-
» դակ քրիստոնէութեան, թէ՛ խոհեմութեամբ
» և թէ զինուք, նուաճելով զյանդուգն թըշ-

» նամին ճշմարիտ հաւատոց։ Քեզ, ով գե-
» ղեցիկ Վենետիկ, քեզ կու վայլէ ճշմար-
» տապէս կոչուիլ Թագուհի աշխարհի, ամե-
» նագեղեցիկ դիրքով, ուր առատապէս կու
» հոսին հարստութիւնք ծովու և բարիք ցա-
» մաքի։ Եւ թէպէտ հեղինակութեամբ Ա-
» ռաքելոյն Պետրոսի՝ Հռոմ քաղաքն է գե-
» րիշխան (1), սակայն դու վեհ քաղաքդ
» Վենետիկ, դու բանալի և փականք ես բո-
» վանդակ քրիստոնէութեան »։.. Ցետ այլ
եւս այսպիսի գովութեանց՝ կու դառնայ գրիչն
առ դուքսն, զինքը «չձանձրացընելու համար»,
կու մաղթէ իրեն անկէ՝ «որ կու վարէ
» զերկիրս և կու պահէ քաղցր ներդաշնա-
» կութեամբ՝ յանդադար շարժման, միշտ
» օրհնութեամբ պահպանել, բոլոր քո զա-
» ւակօքդ։ Եւ որովհետեւ պարզ ես մտօք,
» որպէս հաւատամ և սրտիւ, սովորական
» կերպովդ ընդունէ իմ գրեթէ բարբարոս
» կերպով խօսուածս, և մեր տգիտութեան
» պակասութիւնը լեցու քու գերագոյն իմաս-
» տութեամբ։...
» Մենք գիտեմք ստոյգ որ մեր Հայ ազգն

1. E benchè per l'autorità di Pietro apostolo la città di Roma tiene il principato, nientemeno tu, alma città di Venezia, sei la chiave e serraglio di tutta la cristianità.

» ի տերանց Վենետաց շատ սիրուած և
» գգուած է. որոյ համար՝ նախ ի կողմանէ
» Առաքելոցն Բարդողիմեայ և Թադէոսի ող֊
» ջոյն կու ղրկեմք սուրբ Նշխարաց Ս. Մար֊
» կոսի՝ առաքելոյ և աւետարանչի. և ի կող֊
» մանէ մեր համօրէն եպիսկոպոսաց, վար֊
» դապետաց և բովանդակ կղերին, և ամե֊
» նայն ազնուականաց և բովանդակ մեր ազ֊
» գին, խոնարհելով կու պատուեմք և կ՚ող֊
» ջունեմք ձեր փառաւոր և յաղթական դրօշը,
» համբուրելով զոտս ձեր ամենապայծառ
» Գլխոյն, Սրբազան ժողովոյ կատարեալ
» Թուով Տասանց, ըստ օրինակի տասն Պա֊
» տուիրանաց, կատարեալ խորհրդարանի
» Քառասնից, ժողովոյ ատենակալ Ծերու֊
» նեաց (Pregadi), և քու ամենայն իմաս֊
» տուն պաշտօնէից. գերյարգելի Պատրիար֊
» քին, և ամենայն առաջնորդաց (prelati),
» քահանայից, քարոզչաց, վարդապետաց,
» և քո բովանդակ հաւատարիմ ժողովրդ֊
» դեանդ: — Եւ մենք խեղճ Հայքս ի մասին
» Պարսից, ի ներքոյ խիստ տառապանաց
» այլադեննից, կու սպասեմք ձեր գալուն, ինչ֊
» պէս սուրբ Նախահարքն սպասէին փրկչին
» Քրիստոսի: Գիտեմք որ ի գգօնութենէ տե֊
» րանց Վենետաց պիտի սկսի մեր փրկու֊
» թիւնն և ազատութիւնն: Կ՚ուղարկեմք մեր

» պատրիարքը Ստեփանոս, շատ պատճառաց
» համար, առ մեծապայծառ տէրութիւն ձեր,
» որ յարգութիւն ընծայէ ձեզ, և մեր կող-
» մանէ յանձնէ զմեզ առ ձեզ, և յետոյ
» շնորհք ընէք իրեն որ կարենայ երթալ և
» համբուրել զոտս ամենասրբազան Պապին։
» փառք Աստուծոյ։ »

Այս գրուածէն զատ վկայութիւն մի չեմ գտած Ստեփանոս կաթողիկոսի գալուն և գործոց ի Վենետիկ. բայց շատ հաւանական է, որ բաւական ատեն մի կեցած ըլլայ ի քաղաքիս, և հետն այլ մեծաւոր, փոքրաւոր և ընկերներ ունեցած ըլլայ, և յառաջ քան ի Հռովմ՝ այս տեղ Դքսին յայտնած՝ իր գալուն պատճառը, կամ պատճառները՝ ըստ բանից աղերսագրին. որ բաւական հմուտ և ծանօթ կ'երեւի Վենետկոյ տէրութեան կառավարութեան, պաշտօնէից և օրինաց, միանգամայն և վկայ Հայոց յաճախելուն և ընդունելութեանն ի Վենետիկ։

Բ. Քառորդ մի դարու յետ Ստեփանոսի եկած է ի Վենետիկ միւս (Զ) Ստեփանոսի աթոռակից կաթողիկոսն Թադէոս, և գտուած՝ նշանաւոր դիպուածի մի ատեն, սոսկալի՝ միանգամայն և սխրալի. այն ահաւոր մարդածախ ժանտամահի տարին, յորում Հայն Անտոն իր հնարած դեղովն շատեր ազատեց և տէ-

բութեան երախտաւոր ճանչցուեցաւ (տես եր. 260)։ Դուքսն, պաշտօնեայք և բոլոր քաղաքացիք ուխտեցին Աստուծոյ՝ ժանտախտը դադրեցընելու համար շինել եկեղեցի մի, ինչպէս յիշած եմք. խնդիր եղաւ տեղւոյն վրայօք՝ զանազան կարծեօք, վերջապէս հաւանութիւն և վճիռ եղաւ կանգնել քաղքին դիմացը և անոր մասն համարուած Ծուէգա կամ Ճիուտէգա ըսուած երկայնաձեւ կղզւոյն (որոյ համար և Երկայն փուշ կ'անուանէր, Spina lunga) վրայ շինել, և յանձնել հօն նոր եկած և հաստատուած Վեղարաւոր (Գաբուչին) և աղքատ կրօնաւորաց, որ այն ատեն կու բնակէին մօտ Ս. Մարիամ Հրեշտակաց կոչուած փոքրիկ եկեղեցւոյ մի, և ուրիշ երկու անոր նմանեաց քով, զորոնք շիներ էր տիկինն Ցիւրենցա, քոյր վերջին Հայոց Թագուհի անուանեալ Կատարինեայ Գոռնարոյ (տես եր. 191), և սոյն ինքն Թագուհին, կ'ըսուի. իր խոստովանահօր խրատով կտակած էր հօն շինել տալ եկեղեցի մի և Անապատ մի առանձնասէր միայնակեցաց համար։ Եկեղեցեաց կամ մատրանց շինութեան տարիներուն (1530–41) այն կողմեր եկած էին յիշեալ Վեղարաւորքն, և խեղճ բնակարան մի հաստատած էին, զոր քանի մի տարի վերջ (1548) սաստիկ փոթորիկ մի կործա-

նելով, ստիպուեցան Ֆլորենցայի շինածնե-
րուն քով գալ և բնակիլ. հաւանութեամբ
Պապին և Վենետկոյ Դքսին։ Նա հիմայ
վճռեց անոնց յանձնել շինուելու ուխտական
եկեղեցին. և երբ հրաշալի կերպով գրեթէ
մէկէն ի մէկ դադրեցաւ ժանտախտն, բոլոր
քաղաքացիք Վենետկոյ՝ ի դքսէն մինչև ի
յետին ռամիկն՝ ուզեցին Թափորով և Նաւա-
կամրջով երթալ այն նոր շինուելու եկեղեցւոյ
տեղը։ Թափորին գլխաւոր կազմողք էին ե-
կեղեցական ուխտն և բարեպաշտ ընկերու-
թիւնք, դաս դաս, պզտիկներէ կամ վարի աս-
տիճանի դասէն մինչև ի բարձրագոյնն, որ ա-
մենէն վերջը կու գար, և էր Պատրիարքն
Վենետկոյ. ասոր անմիջապէս առջևէն կ'եր-
թար՝ մեր Թադէոս կաթողիկոսն, (21 յու-
լիսի, 1577), իրմէ այլ առաջ Ս. Մարկոս մեծ
եկեղեցւոյն աւագերէցն. որ է ըսել՝ Թափո-
րին մէջ յետ պատրիարքին Վենետկոյ՝ ամե-
նէն պատուաւոր տեղն ունէր Հայոց պա-
տրիարքն, ինչպէս և կու վայլէր իր աստի-
ճանին. և կերպով մի աղօթակից և օրհնիչ
եղաւ թէ իր հօն գտուած ազգայնոց և թէ
զազգայինս հիւրընկալող քաղաքացեաց։ Ին-
չո՞ւ համար եկեր էր կաթողիկոսն ի Վենե-
տիկ, և ե՞րբ, և ո՞ւր գնաց ասկից. չեմ գի-
տեր. իսկ ո՞րչափ ատեն բնակեցաւ. — քանի

մի ամիս. (vi stette alquanti mesi) կ՚ըսէ Կեսար Վեչելլիօ, եղբայր գերահռչակ պատկերահանին (Տիցիանոյ, որ՝ 100 տարուան ծեր հասակովը վերջիչեալ ժանտամահին զոհ եղաւ, 1576). Կեսար այլ անուանի և պիտանի պատկերհանական գործոյ մի կու զբաղէր այն ատեն. զանազան ազգաց և տեղեաց զգեստուց տարազները օրինակելով, որոց մէջ կան և Հայք՝ Փոքր Ասիոյ և Կիլիկիոյ կողմանց, որոց ազնուականաց հագուստը նման կու գտնէ կաթողիկոսին հագածին, քիչ տարբերութեամբ, (con simile habito, con poca differenza), և այնպէս ներկայացընէ։

Թաղէոսի այս ատեններ յիտալիա գտնուելուն՝ կարծեօք մէկ պատճառն կըրնայ ըլլալ 1575 տարւոյ Հռովմայ կրօնական յոբելեան տարին, յորում՝ պատմիչ մի Յոբելինից կու վկայէ՝ որ նա և շատ Հայք եկած էին. զնոյն վկայէ և դեսպանն Վենետաց որ ի Հռովմ, նոյն կամ նախընթաց տարին Հայոց հանդիպած բանի մի առթիւ։ Ասոնք այս Յոբելինի հոգեւոր շնորհաց սիրով վենետկեցի նաւով մի կու գային Ասորւոց ծովեզերքէն, ապրանքներ ալ բերելով. երբ Տոսկանայի դքսութեան Ջրերու հասան, այն տէրութեան մեծ բերդանաւ մի (կալէոն) բռնեց վենետկեցի նաւը, և մեր Հայոց ստացուածքը գրա-

ւեց, իբրև այլազգի հպատակաց։ Հայք ի Վենետիկ դիմեցին առ դուքսն, նոյնպէս և ի Հռովմ առ դեսպան դըքսին. սաոնց գլուխ կեցաւ իրենց ազգակիցն Աղեքսանդր, թերևս նոյն Հայոց տան վերակացուն՝ զոր յիշեցինք անկէ առաջ (տես եր. 309), և հետոն առնելով զանոնք՝ գնաց ի Ֆիորենցա, անոր դըքսին աղաչելու, որ հրամայէ Հայոց ինչքը տալու անոնց. դուքսն մերժեց խնդիրը և խնդրողները, ըսելով, թէ փոխանակ ուրիշի դիմելու՝ պէտք էր որ Ս. Պապէն գիր բերէիր. նա ինձ պատուիրած է այդպիսեաց ստացուածքը բռնել։ Աղեքսանդր այս բանս գրեց ի Հռովմէ (15 յանու. 1575) առ դուքսն Վենետկոյ. նոյնպէս՝ գրել տուաւ նոյն օր և անոր դեսպանին. սա՝ գրով կու հարցընէր դըքսին՝ թէ ինչ պէտք է ընել. դուքսն ալ պատասխանեց, որ պաշտօնապէս բան մի չընէ, այլ իմացընէ Հայոց՝ որ եղածին վրայ կու տհաճինք և կու ջանանք օգնել Թուրքաց հպատակաց այլ։ Քանի մ՚ օր վերջը (29 յանու.) դեսպանն նորէն գրելով իմացուց դըքսին՝ որ Հայք Տոսկանայի դըքսին հարազատ Մէտիչի կարդինալը միջնորդ բռներ են, և Պապն գրեր է ի Ֆիորենցա՝ որ Հայոց խնդրածը տրուի։ Չեմ տարակուսիր որ այնպէս այլ եղած ըլլայ, և Հայք թէ ա-

պրանքներն փասաըկած ըլլան և թէ Ցօրե֊լեանը։

Գրուածիս այս մասին նպատակ՝ Հայոց կաթողիկոսաց ի Վենետիկ գալուն յիշա֊տակն՝ խառնուելով և Վենետկոյ ընդ Հռով֊մայ, անցողաբար ըսենք, թէ կարծելի է որ Սօոյ Ազարիա կաթողիկոսն այլ՝ գար մի վերջը ի Վենետկոյ անցած ըլլայ, յերթալն ի Հռովմ, ուր երկար ատեն ապրելով՝ 92 տարուան վախ֊ճաներ է ի սկիզբն անցեալ դարու (1710)։

Գ. Ցետ կաթողիկոսաց նախապատիւ Պա֊տրիարք մ՚այլ Կոստանդնուպօլսի Հայոց՝ Թովման, կու յիշուի մօտ ի վերջ ԺՁ դարու, աթոռէն հրաժարելէն ետեւ եկած և բնա֊կած ի Վենետիկ. քաղքէս ելնելու ատենն այլ իր եղբօր կամ քեռ որդւոյն՝ Անկիւրացի Խոջըղանէ կու թողու իր կահ ու կարասիքը և ի փոխ տուած ստակները, զոր Մարկոս Մուրատ Հայ սէնսարն ժողովելով ի պարտա֊կանաց՝ կու յանձնէր անոր։

Աւելորդ է այս տեղ յիշելն այլ թէ ա֊սոնցմէ դարերով առաջ և ետքը՝ շատ Հայ եպիսկոպոսներ եկած և աւելի կամ պակաս ժամանակ կեցած են ի Վենետիկ, ինչպէս յիշած այլ եմք զոմանս. Թովմաս (եր. 160), Մարտիրոս Եզնկացի (եր. 194), և մեր պատ֊մութեան ներկայ յեղանակիս (1543) Հայոց

տան մէջ բնակող եպիսկոպոսն, որու՝ իր հայրենիքը դառնալու ատեն՝ տէրութեան և Հայոց տան Հոգաբարձուք՝ քանի մի դրամ տուին յողորմութիւն։ — Ցամի 1561 Նիկողայոս եպիսկոպոս Միաբանողաց Նախճաւանի. և մեր պատմածներուն աւելի մօտ տարեներ կու յիշուին ի 1565, Մելքիսեդ եպիսկոպոս, զոր յիշէ Աբգար տպագիրն Սաղմոսի՝ « առ ոտս Մելքիսեդեկ եպիսկոպոսին, ի մայրաքաղաքն ի Վանատիկ, ընդ հովանեաւ Ս. Մարկոս աւետարանչին, ի Հայոց Հոգետունն, ի ժամանակ Սխոփնի։ » Ինչպէս յետինս Հայոց տնպահն կամ վերակացուն էր, հաւանական երեւի Աբգարու խօսքէն՝ որ Մելքիսեդեկ եպիսկոպոսն այլ անոնց հոգեւոր առաջնորդն ըլլայ, որոյ « առ ոտս » յիշելն՝ հաստատուն կեցող ոտք երեւցընէ և ոչ պարզապէս անցորդ մի. բայց և ոչ միշտ կեցող համարելու է, այլ գոնէ քանի մի տարի, և յետոյ իր երկիրը կամ աթոռը դարձող։ 1560 Թուականէն մինչեւ ի 1627՝ Մելքիսեդ կաթողիկոսն ալ համրելով՝ հինգ Մելքիսեդ եպիսկոպոսք յիշուին մեզի ծանօթք ի պատմութեան կամ ի յիշատակարանս գրոց. գուցէ ասոնցմէ մէկն ըլլայ, մանաւանդ Աբգարու հայրենեաց մերձաւորն և յիշեալն յետոյ յամի 1600, ի Սեբաստիա։

Դ. Աւելի մերձաւոր ժամանակ, տասն տարի Մելքիսեդէն ետեւ (1575), յերեւան կ'ելնէ աներեւութանալու մօտ (այսինքն մահուան), և գուցէ այն տարի նոր սկսած ժանտախտին ազդեցութեամբ, Զաքարիա որդի Կիրակոսի եպիսկոպոս մի, որոյ թեմն այլ յիշուի՝ իր իտալերէն գրել տուած կտակին մէջ, այլ չեմ կրցնար ստուգել այդ տեղը կամ անունը, որ գրուած է Rassan կամ Rasson, Ռասսան, Ռասսոն: Համառօտիւ կ'ըսէ կտակագիրն. «Ես Զաքարիա եպիսկոպոս Ռա-
» սանայ, որդի հանգուցեալ Կիրակոսի Հայոյ...
» Հեռու գտնելով իմ տունէս և հայրենիքէս,
» չուզելով ինձմէ վերջ առանց կարգի և
» պատրաստութեան թողուլ իմ բաներս,
» կանչել տուի Պետրոս-Աբրահամ հասա-
» րակաց նոտարը, իմ բնակութեանս տունը,
» ի Ս. Յուլիան թաղի (ուր որ է և Հայոց
» տունն), և ստորագրեալ թարգմանաց բեր-
» նով, քանի որ միտքս առողջ է, թէ և
» մարմնով հիւանդ եմ, ուզեցի գրել տալ իմ
» վերջին կամքս և կարգաւորութիւնս... Կու
» թողում իմ Հայ սպասաւորիս Յովհաննու՝
» իր ըրած և դեռ ընելու ծառայութեան և
» զիս հոգալուն համար՝ 15 սկուտ, զգեստ-
» ներս և ինչ որ ունիմ այս տանս մէջ: —
» Սիմոնէ՝ վերակացուի տանն Հայոց (a mes-

» ser Simon d' Armenia, vardian della ca-
» sa d' Armenj) սկուտ մի։ Ունիմ 14 սկու-
» տի չափ այլ, և կ՚ ուզեմ որ իմ սպասա-
» ւորս զատոնք ծախսէ հոգւոյս և թաղմանս
» համար, ինչպէս որ իրեն յարմար երեւի.
» և նոյն սպասաւորս աղօթէ իմ հոգւոյս հա-
» մար »։ — Կտակին ներքեւ անմիջապէս
կու ստորագրէ քաղդէարէն Յովհաննէս Քաղ-
դէացի մի. յետոյ « Յովհան Սուլեան միջնորդ
» (սանսէր), որ թարգման եղայ կամաց կտա-
» կողին՝ Սիմոն Հայուն հետ և վերոյգրեալ
» Քաղդէացի Յովհաննիսի, և ստորագրեցի
» յանուն Պր. Սիմոնի, որովհետեւ նա գրել
» չէր գիտեր » (1). Ասկէ վերջ կու ստորա-
գրեն երկու իտալացիք. Թարգմանն որ և
միջնորդ Սուլեան՝ գրեթէ անտարակոյս Հայ
էր, նոյնպէս Քաղդէացի Յովհանն այլ՝ չէր
կտակողին սպասաւորն, զոր որոշակի Հայ կ՚ա-
նուանէ տէրն. այլ ո՞վ է և ինչո՞ւ միջամուտ
կ՚ըլլայ այս բանիս այդ Քաղդէացին. — Ի
հարկէ ծանօթ էր թէ՛ եպիսկոպոսին և թէ
Սիմէոնի, Թերեւս և Հայոց հոգետան մէջ

1. Zuane Sulian Sanser fui interprete della volontà del Testador, insieme con Messer Simon Armeno et il soprascritto Messer Zuane Caldeo, et o sottoscritto per nome di Msr. Simon, per non saper scriver lui.

բնակէր։ Կտակն գրուած է յօգոստոսի 27 (1575), երեք օր վերջը (30 օգոստ.) ներկայացուած է պաշտօնէից տէրութեան (1). ըսել է թէ այն 3 կամ 4 օրերու մէջ և հաւանօրէն ամսուն 30ին վախճաներ է Զաքարիա։ Այն տարւոյն մահագիրքն կորած են, որով հանգուցելոյն տարիքն և հիւանդութեան տեսակն և թաղման տեղն անյայտ մնան. որ հաւանօրէն էր կամ Ս. Յուլիանու եկեղեցին, կամ Ս. Գէորգ կղզին, ուր էր օրինաւոր հանգստարանն Հայոց։

Ե. Զաքարիայի ոչ ժամանակին մերձաւորութեամբ, այլ թեմին անծանօթութեամբ նման՝ հետաքննելի մնայ իրմէ իբր 50 տարի վերջը (1623), Վարդան եպիսկոպոս մ՚ այլ, Մանկէն? մականուանեալ (Mangino). և ոչ միայն եպիսկոպոս կոչուի՝ այլ և արքեպիսկոպոս Hyfanայ? Մեծ Հայոց քաղաքի կամ գաւառի։ Այսպէս գրած է նօտարն, որոյ առջեւ (ի մայիսի 19) վկայեն քանի մի Հայք, որոց գլխաւորն Գէորգ Գոճիլիօ, կամ Գոճիլիա անունէր (Cochiglio, Cochiglia) (որ և շատ դիպուածոց մէջ կու յիշուի 40 տարուան մի-

1. Testamentum D. Zacharie Episcopi de Rassan Armenj, de quo fui rogatus ego Petrus Abramo Venet. Notr. sub die 27 augti. 1575. Presentatus ad Canc. eccel. 30 dicti.

ջոց, և իր մականունն ստուգութեան կարօտ է)։ Թէ այդ արքեպիսկոպոսն 53 տարուան է (ուրեմն ծնեալ յամի 1570), երկայն և թաւ մօրուօք, լեզուին վրայ այլ ապի կամ նշան մի կայ վիրաց. ուղղափառ է հաւատով հռովմէական, բարի վարուք և սրբակեաց, հայերէնէ և թուրքարէնէ զատ ուրիշ լեզու չի գիտեր։ Այսչափ է նոտարական գրուածոյն տուած տեղեկութիւնն, յորմէ չիմացուիր ինչ պատճառաւ տրուիլն. արդեօք Վարդան կ'ուզէ՞ր բնակիլ ի Հայոց տան, թէ չնոհք մի խնդրէր ի հասարակապետութենէն, թէ յանձնարարութեան թուղթ մի։ — Մեզի հետաքրքրական թեմին անունն՝ զոր ըստ գրուածին Հէֆան կու կարդամք, չեմք կրնար որ և է Հայոց եպիսկոպոսական թեմի մի նմանցընել, բայց եթէ վերջի մասամբն՝ Վանայ. հաւանօրէն նոտարն քանի մի անգամ կրկնել տուած է Հայ վկայից այս անունը, բայց դարձեալ անոնց ըսածն և իր լսածն նոյն անունն կամ ձայնն չէ. ինչուան հիմայ այլ շատ հեղ այսպէս կու պատահի արեւելցի լեզուաց ըսածին և եւրոպացի ականջաց լսածին, որ երբ գրուի՝ շատ օտար և այլանդակ ձայն կամ կերպարանք կ'առնու։

Զ. Նոյն տարին վեց ամիս վերջը (1623 նոյեմբ. 10), նոյն Գէորգ վաճառական և

սանսէր, Թարգման կ'ըլլայ քանի մի վկայից՝ որոց երկուքն են Եզընկացիք, Խոճայ Սեֆեր որդի Գէորգայ, և Աբրահամ որդի Յովհաննու Եմիլէթի? (Emiliti. ահա տարակուսելի անուն մ'այլ). որք կու ներկայանան նոյն նոտարին՝ ներկայացընելով ուրիշ արքեպիսկոպոս մի Մեծ Հայոց, Ներսէս անուամբ, որոյ Թեմն և աթոռն Թէ և քիչ մի այլագրած՝ կու ստուգուի Բաղիշու Խնդրակատար Աստուածածինն ըլլալ. քաղաքին անունն Buchis գրուած է, վանացն՝ Ս. Աստուածածին Շնորհաց՝ Թարգմանուեր է, S. Maria delle Grazie, որ Իտալացւոց հաճոյ անուն մ'է, իրենց շատ եկեղեցեաց այսպէս կոչմամբ։ Ներսէս արքեպիսկոպոսն՝ ըստ վկայութեան Հայոց՝ էր իբր 42 տարուան, միջակ հասակաւ, սեւ և բոլորակ մօրուօք, քիթն քիչ մի տափկած կամ ճզմուած (ha il naso alquanto fracato)։ Ժամանակին մօտաւորութիւնն և Թեմին անունն քիչ մ'այլ կ'աւելցընեն զկարծիս՝ Վարդանայ Թեմին այլ մօտ ըլլալն ի կողմն Վանայ. նոյնպէս և անշուշտ կ'աւելցընեն զփափագ գիտնալու, Թէ ի՞նչ պատճառաւ այդ երկու արքեպիսկոպոսք ի խոր Հայոց եկեր են ի Վենետիկ, և ո՞ւր գնացեր. — Ներսէսի ի Հռովմ՝ գտուիլն յամի 1630 յայտնի է ի յիշատակարանաց. հաւանական է և միւսին. զի

վկայք երդմամբ հաստատեցին անոնց ուղղափառութիւնը. և ոչ միայն անոնց՝ այլ և նոյն օրը՝ որ Վարդանայ համար վկայեցին (19 մայիս, 1623), նա և նոյն այն վկայից մէկուն համար այլ, որ է Ստեփան Փիրպաս? (Pirbas) կու վկայեն Գոքիլիոյ և այլք, թէ ի Մեծ Հայոց է, հպատակ Պարսից թագաւորի, 55 տարուան, միջահասակ, կլորակ և ճերմակ մօրուօք, որդին այլ Փիրպաս 25 տարուան, բարձրահասակ, դեռաբոյս մօրուօք, բարեպաշտ ուղղափառ հռովմէականք են. և թէ ի Վենետիկ և թէ օտար քաղաքաց մէջ այլեւայլ վաճառուց առուտուր կ'ընեն, և հայերէնէ ու թուրքերէնէ զատ լեզու չեն գիտեր: Կրնայ այլ կարծուիլ՝ որ այս ժամանակս կրօնական խնդիր կամ դիպուած մի հանդիպած ըլլայ ի Վենետիկ՝ Հայոց մէջ, որոյ համար հարկ ըլլայ այսպիսի տեղեկութիւններ տալ տէրութեան նօտարաց.

Է. Բայց մենք մեր հիմակուան խնդրէն (Հայ եպիսկոպոսաց ի Վենետիկ) և ժամանակէն (ԺԶ դար) չհեռանալու համար, միայն ի հարեւանցի յիշենք յաջորդ դարուն (ԺԷ) յետ Վարդանայ և Ներսիսի՝ քանի մի հանդիպող եպիսկոպոսներ ալ. Առաքել Բողէկ, 1661–2, † ի Հռովմ. — Վարդան Յովհաննեան, 1677, արքեպիսկոպոս Լեհա–Հայոց,

յաջորդ Նիկոլի. — Յովսէփ արքեպիսկոպոս Զմիւռնիոյ, 1686։ Յաջորդ ԺԸ դարու մէջ, ինչպէս կրնայ գուշակուիլ, թէ ընդհանուր երթեւեկութեանց աւելի յաճախելուն համար, և թէ Մխիթար Աբբահօր ի Վենետիկ հաստատած վանուց համար, ազգային եպիսկոպոսք աւելի շատ եկած են յայս քաղաքս, աւելի երկար տարիներ բնակած, և ոմանք վախճանած և թաղուած ի յիշեալ վանս մեր։ Ծանօթքն մեզ են, ժամանակի կարգաւ.

1702 Յովհաննէս եպիսկոպոս մի.

1716†1738 Յարութիւն կամ Անաստաս արքեպիսկոպոս Նէոկեսարիոյ.

1726 Սահակ եպիսկոպոս.

1731–5 Յովհան եպիսկոպոս Սեբաստիոյ.

1736–57* Մինաս՝ արքեպիսկոպոս Փէրվազեան.

1743 Կարապետ արքեպիսկոպոս Կեսարիոյ, † ի Դրիեստ.

1747–50 Աթանաս եպիսկոպոս Աբրահամեան.

1750–3 Սարգիս Սառաֆեան արքեպիսկոպոս Անկիւրիոյ.

1760 Ղազար Անմարմին արքեպիսկոպոս Տրապիզոնի.

* Աստղանիշքն մեռած են ի Վենետիկ, և թաղուած ի Ս. Ղազար վանս մեր։

1766 Սիմոն եպիսկոպոս Գաղատացի.

17 .. Յարութիւն Բասենցի արքեպիսկոպոս, † ի Դրիեստ, 1796

-1773* Գրիգոր եպիսկոպոս.

1776-1791 Գրիգոր Պասմաճեան Պատրիարք Կ. Պօլսի, † ի Դրիեստ.

-1790* Կարապետ Մելքեան Հնձեցի արքեպիսկոպոս Տփղիսու։

Ը. Վերադառնալով մեր յիշատակաց ժամանակագրական կարգին, ԺԶ դարու վերջերը, աւելի հետաքննելի և անծանօթ Աւետիք անուամբ եպիսկոպոսի մ'այլ վերջին նշոյլ մի կու ծագի և կու ծածկի, մահուանը յիշատակաւ. ո՞ւր և ե՞րբն անստոյգ. այլ մահն կ'երեւի ի սկիզբն 1594 տարւոյ, տեղին այլ թերեւս ի Վենետիկ. վասն զի հօս նոյն տարին (մայիսի 4), նօտարի առջեւ Կարապետ որդի Թովմայի՝ անոր իրեն յանձնածը կու յանձնէ առ Տէր Յովսէփ Մարգարեան երեսփոխան կաթողիկոսի անուանեալ. և յանձնածէն կու յայտնուի՝ որ եպիսկոպոսն նուիրակ էր կաթողիկոսին առ արեւմտեան Հայս։ Առ Կարապետի աւանդածն էր մեծ ճերմակ տուփ մի՝ իր կնքով երկու տեղ կնքած, որոյ մէջ կային պղնձեայ աման մի $3\frac{1}{2}$ լիտր միւռոնով. Նշխարք Սրբոց, 10 ոսկի վենետկեան (ծեքին), մէկ կարմիր համրիչ ոսկրէ, 6 սապոն, 4 թաշկինակ՝ երկուքն մետաքսէ, 1

գտակ մանուշակագոյն չուխայէ, (una Tachia de panno pavonazo). և աւելի հետաքըրքրական՝ 34 հայերէն տպագրեալ տոմար (Calendari in stampa in lingua armena). Հաւանօրէն տասն տարի առաջ (1584) ի Հռովմ թարգմանուած և տպագրած Գրիգորեան Նոր տոմարն էր ձեռամբ Յովհ. Տէրզնցւոյ. կըրնայ ըլլալ և անկէ առաջ (1567ին) ի Կ. Պօլիս տպագրեալ Տօնացոյցն. Կաթողիկոսն՝ (կամ Նոր ընտրուած Մելքիսեդն, կամ Դաւիթ Ե) գրեր և պատուիրեր էր առ Կարապետ, որ հանգուցեալ Աւետիք եպիսկոպոսի թողածն յանձնէ Տէր Յակովբայ. և սա այնպէս կ՚ընէ ներկայութեամբ և վկայութեամբ արդէն մեզի ծանօթ Գէորգ Թարգմանի և Տնպահի Հայոց, և Առաքէլի որդի Յովսէփ մի. որոց կու ստորագրեն երեք Քաղդէացիք և Ասորիք (Եղիա որդի Դոմինիկոսի, Բենեդիկտոս ո. Յակովբայ և Անճելոյ ո. Սերովբէի)։ Ինչո՞ւ փոխանակ Հայոց՝ այս օտարազգիք կոչուած են ի վկայութիւն. — Թերևս աւելի ծանօթք ըլլալով † եպիսկոպոսին կամ իր աւանդապահ Կարապետին. կամ իրենք աւելի ծանուցուած անձինք ըլլալով ի Վենետիկ։

Թ. Յետ այս բարձրաստիճան եկեղեցականաց (կաթողիկոսաց, պատրիարքաց և եպիս-

կապուսաց) արժան էր որ նոյն ատեններս ՚ի Վենետիկ հանդիպած՝ հասարակ վարի աստիճանաւորները, (քահանայ, սարկաւագ, ևն.) վերիններէն աւելի շատ եկած ըլլան. բայց աղջիկներուն պէս փայլուն չըլլալով և ոչ այլ արտաքին գործոց մէջ մտնելով, շատ չեն ճանչուած: Ասոնք հաւանօրէն բնակելով ի Տան Հայոց, հօն այլ պատարագէին սենեկի մի մէջ, երբ որ հանդիպէին, խորան մի պատրաստելով. երբ քահանայ չի գտուէր, սենեակն այլ իր սրբազան շնորհքը կորսունցընէր, կամ բնակարան կամ մթերանոց կ'ըլլար. ինչպէս քիչ մի վերջը պիտի վկայուի ի Տնպահէն:

Յիշենք, այս եկեղեցականաց մէկ երկուսն, ԺԶ դարու վերջերում ի Վենետիկ: 1575 Թուին Տէր Թովմաս Հըռոմքէյֆցի, Jacobat անուանուած, որ անշուշտ Յակոբիկ նշանակէ. արդէն իր երկիրն այլ կարծեցընէ ասորի կամ քաղդէացի ըլլալը. սակայն Հայոց հետ կու յիշուի, իրենց դատի մի մէջ վկայելով զանոնք և անոնց գործը գիտնալը:

1593. Յաջորդ (ԺԲ) գլխոյ մէջ պիտի յիշուին Տէր Յովհաննէս ս. Ջատարայ, և Հ. Սահակ մի, իբրև նուիրակք կաթողիկոսի, յորոց հաշիւ կու պահանջէր նոր և մեծագոյն նուիրակ մի (Տէր Յակոբ), որու սարկաւագ-

ներն այլ պիտի յիշուին իր հետ։ Նոյն ժամանակ ուրիշ սարկաւագ մ' այլ կար, որ եթէ անոնց հետ գործ չունէր, սակայն հարկ էր ծանօթ ըլլալ այն մեծ նուիրակին. մանաւանդ որ մէկ ձեռագիր (Մաշտոցի) մէջ (հիմայ ի Բարիզ), թէ՛ իր գրուածն կայ և թէ նուիրակին. սա գրէ. « Զհամթեցի Յակոբ երէցն յիշեցէք յաղօթս ձեր, որ զայս տաղս Ջրօրհնեաց՝ (Ով զարմանալի խորհուրդս այս) գրեցի ». իսկ միւսն. « Գրեցաւ սակաւ գիրս Թօխանեցի Պաստոնի սարկաւագին, ի քաղաքն Վանատիկ. թուին ՌԽԲ (1593) յունուար ամսոյ ի ԻԴ, աւրն բշթի. զմեղաւորս յիշեցէք և Աստուած յիշէ զձեզ », ևն։

1591. Ասոնցմէ աւելի նշանաւոր համարելի է, թէ և անծանօթ, կրօնաւոր մի, Մնշէլ որդի Մուրթէլլօնի, որ կենաց յետին յիշատակաւն յայտնուի, այն է կտակն (ի 17 յունիսի), թէ և կարելի է այն կտակէն վերջ առողջացած և ապրած ըլլայ, ([1])։ Կտակն իտալերէն գրուած է որոյ մէջ զինքը

1. Կտակողին մեռած օրը կու բացուէր կտակն, և վրան կու գրուէր թէ այս օր (ամսոյ և տարւոյ) վախճանեցաւ նա. իսկ եթէ ազատէր նա ի հիւանդութենէն և ապրէր՝ կտակն կնքուած մնար, և անվաւեր համարուէր. Եղ. Յովհաննու կտակին վրայ այլ չէր նշանակուած իր մահը. և փակուած պահուած էր. ըսել է թէ

կ'անուանէ Եղբայր Յովհ. Մկրտիչ Հայ, որդի † Մարտիրոսի, ի կարգէ Ս. Անտոնի. (Fra Gian–Battista Armeno q.m Martiros, dell'ordine di S. Antonio), և կ'ըսէ. Հիւանդ ըլլալով յանկողնի՝ ի տան Պր. Յակոբայ, որոյ տանտէրն էր ազնուականն Պրակատին, քանի որ միտքս առողջ է, կ'ուզեմ սահմանել իմ ստացուածքս, (Յովհ. Ֆիկոլինոյ) Նոտարի ձեռքով գրել տալով։

Կտակակատար կարգէ զՄարկոս Մուրատ Հայ սանսէր, որմէ առնելիք ունէր 100 դուկատ. այս ստակէն կ'ուզէ որ հանուի իր թաղման ծախքն, ի վանս Ս. Գէորգ կղզւոյ (տես եր. 152), և մնացածն այլ իր հոգւոյն համար տըրուի յողորմութիւն. յանուանէ մինչ լա-

առողջացեր է, և հաւանօրէն դարձեր է իր երկիրը և իր Ս. Փրկիչ վանքը։ Աստ նման քանի մի Հայոց կտակ գըտանք ի դիւանս Նոտարաց Վենետկոյ, որ երկու երեք հարիւր տարիէ ի վեր կնքուած մնացեր էին, և ըստ օրինաց՝ տէրութենէ հրաման խնդրելով՝ բացինք, մեծ հետաքրքրութեամբ և զարմացմամբ պաշտօնէից և Նոտարաց. հնագոյնն այս Եղ. Յովհաննուն էր։ Անկէ հետ մեր բացածն էր Հաճի Հիւսէինի որդի Պէկպազարցի Ահմէտ թուրքի մի, (1579, յանուար 2) որ իրեն թարգման ըրեր է մեր ծանօթ Թէոդորոսի ո. Գէորգը, և Յակոբայ ո. Մարկոս՝ Հայերը։ Հայերէն գրուած և փակ մնացած կտակաց (մեր գտածներէն) հնագոյնն էր՝ Տէր-Վէճինոյ Եղիազարի որդի Հայրապետին, 1694, մայիս 30։

տին սարկաւագ մի (Nicolò Lucadelli) որ նոյն (Ս. Մարիամ Խորոտիկ) թաղին մէջ բնակէր։ Ի Հայաստան ունեցած ընչից համար՝ կ'իմացընէ, որ հայերէն կտակին մէջ գրեր պատուիրեր էր. մասնաւոր խնամքով կու յանձնէ Մարկոսի (զոր իր սիրելի հայր և եղբայր կոչէ) որ իր Խաչատուփը կամ Խաչափայտի մասնատուփը խաւրէ իր երկիրը ի Ս. Փրկիչ վանս (1), զոր փափագելի է գըտնել, թէ Հայոց ո՛ր գաւառի կամ քաղքի մէջ էր. կ'իմացընէ եղբայրներ այլ ունենալն, բայց պատուիրէ որ ոչ ասոնք, ոչ ոք Հայ, ոչ եղբայր, ոչ քահանայ, ոչ եպիսկոպոս, ոչ կարդինալ և ոչ այլ ոք՝ չնեղեն իր խոստակատար Մարկոս Մուրատը՝ իրմէ բան մի պահանջելով։ Վերոյիշեալ լատին սարկաւագն և երկու Վենետկեցիք եղած են վկայք կտակին։

1. Mandi la mia Croce de Reliquie nel mio paese, al mio monastero Pergix.

ԺԲ.

ՏԷՐ ՅԱԿՈԲ ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ ԱՄԴԵՑԻ, ՆՈՒԻՐԱԿ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԵՒ ԴԵՍՊԱՆ.

Աւելի քան զվերոյիշեալ եպիսկոպոսներն հետաքննութեան արժանի անձ մ՚ է սա, և իր յայտնի կամ անյայտ գործովք խորհրդաւոր և գաղտուկ կերպարանք մի կ՚երևցընէ՝ և կարծեմ թէ իր ատենն այլ այնպէս երևած է ոմանց և կասկածելի եղած, ինչպէս գուշակուի իր վրայօք մնացեալ քիչ կամ անկատար յիշատակներէն. որոց եթէ թիւն աւելնայ, անշուշտ աւելի նշանաւոր պատմական անձ մի պիտի յայտնուի ի վերջ ԺԶ դարու և ի սկիզբն ԺԷի, արևելից և արևմըտից միջնորդ կամ ներգործող։ Քսան տարուան ժամանակի միջոց ծանօթ է Յակոբ՝ ի դիւանական կամ նոտարական գրուածս Վենետկոյ. հայրենեօք Ամդեցի (Տիարպէքիրցի) վկայեալ, ցեղով՝ Մուրթազեան կամ Մուրթազի որդի, և պաշտօնով կամ վիճակաւ՝ Աղեքսանդրու կամ Նահապետի կաթողիկոսին Էջմիածնի։ Զայս ամէն բովանդակէ հնագոյնն

իր յիշողաց (1593, մայիս 26), նոտար մի. Il Molto Reverendo Jacomo Marcara di Caramit, Armeno, Vicario Generale del Reverendissimo Patriarca dell' Armenia Maggiore. գրեթէ միշտ այսպէս յիշուի յիտալական գրուածս, և յայտնուի՝ որ շատ անգամ եկեր գացեր է, ոչ միայն ի Վենետիկ, այլ և ի Հռովմ և ի Գերմանիա, հաւանօրէն նա և ուրիշ արեւմտեան Եւրոպիոյ աշխարհներ. ոչ հասարակ նուիրակի մի պէս, այլ և իբր երեսփոխան և գործակատար. նոյնպէս ալ եղած է Վրաց և Պարսից թագաւորաց կողմանէ առ արեւմտեայս, և աստնցմէ առ նոյնս: Արեւելից նկատմամբ՝ նշանաւոր է ժամանակն Շահ Աբասայ թագաւորութեան, անով և Վրաց, նոյնպէս մեր կաթողիկոսաց այլ. շփոթութեանց, Դաւթի Եփ և իր նոր աթոռակից Մելքիսեդեկի:

Առաջին ծանօթ կամ հնագոյն յիշատակին մէջ՝ Յակոբ ի Վենետիկ իր տեղ գործակալ կու դնէ՝ նոտարի առջեւ՝ իր հայրենակից (Ամդեցի) մի, Գրիգոր Տէրզիչեան, որ պահանջէ Զաքարեայէ որդէ Տէր Յովհաննէսէ՝ 100 դուկատը, զոր Պայլն Վենետաց (անշուշտ ի Կ. Պոլիս) տուեր էր անոր՝ որ հասցընէ առ կաթողիկոսն: Այս գործակալութեան վկայ կ'ըլլան Գէորգ՝ արդէն մեզի ծանօթ Տնպահն

Հայոց, որ և թարգման (եր. 287), քանի մի Անկիւրացիք, Էմին որդի Էմէնտի կամ Էֆէնտի, և իր որդին Էֆէնտի. Աստուածատուր ո. Սէֆանէ և Մկրտչան ո. Մուրատէ: — Քանի մ'օր վերջը (29 մայիս, 1593) զնոյն Գէորգ Տնպահը գործակալ կու կարգէ նոյն նոտարին գրութեամբ, որ պահանջէ ի Հ. Սահակայ՝ ինչ որ կաթողիկոսին պատշաճէր: Այս բանիս վկայ կ'ըլլայ Գուրգէճոյ ո. Մուրատայ՝ մականուամբ կամ հայրենեօք՝ d'Arpiez գրուած: Այս անուանս ստուգելն այնքան հետաքննելի չէ, որքան գիտնալն թէ ով էին այն Տէր Յովհանէսն Զաքարեան և այն Հ. Սահակն, որոց քով կային կաթողիկոսական պահանջք, թերևս նուիրակք էին կամ առանձին գործոց համար ղրկուածք. և անոնց ու նմանեացն (եթէ կային) կաթողիկոսական վերադոյն երեսփոխան էր տէր Յակոբ: Զաքարիա՝ քահանայի որդի՝ ինքն այլ կամ նոյնպէս աշխարհիկ երէց մի էր կամ վարդապետ. իսկ Սահակ՝ կամ Էջմիածնի կամ ուրիշ վանքի մի միաբան. վասն զի ուրիշ նոտար մ'այլ տարի մի վերջ կ'անուանէ զնա կրօնաւոր ի կարգէ Ս. Անտոնի (hordinis S. Antonij). ամէն Հայ կրօնաւորք կամ Անտոնեան կամ Բարսեղեան կոչուէին յարեւմտեայց: Այս Սահակայ երկրորդ ծանօթութիւնն եղած է ի

24 ապրիլի 1594, վերոյիշեալ գործոյ նման. Տէր Յակովբ ի Վենետկոյ դառնալ ուզելով իր երկիրը, դարձեալ զԳէորգ Տնպահ իրեն գործակալ կու կարգէ, պահանջելու և ընդունելու իր առնելիքն՝ ի Հ. Սահակայ։ Այս գործակալութեան միակ Հայ վկայ կ'ըլլայ Հաճի Օհան Յարութիւնի որդի, գուցէ Անկիւրացի։ — Ահա այս գործէս տասն օր վերջ (մայիս 4) ✝ Աւետիք եպիսկոպոսի քով գրուածները կ'ընդունի Յակովբ ի Կարասպետէ, զոր յիշած եմք (եր. 210).

Անտարակոյս է Յակովբայ քիչ առենէն ելնելն ի Վենետկոյ, իր նուիրակութեան և դեսպանութեան գործոց համար. այլ անկէ ետեւ երեք տարի ո՞ւր երթալ գալն և գործելն յայտնի չէ ինձ. յետ երեք տարւոյ (1597) նորէն կ'երեւի ի Վենետիկ, ի Հռովմ երթալու համար, ի կողմանէ Վրաց թագաւորին կամ իշխանաց, առ Ս. Պապն։ — Ի՞նչ բանի համար. — Նոյն իսկ Վենետկոյ դուքսն փափագէր իմանալ, և յանձնեց տէրութեան դպրապետին՝ ճարտարութեամբ հետաքննել։ Օր մի (22–3 յունիսի) երբ Յակովբ եկեր էր ի պալատն՝ ընդունելու իրեն շնորհուած 50 դուկատը, (յայտ կ'ըլլայ որ Վենետաց տէրութեան համար այլ ծառայութիւն մ'ըրած էր), հարցուց ասոր պաշտօնեայն իր

ճամբորդութեան վրայօք. նա զգուշութեամբ խօսեցաւ (mostrandosi nel parlare molto riservato). Վեց ամիս կայ, ըսաւ, որ ելայ Գազուինէն, Թագաւորէն (ի Շահ Աբասայ) ղրկուած. եկայ ի Tecbis (Թիֆլիզ) առ Աղեքսանդր և Սիմոն իշխանս Վրաց. այս իրենց տեղն՝ Գազուինէն երկու օրուան ճամբայ է. ասոնք ալ թուղթեր տուին առ Պապն տանելու, նա և առ դեսպան կայսերն ի Հռովմ, բայց ասոր գրուած թուղթն այլ Պապին թըղթոյն մէջ դրին. ասոնց գրուած թուղթեր այլ ունիմ, նա և ի պատրիարքէն Վրաց, զոր պէտք է տամ և սպասեմ պատասխանին։ Ուրիշ անգամ այլ ասոնցմէ և Սանդօ Սեւերինայի կարդինալէն թուղթեր տարած եմ առ Շահն և առ իշխանս և պատրիարքն Վրաց. բայց որովհետեւ իտալերէն գրուած չէին՝ չկարցան հասկընալ, և աղաչեցին որ Պապն պարսկերէն գրել տայ, և աղօթք ընէ՝ որ կարենան թշնամւոյն դէմ երթալ. միանգամայն և կու սպասեն՝ որ արեւմտեայք նախ յաղթութիւն մի ընեն, որ իրենք այլ վստահանան։ Ի Հռոմ իմ թարգմանս է Յակոբ անուամբ Հայ մի, իսկ բնակութիւնս վերոյիշեալ կարդինալին քով, ուր ուրիշ անգամ ալ բնակեր եմ։ Շահ Աբասայ համար ըսաւ, որ 26 տարուան է, մանչ մի և փոքրիկ աղ-

չիկ մ՚ունի. 80,000 ձիաւոր ունի, բայց ոչ հրացանաւոր։ Սիմոն վրացին կտրիճ մարդ է, 45 տարուան, որդի մ՚ունի 25 տարուան, շատ զօրաւոր, (di gran virtù). 40,000 հետեւակ կըրնան ունենալ, բայց ոչ ձիաւոր. հրացանաւոր այլ ունին. այս Վրացիք՝ Պարսից պէս ճերմակ գլխապատ ունին, ականջնին այլ օղեր, կուրծքերուն վրայ մեծկակ խաչ մի։ — Վրաստանէն եկայ ի Վան, անկէ ի Հալէպ. գաղտուկ լրտեսի մի առաջնորդութեամբ ի Հալէպ ներկայացայ Վենետկոյ գունցին, ուսկից ընդունեցայ պաշար և ստակ, և ցամքով ու ծովով հասայ ի քաղաքս. նոյնպէս այս տեղ մաքսապետն պաշար տուաւ ինձ. և այս իրիկուն ճամբայ կ՚ելնեմ երթալու ի Հռովմ։ — Այս քիչ շատ ըսածներէն կ՚իմացուի Ցակոբայ դեսպանութեանց կամ նուիրակութեանց պատճառն, աւելի քաղաքական քան կրօնական։

Ըսածին համեմատ՝ եթէ յունիսի 23ին (1597) մեկնած է ի Վենետկոյ, բաւական երկար ատեն այլ բնակեր է ի Հռովմ. վասն զի ունիմք ժամագիրք մի յետ և առաջ գըրուած իր ձեռօք. ուր կու գրէ յաջորդ տարին 1598, և բաւական կու ծանօթացընէ մեզ Տէր պապա ըլլալը. «Գրեցաւ ժամա-
» գիրս ի թվին Հայոց ՌԽԷ, ապրիլ ամսոյ

կ'անուանէ Եղբայր Ցովհ. Մկրտիչ Հայ, որդի ✝ Մարտիրոսի, ի կարգէ Ս. Անտոնի. (Fra Gian-Battista Armeno q.m Martiros, dell'ordine di S. Antonio), և կ'ըսէ. Հիւանդ ըլլալով յանկողնի՝ ի տան Պր. Ցակոբայ, որոյ տանտէրն էր ազնուականն Պրակատին, քանի որ միտքս առողջ է, կ'ուզեմ սահմանել իմ ստացուածքս, (Ցովհ. Ֆիկոլինոյ) Նոտարի ձեռքով գրել տալով։

Կտակակատար կարգէ զՄարկոս Մաւրոր Հայ սանտէր, որմէ առնելիք ունէր 100 դուկատ. այս ստակէն կ'ուզէ որ հանուի իր թաղման ծախքն, ի վանս Ս. Գէորգ կղզւոյ (տես եր. 152), և մնացածն այլ իր հոգւոյն համար տըրուի յողորմութիւն. յանուանէ յիշէ լա-

առողջացեր է, և հաւանօրէն դարձեր է իր երկիրը և իր Ս. Փրկիչ վանքը։ Ասոր նման քանի մի Հայոց կտակ գըտանք ի դիւանս Նոտարաց Վենետկոյ, որ երկու երեք հարիւր տարիէ ի վեր կնքուած մնացեր էին, և ըստ օրինաց՝ տէրութենէ հրաման խնդրելով՝ բացինք, մեծ հետաքրքրութեամբ և զարմացմամբ պաշտօնէից և նոտարաց. հնագոյնն այս Եղ. Ցովհաննուն էր։ Անկէ հին մեր բացածն էր Հաճի Հիւսէինի որդի Պէկլըղաղացի Ահմէտ Թուրքի մի, (1579, յունուար 2) որ իրեն թարգման ըրեր է մեր ծանօթ Թէոդորոսի ո. Գէորգը, և Յակոբայ ո. Մարկոս՝ Հայերը։ Հայերէն գրուած և փակ մնացած կտակաց (մեր գտածներէն) հնագոյնն էր՝ Տէր-Վէլինոյ Եղնազարէ որդի Հայրապետի, 1694, մայիս 30։

տին սարկաւագ մի (Nicolò Lucadelli) որ նոյն (Ս. Մարիամ Խորոտիկ) Թաղին մէջ բնակէր։ Ի Հայաստան ունեցած ընչից համար՝ կ'իմացընէ, որ Հայերէն կտակին մէջ գրեր պատուիրեր էր. մասնաւոր խնամքով կու յանձնէ Մպրկոսի (զոր իր սիրելի հայր և եղբայր կոչէ) որ իր Խաչատուփը կամ Խաչափայտի մասնատուփը խաւրէ իր երկիրը ի Ս. Փրկիչ վանս ([1]), զոր փափագելի է գրտնել, թէ Հայոց ո՛ր գաւառի կամ քաղքի մէջ էր. կ'իմացընէ եղբայրներ այլ ունենալն, բայց պատուիրէ որ ոչ ասոնք, ոչ ոք Հայ, ոչ եղբայր, ոչ քահանայ, ոչ եպիսկոպոս, ոչ կարդինալ և ոչ այլ ոք՝ չնեղեն իր խոստակատար Մարկոս Մուրատը՝ իրմէ բան մի պահանջելով։ Վերոյիշեալ լատին սարկաւագն և երկու Վենետկեցիք եղած են վկայք կտակին։

1. Mandi la mia Croce de Reliquie nel mio paese, al mio monastero Pergix.

ԺԲ.

ՏԷՐ ՅԱԿՈԲ ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ ԱՄԴԵՑԻ, ՆՈՒԻՐԱԿ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԵՒ ԴԵՍՊԱՆ.

Աւելի քան զվերոյիշեալ եպիսկոպոսներն հետաքննութեան արժանի անձ մ'է սա, և իր յայտնի կամ անյայտ գործովք խորհրդաւոր և գաղտուկ կերպարանք մի կ'երեւցընէ՝ և կարծեմ թէ իր ատենն այլ այնպէս երեւած է ոմանց և կասկածելի եղած, ինչպէս գուշակուի իր վրայօք մնացեալ քիչ կամ անկատար յիշատակներէն. որոց եթէ թիւն աւելնայ, անշուշտ աւելի նշանաւոր պատմական անձ մի պիտի յայտնուի ի վերջ ԺԷ դարու և ի սկիզբն ԺԸի, արեւելից և արեւմտից միջնորդ կամ ներգործող։ Քսան տարուան ժամանակի միջոց ծանօթ է Յակոբ՝ ի դիւանական կամ նօտարական գրուածս Վենետկոյ. հայրենեօք Ամդեցի (Տիգրանակերցի) վկայեալ, ցեղով Մուրճուրեան կամ Մուրճուրէ որդի, և պաշտօնով կամ վիճակաւ՝ Ա———կու կամ Ն——էլու կաթողիկոսին էջմիածնի։ Զայս ամէն բովանդակէ հնագոյնն

իր յիշողաց (1593, Մայիս 26), Նոտար մի. Il Molto Reverendo Jacomo Marcara di Caramit, Armeno, Vicario Generale del Reverendissimo Patriarca dell' Armenia Maggiore. գրեթէ միշտ այսպէս յիշուի յիտալական գրուածս, և յայտնուի՝ որ շատ անգամ եկեր գացեր է, ոչ միայն ի Վենետիկ, այլ և ի Հռովմ և ի Գերմանիա, հաւանօրէն նա և ուրիշ արեւմտեան Եւրոպիոյ աշխարհներ. ոչ հասարակ նուիրակի մի պէս, այլ և իբր երեսփոխան և գործակատար. Նոյնպէս ալ եղած է Վրաց և Պարսից թագաւորաց կողմանէ առ արեւմտեայս, և առնցմէ առ նոյնս: Արեւելից նկատմամբ՝ նշանաւոր է ժամանակն Շահ Աբասայ թագաւորութեան, անով և Վրաց, նոյնպէս մեր կաթողիկոսաց այլ. չփոթութեանց, Դաւթի Եհի և իր նոր աթոռակից Մելքիսեդեկի:

Առաջին ծանօթ կամ հնագոյն յիշատակին մէջ՝ Յակոբը ի Վենետիկ իր տեղ գործակալ կու դնէ՝ Նոտարի առջեւ՝ իր հայրենակից (Ամդեցի) մի, Գասպար Տէրվէչեան, որ պահանջէ Զաքարիայէ որդէ Տէր Յովհաննէսէ՝ 100 դուկատը, զոր Պայլն Վենետաց (անշուշտ ի Կ. Պօլիս) տուեր էր անոր՝ որ հասցընէ առ կաթողիկոսն: Այս գործակալութեան վկայ կ'ըլլան Գէորգ՝ արդէն մեզի ծանօթ Տնպահն

Հայոց, որ և թարգման (եր. 287), քանի մի Անկիւրացիք, Էմին որդի Էմէնտի կամ Էֆէնտի, և իր որդին Էֆէնդի. Աստուածատուր ո. Սէմոնէ և Մելքիշահ ա. Մուրատի։ — Քանի մ՚օր վերջը (29 մայիս, 1593) զնոյն Գէորգ Տնպահը գործակալ կու կարգէ նոյն նոտարին գրութեամբ, որ պահանջէ ի Հ. Սահակայ՝ ինչ որ կաթողիկոսին պատշաճէր։ Այս բանիս վկայ կ՚ըլլայ Գուրաքաշ ո. Մուրատայ՝ մականուամբ կամ հայրենեօք՝ d'Arpiez գրուած։ Այս անունս ստուգելն այնքան հետաքննելի չէ, որքան գիտնալն թէ ով էին այն Տէր Յովհանէսն Զաքարեան և այն Հ. Սահակն, որոց քով կային կաթողիկոսական պահանջք, թերևս նուիրակք էին կամ առանձին գործոց համար ղրկուածք. և անոնց ու նմանեացն (եթէ կային) կաթողիկոսական վերագոյն երեսփոխան էր տէր Յակոբ։ Զաքարիա՝ քահանայի որդի՝ ինքն այլ կամ նոյնպէս աշխարհիկ երէց մի էր կամ վարդապետ. իսկ Սահակ՝ կամ Էջմիածնի կամ ուրիշ վանքի մի միաբան. վասն զի ուրիշ նոտար մ՚ այլ տարի մի վերջ՝ կ՚անուանէ զնա կրօնաւոր ի կարգէ Ս. Անտոնի (hordinis S. Antonij). ամէն Հայ կրօնաւորք կամ Անտոնեան կամ Բարսեղեան կոչուին յարեւմտեայց։ Այս Սահակայ երկրորդ ծանօթութիւնն եղած է ի

24 ապրիլ 1594, վերոյիշեալ գործոյ նման· Տէր Յակովբ ի Վենետկոյ դառնալ ուզելով իր երկիրը, դարձեալ զԳէորգ Տնպահ իրեն գործակալ կու կարգէ, պահանջելու և ընդունելու իր առնելիքն՝ ի Հ. Սահակայ։ Այս գործակալութեան միակ Հայ վկայ կ'ըլլայ Հաճի Օհան Յորդանէնի որդի, գուցէ Անկիւրացի։ — Ահա այս գործէս տասն օր վերջ (մայիս 4) † Աւետիք եպիսկոպոսի քով գըտուածները կ'ընդունի Յակովբ ի Կարապետէ, զոր յիշած եմք (եր. 210)։

Անտարակոյս է Յակովբայ քիչ ատենէն ելնելն ի Վենետկոյ, իր նուիրակութեան և դեսպանութեան գործոց համար. այլ անկէ ետեւ երեք տարի ո՞ւր երթալ գալն և գործելն յայտնի չէ ինձ. յետ երեք տարւոյ (1597) նորէն կ'երեւի ի Վենետիկ, ի Հռովմ երթալու համար, ի կողմանէ Վրաց թագաւորին կամ իշխանաց, առ Ս. Պապն։ – Ի՞նչ բանի համար. – նոյն իսկ Վենետկոյ դուքսն փափագէր իմանալ, և յանձնեց տէրութեան դպրապետին՝ ճարտարութեամբ հետաքննել։ Օր մի (22–3 յունիսի) երբ Յակովբ եկեր էր ի պալատն՝ ընդունելու իրեն շնորհուած 50 դուկատը, (յայտ կ'ըլլայ որ Վենետաց տէրութեան համար այլ ծառայութիւն մ'ըրած էր), հարցուց աստ պաշտօնեայն իր

ճամբորդութեան վրայօք․ նա զգուշութեամբ խօսեցաւ (mostrandosi nel parlare molto riservato)․ Վեց ամիս կայ, ըսաւ, որ ելայ Գազուինէն, Թագաւորէն (ի Շահ Աբասայ) ղրկուած․ եկայ ի Tecbis (Թիֆլիզ) առ Աղեքսանդր և Սիմոն իշխանս Վրաց․ այս իրենց տեղն՝ Գազուինէն երկու օրուան ճամբայ է․ ատոնք ալ թուղթեր տուին առ Պապն տանելու, նա և առ դեսպան կայսերն ի Հռովմ, բայց ատոր գրուած թուղթն այլ Պապին թըղթոյն մէջ դրին․ ատոնց գրուած թուղթեր այլ ունիմ, նա և ի պատրիարքէն Վրաց, զոր պէտք է տամ և սպասեմ պատասխանին։ Ուրիշ անգամ այլ ատոնցմէ և Սանդա Սեւերինայի կարդինալէն թուղթեր տարած եմ առ Շահն և առ իշխանս և պատրիարքն Վրաց․ բայց որովհետեւ իտալերէն գրուած չէին՝ չկարցան հասկընալ, և աղաչեցին որ Պապն պարսկերէն գրել տայ, և աղօթք ընէ՝ որ կարենան թշնամւոյն դէմ երթալ․ միանգամայն և կու սպասեն՝ որ արեւմտեայք նախ յաղթութիւն մի ընեն, որ իրենք այլ վստահանան։ Ի Հռոմ իմ թարգմանս է Յակոբ անուամբ Հայ մի, իսկ բնակութիւնս վերոյիշեալ կարդինալին քով, ուր ուրիշ անգամ ալ բնակեր եմ։ Շահ Աբասայ համար ըսաւ, որ 26 տարուան է, մանչ մի և փոքրիկ աղ-

ջիկ մ՚ ունի. 80,000 ձիաւոր ունի, բայց ոչ հրացանաւոր։ Սիմոն վրացին կտրիճ մարդ է, 45 տարուան, որդին մ՚ունի 25 տարուան, շատ զօրաւոր, (di gran virtù). 40,000 հետեւակ կըրնան ունենալ, բայց ոչ ձիաւոր. հրացանաւոր այլ ունին. այս Վրացիք՝ Պարսից պէս ճերմակ գլխապատ ունին, ականջնին այլ օղեր, կուրծքերուն վրայ մեծկակ խաչ մի։ — Վրաստանէն եկայ ի Վան, անկէ ի Հալէպ. գաղտուկ լրտեսի մի առաջնորդութեամբ ի Հալէպ ներկայացայ Վենետկոյ գունցին, ուսկից ընդունեցայ պաշար և ստակ, և ցամքով ու ծովով հասայ ի քաղաքս. նոյնպէս այս տեղ մաքսապետն պաշար տուաւ ինձ. և այս իրիկուն ճամբայ կ՚ելնեմ երթալու ի Հռովմ։ — Այս քիչ շատ ըսածներէն կ՚իմացուի Ցակոբայ դեսպանութեանց կամ նուիրակութեանց պատճառն, աւելի քաղաքական քան կրօնական։

Ըսածին համեմատ՝ եթէ յունիսի 23ին (1597) մեկնած է ի Վենետկոյ, բաւական երկար ատեն այլ բնակեր է ի Հռովմ. վասն զի ունիմք ժամագիրք մի յետ և առաջ գըրուած իր ձեռօք. ուր կու գրէ յաջորդ տարին 1598, և բաւական կու ծանօթացընէ մեզ Տէր պապա ըլլալը. « Գրեցաւ ժամա- » գիրս ի թվին Հայոց ՌԽԷ, ապրիլ ամսոյ

» Ա. ավարտօ (աւարտեցաւ) ի մայրաքաղաքն
» ի մեծն Հռովմ, ի հայրապետութեան սուրբ
» Փափին Գլէմէնդ Աւգաւէոյ (Ottavo, Ու-
» թերորդ). ի ժամանակն կարտինալ Սանդա
» Սեվերենին, ձեռամբ անարժան և մեղօոք
» Համթեցի Յակոբ երիցուս, որ միայն զա-
» նունս ունիմ և ոչ զգործս բարիս. յիշա-
» տակ ինձ և ծնօղին իմոյ Եղիսին, և հօրն
» իմոյ Տէր Մուրճուլէն, և որդոյն իմոյ Եղէւոյ
» սարգօագին, և եղբօրն իմոյ Պաղտասա-
» րին, և կողակցին իմոյ և ամենայն յարեան
» մերձաւորացն՝ որք փոխեցան ի Քրիստոս։
» Արդ աղաչեմ զձեզ, սուրբ քահանայք և
» սարկաւագունք, որ չիմեղադրէք սղա(լա)-
» նաց գրոյս, զի ի բէրանէ 'ի մոտաց գրեցի,
» և ոչ յօրինակօ։ Արդ որք ժամ ասէք սովօ
» կամ յօրինակէք, թէ թերի կայ՝ լցէք. և
» ինձ մի բերան Աստուած ողորմի ասէք, և
» Աստուած ձեզ և մեզ ողորմեսցի։ Հայր
» մեր»։ — Անմիջապէս ասկէ ետեւ կու գրէ.
« Յիշատակ է ժամագիրքս Հայոց ժամատան
» ի մայրաքաղաքն Վանատիկ. ամէն»։ Յայտ
է որ ինքն թողած է իր ձեռագիրքը Հայոց
եկեղեցատան, բայց ոչ այս անգամ Հռով-
մէն դարձած ատեն, այլ յետոյ, թէ և ստոյգ
է վերը յիշեալ թուականէն (ապրիլ, 1598)
տարի մի վերջը ի Վենետիկ գտուիլն, մայիսի
7ին, 1599։

Այս մէկ տարուան միջոցին Յակովբ (անշուշտ բերած թղթոց պատասխանները տանելով) դարձեր էր յարեւելք, ինչպէս այս եաքի յիշած օրը՝ ի Վենետիկ նոտարի առջեւ վկայեցին իր երկու հայրենակիցքն, Մերղա որդի Աղաճանի եւ Գասպար որդի Տէրվէլի: Այս եաքինիս Լուքֆի որդւոյն հետ՝ Տէր Յակոբ գացած էր ի Վրաստան՝ առ իշխանն Սիմոն, եւ անկէց թուղթեր կու բերէր առ կայսրն եւ առ իշխանս Իտալիոյ: Ասոնց վկայ եւ թարգման եղաւ Մկրտիչ Պարսկահայ Տնպահն, յաջորդն Գէորգայ: Երկրորդ օր՝ ուրիշ Հայ վաճառական մի Խարիսպեան? (Charispian) որդի Ղազարայ՝ նոյնպէս երդմամբ վկայեց, որ Յակովբ հաւատարիմ եւ բարի մարդ է, եւ ինքն տեսեր էր զնա Սիմոն իշխանին քով: Ասոր խօսքին ստուգութեանն այլ վկայեց ուրիշ Հայ մի Ջուղայեցի՝ Գէորգ Սեբաստ կոչուած, եւ թէ Յակովբ իրաւ քանի մ'ամիս առաջ գացեր էր առ Սիմոն, հետն այլ կար ուրիշ Հայ մի, զոր բռնեցին Թուրքք ի Գանձակ, եւ թղթատար կործելով՝ կ'ուզէին այրել, բայց Ջուղայեցի Հայք ստակ տալով ազատեցին: —

Յակովբայ գործն յիրաւի զգուշալի եւ իրեն վտանգաւոր կընար ըլլալ, զարմանք չէ կասկածելի ըլլալն այլ. բայց առանց զարմանքի չէ Վենետաց կասկածոտութիւնն այն անձին

վրայ, որմէ քանի մի տարի առաջ տեղեկու-թիւններ առին և 30 դուկատ վարձք կամ պարգեւ տուին։ Սակայն դարձեալ հարկ է թէ՝ իրաւ կամ սուտ՝ կասկածանաց առիթ մի կար, նոյն իսկ Ցակովբայ խորհրդաւոր կերպով մի և ստէպ այլեւայլ արեւելեայ և արեւմտեայ տէրութեանց արքունիքը մտնել ելնելն։ Ի՞նչ առիթ կամ դիպուած էր, չեմ գիտեր, բայց հետեւանքն և գլխուն եկած փորձանքն՝ յայտնէ իրեն հաւատարիմ ընկեր օրհնեալ ժամագիրքն. որոյ մէջ այս կարեւոր համառօտ և հետաքննական ծանօթութիւնն այլ կ՚աւելցընէ, ի Թուին Հայոց ՌԽԸ, որ է 1599–1600ի հոկտեմբեր ամսոյ միջոց. ուրեմն, 1599 մայիսի մէջ ի Վենետիկ գտուելէն վերջը. «Ինձ անարժանիս մէկ քերան » Աստուած ողորմի ասայ, որ լի եմ մեղօք » տառապեալ անձամբ. ես Ակոբ երէցս Համ- » թեցի՝ զայս ըսպասաւորութիւնս (Պատա- » րագի) ի Ճէլ ֆանտոլին՝ է Բոոլոյ տողուն գրե- » ցի»։ Խե՛ղճ երէց. նախահոգութեամբ հետն առած նօտարական վկայութիւնն այլ բաւական չէ եղած զինքը պաշտպանելու կարծուած յանցանքէ մի, որ հաւանօրէն անիրաւ կասկած մ՚էր. իր օտար լեզու չգիտնալն այլ կու դժուարացընէր ինք զինքը պաշտպանելը։ Ժամանակն էր Աւստրիոյ կայսեր և Թուր-

քաց պատերազմի. անշուշտ այս գլխաւոր գործոյ մասնաւոր պարագայ կամ դիտելի բան մի պատճառ եղած է Յակոբայ բանտարկութեան. որ յուսալի է թէ երկարատեւ եղած չըլլայ. Թէ և անկէ վերջ քանի մի տարի անյայտ մնայ ինքն՝ ինձի ծանօթ յիշատակաց մէջ։

1605ին վերջերը նորէն յերեւան կ'ելնէ Երէցն՝ իր յաճախած քաղքին մէջ, ի Վենետիկ. ուր և գրեթէ հաստատ մնայ անկէ ետեւ. վասն զի թէ այն տարւոյն Նոյեմբեր ամսոյ 23ին, և թէ յաջորդին սկիզբը (1606, յան. 17, մարտ 6) վենետարնակ Հայք՝ որոց 17 կու յիշուին յանուանէ, որոց 6 Անկիւրացի են, և մէկն այլ սարկաւագ է (Սարգիս). 3 Ամդեցի՝ որոց մէկն Յակոբայ սարկաւագն է Կարապետ անուամբ՝ (որ և շատ տարի վերջ (1607) յիշուի Հայոց եկեղեցւոյն մէջ), 2 Բաղիշեցի, այլքն Ուռհայեցի, Հռոմկլայեցի, Սեբաստացի, Ջուղայեցի, Կաֆացի, Պոլսեցի. ամէնքն միաբան վկայեցին, (ինչպէս շատ տարի առաջ ուրիշներն), որ Յակոբ Մարգարեան իրենց կաթողիկոսին ընդհանրական վէքիլն է. կ'ընտրեն զինքը այս տեղ իրենց եկեղեցւոյն հոգաբարձու, պատարագիչ և հոգեւոր առաջնորդ, մինչեւ ի մահն, խոստանալով դարմանել զնա. և այս բանիս համար

իրեն բացարձակ իշխանութիւն կու տան, նա և ներկայանալու առ Սրբազան Պապն և առ կարդինալս, և խնդրելու շնորհքներ իրենց եկեղեցւոյ համար և յօգուտ իրենց հոգւոյն(1)*: Այս բանիս վկայ և թարգման եղաւ Բեննեդիկտոս ո. Յակոբայ ատորի փերեզակ մի: — Քանի մ' օր վերջը* (16 *մարտի*, 1606) *քանի մի հոգի վերոյիշեալ Հայերէն, հանդերձ Կարապետ սարկաւագով, և գլխաւոր ունենալով Ջուղայեցի փերեզակ մի, Ղուշուր ո. Յովհաննու, նորէն նոտարին ներկայացուցին իրենց ընտրած հոգեւոր առաջնորդը, իբրեւ իրենց և բոլոր ազգային գործակալ, որ երթայ ի Հռովմ, խնդրէ Սրբազան Պապէն կամ ի կարդինալաց, հայերէն Աստուածաշունչ, Աւետարան և ուրիշ Ս. Գրքեր, և բերէ ի Վենետիկ, որ օրինակեն և ամենայն հաւատարմութեամբ յետ դարձընեն, և այնպէս կարենան իրենց քրիստոնէական պարտքն ու պաշտօնը կատարել*(2)*:*

1. Quodlibet facultatem et auctoritatem ipsi conferendo, comparendi etiam ad pedes Sanct[mi]. D. Papæ. seu cujuslibet ex Ill[mis]. et Rev[mis]. Romanæ Ecclesiæ Cardinalibus, pro impetrando in benefitium ipsius Ecclesiæ quelibet munera, et pro animabus eorum augmento Sanctæ fidei et servitio Divinæ Majestatis.

2. Libros S. Bibliæ et Evangeliorum, seu alterius sortis Sacræ Scripturæ, donec ipsos in

Այս Ներկայացման այլ վկայ և Թարգման եղաւ վերոյիշեալ ասորի փերեզակն ։ — Հայերէն Ա․ Գրոց պակասութեան այն ատեն ի Վենետիկ՝ վկայէ հեռուէն բարեպաշտ ազգային մ'այլ, Խօճա Շէրէն Սէֆարոյէ, որ Աւետարան մի գնեց « ի ձեռաց անարժանից,
» և եդ յիշատակ իւրն և իւր ննջեցելոցն.
» ոչ թէ ի յաշխարհս մեր Անատոլական, այլ
» ի Վենետիկ Ֆրանկաց տան. զի իմացեալ
» աստուածատէր այրս Խօճայ Շիրին, եթէ
» կայ անդ քահանայ՝ և ոչ գոյ աւետարան,
» այլ փութով առեալ զսուրբ աւետարանս և
» ետ 'ի վաճառականքն, որ տանին ի Բերիայ՝
» որ ասի Հալապ, և անտի երթեալ հասանէ
» ի մեծահռչակ քաղաքն ի Վենետիկ » ։

Քաղաքականօրէն իր ընտրութիւնը հաստատելէն վերջը՝ Տէր Յակոմբ եկեղեցական օրինօք այլ հաստատեց. և Նախ, Հայոց տան մէջ ինչուան այն ատեն մատրան տեղ որոշուած սենեակը՝ ուր միայն աղօթք կ'ընէին քահանայ չգտնուելուն, մաքրել տուաւ, խորանը հաստատեց, ժամահրաւէր զանգակ

hac urbe exemplari faciant, postmodum restituendo absque ulla contradictione: ad hoc ut possit Natio ipsa instrui in sancta fide, et exercere ea ad quæ quilibet Christianus tenet et obligatus est.

մ' այլ կախել տուաւ. և Վենետկոյ պատրիարքին աթոռակալին ձեռօք օրհնել տալով, սկսաւ պատարագ ու ժամասացութիւն կատարել, նա և Սրբութիւն այլ դրաւ ի խորանին. և տարուէ տարի կ' աւելցընէր փոքրիկ մատրան հանդէսը, որոյ համար կ' ուզէր զանգակ մ' այլ աւելցընել, որ այնչափ հաճոյ չէր երեւէր Տնպահին (Պարսկահայ Մկրտչի)։ 1608ին Ս. Խաչի տօնն (Երեւման, ի մայիսի) աւելի մեծահանդէս եղաւ. տօնին եկող և աղօթողաց համար՝ Ներողութեան օրհնութիւն բերել տուեր էր։ Հանդիսին համբաւն և զանգակին ձայնն՝ արթընցուցին Հայոց տան վերահսկող՝ քաղքին Ներքին երեք մեծ տեսուչները (Procuratori de Citra). կանչեցին Տնպահը և երկար ու մանր հարցմունքներով տեղեկացան, որ իր տնպահութեան մտած ատեն (1595) դադրած էր հօն պատարագ մատուցանելն, իսկ երբ երեք տարի առաջ (1605) եկաւ Տէր Յակոմբ իր Կարապետ սարկաւագով, և վերոյիշեալ բաները կարգաւորեց, սկսաւ ամէն կիրակի պատարագ և ժամասացութիւն կատարել, երբեմն լուր օրեր այլ. իսկ այս Խաչի տօնի պատարագին՝ ոչ միայն Հայք, այլ և բազմութիւն քաղաքացեաց եկած էին։ — Պաշտօնեայքն մեղադրեցին Տնպահին՝ որ այս բաներս ա-

ռաջուց իրենց չէր իմացուցած. ինքն այլ ըսաւ, որ երբ պատրիարքին աթոռակալն եկաւ օրհնեց տեղը, ինքն անտարակոյս կարծէր որ իրենց գիտութեամբ է եղածն. այս այլ աւելցուց ըսել, որ ինքն Պարսիկ ըլլալով (յետոյ մկրտեալ) Հայոց լեզուն չէր հասկընար: Այս քննութեանց պատճառն գուշակուի որ կրօնական կասկած մ'ըլլայ, օտարաց բերնով Պաշտօնէից հաղորդուած. բայց Տէր Յակովբայ Նախահոգութիւնն կամ Նախատեսութիւնն՝ ամեն բան կարգով և օրինօք ըրեր էր, որով պաշտօնէից ուրիշ բան չէր մնար՝ բայց զանիկայ իրենցմէ ճարտար և զգոյշ գտնել:

Եթէ այս եկեղեցական և կրօնական պիտոյից համար՝ Յակովբ գնացե՞ր է ի Հռովմ, հաւանական է, այլ վկայուած չէ. եթէ և գնացեր այլ է, ոչ անմիջապէս յետ ընտրութեանն (1606, մարտի 16). վասն զի ապրիլի 5ին ի Վենետիկ վկայ եղած է Նոտարի առջեւ՝ չորս Բաղիշեցի վաճառականաց, որք կու վկայէին թէ անցեալ տարի սեպտեմբերի մէջ ի Հռովմ վախճանած Պետրոս Էմինն այլ Բաղիշեցի էր, և ունէր հայր՝ Ախիճան անուամբ, եղբայր մի Սէֆէր, և մանր զաւակներ, որոց կ'ինկնար թողած ստացուածքն: — Նոյն տարին (1606) յուլիս ամսոյ վերջի օրը՝

Մէհմէտի որդի Հասան անուամբ Թուրք մի Կ. Պօլսի մօտ Քեաֆի՞ (Chiaffi) բերդէն, քրիստոսական կրօնք ընդունելով՝ կու մկրտուի Վեննետկոյ պատրիարքական Ս. Պետրոս կաթողիկէի մէջ. Յակոբ երէցն (որ միշտ յամենայն գիրս Նօտարաց և եկեղեցեաց՝ Մեծ Հայոց պատրիարքին Վիքար կոչուի), Համկլայեցի վաճառական Սիմոնի որդւոյ Յովսէփայ հետ՝ կնքահայր կ՚ըլլայ. այս ետքինս այլ Հայոց մէջ նշանաւոր անուոր հարուստ մէկն էր, և այս Թուականէս ինչուան 30 տարի վերջ կու յիշուի։ – Քանի մի տարի վերջ նոյնպիսի գործով դարձեալ կու յիշուի մեր երէցն, այսինքն կնքահայր ըլլալով ուրիշ չափահասի մի, որ էր ունկարացի տղայ մի 13 տարուան, զոր Թուրքք գերի տարեր էին ի Պելկրատ քաղքէ, և անունը Մուստաֆա դրեր. Վասիլ անուամբ Հայ մի գնեց զնա (իր տէրն Մահմէտ կոչուէր), և հիմայ (ի 16 մարտի, 1609) մկրտուելով (վասն զի որոյ որդի ըլլալն յայտնի չէր) կոչուեցաւ Գէորգ. Յակոբայ ընկեր կնքահայր մ՚այլ եղաւ Գէորգ Էլին ո. Կոստանդնի Նաբոլիացւոյ։

Այս հոգեւոր հայրութիւններէն զատ ուրիշ բարի գործոյ մ՚այլ միջնորդ եղաւ Յակոբ, թէ և խաբուեցաւ։ Վերոյիշեալ Թուականէն երկու տարի վերջ ի Հռովմ էր, (հա-

ւանօրէն յետ 1606ի երթալն առաջին անպամն չէր)․ Հօն էր այն ատեն Յովասափ Փափազեան (Ogasap q.in Papas) Անկիւրացի մի, որ իր հայրենակից Կէօմիւշեան? Այվատ (Aivat Chiomis) բերած ցփսինները առեր էր ծախելու, կէս առ կէս շահով, ինչպէս դաշնագրած էին ի Կ․ Պոլիս (1610, սեպտ․), բայց չէր աջողած, և կ՚ուզէր իր առանձին ապրանքով վճարել․ Տէր Յակոբ տեսաւ որ ի նեղն ընկած է նա, և թէ ընչից թէ անձին վրայ ձեռք պիտի դնեն, առաջարկեց որ գայ ի Վենետիկ և ինքն միջնորդ ըլլայ Այվատին հետ գործը վճարելու։ Յովասափ ուրախութեամբ յանձն առաւ, այլ ապահովութեան գիր ուզեց յԱյվատայ, և երբ առաւ՝ եկաւ ի Վենետիկ, ուր արդէն դարձեր էր և մեր երէցն։ Երկու վաճառակիցքն դաշնադրեցան ուրիշ Հայոց առջեւ, որ նախ Յովասափ վճարէ Այվատայ 100 դուկատ, և 50 դուկատ արժող մուշտակ մ՚այլ․ Մնացած պարտքը 300 կամ 350 դուկատ՝ վճարէ տարուէ տարի 50 դուկատ․ այս բանիս երաշխաւոր եղաւ Սիմոն ․․ Խոջապրոյ․ բայց աւելի ապահովութեան համար խոստացաւ Յովասափ՝ որ իր աղջիկն այլ տայ ի կնութիւն Այվատի մէկ որդւոյն։ Սակայն քանի մ՚օր վերջը (1611, մայիս ամսոյ 14) Այվատ բռնել

և բանտել տուաւ զՅովասափ՝ Օտարականաց Պաշտօնարանի (Officio de Forestier) բանտի. (ի Վենետիկ սովորական էր պարտականները բանտելն). բայց այսպէս խարդախ պարտատիրոջ դէմ բողոքեց պարտականն առ դատաւորս. ցուցընելով որ՝ նախ, ինքն վրատահացեալ Այվատի գրութեանց, ի ձեռն Տէր Յակոբայ Խոստովանահօր Հայոց, եկաւ ի Վենետիկ. Բ. որ 300 դուկատի պարտական էր, իսկ Այվատ 350 կու պահանջէր. Գ. և Դ. որ Այվատ ոչ միայն հաւաներ էր վերոյիշեալ պայմանաց իրաւախոհութեան, այլ և երբ դուրս ելան սեննեկէն՝ բարեկամութեամբ ձեռք տուած էր։ — Այս դատին ինչպէս վերջանալն չեմ գիտեր, հաւանիմ թէ մեր բարեսէր Տէր Յակոբն բարեսրտութեամբ աշխատած և ազատած ըլլայ իր խորհրդով Հռոմէն ի Վենետիկ եկողը։

Տէր Յակովբայ վերջին ծանօթ յիշատակն ի Դիւանս՝ է վկայ ըլլալն (ի 28 յունիսի նոյն 1611 տարւոյն) առաջի Նօտարի, որ Մարկոս ո. Գէորգեայ Բողչէշեցի իր գործակալին (Սիմոն ո. Յովսեփայ) իշխանութիւն կու տայ, որ երբ իր 200 դուկատ պահանջն ընդունի, 10 դուկատ տայ Հայոց եկեղեցւոյն, 10 դուկատ այլ Գէորգեայ ո. Յովհաննու վաճառականի։

Վերջնագոյն յիշատակն այլ չուտով հա-

սած է, հազիւ 17 օր ետեւ, այսինքն յուլիս 15ին. շաբաթ մի ջերմով և արեան վերբերութեամբ հիւանդացեալ՝ վախճաներ է Տէր Յակովբ, 55 տարուան։ Մահագիրքն Ս. Յուլիանոս Թաղի, (որոյ մէջ է Հայոց տունն և՝ եկեղեցին), միայն Պատուելի Հ. Յակոբ Հայն կ՚ըսէ. առանց մականուան և պատուանուան, բայց բնակութեան տեղէն և այնուհետեւ իր անուան լռելէն յայտ է՝ որ ինքն Մարգարեանն է, կաթողիկոսի վիքարն. արժանաւոր լաւագոյն ծանօթութեան և պատուոյ, նկատմամբ՝ յօգուտ Հայ-Վենետաց և օտարաց՝ աշխատալի նուիրակութեանցն։ Իսկ նկատմամբ ազգիս՝ այն քաղքին Հայոց և իրենց եկեղեցւոյն տարած խնամոց համար. մանաւանդ որ ինքն է եղած անոնց առաջին հաստատուն հոգաբարձու և խոստովանահայր, ինչպէս իրենք ալ վկայեցին։ Տաս տարի վերջը (1629), բարեզգած մէկ մի՝ մեր երիցու ձեռագիր ժամագրոց մէջ գրեր է. «Աստուած ողորմի հոգուն Տէր Ակոբին. ամէն. Հայր մեր». որով կ՚իմացուի որ դեռ կային զինքը սիրով յիշողք և յարգողք. որպէս հաւանիմ թէ ըլլան և մեր ընթերցողք. և յուսամ թէ ժամանակն յայտնէ նոր յիշատակներ այսպիսի ժիր և արդիւնաւոր անձին։

ԺԳ.

ՋՈՒՂԱՅԵՑԻ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՔ Ի ՎԵՆԵՏԻԿ

Շատ անգամ յիշուած և լսուած են ի գիրս և յօրագիրս մեր, նա և ընդհանուր վաճառականութեան պատմութեան մէջ, Հայ վաճառականք Ջուղայի, ԺԶ դարուն կիսէն վերջ՝ մինչև յ՚ԺԸ դար. մեր Հայ-Վենետաց պատմութիւնն այլ կու պահանջէ՝ այս ժամանակիս քննել զանոնք ի Վենետիկ, ուր՝ Մեծ և Փոքր Հայոց ամեն կողմերէ՝ աւելի բազմութեամբ եկած են, միանգամայն և աւելի հարըստութեամբ, վաճառքով և վաստակով։ Բայց նախ զայս պէտք է գիտնալ, որ երկու Ջուղա կայ, Հին և Նոր. առաջինն ի Հայաստան, Երասխ գետոյ եզերքը, որոյ բնակիչքն Շահ Աբաս Պարսից Թագաւորին բանի հրամանաւ հանուելով՝ քշուեցան ի Պարսկաստան, ի մայրաքաղաքն Սպահան, ԺԷ դարուն սկիզբը (1605). և անոր քով կամ դիմաց շինեցին երկրորդ և Նոր Ջուղայն. ուր՝ յետ շատ նեղութեանց՝ աճեցան, հարըստացան, և վաճառականութեամբ սփռեցան

կամ գնացին. եկան՝ յայլեւայլ շահաստաններ Եւրոպիոյ և աւելի ի Վենետիկ։ Մեր յիշելիքն հիմայ այս Նոր Ջուղայեցիներն չեն, այլ Հիներն. որք մեր ազգի պատմութեան մէջ թէ և կարճ՝ այլ փառաւոր միանգամայն և գթաշարժ յիշատակ մի թողած են, որ և հասարակաց ծանօթ ըլլալով՝ ոչ հարկ և ոչ պատշաճ է մեզ կրկնել զայն. այլ միայն յայտնել զարմանքնիս այդ Ջուղայի գրեթէ խորհրդաւոր երեւման վրայ. զարմանալի՝ իր վաճառականական բարգաւաճանօք և հարըստութեամբ, թերեւս մեր երկրի ամէն քաղաքներէ աւելի՝ իր ատենին. խորհըրդաւոր, իր ծագման կամ այդ բարգաւաճանաց սկըզբնաւորութեան անծանօթութեամբ. և իբրեւ յանկարծօրէն փայլելով, մանաւանդ թէ փայլատակելով՝ ԺԶ դարու վերջի երրորդ մասին մէջ, այնպիսի գրեթէ անծանօթ ծակէ մի, ինչպէս է իր դիրքն, քարոտ տեղ մի. որ թէ և շատ հին ատեն լսուած է իբրեւ գեղ կամ աւան, այլ անկէ վերջը հազիւ թէ յիշուած ի պատմութեան, մինչեւ իր դժբաղդ գերութիւնը և աւերումը։

Անկէ 30 կամ 40 տարի առաջ կու յայտնուին Ջուղայի ճարտար վաճառականք ի Վենետիկ, և ի պատմութեան Վենետկոյ։ Առաջին ծանօթ ինձ Ջուղայեցին այս քաղքիս

մէջ է յամի 1570 (յուլ. 19), Գոյրէ կամ Խոյրէ? (Cayri) անուամբ մէկն, որ կը վճարէ իր պարտքը, 285 դուկատ, առ Յովհան Ամդեցի ո. Տէօվլէթքեարի (Duulethiar կամ Dohaulattiar). Ջուղայի անունն այլ Վենետկեցի նոտարն գրէ Iula, թերեւս մոռնալով f տառը (Iulfa)։ Նոյն Ամդեցւոյն հետ իր հաշիւը կու կնքէ (մայիս 29) և Կոնտուզ ո. Ամիրէ Պարսկաստանցի (Gondus de Armenia q.m Amir de Azami)։ Նոյն օր նոյն Ամդեցին նոյնպէս Փանոսի ո. Գէորգի հաշիւները կու կնքէ, որոյ հետ թէ՛ ի Հալէպ թէ՛ ի Վենետիկ առեւտուր ըրեր էր։

Մինչդեռ ի Վենետիկ այս առաջին անգամ Ջուղայեցիք կ'երեւին մեզ՝ նոտարաց առջեւ, նոյն օրերում (14 օգոս. 1571) Վենետկոյ տէրութեան դեսպան մի՝ Վինչենցոյ Ալեսսանդրի (Alessandri Vincenzo) եկեր էր ի Գազուին, ուր էր այն ատեն Պարսից շահն. Հօս իրեն եկան քանի մի Հայ վաճառականք հարցընելու իրենց ընկերաց համար, զոր շատ ապրանքով ղրկած էին ի Վենետիկ։ Ալեսսանդրի իմացուց որ անոնք Դուքսէն լաւ ընդունելութիւն գտած՝ իրմէ շատ առաջ (1570) ճամբայ ելած էին դառնալու իրենց երկիրը։ Այդ Հայերն ըսին որ իրենք Ջուղայի գլխաւորներէն են (esser si-

gnori della loro terra chiamata Diulfa), և թէ իրենցմէ մէկն իբրեւ իրենց գործակալ կենար ի Գազուին։ Ասոնց միջնորդութեամբ յաջողեցաւ Ալեսսանտրի ներկայանալ առ Միրզա՝ որդի Շահին, և իր դըքսին կողմանէ բերած թուղթերը տալ. ինչպէս որ կու գրէ ինքն իր տէրութեան, ի Գրաքովիոյ (24 յուլ. 1572). և ասով յայտնի կ'ընէ այն Ջուղայեցի Հայոց համարձակութիւնը Պարսից արքունեաց առջեւ։

Նոյն իսկ Ճ Հայք յիշեցուցին զայս՝ Ալեսսանտրեայ, երբ իր դառնալէն վերջ ի Վենետիկ, հարկ եղաւ իրենցմէ երկու հոգի խաւրել այս տեղ, մէկն Տէրման (Derman) կոչուած, միւսն Սոնտուս (Sondus), թերեւս վերոյիշեալ Կոնտուզն. ասոնք առանց ապրանքի կու գային այս անգամ, որպէս զի արգելք չըլլայ ճամբուն, և շուտով հասնին, ու իրենցմէ առաջ եկողներուն ձեռօք՝ Տոլֆին կոչուած Դրամատեղանոյ (Banco Dolfin) մէջ դրած ստակնին հանեն. իբրեւ ծանօթ բարեկամ կ'անուանեն և կ'աղաչեն որ Ալեսսանտրի դիւրացընէ այս գործը, ինչպէս որ մենք ալ կ'ըսեն, քեզի այս տեղ դիւրացուցինք ընելիքդ (1). և դարձեալ, երբ առիթն

1. Siamo sicuri che vi saranno raccomandati in ogni occasione; essendo anco noi offerto tanto

հանդիպի՝ կ'օգնենք քեզի կամ քու ազգայնոցդ։ Այս Թուղթս գրուած էր ի Ջուղա, հայերէն, հոկտեմբերի սկիզբը, տարին նշանակած չէ (գոնէ իտալերէն թարգմանութեան վրայ, վասն զի բնագիր հայերէնն չկայ), այլ գրեթէ անտարակոյս գրուած է 1572ին։

Գրողքն՝ որ զիրենք սիրելի բարեկամ կ'անուանեն Ալեսսանտրեայ և անշուշտ Ջուղայի գլխաւորներէն էին, կոչուին Թէնէքէախս? (Tenechesiss), Մէլքէճան և Մուրատ-բեկ. կ'իմացընեն որ իրենց երկու պատգամաւորներն առանձին խնդիրքներ այլ ունէին, որոնց առանց տարակուսելու կրնար հաւատալ, վասն զի լաւ և արժանաւոր անձինք են։ — Հասան ասոնք ի Վենետիկ, և յայտնեցին իրենց գաղտնի յանձնուածը, որ էր Պարսից շահին պատրաստութիւնն ի պատերազմ՝ ընդդէմ Օսմանեանց, նոյնպէս ասոնց այլ թէ պատրաստուիլն և թէ մզկըթաց մէջ աղօթելն, որ իրենց և Պարսից մէջ եղած հաշտութիւնն չաւրուի, որպէս զի իրենց նաւատորմիղն նոր փորձանքի մի չհանդիպի ի քրիստոնէից։ Ամէլորդ է ըսել թէ որչափ կարեւոր էին Վե-

prontamente quando eravate qui: il che facendo ne teniremo continua memoria, e ne dimostreremo effetti quando se ne appresenterà occasione in servir voi o altri di vostra natione.

նեստաց համար այս տեղեկութիւններն. և թէ անշուշտ որչափ խնամքով Աղեքսանդրին այլ օգնեց Ջուղայեցւոց խնդրոյն։

Այս երկու պատգամաւորներէն վերջը ծանօթ է ի Վենետիկ Իսքէնտէր տ. Էմիրէ Ջուղայեցի (de Persia loci de *Giulfa*), որ 1573ի (մայիս 8) իրեն գործակալ դնէ Նօտարի գրուածքով Ֆր. Կալլոյ Մուրանցի մի, (Մուրան Վենետկոյ գրեթէ կպուած կղզեակ մ՚ է)։

Յաջորդ տարին (1574, մարտ 3), ծանօթ Գէորգ տ. Թէոդորի սանսէրն՝ Կարկառեցի Յարութեան որդի Սիմոնէ (¹) հետ կու վկայեն նօտարի առջեւ, որ Շաւալաթ Ջուղայեցին ութ ամսէ ի վեր ի Վենետիկ էր, և ստոյգ այս էր անունն (Sciavalat Armeno di Chiulfa), և այսպէս այլ գրուած էր Ծովային մաքսատան դիւանաց մէջ. ըստ ծննուն վկայ եղաւ ուրիշ Շաւալաթի մի որդի Աղէքսանդր Հալէպցի։ Այս վկայութեանց պատճառն էր Շաւալաթայ հիւանդութիւնն, որ և երկրորդ օրը (4 մարտ Նիկ. Տոլիոն, նօտարը կանչելով իրեն) ի Հայոց տունն կամ անոր մօտ ի Ս. Յու-

1. Սիմոնս այս վկայ եղած է յամին 1570 Գայիրի և Յովհ. Ամիրեցւոյ առեւտրին. իսկ վերոյգրեալ տարին (1574) յիշուի իբրև հասարակ սանսէր։

լիան, կտակը գրել տուած է, ինքն Թուրքերէն ըսելով մէկու մի (Պիռնեդդա), նա այլ պարսկերէն թարգմանելով ուրիշի մի, և սա իտալերէն գրել տալով նոտարին։ Շաւալաթ կը յայտնէ իր հօր անունը Գասպար, հօրեղբօրը՝ Յակոբ, որոյ որդին Մովսէս էր ի Վենետիկ, և զսա կ'ընէ իբրև կտակակատար. իսկ ժառանգ՝ զանոնք որ հայերէն կտակի մէջ նշանակեր էր, իրեք օր առաջ գրած՝ իր քաղաքացի Նոխոջէ ձեռքով. անոր կը յանձնէ իր հոգւոյն համար պատշաճ համարած ողորմութիւնը տալ։ Մահուան և թաղման յիշատակն չկայ, որովհետև այն տարուան մեռելագիրքն կորսուած են։

Նոյն օրեր (12 յունիս, 1574) Կարապետ որդի Յովհաննէս Ջուղայեցի այլ՝ իրեն գործակալ դրած է Վենետկեցի մի, Հերոնիմ Ֆորեստի, որոյ վկայ և թարգման եղած է վերոյիշեալ Հալէպցի Շաւալաթի որդի Աղեքսանդր. սոր հայրն Հալէպի դրամանոցի վարպետ վերակացու է եղեր, (Sauolet, mistro della Cecha in Aleppo). *Յովհաննէս Կարապետի որդին և Նասիպ կամ Նասրալ Մանուէլ որդի Ջուղայեցիք կու յիշուին՝ նա և մէկ թատերական կամ ողբերգութեան յարմար դիպուածի մէջ այլ, որ է հետևեալն։*

Թուականէս իբր տասն տարի առաջ՝ Ջուղայեցի երիտասարդ կամ չափահաս մէկ մի Յովսէփ անուամբ կու գայ ի Վենետիկ, ի Ճենովա, և Իտալիոյ ուրիշ քաղաքներ. և ինչպէս կ'երեւի՝ Դուլինի մօտ Ալա գիղէն Դոմինիչիլլա (Dominicilla) անուամբ տարասեռի մի կու սիրահարուի. 1573ին մահն վրայ կու հասնի. աստ կու կտակէ Յովսէփ իր ստացուածքը։ Իր հայրն Պասսո կամ Բասսո որդի Մարգարայ ողջ է եղեր. և լսելով դիպուածը՝ կու գայ ի Վենետիկ, կ'իմանայ եղածը, և կու ջանայ ձեռք բերել իր որդւոյն թողածը. որոյ համար շատ ժամանակ կ'անցնի, և կու ստիպուի ինքն ուրիշներէ փոխ առնուլ՝ դատաստանի ծախքերը վճարելու։ Պարտատերանց մէկն է յիշեալ Շաւալաթի որդի Աղեքսանդրն, ուսկի առեր է 310 դուկատ, զոր յամի 1575 (մարտի 18 և 21) Նոտարի առջեւ կու խոստանայ վճարելու. վկայ կ'ըլլան Նասուպն և Գէորգ ո. Թէոդորի, և Տէր Թոմաս ո. Գէորգայ՝ Հընքէյֆցի Յակոբիկ քահանայ մի։ Կարապետի որդի Յովհանն այլ ոչ միայն երաշխաւոր կ'ըլլայ Բասսայի, այլ և գլուխ կու կենայ դատը առաջ տանելու, ընկեր առնըլով իրեն քանի մի Ջուղայեցիներ, Աղեքսանդր ո. Անդրէի, Միսսայա? (Missaia), Մուրատ և Կիրակոս (Chiragatus)։

Ասոնք Բասսայի հետ կու պնդեն, թէ Յովսէփ իր երկրէն դուրս չելած՝ հօն թողեր էր 9 կամ 7 տարուան որդի մի Հայրապետ անուամբ, որու կ՚ինկնայ ժառանգութիւնն։ Ասոր հակառակ ուրիշներն կ՚ըսէին, թէ Յովսէփ 15 տարի է որ Իտալիա եկած էր, և այն տարիքով որդի չէր կրնար ունենալ իր հայրենեաց մէջ։ Ասոնց խօսքը հաւանական կամ քննութեան արժանի համարելով, վերոյիշեալ Թուականին (1575, դեկտ. 23) Հասարակաց Փաստաբանից անուանեալ դատարանն կու կանչէ Յովհաննու կողմնակիցները. միայն սա և Բասսա եկան, մէկայլ ընկերքն աներեւոյթ եղան. անոր համար դատաւորք զանոնք խարդախ և սուտ վկայ համարելով՝ դատապարտեցին (23 յուն. 1576), որ եթէ բռնուին, հրապարակին երկու սեանց մէջ աջ ձեռքերնին և լեզունին կտրելով ի բանտ դրուին տարի մի, յետոյ վռնտուին Վենետկոյ սահմանէն. և եթէ նորէն դառնան՝ երկու տարի բանտի դատապարտուին։ Իսկ Յովհան և Բասսա իրենց ըսածին վրայ հաստատ կեցան, թէ և բանտուեցան։ Միւս կողմէ Դոմինիչիլլա՝ իր որ և է կերպով ժառանգածը չկորսուանելու համար՝ կ՚իմացընէր, որ այս խնդրոյս վրայօք քննութիւն եղած էր ի Ճենովա և իրեն տրուած էր իրաւունքն։ Վե-

Նետկոյ դատաւորք փաստաբան մի խաւրեցին ի Ճենովա. սա քննեց իմացաւ որ սուտ է կնկան ըսածն. այն ատեն (1579, սեպ. 3) դատաւորք արձըկեցին ի բանտէ զՑովհանն և զԲասսա. և ոչ միայն Յովսեփայ Թողածը վճռեցին առնուլ և տալ իր հօրը և որդւոյն, այլ և Դոմիչիլլայի օժիտէն առնուլ և տալ Բասսայի և Ցովհաննու՝ իրենց դատաստանի համար ըրած ծախուց փոխարէն: Վճռողքն էին 36 դատաւորք. որոց միայն երկուքին քուէն անորոշ էր:

Վերոյիշեալներէն զատ եկեր են անշուշտ շատ Ջուղայեցիք ալ ի Վենետիկ, որ որոշակի իրենց քաղքին անուամբ յիշուած չեն. մենք ալ չուզելով կարծեօք ընդունիլ, քանի մի անտարակոյսներ այլ յիշենք ԺԶ դարուն վերջի և ԺԷ դարու առաջին տարիները: Այսպիսիքն, Տէրան մի, Thirano գրուած, յամի 1593, որ 110 դուկատ պարտական էր Նախճաւանցի Պօղոսի, որդւոյ Բարսղի, (Baser գրուած). սա իրեն գործակալ դրաւ (օգոստ. 23) Հայոց ճարպիկ սանսէրներէն մէկը, Մարկոս Մուրատ ո. Ցակովբայ, առնելիքը պահանջելու համար, կամ ուղղակի կամ Տիրանայ ինչքը գրաւելով. վկայ եղան մեզի ծանօթ Գէորգ տնպահն Հայոց (ո. Թէոդորի), Մելքոն վաճառական, Մարկոս վաճառական ո. Շահնշայի (Iausa):

1599, *մայիս 7*. Գէորգ *Ջուղայեցի* Սեր-վոր *մականուանեալ, որ վկայեց* Մարգարեան Տէր Յակոբայ *պատգամաւոր երթալն առ իշխանն* Վրաց, *և ի* Պարսս։

Կորադեո ո. Բոլոգնէ (*թերևս վերոյիշեալոյն*), *որ առնելիք ունէր* 360 *դուկատ* Համելլոյեցի Յովսեփայ *որդի* Խաչատուրէն. *սա խոստացաւ* (1601, *փետր*. 6) *որ երբ դառնայ այն քաղաքէն ուր պիտի երթար, վճարէ* Խաչատրոյ *ամբողջ պարտքը. այլ և կու խոստանայ որ պարտքէն դուրս՝ տայ* Խաչատրոյ *զոյգ մի չուխայէ գուլպայ կամ տափատ վաթսուննոց*? (un paro di calce di panno de sessanta), *իբրև ընծայ մի և ոչ այլ ինչ*։

Աւետիք *Ջուղայեցի ո*. Խաչատուրէ (1602, *մայիսի* 21) *կ՚ընդունի իր առնելիքն ի* Սիսիանցի Ղազարայ *ո*. Յովհաննու, *և անդորրագիր կու տայ անոր. երկու օր վերջը* (*մայիս* 23), *իրեն գործակալ կարգէ նօտարի առջև՝* զՔրիստափոր *ո*. Տոնատոյ Սուրիան *անուանեալ*, (Ասորի *կամ* Հալէպցի *կարծուի*) Թուրքաց *սանսէրը, որ ընդունի իր ապրանքները, երբ հասնին նաւով, և ուրիշ որ և է առնելիքը, և այլն*։

Գրիգոր *ո*. Մարտիրոսի *և* Գէորգ *ո*. Անտոնի *Ջուղայեցիք՝ իրենց գործակալ կարգեն* զՄարկոս Մուրատ *սանսէր և անոր որդին* Յակոբ,

որ պաշտանջեն Տոռնակուինչի (Tornaquinci) անուանեալ Ֆիորենցացիներէ՝ իրենց ծախուած մետաքսի գինը. վկայ կ'ըլլան վեքոյիշեալ Սեբաստացի Մարկոսն ո. Շահինշայ, և Ջուղայեցին Դանիէլ ո. Տէվրէզ (1602, Հոկտեմբ. 21)։ Այս Դանիէլ այլ քանի մ'օր վերջը (25 Հոկտ.) նոյն Մարկոս Մուրատը և որդին իրեն գործակալ կ'ընէ, ընդունելու 13 Հակ Մանածի գինը, զոր ծախեր էր Իտալացի (Պետրոս Յովհան) բամբակագործին։

1603, յանուարի 10, կու վախճանի Յովհաննէս Ջուղ. որդի Պապայ, որ յիշուած է յամի 1596, ջերմով հիւանդացած ըլլալով, (ի տան Յովհ. ո. Նիկոլ Վենտրամին ազնուական Վենետի, ի Ս. Մարկոսա կոչուած Թաղի)։ Նախընթաց դեկտ. 16ին կտակը գրել տուեր էր, գործադիր կարգելով իր ճամբու ընկեր և հայրենակից Սխանը, որուն կ'ապըսպրէ իր ապրանքները ծախել, երթալ յԱսորիս, անկէց այլ ի Ջուղա. և անոնց գինը յանձնել Սէֆէրի որդի Խաչկայ։ Հասարակաց մեռելագրոց մէջ կ'երեւի սխալմամբ 19 տարուան գրուած է վախճանեալն, որ անհաւատալի է. մանաւանդ որ յայտնապէս նօտարական գրուածոց մէջ վկայուած է նա յամին 1596 (մարտ 16) իբր 55 տարուան. յիշուելուն պատճառն այլ նշանաւոր է։ Խա_

չատուր ո. Աւետէտէ Հալէպցի վաթսուն տա֊րուան ծերուկ մի (որ ձախ ձեռացը վրայ վիրաց ապի մի ունի եղեր), Կղեմէս Ը Սրբ. Պապէն վկայագիր առեր է (12 յուլ. 1595) ստակ ժողովելու, իր ընտանիքը Թուրքաց գե֊րութենէն ազատելու համար. հիմայ ի Վե֊նետիկ գտուելով՝ իրեն գործակալ կարգէ այս Պապայ որդի Յովհաննէսը ողորմութիւն ժողովելու։ Այս բանիս վկայ կ՚ըլլան Գէորգ Աւատէլի որդի սանսէր մի Հայոց տան մէջ բնակող, և Աստրի վաճառական մ՚այլ (Բե֊նեդիկտոս)։ Ատոնց հետ յիշենք Գ. յեղանա֊կի (Հայ–Վենետաց) սկըզբան, (1607 նոյեմբ. 24) Մուրատ Ջուղ. ո. Սէֆէրէ, որ անդորրա֊գիր կու տայ առ վերոյիշեալ Քրիստափոր ո. Տոնատոյի իր 24 դուկատ աանելիքն ընդու֊նելուն համար։

ԺԴ.

ՀԱՅՈՑ ԲԱԶՄԱՆԱԼՆ ԵՒ ԲՆԱԿԱՐԱՆՔՆ Ի ՎԵՆԵՏԻԿ

Բաւական համարելով առ այժմ այսչափ Հին Ջուղայեցւոց ի Վենետիկ երթեւեկին նկատմամբ, ցաւիմք որ անոնց վրայօք հայերէն գրուած մի չեմք գտած՝ այս միջոց ժամանակիս, այլ միայն իտալերէն, որ՝ քաղքին անունն ալ պէսպէս գրէ, ինչպէս տեղ տեղ յիշեցինք. Iula. Iulfa. Diulfa. Chiulfà. Giulfa, և այլն:

Հետաքրքրական է նա և սոնց յաճախեալ բնակութեան տեղն ի Վենետիկ. բայց նախ պէտք է գիտնալ, որ Վենետկոյ տէրութիւնն յամենայնի զգուշաւոր և կասկածոտ, մանաւանդ այս յեղանակիս (ԺԵ–Զ դար), առանց քննութեան և հրամանի չէր թողուր օտարականաց բնակիլ իրենց ուզած տան մէջ. ինչպէս յիշուի ի դիւանս նոցա, որ յամի 1530 ի Կ. Պօլսոյ կու գան երեք Հայք, Զաքարիա, Սիմոն և Գէորգ, և կ'իջեվանին ի տան Գասպարայ (անշուշտ և սա Հայ). տէրութեան հրամանաւ Եօթն Գիտունք կոչուած պաշտօնեայք քննելով ընդունելի

համարին զանոնք. բայց պատուիրեն Գասպարայ (16 մարտի) որ առանց հրամանի չընդունի ուրիշ մի, և ոչ հաց ոչ գինի տայ ուրիշի՝ իր տան մէջ։

Շատ անգամ այս գրուածին մէջ յիշուած Ս. Մարիամ Խորոտիկ (S. M. Formosa) եկեղեցւոյ և Ս. Նոր Յովհաննէսի (S. Giovanni Nuovo) թաղից մէջ և անոնց քովերը՝ բնակած են Հայք, գլխաւորապէս այն փողոցում՝ որ ինչուան հիմայ կոչուի Ռուկա Ճիուֆա (Ruga Giuffa), զոր շատք՝ թէ՛ իտալացիք և թէ մերայինք՝ համարած են նոյն իսկ Ջուղայի անուամբ, որ և յարմար և բնական կ'երեւի. սակայն չէ ստոյգ. վասն զի յառաջ քան Ջուղայեցւոց գալը՝ այնպէս կոչուած է այն փողոցն, և մեր Ջուղայ անուան պէս ծըռմըռկած, (Ruga Iulfa, R. Giuffa, R. Iuffa, R. Giufa, R. Ziulfa). Հնագոյն գրուածք կոչեն Gajoffa կամ Gagiuffa. Քաղքին ուրիշ մէկ կողմն այլ կար այսպէս կոչուած փողոց մի. երկուքին եւս անունն Կայուֆա բառէն ծագած է ինչուան ԺԳ դարէ (1283), այն տեղ խաբեբայ կամ Գնչու (չինկեանէ, zingani) բնակողներէ, որք այնպէս կոչուէին. ինչպէս հիմայ այլ Դալմատք Կէյուփքա (Geiupka) կ'անուանեն զԳնչուս. ուսկից համարի գիտնական մի՝ լատինարէն Gaiu-

» ու Gajufa կոչելն զայր և զկին գնչու։ Սմանք ի գիտնական Վենետաց՝ կարծած են, թէ այդ անունն իրենց Կայաֆֆի կոչուած մէկ հին ընտանիքէ մի առաջ եկած է։ Դարձեալ, ուրիշ գիտնական մի կարծէ՝ թէ այն փողոցին մէջ ժանտամահ հանդիպելէն այնպէս կոչուած ըլլայ, իբր զի Կայաֆա ժանտախտ կու նշանակէ։

Յիշատակ այսչափ Ջուղայեցւոց ինքնին զուշակել կու տան, թէ այս ժամանակ (ԺԶ դարու կիսէն վերջ) որչափ յաճախութիւն կար Հայոց ի Վենետիկ, և ոչ միայն ի Ջուղայէ կամ ի Պարսկահայոց, այլ և ի Թուրքահայոց, մանաւանդ ի Փոքր Ասիոյ, յԱսորւոց կողմանէ և ի Կիլիկիոյ ևս։ Այս բանս յայտնապէս ծանուցին Հայք՝ իրենց մէկ գրուածով, յամին 1579, որոյ դժբաղդաբար հայերէն բնագիրն չկայ, այլ իտալերէն թարգմանութիւն. և այնչափ աւելի փափագելի և պատուական է՝ որչափ որ հին կամ առաջին անգամն է, որ կ՚իմացընէ Հայոց միաբանօրէն ժողովիլն և իրենց տան համար կարգ կանոն սահմանելն. յորում և եկեղեցական կամ կրօնական վիճակնին այլ կու յիշեն, և միով բանիւ Սահմանադրութիւն կ՚անուանեն իրենց որոշածը և գրածը. զոր ահա թարգմանեմք յիտալական թարգմանութենէն.

« Այս է ծանուցումն Սահմանադրութ..ա-
» ազգիս Հայոց. Ցամի Տեառն մերոյ 1579,
» ի քաղաքն ի Վենետիկ. Աստուած լուսա-
» ւորէ փառօք արքայութեան զհոգի ամենա-
» փառաւոր և ամենազնիւ Մարկոսի Տիա-
» նեայ, որ յամի Փրկչին 1253, առատա-
» ձեռնութեամբ տուաւ մեր Հայոց ազգիս
» վաճառականաց՝ իր մէկ տունը, որ զետե-
» ղուած է ի Ս. Ցուլիանոս Թաղի, որպէս
» զի մշտնջենաւորապէս մնայ Հայոց ազգին,
» ինչպէս որ պայմաններն այլ գրուած են
» իր կտակին մէջ։ Անցեալ ատեններ հօն
» բնակէին մեր վաճառականք, և երբ շատ-
» ցան ազգայինքն, իրենց յօժար կամօք թո-
» ղուցին այն տունը իրենց (հայրենակից)
» աղքատաց, և իրենք գնացին առանձին տու-
» ներու մէջ բնակելու։ Այս տան (մէկ մա-
» սին) մէջ խորան մի շինեցին, միւս մասին
» մէջ աղքատներն կու բնակէին։ Սահմա-
» նեցին եւս՝ որ Ջէմիածնի կաթողիկոսական
» աթոռէն քահանայ մի գայ և աստուածային
» պաշտամունքը կատարէ։ — Դարձեալ. ազ-
» գային վաճառականք իրենց մէջ պայման
» մ'այլ հաստատեցին, որ իրենց ողորմու-
» թեան տուրքով թէ այդ խորանն պահպա-
» նուի և թէ աղքատներն. և ինչուան այս
» օրս կու պահուի այս սահմանադրութիւնս,

» որով ամեն տարի վաճառականներէն մէկն
» կ՚ընտրուի Պահպանիչ (Conservatore), որ
» ժողվէ վաճառականներէն իրենց կամաւոր
» տուրքը, որպէս զի վայելչապէս պահուին
» խորանն և աղքատք։ Ով որ այս վերոյի֊
» չեալ Սահմանադրութիւնս պահէ միշտ հաս֊
» տատուն, և բարի մտօք կատարէ միշտ
» բարեկարգութիւնը, օրհնեալ ըլլայ յամե֊
» նակալէն Աստուծոյ, օրհնեալ ըլլայ յամե֊
» նայն Սրբոց, և արժանի սուրբ արքայու֊
» թեան և Աստուծոյ յաւիտենական փառաց.
» ամէն »։

Այս Սահմանադրութենէս երկու տարի առաջ էր (1577), որ Գէորգ ռ. Յովհաննու ընտրեցաւ Տնպահ (տ. եր 200). իբրեւ 25 տարի վերջը եկաւ Տէր Յակովբ Մարգարեան, եկեղեցապան և ժամարար։ Սահմանադրութենէն շատ տարի և գրեթէ դար մի առաջ, կու յիշուի Հայոց խնդրելն և նորոգել տալն իրենց տունը (1493–6), և յամին 1497 օտարները հանելով՝ իրենց մտնել և բնակիլն (տ. 201). և կ՚երեւի թէ այն ատենն սկսած են այն տեղ իրենց մատուռ մի շինելու մտածութիւնը, և քիչ մի ետքը Լեւոն Ժ Պապէն խնդրեր են զայն հաստատել։ Ոչ իրենց աղերսագիրն և ոչ այլ Պապին կոնդակն յայտնուած է. սակայն ոչ միայն այս֊

պէս աւանդուած է, կ՚ըսէ աստուածաբան քննիչն՝ դքսին հրամանաւ՝ յամի 1740. այլ և Ցոյնք՝ երբ նոյն Վենետկոյ տէրութենէն խնդրեցին եկեղեցւոյ շինութեան հրաման (1511), իրենց աղերսագրին մէջ կու վկայեն, որ արդէն Հայոց տրուած էր այսպիսի շնորհք. իսկ Պապն իրենց (Ցունաց) հրաման տուաւ ի 1514 (յունիս 9)։ Հայոց այն առեններ շատնալուն ի Վենետիկ՝ բաց յայլոց վկայէ քաղքին ազնուականներէն մէկն այլ, Թովմ. Կոնտարինի (Tomaso Contarini), օտար բազմաթիւ ազգայնոց կարգին դնելով և զՀայս ([1]). « Այնչափ Հայք գտուին հոս.. Քրիստոնեայն Հրէին կու հանդիպի.. Ցոյնն՝ Հայու, Հայն՝ Իտալացւոյ »։

Այսչափ Հայոց բազմանալուն ի Վենետիկ՝ իրենց իսկ յիշեալ գրաւոր վկայութիւնն յայտնէ, թէ բաւական չէր ի բնակութիւն Ծիանի դքսորդւոյն թողած տունն, որ եթէ և միշտ հայաբնակ եղած է ինչուան այս (ԺԹ) դարուս կիսուն մօտ, այլ և միշտ փոքր տուն մ՚ է, և աւելի փոքրացաւ՝ երբ յատակին վրայ Ս. Խաչ եկեղեցին շինեցին։ Հարկ էր որ ոչ

1. Qui si trovano tanti... Armeni. Il Christiano con l' Ebreo... il Greco con l' Armeno, l' Armeno con l' Italiano.

միայն այն տանն, այլ և առաջ՝ քաղքին ուրիշ կողմերում այլ բնակէին Հայք. և արդէն ցուցինք իրենց բնակութեան գլխաւոր թաղը (ի Ս. Մարիամ Խորոտիկ). որու մօտ կամ կից է և Նոր Ս. Յովհաննէս կոչուած (S. Giovauni Nuovo) եկեղեցին և թաղն, որ և նոյնպէս հայաբնակ էր. կար հոն նոյն անուամբ (Ս. Յովհաննէս) վաճառականաց օթեվան մ՚այլ (Case dell'Hospitaletto di S. Zuan Battista delli Mercanti, poste in Ruga Gajuffa) (1). Թուի թէ հոն այլ բնակէին մերազգիք. և գուցէ նոյն իսկ Ս. Յովհաննէս տեղին ըլլայ, ուր ԺԴ դարուն կիսէն առաջ կային Հայ Եղբարքն (տ. 151)։

Սակայն ոչ ամեն Հայք այս յիշեալ թաղերու մէջ բնակէին, այլ ըստ հաճութեան ուր որ իրենց յարմար համարէին. և այլեւայլ կողմեր իրենց համար տուներ վարձած էին՝ իրենցմէ առաջ եղած և հաստատ բնակող ազգայինք և իրենց Հայ սանսէրքն, մօտ այս յիշեալ թաղերուս։ Նա և յայտնապէս վկայուի, որ յամի 1646, (յան. 31) Հայոց հոգցողք՝ յետոյ վաճառականութեան պաշտօնեայ Հինգ Գիտունք՝ հաւանեցան որ Յովսէփ

1. Կոչուի եւս Case dell' Hospidal de Mercanti in Ruga Gajuffa.

գրոց մէջ սա է առաջին Հայ ծնունդ ի Վենե-տիկ). ասոր և միւս որդւոցն այլ կնքահայր եղած է Անտոն Զաքարեան.— Յովհաննա, մկրտ. 2 յուլ. 1572.— Անտոն, մկր. 28 դեկ. 1573.— Յով-հան-Դոմինիկ, մկրտ. 30 յունիս, 1575. ասոր կնքահայրն՝ անուամբ Անտոն, բայց մակա-նուամբ իտալացի Mafei կոչուի. նոյն մակ-անուամբ Օգոստինոս մ'այլ կնքահայր եղած է Թէոդորոսի ռ. Գէորգայ՝ Չեչիլիա դըր-տեր (1584)։ Յակոբ (որ իր պապուն անուամբ կոչուած է) կ'երեւի թէ յիշեալ զաւկըներն ունենալէն վերջ՝ եղած է ի Հայոց տանէն. նոյնպէս թուի թէ կամ տղայ հասակաւ հօրն հետ եկած է ի Վենետիկ, կամ այս քաղքիս մէջ ծնած, ինչպէս վարի ըսելիքէս կըրնայ կարծուիլ։

Բ. Ժամանակակից Յակոբայ սանուէր և անոր աներձագն է մեզի ծանօթ և դեռ նոր յիշեալ Գէորգն ռ. Թէոդորի (տ. 291), որ Սիմոնի Ռուբէնեա դուստրն առեր էր ի կնութիւն։

Գ. Յովհաննէս ռ. Խաչատրոյ. Այսպէս համարիմ հօրն անունը, որ միշտ իտալերէն Christoforo գրուած է. զարմանալի է և իր ազգութեան համար գրուածն. նախ յիշուի իբրեւ յամի 1572 (օգոստ. 13), իր պսակուի-

լըն ի Նոր Ս. Յովհան եկեղեցի, Մատ-
թէոս (Matthio) ո. Գէորգայ հացագործի
դստեր Բետտոյի (Ելիսաբեթ) հետ, որ բնակէր
Հայոց սովորական բնակած Ռուկա Կայուֆ-
ֆա թաղին մէջ, որով կարելի է զՄատ-
թէոս այլ Հայ կարծել. կնքահարքն և վկայք
իտալացի և գերմանացի են: Այս տեղ խա-
չատուր կոչուի Քրիստոփորեան Ս. Թովմայի, ինչ-
պէս կոչուէին Հնդկաց Մալապարի քրիստո-
նեայք. իսկ իր զաւակաց մկրտագրին մէջ
գրուի Հայ սանսէր: Առջինեկն (ծնած ի
հոկտ. 1573) կոչուի Քրիստափորէն Սրբոհի (San-
ta). երկրորդն, մկրտեալ 16 օգոստ. 1575,
Լորենցոյ Հատրոս. — երրորդ մի՝ Իզապէլ,
մկր. 1576: Յետ այնր յայտնի որ կինն մե-
ռած է. և ինքն նորէն կարգուեր է Մարքօ
Պիտարա անուամբ մէկու հետ, ուսկից ունեցեր
է դուստր մի Քրիստափորէնէ Յովհաննա, մկր. 1 յուլ.
1579: Այս տեղ Յովհաննէս Քուդդէոյի կո-
չուի. բայց անտարակոյս է մի և նոյն անձն ըլ-
լալն. որովհետեւ այս վերջի զաւակն՝ իր միւս
զաւակաց ծնած տան մէջ ծնած է (Cha Lion
in Ruga Gajuffa), և կնքահայրն եղած է
Հայ մի, Հայոց տան մէջ բնակող Մելքոյեւ
ո. Զաքարեայ: — Այսպէս զանազան ազգու-
թեամբ գրուածն յայլեւայլ անձանց, չատ
հաւանութեամբ նոյն ինքն է՝ որ նոտարական

գրոց մէջ սա է առաջին Հայ ծնունդ ի Վենետիկ). սորա և միւս որդւոցն այլ կնքահայր եղած է Անտոն Զատարեան. — Յովհաննա, մկրտ. 2 յուլ. 1572. — Անտոն, մկր. 28 դեկ. 1573. — Յովհան-Դոմինիկ, մկրտ. 30 յունիս, 1575. սորա կնքահայրն՝ անուամբ Անտոն, բայց մականուամբ իտալացի Mafei կոչուի. նոյն մականուամբ Օգոստինոս մ'այլ կնքահայր եղած է Թէոդորոսի ո. Գէորգայ՝ Ջեչիլիա դըստեր (1584)։ Յակոբ (որ իր պապուն անուամբ կոչուած է) կ'երեւի թէ յիշեալ զաւկըներն ունենալէն վերջ՝ ելած է ի Հայոց տանէն. նոյնպէս թուի թէ կամ տղայ հասակաւ հօրն հետ եկած է ի Վենետիկ, կամ այս քաղքիս մէջ ծնած, ինչպէս վարի ըսելիքէս կըրնայ կարծուիլ։

Բ. Ժամանակակից Յակոբայ սանսէր և անոր աներձագն է մեզի ծանօթ և դեռ նոր յիշեալ Գէորգն ո. Թէոդորի (տ. 291), որ Սիմոնի Բուքինա դուստրն առեր էր ի կնութիւն։

Գ. Յովհաննէս ո. Խաչատուր. Այսպէս համարիմ հօրն անունը, որ միշտ իտալերէն Christoforo գրուած է. զարմանալի է և իր ազգութեան համար գրուածն. նախ յիշուի իբրեւ յամի 1572 (օգոստ. 13), իր պսակուի-

լըն ի Նոր Ս. Յովհան եկեղեցի, Մատ-
թէոս (Matthio) ո. Գէորգայ հացագործի
դստեր Բետրոսյէ (Եղիսաբեթ) հետ, որ բնակէր
Հայոց սովորական բնակած Ռուկա Կայուֆ-
ֆա թաղին մէջ, որով կարելի է զՄատ-
թէոս այլ Հայ կարծել. կնքահարքն և վկայք
իտալացի և գերմանացի են: Այս տեղ խա-
չատուր կոչուի Քրիստափորեայ Ս. Թովմայէ, ինչ-
պէս կոչուէին Հնդկաց Մալապարի քրիստո-
նեայք. իսկ իր զաւակաց մկրտագրին մէջ
գրուի Հայ սանսէր: Առաջինեկն (ծնած ի
հոկտ. 1573) կոչուի Քրիստինէ Սրբուհի (Santa).
երկրորդն, մկրտեալ 16 օգոստ. 1575,
Լօրենցոյ Հակոբոս. — երրորդ մի՝ Իգնազէլ,
մկր. 1576: Յետ այնր յայտնի որ կինն մե-
ռած է. և ինքն նորէն կարգուեր է Մարիօ
Գէորգա անուամբ մէկու հետ, ուսկից ունեցեր
է դուստր մի Քրիստինէ Յովհաննա, մկր. 1 յուլ.
1579: Այս տեղ Յովհաննէս Քաղդէացի կո-
չուի. բայց անտարակոյս է մի և նոյն անձն ըլ-
լալն. որովհետեւ այս վերջի զաւակն՝ իր միւս
զաւակաց ծնած տան մէջ ծնած է (Cha Lion
in Ruga Gajuffa), և կնքահայրն եղած է
Հայ մի, Հայոց տան մէջ բնակող Մէլքոյեւ
ո. Զաքարիայ: — Այսպէս զանազան աղգու-
թեամբ գրուածն յայլեւայլ անձանց, շատ
հաւանութեամբ նոյն ինքն է՝ որ նոտարական

գրուածքի մի մէջ յամի 1580, զուտ հայկական անուամբ գրուի Յովհաննէս Հայ ո. Խաչատրոյ. գրողաց անզգաստութեամբ կամ ոչ լաւ քննե-լով և չորոշելով՝ այսչափ այլայլեալ. մինչեւ յիշեալ վերջի նոտարս իսկ՝ որ նախ (ի սկիզբն մարտի) պարզ Joannes Armenus գրէ, քա-նի մ'օր վերջը (16 մարտի) աւելի ճշդելով գրէ Յովհաննէս կամ Ովանէս, Ioannes seu Ovannes. Առջի գրութեան պատճառն է Յով-հաննու անդորրագիր տալն առ Նուրում ո. Փէրամի Էրզրումցի, որ իրեն պարտական էր և երաշխաւոր դրեր էր զԳէորգ և Յակոբ Հայս։ Ասոնք ի Հռոմ գացեր են եղեր, ուր Նուրում գոհար ակունք տարեր է, և Յով-հաննէս՝ համանուն ոսկերիչ Յովհաննու քով զա-նոնք ի գրաւ դրեր է. հիմայ կ'ազատէ, և զնոյն Նուրում իրեն գործակալ դնէ, որ իր ակունքն առնու։ Այս բանիս գրով վկայ կ'ըլ-լան նոտարին առջեւ՝ Յովհաննէս ո. Ճանիկէնի։ Մուպարէքշահ որդի Գասպարշահի, Աֆրըմեհ ո. Հատփան և Մանսուր ո. Յովհաննու. ամենքն այլ Հայք, և ըստ անուանցն՝ Թուրին ազնուա-կանք և մեծատունք։ — Երկրորդ գրութեամբ կ'իմացընէ նոտարն (Նիկոլ Տոլլոն) որ Յով-հաննէս կու վկայէ, թէ Յովհաննիսեան Մա-տուրէ ընդուներ է 220 դուկատ, Նուրումի պարտքը, Մատուրն այլ նոյնքան ստակ առեր

էր ի Նուրումէ. և
նելիք տալիք չի Յ
կայեն վերոյիշեալ
գամ կ՚ըսուի եւ
տոփար, seu Chri
Sancti գրուած (գ
նիպէկն), որ և Թ
կամ Կիւրեղ, Gir
նէս ո. Համաղաղայ,

Անտարակոյս իր
և չէ գրուած Հայ,
Թուրքաց, որոյ մա
ի Ս. Մար. Խորո
ծերութեան հիւանդ

Դ. Գէորգ ո. Յով
ջորդ՝ Հայոց տնպա
ւելք իր վրայօք եր
սանաէրութիւն այլ

Ե. Սիմոն ո. Յոր
կու տեղ կայ ի Հ
ծայրէ ի ծայր իր
րեւելս, Արցախոյ կ
Դ Հայոց և Եփրա
րենիք Սիմոնի, զոր
րական գործոց մէջ.

Ուխալդոյի Հասարակ սանսէր։ Նախ, յամի 1570 (յուլիս 17), մէրտինցի Յակոբայ հետ (տ. 310) վկայէ նոտարին առջեւ, որ Գուրանամբոզզէ (Ամիդ, Տիարպէքիր) Տեօվլէթ-Եարէ ո. Յովհաննէս ընդունեցաւ ի Խայրէ (Cayri) Ջուղայեցւոյ իր պահանջը, 285 դուկատ։ Հետեւեալ տարին (1571, մարտ 29), Շահուալի՝ Հալէպի դրամանոցի վարպետի որդի Ապտէլնուրէ հետ վկայէ, որ նոյն Յովհաննէս՝ Փանոսէ որդի Գէորգայ անդորրագիր տուաւ, իրենց թէ ի Հալէպ և թէ ի Վենետիկ ըրած առեւտուրին համար։ — Չորս տարի վերջը (1574, մարտի 3) ըրած վկայութիւնը տես յերես 294։

Քանի մի ամիս վերջը (31 յուլիս, 1574) Սիմոն վկայ և թարգման կ՚ըլլայ Եզընկացի Մէրտէնշահէ որդի Էմիրեասին. (Emiryassin q.m Merdensà, citatis Erzengieu), որ իրեն գործակալ կարգէ զՆիկոլ Մերենտի ո. Մարտինի, Cottimi կոչուած մաքսի պաշտօնարանէն ընդունելու իր պահանջը (189 դուկատ, 17 կրոս)։ Այս մարդը (Nicol de Mereudis) քանի մ՚օր վերջը (օգոստ. 2) նոյնպէս գործակալ կարգեն Յակոմէ ո. Աստէլէ, Թանկրէ ո. Յակոբոյ, Աստէլ ո. Մէսդէրէ? (Mesderi), որ իրենց ասկէ ընդունած 25 դուկ. և 14 կրոսի փոխարէնն առնու վերոյիշեալ

պաշտօնարանէն. իրենց վկայ և Թարգման եղած է տնպահն Գէորգ ո. Յովհաննու։

Զ. Յովհաննէս Սուլեան, Sulian. — Այս սանսէրս այլ՝ թէ և գրուած չէ՝ այլ Թուի Հայ. վասն զի Սիմոն տնպահին և Յովհան Քաղղէացւոյ հետ (յամին 1575, օգոստ. 27) իբրև Թարգման Զաքարիայ Հայ եպիսկոպոսին՝ կու ստորագրէ սոր կտակին տակ, Նոտարի առջև։

Է. Նիկողայոս ո. Գէորգայ, Պետրացի ? de Petra գրուած է իր հայրենիքն. բայց ո՞ւր է այդ տեղը. յամի 1590 (14 Նոյեմբ.) ստորագրած է սա՝ զինքն սանսէր կոչելով, Գէորգ տնպահի և Զաքարայ Պարսկահայոյ հետ, առաջի Նոտարի, որ Տէրվէշ ո. Պոյեղէրէ Թուրքն՝ ի Սկոպիա (քաղաք Պոնտոյ) 60 դուկատ տուեր էր, և այս տեղ (ի Վենետիկ) առաւ այդ գումարը յԱռաքելեան Գէորգեայ որդւոյ Անդրէի, առ որ պէտք է հատուցանէ Էօմէր։

Ը. Այս Գէորգ եւս սանսէր է, և ի Հայոց տան բնակէր վերոյգրեալ Թուականէն վեց տարի վերջ (1596, մարտ 16). յորում՝ Ասորի Յակոբայ ո. Բենեդիկտոսի հետ վկայած է Նոտարի առջև, Հալէպցի Աւետիքի դի-

պուածին համար (տ. 380). շատ տարի առաջ այլ Դոմինիկ Ատանայի համար (1584), ինչպէս յետոյ պիտի յիշեմք. Նոյնպէս և Գաբապաչի դիպուածին առթիւ (1590)։ Շատ տարի վերջ (1608) Ղազարայ Շահնշահի և Պօղոսի կեսարացւոյ՝ Մկրտիչ Պարսկի ընկերութեան խնդրին վերջանալուն ատեն այլ վկայ եղած է։

Թ. Միքայէլ ո. Եղիա. Ասորի կոչուի, և զուցէ այնպէս այլ էր. բայց շատ հեղ Ասորւոց կողմէն եկող Հայք այլ Ասորի կոչուին։ Յիշուած է սա յամի 1594 (22 մայիս) իբրև թարգման և վկայ Թուրքերու. որոց հետ երեւի թէ առեւտուր ունէր, կամ անոնց գործակալն էր. վասն զի ութ տարի վերջ այլ (1602, յուլիս 19) բարձրագոյն ատենէ յանձնուի Ե Գիտնոց քննել զխնդիր 16 տախտ կամ ծրար ցփսեաց, զոր Գարա Եուսուֆ անուն ղրկեր էր առ Միքայէլ՝ ուրիշ Թուրքի մի ձեռօք։

Ժ. ԺԱ. Մարկոս Մուրատ ո. Յակովբայ, և Յակոբ որդի նորա։ — Երեսուն տարիէ աւելի միջոց կու յիշուի Մարկոս իբրև հասարակ սանսէր, և յատկապէս Թուրքաց, այլեւայլ դիւանաց մէջ, և շատ գործոց մէջ

մտած եղած է, երբեմն այլ ի բանտ։ Երկրորդ անունը (Մուրատ) Իտալացիք իրենց մէջ սովորական ձայնով երբեմն գրած են Մորէտօ, (Moreto), որ Սեւուկ նշանակէ։ Առաջին անգամ ինձ յայտնուած է 1579ին, (երեք յունուարի), երբ Թէոդորեան Գէորգայ հետ Թարգման եղեր է Պէկպազարցի Ահմէտ Թուրքին, կտաւեղինաց վաճառականի, որ այլեւայլ նիւթերէ զատ՝ զուտ տակ ունի եղեր 1152 դալէր և 70 դուկատ։ — Թուականէս յետոյ մինչեւ տասնումէկ տարի՝ Մ. Մուրատի գործերն աչքէս կամ մաքէս վրիպած են. ապա յամի 1590 (սեպտ. 27) ուրիշ ո. Յակոբայ Մարկոս մի՝ զնա իրեն գործակալ կարգէ նոտարի առջեւ, վաճառական անուանելով, (D. Marcum Morat q.m Jacobi, mercatorem hic Venetiis). որպէս՝ զի իր ապրանքներն ընդունի ի մաքսատանց նաւուց և լազարէթից. վկայ կ՚ըլլան Պարսկահայն Մկրտիչ՝ և Ջաքո ո. Սանուկէ։ Յաջորդ տարւոյն կիսուն (1591, յունիս 7) կտակակատար կարգուի Յովհաննէս Անտոնեան կրօնաւորին, ինչպէս յիշած ենք և գայս (եր. 349)։ 1593ին գործավար եղած է Պօղոսի Նախճաւանցւոյ, զոր յետոյ պիտի յիշենք։ Դարձեալ, ի սկզբան 1595 տարւոյ կու գտուի ի մթան, ի բանտի, ծանր

յանցանաց կամ կասկածանաց համար. վասն զի Քառասունք Գիշերոյ կոչուած պաշտօնեայք (I 40 Signori di Notte al Criminal) բանտեր էին զինքը. Ե՛րբ բռնուած և երբ արձակուած, և ի՛նչ պատճառաւ. — չեմ գտած. այս յայտ է որ հետեւեալ տարին ազատ էր. իսկ հիմայ (1595, մարտի 22ին) Նոտարական գրուածով կ՚իմացընէ, որ երկու տարի առաջ (1593, ապրիլ 14) խնդրեր էր ի պետութենէ, ինչպէս և հիմայ, որ կարենայ իր Օրիորդի (Hostaria della Donzella) (1) կոչուած պանդոկը (ի Calle della Torre բակի Ս. Մատթէոս Թաղի, in contra di S. Mathio de Rialto), վարձէ Դոմինիկոսի Տէոլետոյ ո. Պատուացի կոչուած Մկրտչի (Domenico Teoleto fò de Msr. Battista Padoan), տարուան մի համար (սկսեալ յ՚ 19 մարտի 1596), 132 դուկատի, ամեն երկու ամիս վճարելով մասն մասն, առանց ծախք ընելու իր հաշուին,

1. Ինչպէս այս խնդրոյ որպիսութիւնը մեր աչքէն վրիպած է, կ՚երեւի թէ մեր ժամանակակցին վենետ Տասսինի (Giuseppe Tassini) հետաքրքրին Վենետկական իրաց և տեղեաց (Curiosità Veneziane, Origini delle denominazioni stradali, ecc.) գրոցին աչքէն այլ՝ վրիպեր է այս պանդոկիս հնութիւնը. վասն զի միայն 1740ին կ՚իմացընէ ծանօթ ըլլալ, մինչ գրեթէ դար և կէս առաջ Հայ մի զայն ուրիշի վարձեր է։

կամ ուրիշի վարձելու։ Այս բանիս երաշխաւոր կ՚ըլլան վարձողին եղբայրն Վանճելիոդա (Աւետարանիչ) և այլք։

Յաջորդ տարին (1596) Մարկոսի ընդ Թէոդորեան Գէորգայ սանսէրութեան և առևտրի հաշիւնին կնքելն՝ արդէն նշանակած ենք (եր. 297)։ — Տարի մի վերջ (1597, հոկ. 19) յիշուի իբրև կնքահայր Ֆրանչիսկոս Սէֆէր հայազգւոյ որդւոյն. հետևեալ տարին (1598, յունուար 27) Անկիւրացի Խոջըղուլի որդի եղբօր կամ քեռ Թովմայ պատրիարքի (տ. 335) կ՚ընդունի ի Մ. Մարկոսէ՝ ասոր թողած ինչքը և 65 դուկատ, քիչ մ՚այլ մանր ստակ, և անգորրագիր կու տայ Մարկոսի. վկայք Պօղոս ո. Յովհ. Կեսարացւոյ, և Ղազար ո. Յովհ. Պարսկի.

Ինչուան մեր սահմանած Հայ Վենետոյ Բ. Յեղանակին մնացեալ տարիներում դարձեալ ծաղկուի Մարկոս, և յաջորդին առաջին տասնամեկին մէջ աւելի յաճախ յայտնուի. ի դարագլուխն (1601, փետր. 22) Նոտարի առջև իրեն գործակատար կարգէ զՀաճի Եուսուֆ Թուրք, որուն յանձներ էր 20 փերթ Ձուխայ, 6 սնտուկ Սապոն, որ տանի ի Կ. Պօլիս՝ իր տիրոջ Գարա Միխայիլ Թուրքի, քանի մի կտոր չուխայ այլ ուրիշ Թուրքի մի. բայց նաւն խորտակուեր էր ի Գորֆու,

տանողն ազատուեր էր. Մարկոս՝ գրէ ա-տոր՝ որ ինչերն ի ձեռք ձգէ և հասցընէ վե-րոյգրելոց։

Ի սկզբան 1602 տարւոյ (փետր. 22) Գուլոմէրէ ո. Դոսէլլի գործակալ կարգէ զնա, պա-հանջելու ի Ե Գիտնոց չորս տախտ կամ բեռ ցփսի, զոր բըռներ էին ի լազարէդին, նոյն-պէս և այն տեղ վախճանած Անկիւրացի Մոֆոստաքէ ինչերը։ Դուլթի և գործոյն վկայ կ՚ըլլան Ճեանի ո. Նիկոլ՝ որ էր ի Մանաս-տըրէ Կ. Պօլսոյ (Manoster գրուած), և Նէ-կողոսէ ո. Ցովհաննէս Հայ։ Երկրորդ օր Տէմէ-ֆնէ ո. Մուրատ և Պետրոս ո. Ցուլէոսէ? Հայք վկայեն, որ Դուլթի ստացուածք էին ցփսիքն։ Նոյն օր յիշեալ Պետրոսի եղբայրն Մխոնէ նոյնպէս գործակալ կարգէ զՄ. Մուրատ, իր † տիրոջ Մազսուտի 177 կարկեհան (Tur-chini) ականց տուփը պահանջելու ի Ե Գիտ-նոց։ Այս խնդրոյ համար Հայք դիմեցին բար-ձրագոյն ատենի, որ պատուիրեց Ե Գիտնոց (113 քուէիւք ընդդէմ 6ի) տալ անոնց այդ ինչերը, նախ մաքսն և եղած ծախքերը վճարել տալով։ Նոյն տարւոյն սեպտ. 3ին, Սիմրի-հիսարցի Կէրոնոս ո. Դինոնէոսէ? (Donis) զՄու-րատեանս՝ հայր և որդի՝ գործակալ կարգէ Նոտարի առջեւ, որ իր առաջուան գործակա-լէն՝ Բողդասարոյ՝ ընդունին իր 16 բեռ վա-

ճառուքն և անկիւրական Սոեւն և ցփոխն, զորս թերէր զարամուսալ (տեսակ մի) նաւով, պահանջելով զաստնք նաւուն (Գուպաթ) ռայիսէն, որ կու գար ի Կ. Պօլսոյ. և երբ ծախէ Մուրատ՝ առնու այն գումարէն իր փոխ տուածն առ Կիրակոս, 44 դուկատ և 25 մաճառ ոսկի։ Վկայ կ՚ըլլան բանիս, Պօղոս Հայ վաճառական բնակեալ ի Ս. Յովհ. Բրագորա (Bragora) թաղի, Անճելօ ո. Սերովբէէ աստրի սանսէր։ — Դարձեալ քիչ մի վերջը (հոկտեմբերի 21ին), երկու Ջուղայեցիք՝ Գրէգօր ո. Մարտիրոսէ և Գէորգ ո. Անտոնէ, զօրծավար կարգեր են զՄ. Մուրատ և զորդին, պահանջելու ի Տոռնակուինչի (Tornaquinci) Ֆիորենցացի վաճառականաց բնակողաց ի Վենետիկ, իրենց քիչ օր առաջ ասոնց ծախած մետաքսին գինը։ Այս բանիս վկայ եղած են Տէրվիշի ո. Դոմինիկ Ջուղայեցի, և Շահնշահ ո. Մարկոս Սեբաստացի։ — Քանի մ՚օր վերջ յիշեալ Դանիէլն նոյնպէս նոտարի առջև գրութեամբ յանձնէ Մուրատեանց՝ պահանջել Պետրոս Յովհաննիսեան վենետ բամբակագործէ (Bombaser) 13 հակ մանածի գինը. վկայք՝ Ղազար ո. Յովհաննէս, Յովհան ո. Երզնկացի Ղազարոս.

Քանի մի տարի վերջ յիշուի Մ. Մարկոս կնքահայր՝ իր մէկ անուանակցի (Մարկոսի)

դատեր, ի Ս. Մար. Խորատիկ Թաղի (1605, մայիս 1), նոյնպէս և յաջորդ տարին (1606, նոյ. 12) Երեխայից անուանեալ տան մէջ ծնածի մի: — Վերջի Թուականէս քանի մի ամիս ետեւ, փոխանակ նորածիններ կնքելու՝ Մ. Մուրատ իր կեանքը կնքելու մտածութիւնն ունեցեր է. հիւանդ յանկողնի (1607, փետր. 7ին), կանչելով (Հերոնիմ Բրինիս, Brinis) նոտարը, գրել տուեր է կտակը. յորում՝ նախ կ'իմացընէ, որ աւելի առաջ այլ կտակ մի գրել տուեր է եղեր, և հիմայ զայն ոչինչ համարելով, այս նորովս ժառանգ սահմանէ իր Կոստանդինէ կինը՝ մինչեւ ի մահը, յետոյ իրենց որդին Յակովբ. կու պատուիրէ, Դոմինիկեան Հարց քով (ի Ս. Յովհ. — Պօղոս վանս քաղաքին) Եղ. Կոստանդէն (որ հաւանօրէն Հայ է), առնուլ իր 70 դուկատ պահանջը, և իր հոգւոյն համար պատարագել տալ: Ուրիշ բարերարութեան տեղեաց՝ բան չի թողուր, որովհետեւ՝ արդէն կարողութեանս չափ տուած եմ, կ'ըսէ. (ho fatto del ben de mia posta), և առանց հանդիսի կ'ուզէ թաղուիլ:

Բայց այս անգամ այլ մահն հեռացեր է իրմէ չորս հինգ տարի այլ, և Մարկոս իր Յակովբ որդւոյն օգնութեամբ նորէն կ'աշխատի Թուրքաց գործակալութեան և սան-

սէրութեան. որոց կարեւոր ծառայութիւն մ'այլ կ'ընէ, ըստ գրութեան Նոտարի (յ՚ 8 օգոստ. 1608). Ոտներ անուամբ անգլիացի նաւապետ մի՝ ի ծովու բաներ է՝ առենոք Մէքքէի ղատի Եուհեա էֆէնտիի դուստրը, Այիշէ խաթուն, անոր մայրը Մէրեմի Սաիքէրէ ? և երկու աղախինները՝ Նազլու և Զալքի ? (Zalke), զորս Ապտ' իսլամ անուամբ Թուրք մի պահեր է ի Լիվոռնոյ. Ամէլի Մէհէմմէտ ոմն Կ. Պօլսեցի՝ Ալեքս. Յազգա Վենետի և Տոռնակուբինչի Ալեքսանդր Միլանցոյ ձեռքով՝ կ'ազատէ զանոնք և խաւրէ ի Վենետիկ առ Մարկոս. սա իր տան մէջ կու պահէ, յետոյ կու յանձնէ խոճա Սեֆէր կոչուած Հայ Յովհաննու (որդւոյ Յովսեփայ), որ տանի ի Ռագուզա և տայ Հաճի Մէհմէտի, և իրմէ կ'առնու 1000 դուկատ՝ ի գին գերեհանութեան, զոր Սէֆէր (ի 14 յունիսի) յաւանդ դրեր էր, և կու խոստանայ՝ զգուշութեամբ խնամելով տանիլ ի Կ. Պօլիս առ Հաճի Մէհմէտ։ — Նոյն օր Յակովբ ո. Մարկոսի կու ստորագրէ ուրիշ իտալացի և Թուրք գերեաց փոխադարձ ազատութեան համար։

Հետեւեալ տարին (1609, սեպ. 25) Հասան չէլէպի՝ Ադրիանուպոլսեցի Թուրք մի՝ գործակալ կարգէ զՄ. Մուրատ, Թեսաղոնիկեցի Ծաննի Հոռմէն պահանջելու իր 45 ծեգ-

գին ոսկին և վաճառքը, զոր երեք ամիս ա-
ռաջ յանձներ էր անոր, ի տօնավաճառին Սոնեայ (Sogne) յԱլպանիա։ — Երկու ամիս վերջը (Նոյեմ. 9) Մ. Մարկոս՝ Ցովհաննու ո. Մեչքոնէ (Marchio) հետ նոտարի կու յանձնեն՝ համազգի Մանուելէ կողմէն՝ առօր ընչից բեռնագիրը (3 ծրար ոսկւոյ, 1600 դուկատ, 3 վառիլ (տակառ) և 6 սնտուկ ուրիշ վաճառեղէն, զոր դրեր էր՝ յԱսորիս խաւրելու համար՝ վենետկեցի փոքր նաւու մի մէջ, որոյ գրագիրն այլ տուեր էր այդ ընդունելութեան գիրը. իսկ նաւն Բուլիոյ Ս. Հրեշտակ (S. Angelo) լերին ծովեզերաց մօտ խորտակուեր էր։ — Նոյն օրեր (սեպտ. 19) երեք Հայ Ջուղայեցի վաճառականք, Գալաղէն ո. Փոփող Ցոնոյ?, Ուլութ խօճա ո. Ադիբէկի (Odibech), միւսն այլ երեց մի՝ Տէր Գաբրիէլ ո. Անդրէի, ի Կ. Պօլսոյ եկած, ճիբարտի սանսէրի հետ զՄ. Մարկոս այլ գործավար կարգեն, վկայելու և գրաւելու 31 հակ իրենց մետաքսը, որ ոչ էր ոչ Թուրքի ոչ Հրէի և ոչ այլոյ. վկայեն բանիս Բենետիկտոս վաճառական ո. Ցակովբայ Ասորւոյ և իտալացիք ոմանք։

Վերջին գործ Մարկոսի՝ որդւոյն ընկերութեամբ յիշուի ի 1611 սեպտ. 7։ Խոջադաղչէ Դաւրէ Ջուղայեցւոյ ո. Ատերիէ՝ իրեն գործա-

կալ գրեր էր Տօնատոյ կոչուած աստրի սան-
տէրը, և սա տուեր էր անոր պարտական
Եմին Հայէն՝ 443 $^3/_4$ դուկատ՝ կամ ռէալ, որ
էր գին բերած խաշնդեղին. հիմայ զՄար-
կոս կարգէ գործավար, և սա ընդունի ի
Տօնատոյէ այդ գումարը, ի բաց հանելով 34
դուկատ եղած ծախքն, և առ Եմին տրուած
50 դուկատը. և որովհետև գործակալութեան
թղթոյն մէջ մոռացուեր է Դաւթի որդի
գրելն զԱւետիք, Մ. Մարկոսի որդին Յա-
կովբ խոստանայ վկայել՝ որ այնպէս է։ Այս
վերջին բանս կարծես գուշակել տայ՝ որ Մար-
կոս յօգներ է, այնուհետև իր որդին պի-
տի գործէ. և յիրաւի յաջորդ տարին (1612)
վախճաներ է Մ. Մուրատ, ի Ս. Մար. Խո-
րոտիկ թաղի (կարծեմ). եթէ Նոր կտակ
մ՚ այլ գրած է թէ ոչ՝ չեմ գտած, և ոչ այլ
մահուան օրն և թաղումն։ Նոյնպէս և ոչ շատ
յիշատակ իր որդւոյն Յակոբայ. մէկն է յամի
1623 (յուլ. 10), վկայելն որ Քէչէմ ո. Տօնա-
ղետէ բնակէր ի Հայոց տան, 6 կամ 7 տա-
րի առաջ Թուրքաց գերի ըլլալով՝ փախեր ե-
կեր էր։ — Յամին 1624 (օգոս. 9) վկայ և
թարգման կ՚ըլլայ Մարկոսի որդի Պետրոս
մի՝ ուրիշ Մարկոս Մուրատի խնդրոյ մէջ. այս
եօքինս Հրէից ռաբբիին Իսահակ որդին բան-
տել տուեր էր, իբրև զող իր գոհարաց։

Նոյն տարին յիշուի եւս իբր փերեզակ կտաւավաճառ ոսկի—առիւծ նշանաւ ի Ս․ Մարկոս հրապարակի։ — Ցակովբ յիշուած է և յամի 1639․ Թերեւս նոյն ինքն է և Մարկոսի ո․ Ցակովբն՝ որ յամի 1650 շատ ազգայնոց հետ աղերս մի տուած են դքսին։ Շատ հաւանական է որ Դիւանաց մէջ պիտի գտուին դեռ ուրիշ յիշատակք այս հայր և որդի Մուրատեանց։

ԺԲ. Մարկոս ո. Ցովհաննու Շահնշահ, Սեբաստացի։ — Վերնոց նման և սա շատ անգամ յիշուած պիտի ըլլայ․ ինձ հանդիպած յիշատակքն իբրեւ 25 տարիներու միջոց են (1584-608)։ Ցիշուի իր եղբայրն այլ Ղուկաս անուամբ։ Հօրերնուն անունէն (Շահնշահ) գուշակուի որ ազնուական տոհմէ են, և ո՛ գիտէ թէ յարքայական զարմէ Սենեքերիմեանց Արծրունեաց համարուած չըլլան։ Դիւանաց մէջ իտալացիք պէսպէս գրած են այդ անունը, Sainsa, Saise, Ciancia, Iansa, Chianchia, Chianssa, Jansa. Առաջին յիշատակ գտածս է 1584 տարւոյ՝ (յունիս 30)․ որով կ՚իմացուի որ նա հինգ տսկառ դանակ և ածելի և ասոնց նմաններ լեցուցած՝ ղրեր է Balbiana կոչուած նաւու վրայ, ղրկելու յարեւելս․ բայց դիտմամբ փոխանակ իր անուան՝ զանոնք

գրեր է յանուն Եղանի Ջանդացւոյ. Հիմայ հարկ կ՚ըլլայ որ իրեն ըլլալուն վկայեն երդմամբ առաջի Նոտարի, Յակոմբ Մէրտինցին, Օհան Անեցի ո. Թուրազայ (Turaz, գուցէ Թորոս), և Վառէչ Գասպարօ պրուսացի. յետինս թուի թէ ծանօթ չըլլալով ի Վենետիկ՝ ծանօթ վասլի որդի վաճառականն Ստեփանոս Աստոնս՝ վկայէ զինքը ճանչնալ։

Երկրորդ յիշատակս (ըստ կարգի ժամանակի) կ՚իմանամք, որ Մարկոս կանամբի է, կինն էր Ադրիանա կամ Անդրիանա, դուստր Ֆրանչ. Tiepolo, ազնուական ցեղէ. որոց որդին Յակոբ Ղազար մկրտուի ի 15 մարտի, 1592. կնքահայր կ՚ըլլայ ծանօթ Գէորգ ո. Յովհաննու (290. 389). սոր բնակութեան տեղն է ի Ս. Ղուկաս Թաղի, իսկ Շահնշահի ի Ս. Յոհ. Բրագորա, Calle del Forno (փռան բակփողոց) կոչուած կողմը։ Երկրորդ որդին Գալուստ (Ventura) Ֆրանչէսկոս կնքուած է յամին 1598, սեպտ. 13, կնքահայր եղած է Մկրտիչն Պարսկահայ. — երրորդ, աղջիկ մի Մարիամ Մագդաղենա, մկըրտուած ի 29 յուլ. 1602, որոյ կնքահայր եղած է Ֆր. Պարպինի սանսէր Թուրքաց. — չորրորդ, աղջիկ մ՚այլ՝ Վէնէրանդա Յովհաննա, մկրտուած յ՚ 2 մարտի, 1604, ի տան, և նոյն օր մեռած, առանց կնքահօր. — հինգե-

րորդ, աղջիկ մ՚ այլ, Յուլիա Անդրէանա, որոյ կնքահայր եղեր է (1 մայիս, 1605) Մարկոս Մուրատ՝ բնակողն ի Ս. Մար. Խորոտիկ և ոչ ո. Յակոբայ. և † 27 մարտի 1608, ծաղկի հիւանդութեամբ։ Այս երկու աղջկանց խառն անուամբ վեցերորդ մի՝ Յուլիա Անդրէանա, մկրտ. ի 26 մայիսի, 1608, որոյ կնքահայրն է սանսէր Յովհ. Անտոն Գէորգ (Zorzi), որ Թուրի իտալացի (1).

Նոտարական գրուածոց մէջ յիշուի Մ. Շահնշահ ի 23 օգոստ. 1593, իբրեւ վկայ և ճանչցող Բարսղի (Baser) որդի Նախճաւանցի Պօղոսի, որ 110 դուկատ փոխ տուեր էր առ Տէրոն Ջովաննեցի, և հիմայ զայս յետ առնըլու համար՝ գործավար կարգէ զՄարկոս Մուրատ սանսէր. վկայք են և Գէորգ տըն-պահն Հայոց և Մելքոն ո. Յովհաննու վաճառականն։

1. Այսոնցմէ առաջ (1588, մարտ 20) ուրիշ թղթի մէջ (Ս. Մար. Խորոտիկ) նշանակուած է մկրտութիւն զաւակը Հայ Մարկոսի մը, որոյ ուրիշ անուն և մականուն չէ գրուած. բայց կնոջ անունն ըլլալով նոյն, աղջըկանն այլ վերիններուն նման Յուլիա կոչուիլն (Ruosa Iulia), հաւանական կ՚ընեն թէ հայրն ըլլայ նոյն Շահնշահ Մարկոսն, այն ատեն այս տեղ բնակած։ Այս աղջիկն պսակուեր է Պօղոսի որդի Յովհաննու աղաայնոյ հետ, յամի 1605–6։

1595, հոկտ. 24. Շահնշահ իրեն յատուկ գործակալ կամ սպասաւոր մի ունեցեր է Պօղոս Պալճ ո. Յովհ., իրեն միայն բնակութիւն, կերակուր և զգեստ տալով. հիմայ նօտարի առջև խոստանայ որ նոյնպէս պահէ և պահեն զնա իր ժառանգներն այլ. իսկ եթէ ասոնք ուզեն տունէն դուրս հանել զնա, պարտական ըլլան ապրուստը հոգալու: Վկայ պարսկահայն Մկրտիչ և ասորին կամ Սուրիան Տոնատոյ:

1597, ապրիլ 17. Վաճառականք ոմանք իտալացիք կ՚ընդունին ի Մ. Շահնշահէ 664 դուկատ, զօրութեամբ փոխանակագրի, զոր իր աներն Ֆր. Դիերոլոյ ստորագրած էր ի Զմիւռնիա, ընդունելով զգումարն ի Լիոն Կիրակոսէ, և գրաւ դնելով (ի 16 օգոս. 1596) 20 բեռ բամբակ և կապոց մի կապերտի, զորս (Ponte անուն) նաւով ղրկէր ի Վենետիկ, և նաւն հասնելէն 15 օր վերջը՝ պէտք էր վճարել: Այս նօտարական գրուածի մէջ յիշուի, որ այն ատեն Շահնշահ բնակէր ի Ս. Մարինէ թաղի, մօտ ի Ս. Մար. Խորոտիկն, և թէ ի հրապարակի Ս. Մարկոսի ունէր վաճառատեղան կամ խանութ. անկէ տարի մ՚առաջ այլ (1596, սեպտ. 9), վկայուած է այս տեղ բնակիլն, ի տունս Կոռնելիոյ տոհմի, (in domibus de Chà Cornelio), այն

օր՝ որ Նա երկու Յունաց դաշանց վկայ եղեր էր։

1598 (մարտ 6), յիշուի Մարկոս իբրեւ Թարգման Շիրվանցի Հէմոի Մէհէմմէտ պարսկի, որով կ՚իմացուի պարսկերէն լեզու գիտնալն։

1599, յուլիս. – Վկայ կ՚ըլլայ Մ. Շահնշահ առաջի Նօտարի, որ Խաչատուր (Cazadur) որդի Ամդեցի Գարաճոյի, վճարեց իր համազգի Պօլէ որդի Սեֆէրին՝ ոսկի դրամով 90 լիրա, որ էր մնացորդ անոր վարձուց, եւ այլ առնելիք կամ պահանջ չունի սա։

1602. հոկտ. – Յակոբեան Մուրատեանց վրայ գրածնուս մէջ (տ. 407) նշանակուած է այն օր Մ. Շահնշահի վկայութիւն մ՚այլ, Ջուղայեցւոց խնդրոյ մէջ. – Մինչեւ ի 1612 Թուական հանդիպած եմ Շահնշահ Մարկոսի գործոց յիշատակաց. այս ետքի տարին Նօտարի գրել տուած է իր Ս. Մարկոսի հրապարակին քով խանութին մէջ կտաւեղինաց թիւը, որոց բաժանորդն իր փեսայն Մելքոն ո. Թօխատցի Փէշտամ, քանի մ՚ամիս առաջ † էր ի Հռովմ։ Գուցէ յիշուած ըլլայ անկէ վերջ այլ, ինչպէս կըրնայ կարծուիլ իր անդրանկան՝ Յակովբայ՝ յիշուած ատեն, յամի 1623, ո. Մարկոսի Շահնշահի կոչուիլն, առանց զ.m գրուելու, որ նշանակէ

Հօրն մեռած ըլլալը, իսկ առանց ասոր գուշակուի որ հայրն ողջ է։ Այս յիշատակս է Յակովբայ վկայութիւնն Վարդան Մանգին եպիսկոպոսի համար (ա. 330). իսկ յամի 1626 և 1630 յիշուի Յակովբ Շահնչ. ո. † զ.m Մարկոսի իբրև կտաւավաճառ (Tellariol)։

Իսկ եղբայրն Մարկոսի Ղոշոր՝ Թուի առաջին անգամ յիշուած սոսկ Ղազար անուամբ, յամի 1585, ի կտակի Մորտէրոսէ որդւոյ Կարապետի Ուռհայեցւոյ, բնակողի ի Ս. Մար. Խորոտիկն, որ 30 դուկատի արժողութեամբ ինչք տուեր է առ սա (Ղազար) որ երթայ ծախէ ի Թուրքաստան. 100 լիրայ այլ տուեր է առ Մարկոս Մուրատ Սեբաստացի (Շահնշահն). ուսկից գուշակուի թէ Ղազար ասոր եղբայրն էր։ Դարձեալ, իրենց բնակած Թաղին մէջ ի Ս. Յովհ. Բրագորա, ուր նշանակուած են ծնունդք զաւակաց Մարկոսի և ոմանց մահն, նոյն մեռելագրոց մէջ նշանակուած է և Ղազարայ Հայոյ մահն, 8 դեկտ. 1627 ամի, 75 տարուան. որոյ կինն այլ Զապել (Isabella) ամիս մի առաջ վախճաներ է (22 Նոյեմ.) ջրգողութեամբ, 88 տարուան։

ԺԳ. Մնտոնէ Պօրօէն կամ Պարսկահայ, ո. Ջատտարայ։ — Քանի մ՚ անգամ յիշուեցաւ

սա, և յատկապէս (յեր. 362) Հայոց տընպահ եղած ատեն՝ անոնց քահանայից և մատրան վրայ տուած ծանօթութեամբք. յորում յայտնապէս ըսած է, թէ ինքն Պարսիկ է, և անոնց լեզուն և սովորութիւնը չի գիտեր: Կըրնայ ի պարսիկ կրօնքէ դարձեալ ըլլալ ի քրիստոնէութիւն, բայց հօր անունն այլ քրիստոնէական ըլլալով՝ կըրնայ և Պարսկահայ ըլլալ, հին Ջուղայի աւերածէն առաջ ի Պարսկաստան ծնեալ և բնակեալ: Ինչ այլ ըլլայ՝ իր գործողութիւնքն ի Վենետիկ, և բնակութիւնն ու պաշտպանութիւն տանն Հայոց, և անոնց երբեմն կնքահայր ըլլալն, զինքն այլ իրենց ընտանութեան և պատմութեան վերաբերեն, թէ և արինակից և խնամի այլ չըլլայ: Իր մահուան թուականն և իր կնոջ և զաւակաց յիշատակք՝ երևցընեն թէ շատ տարի առաջ եկեր է ի Վենետիկ, և երկու անգամ ամուսնացեր, թէ և մեզի ծանօթանայ ի դիւանս՝ միայն ի միջոցի 25 տարիներու (1584–608):

Առաջին յիշատակն է յամին 1584 (հոկ. 8), կնքահայր ըլլալն որդւոյ Հերոնիմ Հայոյ և կնոջն Գիարայ, ուրիշ Յովհաննէս անուամբ կնքահօր հետ. (Թէ սա՝ թէ Հերոնիմ մկրտագրոց մէջ երբեմն առանձինն Armeno գըրուած են, երբեմն Armeni, որ կըրնար մակ-

անուն կարծուիլ)։ Շատ տարի վերջը (1598), կնքահայր եղած է իր գործակից Մ. Մարկոս Շահնշահի Գալուստ որդւոյն։ Քաղաքական գործոց մէջ այլ առաջին անգամ վաճառական կոչմամբ յիշուի ի սկիզբն 1585 *տարւոյ* (1 *մարտի), երբ վկայէ, որ Յարութեան որդի Դոմէնիկոս Ազանօ վաճառակից էր Միքէլէ Թաղրաղոյ, ինչպէս և յետոյ պիտի յիշուի։ — Քանի մի տարի վերջ* (1588, *մարտ* 21) *Մէրէն Պարսիկ*, (Mirinus Turcho Persianus q.m Asange) *գործավար կարգէ զՄկրտիչ՝ իր տուած* 30 *դուկատ փոխը պահանջելու Յակոբ* Iacolato *կոչուած անձէ։ Բաբերդցի Ֆէրուճէ* (Feruch) *ո. Ստեփանոս յամի* 1595 (*հոկ.* 23). *իրեն գործակալ կ՚ընտրէ զՄկըրտիչ, որ ի մաքսատան եղած իր չորս բեռ Բամբակը հանէ և ծախէ։ Այս բանիս վկայ կ՚ըլլայ Գորակէօղ ո. Մորէնոյ, անշուշտ Անկիւրացին։*

Իսկ իր սանսէրութեան և վաճառականութեան գործոց՝ ընկեր ունեցեր է Մկրտիչ՝ շատ անգամ Հայոց գործոց մէջ յիշուած իբր Ասորի՝ Քրիստափոր Տոնատոյ մէկ մի, որուն Ասորի՞ թէ Հայ-ասորի, թէ իտալացի ըլլալը՝ չեմ կրնար վճռել. որովհետև Surian *մականուամբ բնիկ Վենետք այլ կան, և սա միշտ կ՚անուանի* Cristoforo q.m Donado Su-

rian. Արդ, ասոր հետ ընկերակցութեանց գործոց և շահուց հաշիւները քննելով և հաւաստելով, Նօտարի առջեւ կու կնքեն իրենց առնելիք տալիքն և ընկերութիւնը, յամի 1596, օգոս. 28. Թէպէտ եօթն տարի վերջ այլ (1603, ապրիլ 28) Նոյնպէս Նօտարի առջեւ Մկրտիչ անդորրագիր կու տայ Տօնատոյի, որ ընդունեցաւ իրմէ 100 դուկատ պահանջը. երկուքն այլ այս տեղ հասարակ սանսէր կոչուին։ — Նոյնպէս յետ քանի մի տարիներու (1608, մարտ 26) ուրիշ երկու Հայ վաճառականաց հետ, մին վերոյիշեալ Ղազարն Շահնշահ (417), միւսն Պօղոս Կեսարացի ո. Ցովհաննու, վերջացընէ իր ընկերակցութիւնը, ընդունելով անոնցմէ իր մնացեալ պահանջը՝ 200 դուկատ. այս մուրհակս Նօտարի առջեւ գրուած և ստորագրուած է, բայց ի Տան Հայոց, որոյ պահապանն էր այն ատեն, 13 տարիէ ի վեր։

Ցիշած եմք արդէն (տ. 200) որ յետ Գէորգայ ո. Ցովհաննու՝ սա եղած է Հայոց տընպահ. բայց երկուսին միջոց քանի մի տարի անցեր էր, և այն միջոցին՝ եթէ կար ուրիշ տնպահ և թէ ոչ, շատ խառնակութիւն եղած էր ի Տանն, և օտարազգիք մտեր էին բնակելու, հակառակ կտակի տունը պարգեւողին (Մարկոսի Ծիանի)։ Հիմայ (1595, օգոս.

28) խնամակալքն այդ տան՝ մեծ պաշտօնեայք Ներքին քաղաքին (Procuratori di Citra), հրատարակեցին նոր տնպահ ընտրել, և խնդրողաց մէջ յարմարագոյն գտնելով՝ քուէիւք ընտրեցին զՄկրտիչ, պատուիրելով որ բնակի ի տանն և օտարազգի չընդունի. (Sii obbligato habitar in la detta casa, et dar allogiamento alli Armeni soli, et non ad altri, che sono et aggiongeranno in questa città). և եթէ օտար անձ ընդունի, զրկուի հանուի Տնպահն իր պաշտօնէն, (dando alloggiamento ad altri, resti privo di esso carico). Մկրտիչ հաւատարիմ գտուած է իր պաշտաման մէջ մինչեւ ի մահն. և իր այն եղքի տարին տուած տեղեկութենէն, Մարգարեան Յակոբ երիցու առթիւ (տ. 362–3) կ՚երեւի իր խոհականութիւնն. և այս գրեթէ իր կենաց վերջին և կարեւոր յիշատակն է (1608, մայ. 14)։ Անկէ ճիշտ տարի մ՚առաջ (1607, մայ. 10) յիշուի իր վերջին քաղաքական գործը (ըստ իմ ծանօթութեան), իր հին ընկերակից Տօնատոյի և Ջուղայեցի Ամուրատի խնդրոյ մէջ, Նորէս Թարգմանին հետ իրաւարար ըլլալն, որպէս զի ատենական դատաստանի չերթան. որով կ՚իմացուի եւս իր իրաւախոհ յարգելի անձն ըլլալն։

Մկրտչի մեծի ծանօթ ընտանեկան յիշատակաց մէկն է իր կնոջ Իզապէլլայ (Զապել կամ Եղիսաբեթ) մահն, յամի 1588, (յանուար 13), երիտասարդ հասակաւ, 28 տարուան, երեք ամիս հիւանդութեամբ ջերմի։ Որո՛յ դուստր կամ ո՛ր տանէ ըլլալը՝ չեմ գտած. մեռեր է Ս. Անտոնինոս ըսուած թաղին մէջ, ուր այն ատեն բնակի եղեր Մկըրտիչ, և թաղուեր է ի Ս. Գեմինիանոս եկեղեցւոյ։ Հաւանօրէն սա առաջին կինն է. իսկ երկրորդն անուամբ այլ անծանօթ, նոյնպէս հօն թաղուեր է, ուր և իրենց մէկ դուստրն, և ուր ինքն Մկրտիչ այլ ուզեր է թաղուիլ, ըստ կտակին՝ որ յ՚ 31 յանուարի, 1599. երբ ծանր հարբուղխով ՝նեղուած՝ գնացեր է ի տուն իր Իզապելլայ կնոջ հօրաքեռ Ջեչիլիա այրի տիկնոջ, Ս. Հրեշտակ կոչուած թաղին մէջ (Contrà de S. Anzolo), և կանչելով գնոտարն (Ովրատ Տասկա, Horatio Tasca) գրել տուեր է կտակը. յորում կ՚իմացընէ վերի ըսուածներէն զատ, որ կրօնաւոր որդի մի ունի Հռեմիջ անուն (1), Fra Remigio, ի կարգէ Շնորհաց Ս. Աստուա-

1. Սա առաջին կամ հնագոյն է յարժանաւոր եկեղեցականս, կրօնաւորս և հաւատաւորս Հայոց, որք յԳ Ցեղանակին, մանաւանդ ԺԸ դարու ընծայեցան Վենետկոյ և Իտալիոյ։

ծաժնի (dell' ordine di S. Maria di Gratia)[1]. Այս տունն Հռեմիգ ի Հռովմ է եղեր, ի Ս. Հերոնիմոս կոչուած վանս. ասոր կտակէ հայրն 50 դուկատ. իսկ միւս բոլոր ստացուածները թողու իր Կոփրէնէ դստեր, որ վերոյիշեալ Ջեչիլիայի խնամոց յանձնուած է, և թէ ամուսնանայ՝ թէ կուսակրօն ըլլայ, ինքն է իր ժառանգն: Ջնոյն Ջեչիլիա և զաւագերէցն Ս. Հրեշտակ եկեղեցւոյ (Մարկ-Անտոն) կարգէ կտակակատար, և կ՚իմացընէ՝ որ Հայոց տան մէջ են իր քանի մի կտոր կարասիքն. և դարձեալ, ունի գետնի երես մի 300 դուկատի, զոր վարձեր է (Ֆերրերի Ալեքսանդրի) 6 % շահով, և ի գրաւ դրած անոր մօրը երկու տուներն (ի Ս. Անտոնին). պատուիրէ որ տեղւոյն շահն այլ՝ գլուխն այլ առնուն, և անկէ հանեն որդւոյն համար սահմանած 50 դուկատը, մնացածն այլ՝ աղջըկանը. իսկ եթէ յետինս մեռնի նախ քան զամուսնանալ կամ ի կուսանոց երթալ, 100 դուկատ առնու Ջեչիլիա, մնացեալն առնու

1. Այս տեղս Վենետկոյ Ծիւտեկկա կոչուած և լայն ջրանցքով զատուած մասին քով նոր տուեն ջըրէ բարձրացած գետին մ՚է, ուր բարեպաշտք ոմանք յանուն Տիրամօր եկեղեցի և այլ անապատ կամ ճգնարան մի շինելով, յետոյ վանք և նոր կրօնք մի ձեւացան, թէ կուսանաց և թէ արանց:

Հռեմից. բայց եթէ ատոր վանաց միաբանք՝ ուզեն քննել և աւելի բան մի պահանջել, ամէն բանէ զրկուի Հռեմից, և ինչքն տըր-ւին ուրիշ բարեբարութեան տեղւոյ մի. կտակ-կատարքն այլ՝ իրենց ծախուց և Կատարինէի դարմանոյ համար՝ պէտք եղածն առնուն. և թէ իրենցմէ մէկն մեռնի յառաջ քան Կա-տարինէի վախճանին որոշումն, ուրիշ մի ըն-տրուի։ Բարեբարութեան տեղեաց ողորմու-թիւն տալն այլ՝ թող իրենք կտակկատարքն սահմանեն, կ' ըսէ։

Վերի այլևայլ յիշատակներէն իմացուե-ցաւ, որ Մկրտիչ բժշկուեր է այդ հիւան-դութենէ, և տասն տարի այլ ապրեր և գոր-ծեր է, մինչև յառաջին օր դեկտ. ամսոյ 1608ին, յորում վախճաներ է ի Տան Հայոց, 15 օր ջերմով հիւանդացեալ, իբրև 60 ամ-րուան, և թաղուեր է ի Ս. Յուլիան։ Հաւա-նելի է թէ Նոր կտակ մ' այլ գրել տուած ըլլայ. բայց ոչ այդ և ոչ երկու զաւակաց բաղդն կամ վախճանն յայտնուած է մեզ։ Աւելի այլ հաւանելի է, թէ դեռ շատ ուրիշ յիշատակներ անծանօթ մնան ի դիւանս՝ այսպիսի գործունեայ վաճառականի, սան-ահրի և տնպահի Հայոց։

Բաւական համարելով այսչափս Հայ-Վե-

նետաց Բ Ցեղանակի սանսէրից համար, յի-
շենք միայն յանուանէ քանի մի Փեղեղչի ոյլ, այսպէս անուանելով զանոնք՝ որ Ս. Մարկոսի Հրապարակին մէջ (յատուկ արտօնութեամբ տէրութեան), շարժուն խանութ դընէին կամ սեղանատախտ (Banca). ասոր համար ի Թուրքահայոց Գ. Ցեղանային Պանջոլէ կոչուին, և վաճառքնին սփռելով կամ շարելով սեղանին վրայ՝ ծախէին։ Ինչուան ի վերջ Հասարակապետութեան և ի վերջ ԺԸ դարուն եղած են Հայ փերեզիկք. զորս Վենետք կոչեն Վաճառական ի վերայ Հրապարակի Ս. Մարկոսի. Mercatores super Plateam S.i Marci. – Mercanti sopra la Piazza di S. Marco. կամ Venditores mercium super Plateam S. Marci.-Vende-merci sopra la Piazza di S. Marco. Այսպիսիք են, արդէն մեզի ծանօթք՝ Մարկոսն Շահնշահ, յիշուած ի 1597. – Յակոբն ո. Մարկոսի. – ուրիշ Մարկոս մի a Vitalis? կոչուած, նոյնպէս ի 1597. — Ղազար ո. Յովհաննու, Ասորի գրուած, 1600. – Բենետ Սարգսեան բայց Հայ և ո. Յակովբայ կոչուած, 1603. – Սիմոն ո. Յովսեփայ, 1603. – Գէորգ Աստէլ, 1608։ Յիշենք և զԱնճելոյ (1) ո. Սերովբէի Տրա-

1. Այդ իտալացի անուամբ՝ որ նշանակէ Հրեշտակ, յիշուած է և ուրիշ հին Հայ մի, Anzolo Armenio,

պօլսեցի Ասորի, որ 1589ին խնդրած է սան-սէր ըլլալ, և շատ հեղ Հայոց գործոց վկայ եղած է. ինչպէս, յամի 1594, Տէր Յակով-բայ, և յամին 1602, Կիրակոսի և Գուլպաթ Նաւապետի, և այլն:

† յամի 1572 ի տան Հայոց, 65 տարուան: — Նոյն տեղ և աւելի առաջ (1553) յիշուի և Աւետիս Հայ մի:

ԺԶ·

ՑԻՇԱՏԱԿՔ ԺԶ ԴԱՐՈՒ ՀԱՅ-ՎԵՆԵՏԱՑ

Մինչեւ հիմայ Հայ – Վենետաց համար գըրուածէն յայտնի եղաւ՝ որ ասոնց յարընչութեան գլխաւոր և նախնական պատճառն եղած և տեւած է ամբողջ 600 տարի (ԺԲ–ԺԸ դարք) վաճառականութիւնն. և ասոր պատճառաւ կան եկածք և ծնածք ի Վենետիկ, նա և այնպիսիք՝ որ ոչ վաճառականութեամբ՝ այլ ուրիշ գործով մի նշանաւոր եղած են հօն, ինչպէս որ տեսանք այս Բ Ցեղանակիս յիշատակաց ԺԱ–Բ գլխոց մէջ. որոց վրայ աւելցուցինք յետագայից մէջ սակ վաճառականութեան դիտմամբ եկող և գործող քանի մի անձինք, կամ անոնց յատուկ գործոց և բնակութեան դիտելիքը (գլ. ԺԴ. ԺԵ)։ Ասոնք մէկ նշոյլ կամ ճաշակ մի կըրնան ըսուիլ այն բազմութեան վաճառականաց՝ որ ի Մեծ և ի Փոքր Հայոց եկած են ի Վենետիկ այս Ցեղանակիս երկրորդ (ԺԶ) դարուն, և աւելի ասոր այլ կիսէն ետեւ. որք հետզհետէ աւելցեր են Գ Ցեղանակի առաջին (ԺԷ) դարուն մէջ. այնպէս որ եթէ

պօլսեցի Աստրի, որ 1589ին խնդրած է սան-
ւէր ըլլալ, և շատ հեղ Հայոց գործոց վկայ
եղած է. ինչպէս, յամի 1594, Տէր Յակով-
բայ, և յամին 1602, Կիրակոսի և Գուլպաթ
Նաւապետի, և այլն։

† յամի 1572 ի տան Հայոց, 65 տարեկան։ — Նոյն տեղ և տարեկի տապան (1553) յիշուի և Աղբերս Հայ մի։

ԺԶ·

ՑՈՒՑԱԿՔ ԺԶ ԴԱՐՈՒ ՀԱՅ-ՎԵՆԵՏԱՑ

Մինչեւ հիմայ Հայ-Վենետաց համար գրուածէն յայտնի եղաւ՝ որ ասոնց յարընչութեան գլխաւոր և նախնական պատճառն եղած և տեւած է ամբողջ 600 տարի (ԺԲ-ԺԸ դարք) վաճառականութիւնն. և ասոր պատճառաւ կան եկածք և ծնածք ի Վենետիկ, նա և այնպիսիք՝ որ ոչ վաճառականութեամբ՝ այլ ուրիշ գործով մի նշանաւոր եղած են հօն, ինչպէս որ տեսանք այս Բ Ցեղանակիս յիշատակաց ԺԱ-Բ գլխոց մէջ. որոց վրայ աւելցուցինք յետագայից մէջ սոսկ վաճառականութեան դիտմամբ եկող և գործող քանի մի անձինք, կամ անոնց յատուկ գործոց և բնակութեան գիտելիքը (գլ. ԺԴ. ԺԵ)։ Ասոնք մէկ նշոյլ կամ ճաշակ մի կրնան ըսուիլ այն բազմութեան վաճառականաց՝ որ ի Մեծ և ի Փոքր Հայոց եկած են ի Վենետիկ այս Ցեղանակիս երկրորդ (ԺԶ) դարուն, և աւելի ասոր այլ կիսէն ետեւ. որք հետզհետէ աւելցեր են Գ Ցեղանակի առաջին (ԺԷ) դարուն մէջ. այնպէս որ եթէ

ԺՁ դարու մէջ հարիւրաւոր յիշուին՝ յաջորդին մէջ կըրնայ հազարաւոր ըսուիլ։ Այս վերջիններն թողլով, առաջնոց այլ ամենուն անուանքն և աննշան գործ մի յիշել, եթէ կարելի այլ էր, այլ ոչ կարեւոր. սակայն և իբր ոչ անօգուտ հետաքննութեան բան՝ անպատշաճ չեմ համարիր յիշել քիչ շատ անուանց մէ, (որոց ոմանք արդէն որ և է կերպով յիշուած են), ըստ կարի՝ ժամանակագրութեան և յիշատակաց մերձաւորութեան կարգ մի բռնելով։

Ցառաջ քան զանձինս՝ յիշեցընեմք համառօտիւ վաճառականաց հայրենիքը կամ ուսկից գալը, և բերքերնին։ Նախընթաց (Ա) Ցեղանակին մէջ՝ սակաւաթիւ ի Վենետիկ եկող Հայք՝ գրեթէ ամենքն ի Սիսուանայ են կամ Կիլիկեցի. Երկրորդիս մէջ հազիւ այն կողմէն եկողք, այլ շատ յարեւմտեան Փոքր Ասիոյ և յԱսորւոց երկրէ, սակաւք ի բուն և Մեծ Հայոց, ի բաց առեալ զՋուղայեցիս, զոր արդէն տեսանք, որոց զուգակից են և Նախճաւանէ եկողք և Ղափանցիք։ Ի Փոքր Ասիոյ եկողաց բազմաթիւ երեւին Անկիւրացիք, յայտ է որ իրենց երկրի համբաւաւոր և ընտիր Ցփոխն բերելով. իրենց մերձաւոր տեղիք՝ Սողանոզ, Սեվրիհիսար, և ոչ շատ հեռի Պրուսա այլ ունին իրենց ներկայացուցիչ. ո-

րոց մերձաւոր համարելի է և ամենուն տիրողն Կ. Պօլիս: Երկրորդ բազմաթիւ և հարուստ վաճառականութեան տեղիք են յԱսորիս, Հալէպ, Մէրտին, որոց մերձաւորք այլ յիշուին Ուռհա, Տրէղուլի, Հասնքէյֆ, և առանց յատուկ տեղւոյ յիշուած Քաղդէացւոց և Ասորւոց. աւելի հեռուէն Պարսկահայոց: Իսկ մեր հին վաճառականութեան և Հայ-Վենետաց գործակցութեան կենդրոնէն՝ դեռ Սիս, Այաս, Ադանա, Գարաման. ասոր հիւսիսային կողմէն՝ մեծագոյն քաղաքն Կեսարիա. արեւելեան կամ Եփրատացւոց կողմէն՝ Հռոմկլայ, Կարկառ, Արղնի, և միւս մեծ քաղաքն՝ Ամիդ (Տիարպէքիր): Իսկ ի Մեծ Հայոց տեղիք վաճառաբերք կամ վաճառահանք, Կարին, Երզնկա, Բաղէշ, Բաբերդ. որոց հաւասար և աւելի նշանաւորն Վան՝ այս Ցեղանակիս մէջ չերեւիր ի հրատարակի Ս. Մարկոսի, եթէ աչքէս չէ վրիպած: — Նկատմամբ բերոց կամ նիւթոց վաճառականութեան՝ յիշած եմք Ա. Ցեղանակին մէջ (եր. 51-4). այս Բ Ցեղանակիս մէջ այլ՝ մասամբ նոյն են բերուածքն, և ամենէն աւելի Միջագետք և Ցէյթ. սա յարեւմտեան փոքր Ասիոյ, միւսն յարեւելեան Հայոց և ի Պարսկց. իսկ ի միջնաշխարհէն Հայոց՝ իր հռչակեալ Խաշնորդեղն: Ի Վենետկոյ հանած բերոց

մէջ գլխաւորքն են Աղոնեղէնք և Ռոլոնք, և Կուրսիւ գործիք։

Ցայտնի յիշատակք վաճառականաց՝ դարուս (ԺԶ) երկրորդ քառորդէն կու սկսին. անկէ առաջ յամի 1522 (սեպտ. 27), Վենետկոյ վաճառականութեան պաշտօնէից մէկու մի պատուիրելով Ասորւոց կողմէն եկողներուն՝ որ իրենց վաճառոց չափն ու տեսակը ցուցընեն իրենց տեղում գտուած Վենետկոյ տէրութեան գունցին կամ երեսփոխանին, տեղեաց մէջ առաջին գրէ Jaza, որ մեր սըրտառուչ Այասը հնչեցընէ, յետ նախընթաց դարուն և ապագայից լռութեան։ Մտուգիւ Այա՞ս էր՝ թէ ոչ. — անունն անգամ կ՚արժէ մեզ։ — Վաճառոց յայտարարութիւնն ի հարկէ անոնց համեմատ գին և նեհ (tariffe) սահմանելու համար էր. այս բանս շատ անգամ եղած է Վենետկոյ տէրութեան կողմանէ՝ իրենց պաշտօնէից և գունցից ձեռօք. այս երքիններէս Պետրոս Մոլին գունցն ի Հալէպ, յամի 1534, քննութեամբ երեք ճանաչողաց՝ սահմանեց նեհ մի. զոր քանի մի տարի վերջ (1537, մարտ 5) տէրութեան պաշտօնեայք քննելով՝ արքունի վճռով հաստատեցին։ Դարձեալ, քանի մի տարի ետեւ (1541, սեպտ. 1) Ե Գիտունքն՝ ըստ խնդրոյ Թուրքաց, Պարսից և Ասորւոց (որք մեծ

մասամբ Հայք էին), հաւանեցան որ $2\frac{1}{2}$ տուրքէ Մետաքսից ազատ ըլլան, իսկ Նաւողչէքէ և ուրիշ տուրքերէ՝ այն անգամ միայն ազատ ըլլան։ Դարձեալ, յամին 1549 (մարտ. 19) վճռեց տէրութիւնն՝ որ ի Թուրքիոյ եկող վաճառականք, եթէ բերածնին Վենետիկէն դուրս պիտի հանեն՝ բան չի վճարեն, իսկ եթէ այս տեղ պիտի ծախեն՝ վճարեն. միայն թէ վըկայիւք պէտք է ցուցընեն՝ թէ վաճառքն իրենց է և ոչ օտարի։ — Ասոնց նման յամի 1567, 1574 և շատ ուրիշ անգամ այլ, արուեսցի վաճառականաց դիւրութիւն տրից և մաքսից շնորհուած է ի հասարակապետութենէ Վենետկոյ։

Գալով յատուկ դիպուածոց և անձանց, այս կարգաւորութեանց առաջին տարիներում (1536), Նիկոլոս Դոլչէ (Dolce) անուն մէկն՝ Վենետիկէն լաթեղէնի վաճառքով ի Տրիպօլիս գնացեր է. և այն տեղի Խօճայ Ղազէլ (Gazel, Թուի Ղազար) Հայոյ հետ առուտուր ըրեր է, որ երկար՝ աւելի քան 15 տարիներու խնդրոց, դատի և իրեն բանտուելու առիթ եղեր է։ Հայէն մետաքս առեր, փոխանակ տուեր է Ջուխայ և անոր նման նիւթ մի՝ որ Carisce կամ Carisca գրուած է. բայց դեռ պարտական մնայ 1500 կանգուն այլ տալու առջինէն, 300 կտոր երկրորդէն։ Այն ատեն

հանդիպի՛ պատերազմն Օսմանեանց, որք կողոպտեն աստ վաճառքն՝ յԱղեքսանդրիա, իբր 6000 դուկատ գնոյ. իսկ ինքն յետ հաշտութեանն, մետաքսն առած կու գայ ի Վենետիկ, կու բանայ սնտուկները, և մետաքսը իր կարծածէն աւելի ցած տեսակ կու գտնէ. անոր համար Զուխայն կու խաւրէ, բայց մէկալէն՝ փոխանակ 300 կտորի՝ 160 միայն կու խաւրէ. Մնացեալ 140ը բռնելով իբր փոխարէն անարգ մետաքսին։ Ղազէլ կու տհաճի. և եթէ առաջ 500 դուկատ համարէր առնելիքը, հիմայ կու պահանջէ 3361, ծեքքին ոսկւով. դիմելով ի Կ. Պօլիս, առ Ռիւստէմ փաշայ՝ խնամի սուլդանին. և թէպէտ պայլն և դեսպանն Վենետաց՝ կու ջանան պաշտպանել իրենց հայրենակիցը, բայց փաշայն կու սպառնայ՝ որ մինչև չհատուցանեն՝ չերևնան՝ ոչ իրեն և ոչ ուրիշ մեծամեծաց։ Անճարակներն կու ստիպուին հատուցանել, և ի Վենետիկ գրաւել տալ Դոլչէի ինչքը, և զնա ի բանտ ձգել։ Բայց անկէ առաջ Ղազէլ Տրիպոլսի դատաւորին ձեռօք և Ռիւստէմի հրամանաւ՝ Դոլչէի 6000 դուկատ արժէքի ինչքը գրաւեր էր։ Վենետկոյ տէրութիւնն այլ (1543, սեպտ. 29) գրեր էր առ պայլն՝ որ ջանայ հանել զՂազէլ՝ այդ դումարէն վար իջնելու, Դրան հետ այլ զգու-

չութեամբ խօսի։ Պօլչէ ի բանաէն աղերս կու տայ Պըլքսին, որ արձակուի և երթայ ի Կ. Պօլիս, օգնութեամբ պայլին՝ իրաւախոհ ըլլալու Ղազելի հետ. իրեն երաշխաւոր գնէ իր եղբայրն և ուրիշ մի, որք յանձն կ'առնուն գրաւ տալ 3000 ծեգին, 461 դուկատ այլ ուրիշ պարտուցը համար։ Եթէ գնացեր է և թէ ոչ, դեռ տարիներով վերջ այլ պարտական մնացեր է նա իր տէրութեան, 3461 դուկատից. և չկարենալով վճարել որոշուած ժամանակին, կու խնդրէ երկարել ժամադրութիւնը. տէրութիւնն այլ (1547, մայիս 21) կու շնորհէ իրեն իրեք ամիս, պարտքին մէկ քառորդը վճարելու, միւս քառորդներն այլ տարուէ տարի։ Երկու տարի վերջը (1549, մայիս 10) տէրութիւնն նորէն հրամայէ Ե գիտնոց քննել, որով կ'իմացուի՝ որ Պօլչէ դեռ չէր վճարած իր պարտքը, և գանգատէր՝ որ Ղազէլ զինքը խաբեր էր, Դամասկոսի մաքսապետք այլ զինքը պարտաւորեր էին։ Դարձեալ, երկու տարի վերջը (1551, յունիս 20), ըստ խնդրոյ Պօլչէի՝ տէրութիւնն շատ դատաւորներ կարգէ Պօլչէի և Ղազելի առուտուրը քննելու, բայց միշտ պարտաւորելով զառաջինը՝ հատուցանելու իր պարտքը կամ առած փոխն ի տէրութենէ։ Յետ այս 15 տարիներու, գուցէ և աւելի՝

գործոց և դատից, խնդիրն ինչպէս վերջացեր է, զայն չեմ գտած ի դիւանս, նոյնպէս և ուրիշ գրուածներ՝ որք անշուշտ այն տարիներու մէջ այն դատին այլեւայլ պարագաներն արձանագրած են. ուսկից թերեւս աւելի ճանչցուէր Ղազելլի կամ Ղազարի ով ըլլալն. զի թուի՝ թէ ոչ միայն մեծատուն վաճառական էր, այլ և ծանօթ արքունեաց. յայտնի չէ թէ արդեօք ի Վենետիկ այլ եկա՞ծ է նա երբեմն։

Իսկ նոյն ատեններ յայտնապէս ի Վենետիկ եկող Հայոց առ՚իններուն անուանքը, թերեւս թղթեղէն դիւաններէ աւելի՝ յայտնեն քարեղէնքն, Ս. Մարկոսի հրաշալի տաճարին սիւներն՝ կիսաքանդ գծերով. ինչպէս այս. «Թվին
» 15?3. (1) Նովէմբրին (ԻԵ?) Եռէրէ Յոհ-
» նոր ց?... ղսրայ... որ եկի Վէնէտիկ ». անտարակոյս չէ կարդացուածն, բայց թուի թէ գրողն Եաւտի անուամբ Անկիւրացի մի է։ — Մոտ թուականաւ փորագրած են, Մուրէֆուր Թվ. Ռ. (1551). — ուրիշ մի. Թվ. ՌԳ. (1554), թերեւս նոյնքեւը գրողն Եսող? Պողտասար (Պաղտասար). — «Յովաննիսի որդի Յոհօբ. Թվ.
» ՌԸ.» (1559). նոյն կամ ժամանակակից Տէր Յովհաննու որդի բոցքերան Մէրսինցի

1. Որոշ չերեւիր երրորդ թիւն, բայց կը նմանի, 1543։

Յակովբայ (տ. 308)։ — Գուցէ աւելի հին ըլլայ՝ ոչ սեանց վրայ՝ այլ եկեղեցւոյն հրաշակաւոր գանձատան ներքին պատի վրայ գրուածն. « Ես Կոստանդս ծառայ Աստուծոյ » որ զիս յիշէ »։ — Աստ մօտ և նոյնպէս հին համարուի, † Յոհաննէսի ազգնէ։

Քարերէն անցնելով ի Թուղթս, առաջին յիշատակ ազգայնոյ, յամի (1553) թէ և օտար անուամբ՝ բայց միշտ հայ վկայուած և ի Հայոց տան բնակող՝ Ալոյիս ոմն է, որդի Մուրադայ կամ Միրանայ (Morany) և հայր Յակովբայ. յետինս ոչ միայն չափահաս՝ այլ և պատուաւոր վաճառական մի գուշակուի, վասն զի նոտարն լատինագիր՝ Prudens vir կոչէ (խոհական կամ զգօն այր). և կ'իմացընէ, որ Յակոբ՝ քաղքէն հեռանալ ուզելով՝ իր հայրը գործակալ կարգէ (25 օգոստ.), որոյ պատշաճէին իր ամեն առած և ծախած ինչքն և առնելիք–տալիքն, և ինքն է պատասխանատու։ – Զորս տարի վերջը Զաքար անուամբ Հայ մի, որոյ ոչ հայրն յիշուի և ոչ հայրենիքն, իրեն գործավար և երեսփոխան կարգէ զսոյն Ալոյիս (Aloysius), որ և է իրեն վերաբերեալ խնդրոց համար։ Տարի մի վերջը վախճանած է Ալոյիս ի Տան Հայոց (1553, օգոստ. 16), ութ օր ջերմի հիւանդութեամբ, որ ծերոց հասարակ ըլլա-

գործոց և դատից, խնդիրն ինչպէս վերջացեր է, զայն չեմ գտած ի դիւանս, նոյնպէս և ուրիշ գրուածներ՝ որք անշուշտ այն տարիներու մէջ այն դատին այլեւայլ պարագաներն արձանագրած են. ուսկից թերեւս աւելի ճանչցուէր Ղազելի կամ Ղազարի ով ըլլալն. զի թուի՝ թէ ոչ միայն մեծատուն վաճառական էր, այլ և ծանօթ արքունեաց. յայտնի չէ թէ արդեօք ի Վենետիկ այլ եկած է նա երբեմն:

Իսկ նոյն ատեններ յայտնապէս ի Վենետիկ եկող Հայոց առջիններուն անուանքը, թերեւս թըղթեղէն դիւաններէ աւելի՝ յայտնեն քարեղէնքն, Ս. Մարկոսի հրաշալի տաճարին սիւներն՝ կիսաքանդ գծերով. ինչպէս այս. «Թվին
» 15?3. (1) Նովէմբրին (ԻԵ?) Եուհոհ Յոհ-
» նոռ ց?... ղսրայ... որ եկի Վէնէտիկ». անտարակոյս չէ կարդացուածն, բայց թուի թէ գրողն Եաւտի անուամբ Անկիւրացի մի է: — Մոտ թուականաւ փորագրած են, Մուրճոր թվ. Ռ. (1551). — ուրիշ մի. թվ. ՌԳ. (1554), թերեւս ներքեւը գրողն Լոյսող? Պողոսոր (Պաղտասար). — «Յովաննիսի որդի Յոհոջ. թվ.
» ՌԸ.» (1559). Նոյն կամ ժամանակակից Տէր Յովհաննու որդի բացբերան Մէրսինցի

1. Որոշ չերեւիր երրորդ թիւն, բայց կը նմանի, 1543:

Յակոբայ (տ. 308)։ — Գուցէ աւելի հին ըլլայ՝ ոչ սեանց վրայ՝ այլ եկեղեցւոյն հըռչակաւոր գանձատան ներքին պատի վրայ գրուածն. « Ես Կոստանդոս ծառայ Աստուծոյ » որ զիս յիշէ »։ — Աստ մօտ և նոյնպէս հին համարուի, † Յոհաննէսի ագնէ։

Քարերէն անցնելով ի Թուղթս, առաջին յիշատակ ազգայնոյ, յամի (1553) թէ և օտար անուամբ՝ բայց միշտ հայ վկայուած և ի Հայոց տան բնակող՝ Ալոյիս ոմն է, որդի Մուրադայ կամ Միրանայ (Morany) և հայր Յովսէփայ. յետինս ոչ միայն չափահաս՝ այլ և պատուաւոր վաճառական մի գուշակուի, վասն զի նոտարն լատինագիր՝ Prudens vir կոչէ (խոհական կամ զգօն այր). և կ'իմացընէ, որ Յակոբ՝ քաղքէն հեռանալ ուզելով իր հայրը գործակալ կարգէ (25 օգոստ.), որոյ պատշաճէին իր ամեն առած և ծախած ինչքն և առնելիք–տալիքն, և ինքն է պատասխանատու։ — Զորս տարի վերջը Զատոր անուամբ Հայ մի, որոյ ոչ հայրն յիշուի և ոչ հայրենիքն, իրեն գործավար և երեսփոխան կարգէ զսոյն Ալոյիս (Aloysius), որ և է իրեն վերաբերեալ խնդրոց համար։ Տարի մի վերջը վախճանած է Ալոյիս ի Տան Հայոց (1553, օգոստ. 16), ութ օր ջերմի հիւանդութեամբ, որ ծերոց հասարակ ըլլա-

լով՝ գուշակուի իր ծերութիւնն այլ, զի տարիքն նշանակուած չէ ի մեռելագիրս. քան զայն աւելի հետաքրքրական է անունն, մկըրտակա՞ն՝ թէ հայերէն անունէ մի ծռմռկած յիտալացի։ Նշանաւոր է և Ջուատայ անունն, (յիշեցընելով Դ դարու Ջուիթ երէցը, սպիտակ ու սեւ մազով). ուրիշ յիշատակ չէ յայտնըւած ատոնց։

Նոյն տարիներ և նոյն տեղ՝ ի Տան Հայոց, որոյ և պահապան՝ Սիմոն ո. Յովհաննէսյ՝ արդէն ծանօթ է մեզ (եր. 336), և իբրև ամենուն ծանօթ նշանաւոր անձ ցուցընէ զնա՝ տպագրողն Աբգար, պարզապէս « Ի » ժամանակս Սիմոնի » ըսելով, իր տպագրական գործոյն համար։ Յիշեցինք և իր հայրանուն որդին Յովբ, ի կարգի սանսէրից (տ. 395)։ Այդ յաջորդական անուանքն (Յակովբ և Սիմոն) կարծիք մի բերեն, թէ արդեօք Սիմոնի հայրն Յակոբ՝ չէ՞ր մեզի առաջին հայ գրատիպ ճանչցուած Յակոբն՝ յամի 1512 (եր. 208)։ Եթէ կարծեաց սանդուղն հաստատութիւն ունենար, Յակոբէ Յակոբ աստիճանաբար վեր ելնելով՝ կու հասնէինք ի Յակոբն յիշուած ի Տան Հայոց յամի 1434 (տ. 180), հանդերձ որդւովն, որոյ անունն չէ յիշուած։ — Սիմոն՝ հարկ է որ շատ ազգային գործոց մէջ մտած ըլլայ, բայց

անոնց յիշատակները չեմ գտած. միայն դիւանաց մէջ Ֆիրկոլլին Նոտարի գրուածի մի հանգիպած եմ (1567, մայիս 17), որ յայտնէ թէ Սիմոն գործակալ էր Էրծինօ կամ Ռէծինօ (Թագուհի) անուամբ կանէացի (Կրետէ կղզւոյ) բանտարկեալ կնոջ Սարավալլոցի Յակոբայ. որ շնորհիւ դըքսին՝ բանտէն անդորրագիր կու տայ Սիմոնի, որ իր ստացուածքն ազատեր էր (Ռագոզա Հերոնիմ անուանեալ Սարավալլեցի) մէկէ մի։ Այս կամ ուրիշ անդորրագիր մի յանուն Ռեճինայ գրուած առ Սիմոն՝ յամի 1569. գտուի յիշեալ Նոտարին գործոց մէջ. բայց գիրքն՝ խոնաւութեամբ կէս փտտած և աւրուած՝ չի կարդացուիր։ — Սիմոն՝ Հայոց Տնպահ գրուած կ՚երեւի յամի 1555էն, քանի մի իտալացիներէ եռեւ. և յիշուի ի Հայ-տան յաջորդ տարւոյն սկզբում (կամ 1557, յան. 26), իր սենեկին պատուհանից նորոգութեան առթիւ։ Յիշեցինք (եր. 311) Սիմոնի բողոքելն (1573) առ Հոգաբարձուս՝ ընդդէմ Աղեքսանդրի և Յակովբայ անառակութեանց, որք և կու սպառնային տնպահին որդին սպաննել։ Յիշեցինք նա և իր Թարգման ըլլալը Զաքարիայ եպիսկոպոսի կտակին, յամի 1575 (եր. 334) և սկուտ (դրամ) մի ժառանգելն անկէ։ Երկու տարի վերջը † է Սիմոն (1577) փե-

բրուարի սկզբան, Թերեւս մեծ ժանտախտէն բռնուած։ Քիչ օր վերջը (մարտի 2) Հոգաբարձուք զԳէորգ ո. Յովհաննու անոր յաջորդ կարգելով, յիշեն՝ որ շատ գանգատ եղած է Սիմոնի վարչութեան դէմ (1)։ — Նոյն ժամանակէ մեռածներուն կարգին նշանակուած է և Յովսէփ Հայ մի, ով և ուստի ըլլալն անյայտ։

Այս յիշեալ Հայերէն զատ՝ 1560էն առաջ ծանօթ են ի գիրս Նոտարաց, Ֆրանչիսկոս Հայ մի՝ ո. Պետրոսի Մարտիրոսի, որ իր համանուն Ֆրանչիսկոս մի իրեն գործակալ կարգէ (1558, հոկտ. 1)։ – Գրիգոր Մուրատ ո. † Յովսեփայ, բնակեալ ի Տան Հայոց, գործակալ կարգէ զԽաչատուր (Christophorus) ո. Ապտուլլահի, իր պահանջները ժողովելու՝ պարտականներէն։ Հետեւեալ տասնամեկին մէջ (1560–70) նշանակուած է Դաւիթ անուամբ Հայ մի (1568), որ Թուի անդորրագիր տուած կամ առած. Նոտարական գրոց ցանկի մէջ գրուած է միայն D(ominus) David Armenus. Quietatio. իսկ խնդրոյն տեղեկու-

1. Esendo alli giorni pasati mancato di questa vitta Simon gia custode de la Casa deli Armenj.. et per li molti reclami che Sue Signorie Ecc.me a avuto del mal governo fato da lui S. Simon, ecc.

թեան գրուածն՝ փտտած և թափած է։ — Նոյն տարին (1568, մայիս 15) մեր արդէն յիշած (եր. 373) Բերիացի Շաւալաթեան Հալէպի դրամանոցի վարպետին որդին Աղէ-քսանդըր, պատրաստուած երթալ ի Կ. Պօլիս կիպրացի Նաւով, իրեն գործավար կարգէ Լօրենցոյ Կոնտարին (Coutarino) փաստաբանը, դատ վարելու Մկրտիչ Avetula կոչուած իտալացւոյ դէմ. Նոյնպէս և զՑոկոմբ Մնըրոէնցէ որդի Իպրահիմայ, անոր երկու հակ մետաքսը պահանջելու Նոյն Աւետուլայէն։ Երկար ատեն բնակած է Աղեքսանդր ի Վենետիկ, և այս Նաւարկութենէն երեք տարի ետքը (1571, մարտ 29) Նորէն վկայ կ՚ըլլայ Կարկառեցի Ցարուքնեան ո. Սիմոն սանսէրի (տ. 294. 313) հետ, որ Յովհաննէս Ամդեցի ո. Տէօվլէթպէքարի՝ անդորրագիր տուաւ Կոնտուզի (տ. 370) որդւոյ † Ամիրի (զ.ᵐ Amiri de Azami) Պարսկահայոյ։ Այդ Յովհաննէս Նոյն օր Նոյնպէս անդորրագիր տուած է և Փանոսի ո. Գէորգեայ, ասոր հետ թէ ի Հալէպ թէ ի Վենետիկ ըրած առևտուրին համար. ինչպէս տարի մ՚առաջ այլ տուած էր Ջուղայեցի Գայիրի (տ. 370) 285 դուկատ պահանջիցն համար, որոյ վկայ կ՚ըլլան յիշեալքն Ցակոմբ Մէրտինցի և Սիմոն սանսէր։ Աղեքսանդր՝ չորս տարի վերջ այլ (1574, յունիս

12) յիշուի իբրեւ վկայ և Թարգման Կոստանդեայ ո. Յովհաննէսի Ջուղայեցւոյ (եր. 374)։ Տարի մի վերջ այլ (1575, մարտ 18) 15 դուկատ փոխ կու տայ Պասսայի ջուղայեցւոյ իր որդւոյն խնդրոյն առեն (եր. 374), երաշխաւոր դնելով զԿարապետեանն Յովհաննէս, և վկայ՝ զԳէորգ ո. Թէոդորի, Նասիպ ջուղայեցի և Հրանքէյֆցի յակոբիկ տէր Թոմասը։—1569, յուլիս 23. Աղեքսանդր և Թէոդոր Անկիւրացի վաճառականք՝ իրենց հայրենակից Յովսէփը գործավար կարգեն, պահանջելու ի մաքսապետաց և յայլոց՝ իրենց բերած 26 տախտ կամ հակ Ցփսեաց, և Mocaja կամ Mocagiari (Թուի մօհայր) կոչուած տեսակ մի կտաւեղէնքը և ուրիշ դրամական առնելիքը. վկայ դնելով զԳէորգ ո. Յովհաննու ծանօթ սանսէրը։ Նոյն օր տէրութիւնն վճռեր էր, որ այդ տեսակ նիւթոց Cottimo և Bailaggio ըսուած տրոց համար՝ ստէպ վէճ և խնդիր կ՚ըլլար, այսուհետեւ երկու տուրքն այլ պահանջուին, բայց ամբողջ ստակն տէրութեան սնտուկին յանձնուի։ Գուշակուի որ այս վճռին շարժմամբ՝ նոյն օր առաջ կամ վերջ՝ Անկիւրացիք իրենց ընելիքն ըրեր են. բայց չորս ամիս վերջը (Նոյեմբ. 25) նոյն բանի վրայ նորէն խնդիր ըլլալով, Ե Գիտունք անպատշաճ համարին այդ վճիռը,

ւէր զի արդէն 1541ին վերցուեր էին այդ տուրքերն, և երբ խնդրէին վաճառաբերք՝ կու շնորհուէր իրենց. — Քիչ օր վերջը Յոնվէք՝ Gentile? կոչուած և Սիմոնի ո. Յարութեան, որ Թուրքաց և Պարսից հետ ի Պարսկաստանէ մետաքս բերեր էին ի Կէլիպոլի, և անկէց ցամաքով եկան ի Վենետիկ, մինչ այլազգիք նաւով-գալով՝ մաքսէ ազատ եղան, խնդրեն որ իրենց այլ շնորհուի ազատութիւն, վասն զի ի Կ. Պոլսէ չեն եկած. (ըսել է թէ այդ քաղքէն բերողք՝ պարտաւոր էին մաքսի և բաժի)։ Նոյն տարին (1569) առանցմէ առաջ ուրիշ անկիւրացի մի՝ որուն անունն և հօրն այլ խանգարած են նոտարք, գրելով Սերչին և Գարան? (Serinus Ermenius filius S. Carani), նոյնպէս մետաքս բերեր էն, կու յանձնէ (ապրիլ 28) Նիկոլ Արիկոնի Իտալացւոյ, որ պահանջէ յՈկտաւիոյ Պարոնոյ՝ իրենցմէ գնած մետաքսին գինը և յԱնգոնայէ եկած փոխանակագրին գումարը, (184 դուկատ). վկայ կ՚ըլլան ծանօթքն Գէորգ ո. Թէոդորի և Սիմոնի ո. Յակոբ սանսէրն։ — Նշանելի է մի և նոյն ժամանակ գրեթէ մի և նոյն տարի՝ Անկիւրացւոց յարեւմտից՝ ի Թուրքիոյ, և Ջուղայեցւոց (տ. 358) յարեւելից՝ ի Պարսից մետաքս բերելն։ — Առանցմէ մէկն էր կամ ուրիշ եր-

12) յիշուի իբրեւ վկայ և Թարգման Կարա-պետի ո. Յովհաննիսի Ջուղայեցւոյ (եր. 374)։ Տարի մի վերջ այլ (1575, մարտ 18) 15 դուկատ փոխ կու տայ Պասսայի Ջուղայեցւոյ իր որդւոյն խնդրոյն առեն (եր. 374), երաշխաւոր դնելով զԿարապետեանն Յովհաննէս, և վկայ՝ զԳէորգ ո. Թէոդորի, Նասիպ Ջուղայեցի և Հըմնքէյֆցի յակօբիկ տէր Թումաս։—1569, յուլիս 23. Աղեքսանդրը և Թէոդորը Անկիւրացի վաճառականք՝ իրենց հայրենակից Յովսէփը գործավար կարգեն, պահանջելու ի մաքսապետաց և յայլոց՝ իրենց բերած 26 տախտ կամ հակ Ցփսեաց, և Mocaja կամ Mocagiari (Թուխ պճղառի) կոչուած տեսակ մի կտաւեղէնքը և ուրիշ դրամական առնելիքը. վկայ դնելով զԳէորգ ո. Յովհաննու ծանօթ սանսէրը։ Նոյն օր տէրութիւնն վճռեր էր, որ այդ տեսակ նիւթոց Cottimo և Bailaggio ըսուած տրոց համար՝ ստէպ վէճ և խնդիր կ՚ըլլար, այսուհետեւ երկու տուրքն այլ պահանջուին, բայց ամբողջ ստակն տէրութեան սնտուկին յանձնուի։ Գուշակուի որ այս վճռին չարժմամբ՝ նոյն օր առաջ կամ վերջ՝ Անկիւրացիք իրենց ընելիքն ըրեր են. բայց չորս ամիս վերջը (Նոյեմբ. 25) նոյն բանի վրայ նորէն խնդիր ըլլալով, Ե Գիտունք անպատշաճ համարին այդ վճիռը,

ժըր զի արդէն 1541ին վերցուեր էին այդ տուրքերն, և երբ խնդրէին վաճառաբերք՝ կու չնորհուէր իրենց. — Քի՞չ օր վերջը Յո-կովբ՝ Gentile? կոչուած և Սիմոնի ո. Յորա-նեան, որ Թուրքաց և Պարսից հետ ի Պարս-կաստանէ մետաքս բերեր էին ի Կէլիպօ-լի, և անկէց ցամաքով եկան ի Վենետիկ, մինչ այլազգիք նաւով. գալով՝ մաքսէ ազատ եղան, խնդրեն որ իրենց այլ շնորհուի ա-զատութիւն, վասն զի ի Կ. Պօլսէ չեն եկած. (ըսել է թէ այդ քաղքէն բերողք՝ պարտա-ւոր էին մաքսի և բաժի)։ Նոյն տարին (1569) ասոնցմէ առաջ ուրիշ Անկիւրացի մի՝ որուն անունն և հօրն այլ խանգարած են նոտարք, գրելով Սերէն և Գարան? (Serinus Ermenius filius S. Carani), նոյնպէս մետաքս բերեր էն, կու յանձնէ (ապրիլ 28) Նիկոլ Արի-կոնի Իտալացւոյ, որ պահանջէ յՈկտաւիոյ Պարոնոյ՝ իրենցմէ գնած մետաքսին գինը և յԱնգոնայէ եկած փոխանակագրին գումա-րը, (184 դուկատ). վկայ կ'ըլլան ծանօթքն Գէորգ ո. Թէոդորի և Սիմոնի ո. Յակոբ սանաէրն։ — Նշանելի է մի և նոյն ժամա-նակ գրեթէ մի և նոյն տարի՝ Անկիւրացւոց յարեւմուից՝ ի Թուրքիոյ, և Ջուղայեցւոց (տ. 358) յարեւելից՝ ի Պարսից մետաքս բերելն։ — Ասոնցմէ մէկն էր կամ ուրիշ եր-

կըրցի Ցօնաթանն այն կամ Ոխաթան՝ զոր յիշեցինք Թէոդորեան Գէորգայ գործոց մէջ (եր. 294), ուր ուրիշ անծանօթ վկայ մ՚այլ յերեւան ելաւ, Ցօվհան ո. Սխոնէ։ — իսկ կարկառեցի Ցարութեան ո. Սիմոնն՝ այլ և այլ անգամ յիշուեցաւ (եր. 439)։

Ասոնց ժամանակակից անկիւրացի մ՚այլ յիշուի, Աղէքսանդր ո. Անդրէէ, որ ի Կ. Պօլսոյ բեռ մի փոկ (Cordovan) բարձեր Սկուտաա (Scuta) անուանեալ նաւուն վրայ և բերեր էր ի Վենետիկ, ուր իր համանուն իտալացի Աղեքսանդրի Ռանի հետ վէճ ունենալով, երկուքն այլ հաւանին (1571, յուլ. 5) իրաւարարներ դնել և անոնց վճռածն ընդունիլ։ Նոյնն յիշուի երկու տարի վերջը (1573, յուլ. 28), իբրեւ գործակալ կամ գործակից Աբդլաթֆ ո. Աբդւլբերխայ Մէրտինցւոյ, որ (Ֆինարտի) նաւապետէն փոխ առեր էր 93 դուկատ, և խոստանար հատուցանել ի Տրիպօլիս. ապա թէ ոչ՝ նաւապետըն (Մոչենիկոյ) պիտի առնուր իր ապրանքը, մնացեալ պարտքն այլ պիտի հատուցանէր Աղեքսանդր։

Ասոնց հայրենեաց տեղւոյ յիշուեցան այս ատեն վաճառակիցք, Յակոբ ո. Առաքելի, Աստէլ ո. Մեստերի ? (Mesder) և Թանկէ։ Ասոնցմէ Յակոբն Առաքելեան քան

տարի վերջ այլ յիշուած է (1594, մայիս 4), երբեւ վկայ Մարգարեան Տէր Յակոբայ ընդունած ընչից՝ ի հաշիւ կաթողիկոսին Հայոց (եր. 345)։ — Էմիրեան? (Emiryassin գրուած) ո. Մէրտէնշահի Եզընկացւոյ՝ գՆիկոլ Մարենտի իտալացի իրեն գործակալ դրած է նոյն տարին (1574, յուլ. 31) իրմէ ընդունած 189 դուկատի հաւասարը՝ մաքսի պաշտօնարանէն պահանջելու։ — Քանի մ' ամիս առաջ (կամ հետեւեալ տարին, 25 փետր.) այս եզընկացին՝ Թօխադցի Կօչխան? անուամբ Հոռմի յանձնարարութեամբ՝ առած էր սոր պահանջը, 34 դուկատ, ի Տօնատոյ Խաչատրոյ կամ Քրիստափորէ, երաշխաւոր կարգելով զպարսիկն կամ պարսկահայ Պօղոս ո. Յովհաննու։

Այս ժամանակ (1574) ի Վենետիկ և ի Վենետկոյ դուրս կարեւոր դէպք մի հանդիպած է Հայոց ոմանց, որք թէ՛ վաճառականութեան և թէ՛ ի Հռոմ Ներողութեան տարին ուխտի երթալու պատճառաւ, վենետկեան նաւով մի կու գային. երբ Տոսկանայի ջրերու հասան, այն տեղացի բերդանաւ մի արգիլեց վենետկեան նաւը, և Հայոց ինչքը կողոպտեց իբրեւ Թուրքի հպատակաց. սոսնք ի Հռոմ բնակող Աղեքսանդր անուամբ ազգակցի բերնով, դիմեցին առ դուքսն Վենետ-

կոյ. դուքսն քաջալերեց զանոնք որ երթան ի Ֆիրենցէ և կ՚առնուն ստացուածքնին. Հայք եկան ի Ֆիրենցէ. բայց դուքսն մերժեց զանոնք, ըսելով՝ որ ի Ս. Պապէն պատուէր ունի Թուրքի հպատակաց ինչքը գրաւելու. Աղեքսանդր դառնալով ի Հռովմ՝ նորէն գրեց առ դուքսն Վենետկոյ (1575, յանուար 15), եղածը պատմելով, և չեմ հաւատար՝ ըսելով, որ Ս. Պապն հաւանի խեղճ քրիստոնէից ինչքն կողոպտելու. (Ma jo credo che S. Santità non volgia che la roba deli poveri christiani si perdano a questo modo; per le parole che mi disse V.a Serenità). և կու խնդրէր որ բարեխօս ըլլայ առ Պապն։ Նոյն օր Վենետաց դեսպանն այլ (Պօղ. Դիեբոլոյ) ի Հռովմէ գրէ առ տէրութիւնն, որ Հայք խնդրեր էին իրմէ որ խօսի ընդ Սրբազանին, բայց ինքն չուզեց առանց հրամանի դքսին; և սպասէ տէր պատուէրին։ Խորամանկ կամ խոհագէտ դուքսն՝ ոչ իր պատուակցին ուզելով դպչիլ և ոչ անոր պէս Հայոց աղերսը մերժել, գրեց (22 յան.) դեսպանին, որ անձամբ միջնորդութիւն չընէ, այլ քաջալերէ զՀայս, վստահացընելով իր տէրութեան փափագին՝ որ Թուրքաց հպատակք չվնասուին։ Քանի մ՚օր վերջը (29 յան.) դեսպանն գրով իմացուց, որ Հայք

իրենց բարեխօս ըրեր են առ Պապն զՄե-տիչի կարդինալը։ Վստահ եմք որ բարեխօ-սութիւնն յաջողած ըլլայ զբարերարութիւնը, և Ս. Պապն՝ Էմմանուէլ Ֆիլիպպերտի (դքսին Տօսկանայ) խստասրտութիւնը կակղած ըլլայ։ Եւ գուցէ՝ այս սրբազան հաճութեան զօրու-թեամբ է, որ յաջորդ տարին Գարամանցի Հայ վաճառականք՝ Միրզան (Mirzan), Խօճա-մալ կամ Գամալ (Chamali) և Պետրոս քա-հանայ, 17 բեռ մետաքս և քանի մի սնտուկ խաշնդեղ բերեր են ի Ֆիրենցէ, և վենետ-կեան բերդանաւով փոխադրեր են ի Վե-նետիկ. հօս Հինգ Գիտունք քննելով Հա-յոց հաւաստագրերը, որոց մէկն այլ Հալէպի վենետկեան գունցին քահանայն (G. Batista Audet) գրեր էր, վստահանալով՝ թողեր են որ Հայք վերցընեն իրենց ինչքը. բայց ա-նոնց հետ եկող Հրէից վկայականները բա-ւական չհամարելով՝ իբրև աւանդ պահեր են։

Այս վերջի թուականներուս՝ յիշուի Կ. պոլսեցի մի, հիմայ այլ ծանօթ մականուամբ, Աոլանկէալ, որ երբ յամի 1574 ելեր է ի Կ. պոլսոյ երթալ ի Լեհաստան, իր պարտա-կանէն առնուլ պահանջը (1000 գահեկան), և ցամաքով դառնալ Վենետիկ, իր մէկ ծա-նօթի կամ սպասաւորի (garzone) ձեռօք՝ կու-խաւրէ ի Վենետիկ 18 հակ Ցփսի։ Այս

կոյ. դուքսն քաջալերեց զանոնք որ երթան ի Ֆիրենցէ և կ՚առնուն ստացուածքնին. Հայք եկան ի Ֆիրենցէ. բայց դուքսն մերժեց զանոնք, ըսելով՝ որ ի Ս. Պապէն պատուէր ունի Թուրքի հպատակաց ինչքը գրաւելու. Աղեքսանդր դառնալով ի Հռովմ՝ նորէն գրեց առ դուքսն Վենետկոյ (1575, յանուար 15), եղածը պատմելով, և չեմ հաւատար՝ ըսելով, որ Ս. Պապն հաւանի խեղճ քրիստոնէից ինչքն կողոպտելու. (Ma jo credo che S. Santità non volgia che la roba deli poveri christiani si perdano a questo modo; per le parole che mi disse V.a Serenità). և կու խնդրէր որ բարեխօս ըլլայ առ Պապն: Նոյն որ Վենետաց դեսպանն այլ (Պօղ. Դիեբոլոյ) ի Հռովմէ գրէ առ տէրութիւնն, որ Հայք խնդրեր էին իրմէ որ խօսի ընդ Սրբազանին, բայց ինքն չուզեց առանց հրամանի դըքսին; և սպասէ ասոր պատուէրին: Խորամանկ կամ խոքագէտ դուքսն՝ ոչ իր պատուակցին ուզելով դպչիլ և ոչ անոր պէս Հայոց աղերսը մերժել, գրեց (22 յան.) դեսպանին, որ անձամբ միջնորդութիւն չընէ, այլ քաջալերէ զՀայս, վստահացընելով իր տէրութեան փափագին՝ որ Թուրքաց հպատակք չվնասուին: Քանի մ՚օր վերջը (29 յան.) դեսպանն գրով իմացուց, որ Հայք

իրենց բարեխօս ըլլեր են առ Պապն զՄետիչի կարդինալը։ Վստահ եմք որ բարեխօսութիւնն յաջողած ըլլայ զբարերարութիւնը, և Ս. Պապն՝ Էմմանուէլ Ֆիլիպպերտի (դքսին Տոսկանայ) խստասրտութիւնը կակղած ըլլայ։ Ու գուցէ այս արքազան հաճութեան զօրութեամբ է, որ յաջորդ տարին Գարամանցի Հայ վաճառականք՝ Միրճան (Mirzan), Խօճաճալ կամ Գամալ (Chamali) և Պետրոս քահանայ, 17 բեռ մետաքս և քանի մի սնտուկ խաշնդեղ բերեր են ի Ֆիրենցէ, և վենետկեան բերդանաւով փոխադրեր են ի Վենետիկ. Հօս Հինգ Գիտունք քննելով Հայոց հաւաստագրերը, որոց մէկն այլ Հալէպի վենետկեան գունցին քահանայն (G. Batista Audet) գրեր էր, վստահանալով՝ թողեր են որ Հայք վերցընեն իրենց ինչքը. բայց անոնց հետ եկող Հրէից վկայականները բաւական չհամարելով՝ իբրեւ աւանդ պահեր են։

Այս վերջի թուականներուս՝ յիշուի Կ. պօլսեցի մի, հիմայ այլ ծանօթ մականուամբ, Աւլանկէլ, որ երբ յամի 1574 ելեր է ի Կ. պօլսոյ երթալ ի Լեհաստան, իր պարտականէն առնուլ պահանջը (1000 դահեկան), և ցամաքով դառնալ Վենետիկ, իր մէկ ծանօթի կամ սպասաւորի (garzone) ձեռօք՝ կուխաւրէ ի Վենետիկ 18 հակ Ցփսի։ Այս

բանիս խնդիր ըլլալով՝ յետ երեք տարւոյ, (1577, նոյեմբ 30) Խաչատուր Թադէոսեան կամ որդի Թագւորի (Cristoforo de Tacor), կու վկայէ նոյնպէս, թէ Անդրէաս Ստամաթի (Stamathi) ընդունեցաւ զանոնք։ Այս բանիս վկայ կ'ըլլան նօտարի առջեւ՝ Թորոս ո. Կա-րապետեան, Յովհաննէս Մուշեցի ո. Սարգսի? (San-to), և Աստուածատուր ո. Այտընի։ Շատ տա-րիներ վերջ այլ (1580) կու յիշուի այս Սան-ցին, իբրեւ վկայ, նոյնպէս և ի 1597ին։

Այսր նման անգամ մի առաջին թուական-նին մօտ և յետոյ քսան տարի վերջ նորօ-րինակ առեւտըրի մէջ յիշուած անձ մի է Միքայէլ ո. Զաքարիայ, որ յամի 1579 Յովհ. ո. Խաչատրոյ Սանուէրի (տ. 396) որդւոյն կնքա-հայր եղած. և քանի մի տարի վերջ (1584) յիշուած յԱնգոնա, Մէրտինցի Յակոբայ գոր-ծոց մէջ (տ. 313)։ Սա 1588ին (յուլ. 29) ուրիշ-ներու հետ կու վկայէ Դոմինիկոսի ո. Միքայէլի որպիսութեան համար, որ պիտի յիշուի ի կարգին։ Իսկ Նորատեսիլ առեւտուրն եղած է յամի 1590 (հոկտ. 15). Աղարային՝ որ թուր Իբրահիմ՝ ո. Ճէմայ Երուսաղեմացի (Ասորի? թէ Արաբ), 80 դուկատի կու ծախէ Միքայէլի՝ չէկ մազով կամ մորթով (de pello rosso) և իբր եօթն ու կէս տարուան՝ տա-ճիկ ուղտու կէս մի, կէս մ' այլ հասարակ

ուղտու, պարզագոյն և իբր 9 տարուան, երկուքն այլ առողջ. այս երկու կիսոց վրայ՝ Միքայէլ իշխանութիւն պիտի ունենայ ուզածըն ընել տալու. Նոտարի առջեւ կու վճարէ գինը. Իպրահիմ այլ խոստանայ դաշինքը կատարել. կու վկայէն Խաչատուր Զաքէ ո. Սիմոնի, բնակող ի տան Հայոց, և Յովսէփ Jaconi անուանուած, որ ոչ Թուրի հայ։ Կու զեայ գիտնալ թէ ո՞ւր էին ուղտերն, և թէ ի՞նչպէս Միքայէլ անոնց կէսը պիտի շահեցընէր։ Իբրահիմայ համար վկայուի՝ թէ այս ատեն ի Վենետիկ կու բնակէր, Ponte di Paglia կոչուած թաղի մէջ, ուղտերն այլ իր քով էին (sono appresso il predetto M.sr Abrayn)։ Թէ Վենետկեցւոց ո՞րչափ զարմանք բերած են այդ անճոռնի զոյգն՝ կերպով մի յայտնէ Նոտարն, իբր չտեսնուած արարած մի զտածիկ ուղտը կոչելով «մէկ կենդանի մի» այնպէս անուանուած, un animale nominato Dromidario. զմիւսը կոչէ un Gambollo, di pello chiaro.

1580. Եզընկացի մի՝ Ծատուր ո. Յովհաննու յերեւան գայ այս թուականիս, որոյ արդէն յիշած եմք (եր. 398) առեւտուրն ընդ Յովհ. ո. Խաչատրոյ և ընդ Նուրումի Կարնեցւոյ։ Այն գործակցութենէն քանի մ՚օր

վերջը (18 մարտի), ինքն Ծատուր իրեն ընդ-հանուր գործակալ կարգէ զԱնդրէասն, (զոր նոտարն համանիշ համարի Քրիստոփոր անուան (Abdelmisi, sive Christoforus) ո. Հա-տոյ, վկայ ունելով զանկիւրացի Պօլէ ո. Յո-կոբայ եւ զՅովսէփ ո. Գրիգորի, որ եւ Թարգման։ — Յիշեցինք արդէն (տ. 298) այս ժամանակիս եւ սոյն գործողութեանց վկայ զՄուստաֆայ ո. Գասպարեանցն, որոյ անունն ազնուական ցեղ մի ցուցակել տայ, եւ Յովհաննէս ո. † Համազաս-պայ (Ovanes q.m Amasach) (տ. 399)։ Հաստա անուամբ այլ յիշուի մէկ մի յաջորդ տարին (1581, մայիս 27) ո. Ալոյիսի ի Հալէպայ, որ այն տեղէն գրով գործակալ կարգեր է իրեն՝ զիտալացին Bertaboni, եւ սա հիմայ զգործակալութիւնը կու յանձնէ ուրիշ իտա-լացւոյ մի (Rossini Orazio)։

1583. Յովհաննէս ո. Սանտիս (Joannes Sanctis) Սսեցին՝ կրետացի Գէորգայ յանձնա-րարութեամբ ութ վառիլ սուր կու բեռցընէ Balbiana կոչուած նաւուն վրայ, որ պիտի երթար ի Կիպրոս եւ յԱսորիս. Նաւահան-գըստէն ելնելու առեն՝ այն տեղի պաշտօ-նեայք կու քննեն, եւ բեռնագրերը անվաւեր գտնելով՝ կ՚ արգելուն ապրանքը. Սարգիս զինքն արդարացընել կու ջանայ (օգոս. 2), եւ

կ՚ըսէ, թէ ուրիշի գրել տուած էր. դատաւորք այլ կէս աչք գոցելով միայն պարտաւորեն զնա՝ որ 15 դուկատ տուժէ, և իբր ողորմութիւն տայ երեք կուսաստանաց։

Այս ժամանակիս հանդիպած է և Աչմէտ Թուրքին մկրտուիլ և Թոմաս անուանուիլն (տ. 313), և յետոյ փախչելն ու կտաւեղինաց տակ պահուըտիլն ի Նաւում, և բռնուելով բանտուիլն, մէրտինցի Ցակովբայ տան մէջ բնակած ըլլալով և անոր պարտական. յիշուած է Ցակովբայ տեղեկութիւն տալն այլ և վճիռն դատաւորաց (1584, հոկտ. 6), որ մինչեւ ի յայտնութիւն այս գործոց՝ արգելուի ուրացեալ համարեալն, և իր ի դրամատեղանի գտուած ստակէն վճարուի Ցակովբայ պահանջն, 21 դուկատ։

Դարձեալ, նոյն տարին (օգոս. 4) վճռած է ծերակոյտն արձըկել ի Թիոց (Նաւաբանտէ) զՄուրատ Հայ, զոր շատ տարի առաջ Թուրքք բռներ և ձգեր էին ի Նաւաբանտ. վենետկեցիք բռնելով զնաւը՝ զՄուրատ իրենց Նաւաբանտին մէջ ձգեր էին ի Թիավարութիւն։ Մուրատ աղերս տուած է տէրութեան (իբրեւ յամի 1578), բայց չէ ազատուած. չորս տարի վերջ (1582, Նոյեմ. 6) Նորէն աղերս կու տայ. ծերակոյտն Նոյն

որ յանձնէ Նաւարանի զինուց պաշտօնէից՝ քննել խնդիրը. պաշտօնեայք ուշկեկ (1583, յունիս 7) պատասխանեն, թէ արժան է արձըկել զնա, որովհետեւ խալամութեան նշան չունի, և ուրիշ թիարգել Հայոց այլ ազատութիւն տրուած էր: Բայց դարձեալ, որ և է պատճառաւ՝ Մուրատ մնայ յարգելանի, մինչեւ ի 4 օգոստ. 1584. այն օր ծերակոյտն վճռէ արձըկել զխեղճն, յետ երկարամեայ անպարտ տառապանաց:

Նոյն տարին (1584) և նոյն օրերուն համդիպած է և Ստոնոզցի Ֆրանգոյի կամ Ֆրանչիսկոյի՝ քիչ շատ նման խնդիր մի. սա քանի մի Պոնիացւոց և ուրիշներու հետ՝ Վենետիկէն կու նաւէ դէպ ի Նարենտա քաղաք Պոնիոյ. երբ կու համնին ի Լեզինա (քաղաք և կղզի Դալմատիոյ), Ֆրանգոյ 117 ծեգին ոսկի կու փոխէ ի դալեր կամ ի դահեկան Թուրքաց. նաւապետն կասկածելով թէ նա կամ ապրանքն փախստական ըլլայ, բոլոր դրամները կու գրաւէ, նոյնպէս և Թուրքաց զէնքերը. Ստանոզցիին ուրիշ ճար չի մնար այն ատեն, բայց լալ, մինչեւ որ դառնան ի Վենետիկ, և բողոքէ: Դատաւորք յանձնեն (Մարինի) նոտարի՝ որ քննէ վկայից ձեռօք. և սա (սեպտ. 4) կու կանչէ հետը եղողները. յորոց պոնիացի մի (Գէորգ ո. Փիլիպ.) կ՚ը-

ռէ, թէ տարի մ՚ առաջ Ֆրանգոյի հետ ասկից նաւեցինք ի Նարէնտա. որ տեղացի ըլլալը չեմ գիտեր, բայց երբ Լեգինա հասանք՝ փոխեց ստակը, զոր նաւապետն գրաւեց իբրեւ գողցուած. Ֆրանգոյ կու լար ու կ՚ աղաչէր որ տայ դրամները, իմս է ըսելով։ Ասոր նման անկիւրացի Մուստաֆա Թուրք մի վկայէ, որ Ֆրանգոյ Անկիւրիոյ մօտ քաղքէ մ՚ էր, և անցեալ տարի օգոստոսի կիսուն մէկ տեղ նաւեցին. երբ մօտեցան ի Նարէնտա՝ վենետկեան խալէ մի կողոպտեց անոր դրամները, որ՝ գիտեմ թէ իրենն էին, վասն զի ծախած ընչից գինն էր։ Ֆրանգոյի պաշտպան կ՚ ըլլայ և Թուղթ մի Սիւլէյման պէկի՝ Մոռէայի կողմերու նաւապետի կամ ծովապետի, որ կու յիշեցընէ եւս անոր Կ. Պօլսի պայլէն Թուղթ բերելը։ Յետ այսքան վկայութեանց՝ ծերակոյտն կու վճռէ (6 հոկտեմբ.) որ պաշտօնեայք Դրամանոցի ետ դարձընեն ու տան առ Ֆրանգոյ 117 դալէրը, առանց ուրիշ բան պահանջելու իրմէ՝ բայց ընդունելուն անդորրագիրը. վասն զի, կ՚ ըսեն, այսպէս ըրինք և Թուրքի մ՚ այլ (3 յուլիսի) նոյնպիսի դիպուածի առթիւ։

Եթէ չէ այս Ֆրանգոյ՝ բայց իր ժամանակակից է ի Վենետիկ բնակող Ֆրանչէսգոյ մի, գուցէ ո. Սէֆէրէ կոչուածն, գործակից

Ամբրոս․ Նովելլի տեղացւոյ․ որ ըստ դաշնա-
գրութեան այս Հայոյն հետ, կու ստիպէր
զսա (1586 յունիս 11) Նոտարի ձեռքով, որ
գնած ապրանքը տանի ի Պատուա ի տօնա-
վաճառն, որ քաղքին հռչակաւոր Ս․ Անտոնի
տօնի օրերուն (13 յունիսի) կ՚ըլլայ, ուր և
խանութ մի վարձեր էր․ և վախէր թէ Ֆրանչ․
չուզելով երթալ՝ թէ կրպակի վարձքը կոր-
սընցընէ և թէ շահ։ Պաշտօնական անձ մի՝
գտնելով զՖրանգոյ ի հրապարակի Ս․ Մար-
կոսի՝ կու տայ իրեն այս ստիպող պատուիրա-
գիրը։ — Ֆրանչիսգոյի երթալն կամ չեր-
թալն՝ մեզի կարեւոր չէ, որչափ իր ուրիշ
յիշատակները, որ անյայտ են ինձ։ Նոյն
Ֆրանչ․ անուամբ այլեւայլ Հայք յիշուած
են ի Վենետիկ․ մին է նախայիշեալ Մար-
տիրոս ո․ Պետրոսի (տ․ 438)։ Մեռելագրոց մէջ
այլ յիշուի Ֆրանչ․ Հայ մի † յամի 1598,
մարտ 15, 48 տարուան․ Թերեւս ո․ Պօղոսի,
զոր յետոյ պիտի յիշեմք ընդ Պէկի (1588)․
յետագայ դարու մէջ այլ յիշուին Հայ Ֆրանչ․։
— Անունը թողլով և Ֆրանգոյի հայրե-
նեաց դառնալով, յետագայ Ցեղանակի սկըզ-
բան (1605) Ստանոզցի սարկաւագ մի Մե-
լքոն անուն, եկեր է խնդրել ի Ե Գիտ-
նոց (մարտ 23), որ իր ի Վենետիկ † եղ-
բօր ինչքը՝ զոր գրաւեր էր Աստուածատուր

անուամբ մէկն, տան իրեն. և գրաւողն խոս֊տանայ տալ։

Քանի մ՚ անգամ վերջի գրածներուս մէջ յիշուեցան Ագոստնո մականուամբ երկու վա֊ճառականք (տ. 402. 413), անշուշտ իրենց Սի֊ստւանեան հայրենի քաղքէն, և որպէս երե֊ւի՝ երկու եղբարց որդիք, Ստեֆանոս՝ Վալլի, Դոմենիկոս՝ Ցարութեան. յետնոյս անուանն (Դոմ. Թարգմանուած Թուլի ի Կիրակոսէ. յիշուի սոր եղբայրն այլ Գրիգոր։ Գուշակուի որ սոնք շատ յիշատակ պիտի ունենան ի դի֊ւանս, և յառաջ քան զ1580 Թուականէ. բայց իմ գտածներուս առաջինն է 1584ին (ի 5 մարտի). երբ ըստ խնդրոյ Սիմոնի որդւոյ Թուրագայ (Թորոսի) Սսեցւոյ՝ Գէորգ Աւետե֊լեան ո. կ. Պօլսեցի Անդրէի, և Ղազար ո. Յովհ. Սէխանցէ, երդմամբ վկայեցին նօտարի, որ հինգ տարի առաջ՝ երբ Ալպանիոյ Լես? կոչուած տեղում էին, լսեցին որ մեսսե֊նացի խալէ մի բռնեց զԴոմինիկոս, և այն֊քան չարաչար ծեծեցին՝ որ կիսամահ ակա֊մայ ըսաւ որ ինքն Թուրք է. զնոյն վկայեց և Գէորգ Մոտոնցի, որ նոյն խալէի մէջ ստ֊նակապ բանտուած էր։ Ասոնց վկայութեան վկայ եղան Յակոբ Մէրտինցին և Գէորգ ո. Յովհ. տնպահն։ Այս ատեն Դոմինիկ Թուլի թէ չէր ի Վենետիկ. վասն զի ամիս

մի վերջը (ապրիլ 4) երբ Սսեցի Սիմոնի հետ Ստեփանոս զԳէորգ Աւաքելեան գործակալ կարգեց՝ նա և Դոմինիկոսի կողմէն, կ՚ըսէ Նոտարի առջեւ (սա զերկուքն այլ իրարու եղբայր գրէ), և վկայէ, որ Սիմոնի վաճառակիցք էին։ Երկու ամիս վերջը (յունիս 30) երբ խնդիր կ՚ըլլայ Մարկ. Ճահնչահի (եր. 412) հինգ տակառ դանակեղինաց, և Վանիկ ո. Պրուսացի Գարաճայի վկայէր զայն, Ստեփան այլ վկայեց Վալի հաւատարմութեան։ Քանի մի ամիս այլ վերջը՝ Նոտարի առջեւ վկայուի (13 հոկտ.) որ այն ատեն Ստեփան ի Հռովմ էր, և հիմայ Յովհաննէս ոմն ո. Ստեփանոսէ ի խնդրոյ Սըսեցի Սիմոնի վկայէր, որ սա դրամ կամ փոխ առած չէր Ստեփանոսի. այս բանիս վկայ եղան Պօղոս ո. Յովհաննու Կեսարացի վաճառական՝ որ բնակէր ի Ս. Մովսէս Թաղի, և Մարտիրոս Ուռհայեցի ո. Գաբրիէլի, որ բնակէր ի Ս. Մարիամ Խորոտիկ, ուր և Յովհաննէսն այն։ — Յաջորդ տարւոյն սկիզբները Ստեփանոսի տեղ Դոմինիկոս կ՚երեւայ ի Վենետիկ, և կու խնդրէ (4 մարտի, 1585) որ յիշեալ Մարտիրոսն և ծանօթ Մկրտիչ Պարսկահայն, Գէորգն ո. Յովհ. և Կարապետ ո. Կիրակոսի (միշտ Դոմինիկոս գրուած) վկայեն երդմամբ, որ ինքն վաճառակից էր

Սիմոնի Սսեցւոյ, որուն ապրանքն տարեր էր ի Հռովմ, և նա հօն մեռեր էր. ասոնց վկայ եղան Գուրաչեօղ Անկիւրացի ո. Գէորգայ, Փօղոս ո. Բօղոսի, և Սերովբէ ո. Գեորգայ։ Նոյն օր նոյն նօտարի գրութեամբ՝ Դոմինիկոս իրեն փոխանորդ կարգէ զՍտեփան՝ որ ի Հռովմ, որպէս զի † Սիմոնի ինչերէն և դրամէն իրեն մասը գրաւէ։ (Այս տեղ նօտարն զՍտեփան ո. Վասլի գրէ, զԴոմինիկ ո. Ցարութեան (Salvatoris, զի իտալացիք այսպէս կոչէին Ցարութիւն անուամբ Հայը)։

Եօքի Թուականէս երեք շաբաթ վերջը վերոյիշեալ Մարտիրոսի Ուռհայեցւոյ որդւոյ Կարապետի՝ հիւանդութիւն հանդիպի, և յանկողնի կանչելով զնօտար (22 մարտի), գրել կու տայ կտակը, կատարիչ կարգելով զԴոմինիկ, իսկ ժառանգ՝ իր Թորոս եղբայրը. կ՚իմացընէ, որ 30 դուկատի վաճառք տուած էր Ղազարայ ո. Ցովհան. որ տանի ծախէ ի Թուրքիա. 100 լիրայ ալ Սեբաստացի Մարկոսէն առնելիք ունէր. նա և երեք սնտուկ ապրանք այլ կար քովը՝ Ստեփանոս Աստանայէն տրրւած, որոց բանալիքն այլ անոր քով էին (ի Հռովմ). իր ստակներէն պէտք էր վճարել զվարձ բնակած տանը՝ որ ի Ս. Մարտինոսի. 20 դուկատ այլ տալ Ս. Ցովհան–Պօղոս կոչուած մեծ հիւանդանոցին։ Այս

կտակը բանալու բաղդն մեզի ընկաւ, յետ 300 տարիներու կնքած մնալու ի դիւանս, որ յայտնէր թէ Մարտիրոս առողջացեր է այն հիւանդութենէն, որոյ և ինքնին վկայէ քիչ օր վերջը (9 ապրիլի), երբ նոյն կտակագիր (Մարին Լիոյ) նոտարին առջեւ գործավար կարգէ զԴոմին. Ատանա՝ պահանջելու ի Ղազարայ իր 30 դուկատի պահանջը: — Տարի մի վերջը (1586, մարտ 24), ինքն Դոմինիկոս այլ իր Գրիգոր եղբայրը գործավար կարգէ պահանջելու իր ապրանքն ի Ռակուզա՝ այն տեղացի Պասգուալէն. այս բանիս վկայ և թարգման կ'ըլլայ վերոյիշեալ Գէորգն Առաքէլեան ո. Անդրէի. — Այսուհետեւ ոչ Ուռհայեցւոյն և ոչ Դոմինիկոսի գործք յիշուին. միայն սա տարի մի ետեւ (1587, ապրիլ 29) վերջին անգամ յայտնուի, երբ իր համշիրակն և գործակից Ստեփան Ատանա՝ իսպառ ծածկուի. վասն զի նոյն օր ծանր հիւանդ ըլլալով կանչել կու տայ վերոյիշեալ ծանօթ նոտարը (Մարիոյ Լիոյ) և գրել կտակը, կատարիչ կարգելով զԴոմինիկ, ժառանգ՝ իր կինը Առնէր (Arnier), որոյ անունն յայտնէ Հայ ըլլալն, այլ ոչ ուր ըլլալը, և իր Ցոկոլէ որդին: Ասոնցմէ զատ ուրիշ բան չեմ սահմաներ, կ'ըսէ, երբ նոտարն հարցընէ՝ թէ բարերարութեան տեղեաց բան կ'ուզէ՞

թողուլ։ Քիչ օր վերջը (2 մայիսի) կու վախճանի, չարաշթ մի scoranzia հիւանդութեամբ, իբր 60 տարուան. Նոյն օր Դոմինիկոս բանալ կու տայ կտակը։

Ստեփանի և Ըլսեցի Սիմոնի խնդրոյն մէջ վկայ եղող Պօղոսն Կեսարացի ո. Յովհաննու, որոյ բնակութեան թաղն (Ս. Մովսէս) և տունն այլ այն տեղ (Corte Coutarini) յիշուի, ուրիշ անգամ այլ (1588, յուլ. 29) թէ իբրև վկայ և թէ թարգման, այս ժամանակի գլխաւոր վաճառականաց մէկն կ'երևի. զի Մկրտչի Պարսկի և Յակովբայ Շահնշահի հետ ընկերակից եղած էր, և անոնց հետ վերջացուց ընկերութիւնը յամին 1608։ Դարձեալ, նոյնն վկայ եղած էր (1599, յան. 27) Թովմաս պատրիարքի թողած ընչից խընդրոյն մէջ (եր. 335)։ Յակովբայ Մէրտինցոյ գործոց մէջ այլ յիշուած են այլևայլ վաճառականք այս տարիներուս (1586–8). ինչպէս, Յօվհաննէս ո. Ճանէբէկէ, Գէօրգ ո. Աչաճանէ, Գաբրիէլ ո. Կէրանօսէ, Յարութիւն Մէրէճան։ Յետինս յամի 1587 (մարտ 10) Նօտարի առջև վկայած է, որ ի Դուրաձձոյ (Ռումելիոյ քաղաք) մօտ ծովու վրայ գտուած ատեն, քանի մի յոյն փախան նաւէն, Առաքէլեան Գէորգայ և Ստեփանոսէ մի վաճառքը գողցած հետերնին տանելով։— Նոյն օրեր (14 մայիս)

երկու Հայք այլ յիշուին՝ որդիք Մնքլիսեղի, մին Cedrin? կոչուած, որ իրեն գործակալ կարգէ զմիւսը՝ Ջէտօ, իր պահանջները ժողովելու. Միքայէլ Քիոսցի յոյն մի՝ ասոնց թարգման եղեր է հայերէն լեզուին, ըստ նոտարին, որ հաւանօրէն Թուրքարէն էր.

Ասոնցմէ և քան զշատ առջիններն և վերջիններն՝ նշանաւոր է մեզի համար Փէրզատէ Ղոֆանցէ, որ 1586–7էն ոչ միայն ի Վենետիկ՝ այլ և Եւրոպիոյ ուրիշ կողմեր պտըտեր է, զորոնք իր ռամկական լեզուով նշանակէ. և որքան այլ ցամաք է գրածն, գոնէ տեսած տեղեաց չատութեանն համար՝ կ'արժէր որ ընդօրինակեմք, թէ ոչ բոլորը՝ (ինչպէս ըրած եմք զնոյն ուրիշ գրոց մէջ) գոնէ Վենետկոյ վերաբերեալը. «Ես մեղաւոր Փիրզատա Ղի-
» զիլպաշէն (Պարսկաստան), երկիր Ղա-
» պանէն, Իւրոտէն ձորէն (Որոտնայ ձոր),
» կեղոս (գեղս) Գետաթաղէն, Պաստամէցէց
» ռաքէն (ցեղէ), Ջաքէրի Թոռն Միրզին,
» (ո՞րն հայրն է ո՞րն պապն), Հռոմախմին
» (մայրն Հախփոխմէ) տաղայ, Իսայիսան
» փարուն?, Պահալվէն աղբէր: Էն տարին
» որ Հայոց Թվ. էր ՌԼԵ (1586–7), ես
» իմ տանէն ելայ, գլոխս առայ ասկական?
» (աստանդական?) մոլորեցի, օտար աշ-
» խարհ եկայ: Առջի քաղաքն Վան. էնկից

» կինեցի Հիզու քաղաքն. էնկից կինեցի
» Ղարահէմիդ. ևն. էն. կին. Խզնայմիտ. էն.
» կին. Աստանիբուլ քաղաք, որ Խոնդքարին
» Թախտն այ ». ևն: Գանուբեան դաւառաց
վրայօք կ՚երթայ ի Լեհաստան. 400 տուն
Հայ գրէ ի Կամենից, 12 ազգային դատաւոր:
Լեհաստանէ կ՚անցնի ի Տանձկա, Փրակա,
ուսկից մտնէ յԻտալիա, « Դէյիլանայ եր-
» կիրն, Վէնէտիկ քաղաք՝ ԺԲ մեծ պարոնի
» ձեռն այ. որ Ս. Մարկոս Աւետարանիճին
» մարմին այ. ծովի մէջ այ. ՋՌ (6000) կար-
» մոճ կայ մէջն! ՋՌ (6000) պարքայ կայ
» իւր մէջն, խիստ (մեծ կամ զարմանալի)
» քաղաք այ: Էնկից կինեցի Եանուայայ
» (Ճենովա կամ Անգոնա). էնկ. կին. Հռու-
» մայ քաղաք, » և այլն:

Ուրիշ տեսակ հետաքրքրական դիպուածք
են և հետեւեալքն. տարի մի վերջը, 1588:
Ստանոզցի Ֆրանգոյ յիշելնուս՝ յիշեցինք և
զՖրանչիսկոյ ո. † Պօղոսի. սա և Պէկ ո. Մար-
կոսի, երկուքն այլ վաճառականք և բնակողք
ի Տան Հայոց, որք կու վկայեն Նոտարի առջեւ
(22 մարտի), որ Պարսկահայն Միքայէլ ո.
Դոմինիկոսի (Կիրակոս) ամուրի էր, և չեն
կարծեր որ ուրիշի խօսք տուած ըլլայ կար-
գուելու. Թուի թէ հիմայ կ՚ուզէր պսակուիլ
և հարսնացուին կողմանէ խնդիր կ՚ըլլար:

Ատոնց վկայ կ՚ըլլայ Միքայէլ ս. Յովհաննու։ — Քանի մ՚ ամիս վերջը (յուլ. 29) դարձեալ ասոր համար կու վկայեն երդմամբ Միքայէլ ս. Զաքարայ և Ղազար ս. Յովհաննու վաճառականք, թէ ամուրի էր նա, 26 տարուան, հաստակաւ կարճկեկ, շագանակագոյն քիչ մօրուօք, և ձախ դաստակին վրայ երկու սպի ունի կրակի այրածի։ Պօղոս բնակէր ի Ս. Յովհան-Պօղոս թաղի, և թարգման եղեր է իր ընկեր Ղազարայ։ — Այսպիսի ընտանեկան օրինաց պարտքն առած էր վերոյիշեալ վկայից վկայ Միքայէլն ս. Յովհաննու, բնակող ի Կայուֆա փողոցի, ինչպէս կ՚իմացընէ Նոտարի առջեւ (1589, սեպտ. 9), որ ութ տարի առաջ պսակուեր էր Ֆր. Բեռնարդի դստեր՝ Յովհաննայի հետ, և սա բերեր էր 150 դուկատ օժիտ և ինչք. և խոստանայ (Միք.) հաստուցանելու զայն՝ կնոջը կամ անոր ժառանգաց։

Հակառակ տեսարան մի կ՚ընծայէ ի ժամանակիս՝ Սիվրիհիսարցի Աբրահամու ս. Գուրղաղաշ վաճառականն (Carabassi de Suvarassari), որ իր նախընթաց մեզ անծանօթ գործոց համար՝ դատի ենթարկուեր է, և (1588, մայիս 18) դատավար կարգեր է զԹեսնէոս Կելլա (Ghella) պատուաւոր Պօղոսի մի որդի. վկայ կ՚ըլլան կիպրացի, կրե-

տացի և մետելինեցի Ցոյնք։ Դատն զինքը ձգէ ի (Լիոնա անուանեալ բանտ), բայց չի դադրիր իրեն պաշտպան ընտրելու (1589 մարտ 7) երկու իտալացիներ (Վիչեն Կալուբի և Նիկ. Ամբրոզինի). բանտապահ մ՚ այլ վկայ կ՚ըլլայ։ Դեռ բանտի մէջ է հետեւեալ տարին այլ (1590), գոնէ ի սկզբան. վասն զի փեբրուարի հնգին խնդրելով ի տէրութենէ իրեն հաշիւները և գործերը քննել, կու յանձնէ Անդրէի ո. Առաքելեան Գէորգայ (տ. 425), Բաբատոբոլի Կիպրացի յոյնին հետ, (որ երկու տարի առաջ վերոյիշեալ երից վկայից մէկն էր), մասնաւորապէս Ս. Մարիամ անուանեալ Նաւուն մէջ ըրած ծախքերը։ Գէորգ իրեն տեղ գործավար կարգէ զԱնդրէաս Նիկրոնի Թարգմանը, բայց քիչ օր վերջը (21 փեբր.) յետ կ՚առնու այս յանձնարարութիւնը Նօտարի առջեւ. այս բանիս այլ վկայ կ՚ըլլան Դեմետր ո. Թէոդորի Թեսաղոնիկեցի հայ վաճառական և Ծատուր կամ Աստուածատուր ո. Սիմոնի Պարսկահայ. յետոյ (28 փեբր.) դարձեալ կու հրաժարի Գէորգ, նոյն վկայից ներկայութեամբ. Գարապաշ այլ յետս կոչէ անոր հետ ըրած դաշինքը։ Իսկ իր գործն ի՞նչ վերջ կ՚ունենայ, և ի՞նչպէս կ՚ազատի, զայս չեմ գտած։

Այսպէս այլ անծանօթ մնայ ինձ նոյն ատեն

Հայոց ոմանց ուրիշ խնդրոյ մի վախճանն. ասոնք էին Խաչատուր (Aciadur) և Ջատա (Xada) մի, որք † Ֆրանչ. Բրոտիչ կոչուած Գրաձձացի (Ադրիականի ծովեզերքի կղզի մի կամ Դալմատիոյ քաղաք) մէկէ մի պահանջ ունէին, իրենց՝ նաւու մէջ ապրանաց համար, և շատոնց դիմած էին առ ատեանն Քառասնից, և թէպէտ ասոնք յանձներ էին քննել, բայց որովհետեւ ուրիշ պահանջողներ այլ կային, խնդիրն խառնակ ըլլալով՝ անորոշ մնացեր էր. Հայք նորէն բողոքեցին, Քառասունքն այլ նոր անձանց յանձնեցին քննել, և զՀայերը նեղացընողը (Ջիրինէոյ) պատժել (1588, սեպտ. 12)։ Քննող դատաւորքն ութ անձինք էին, և երեք անգամ քուէ ձգելով հաւասար հակառակք ելան 4 և 4. անոր համար Քառասունքն սահմանեցին (1589, յուլ. 5) որ այնու հետեւ զոյգ թուով դատողք չընտրուին, այլ 11 հոգի ըլլան կամ գոնէ ինն, և շուտով վճարեն գործը։ Խնդիրն կ՚երեւի թէ ԺԶ դարու հռչակաւոր Սկոկօ կոչուած յելուզակաց չարագործութեան պատճառն էր. ասոնք Դալմատացւոց Scoco բառիւ այսպէս կոչուին, որ նշանակէ յելուզակ, ծովու ասպատակ. և 1532 թուականէն մինչեւ ի 1616 անդադար ծովու վրայ նաւեր կողոպտեր և շատ մարդ սպաններ են, և հազիւ այնքան

տարիներէ վերջը կըրցեր են Վենետք և այլք՝ նուաճել և գաղրեցընել զանոնք։ Այս յիշեալ դիպուածիս առեն՝ ոչ միայն վնաս հասուցած են Հայոց, այլ Թուրի թէ և ոմանց մահ. որոյ համար ժ. մեծ պաշտօնէից առեանն հարցուց (1589, *յան.* 18) *Պրաձձայի կոմսին և Ուսքո- քաց դէմ գրուած ծովապետին. ատոնք պա- տասխանած են յ՚* 3 *և* 10 *փեբր. և երեւի թէ երեք Ուսքոք այլ բաներ են։ Պաշտօնեայք նորէն կու յանձնեն* (1589, *մարտ* 10) *քննել Հայոց խնդիրը, որ շատ երկայն քշեր է. վասն զի երկու տարի վերջ այլ* (1591, *սեպտ.* 16 *և* 23) *դարձեալ զնոյն յանձնեն այլեւայլ դատաւորաց. և վերջնական վճիռն անյայտ մնայ ինձ. անտարակոյս Թուրի որ գրկելոց խնդիրն կատարուեր է, բայց շատ ուշ։*

Նոյն ժամանակին ուրիշ Հայոյ խնդիր մ՚ այլ երկար քշած է, և նոյնպէս պարագա- ներն և վերջն անծանօթ. Պետրոս, որ 1587*ին կամ աւելի առաջ խնդրեր է ի տէրութենէ կամ ի պաշտօնէից Վենետկոյ՝ † Գալուստեան Յովհաննես (ըստ Իտալացւոց* Zuanne de Bo- naventura) *ժառանգութեան դատը քննել և տալ. տէրութիւնն այլ նոյն տարի (օգոստ.* 29) *յանձներ է վաճառականութեան Ե Գիտ- նոց՝ հոգալ. որք արդէն քանի մ՚ օր առաջ* (22 *օգոստ.*) *վկայեր էին, թէ արժան է գո-*

հացընել զՊետրոս, և զուրիշներն այլ՝ տարբեր կարեւոր բանի մի համար, որ հաւանօրէն էր Հալէպի գունցին նոր տուրքեր պահանջելն ի վաճառականաց Հայոց։ Տէրութեան վճռական գրուածէն (1588) կ'իմացուի, որ առաջ ամէն մէկ բեռ վաճառքի $2\frac{1}{2}$ դուկատ կ'առնուր գունցն. տարի մ'առաջ սկսաւ 10 դուկատ այլ պահանջել իւրաքանչիւր բեռան. Հայք բողոքեցին. տէրութիւնն յ'7 յուլիսի, 1588, պատուիրեց ԺԲից կոչուած ժողովին, որ այդ բանը հաստատեր էր (յ'7 փետր.), խափանել այդ նորութիւնը։ Բայց երեւի թէ գունցն Հալպայ չառաւ այսպիսի պատուէր կամ չուզեց լսել. Հայք նորէն բողոքեցին. տէրութիւնն այլ ուժով գրեց պատուիրեց, որ ինչպէս 1588ին պատուիրած էր՝ վերցուի այդ նոր բաժառութիւնն, և ամենայն կարելի քաղաքավարութեամբ վարուին այդ վաճառականաց հետ՝ յօգուտ վաճառականութեան, և յետ դարձընեն տան անոնց ինչ որ սովորականէն աւելի առած են. իսկ եթէ իրենց ուրիշ շահու համար է Հայոց գանգատն, անմիջապէս շուտով գրեն (պաշտօնեայք) և իմացընեն. բայց մինչեւ որ պատասխան առնուն՝ զգուշութեամբ վարուին Հայոց հետ. որպէս զի չըլլայ թէ ճամբանին փոխեն, թողուն զՎենետիկ և ուրիշ տեղ

տանին վաճառքնին (1)։ Բայց քանի մի տարի վերջ՝ նորէն Հայոց գանգատ լսուի մաքսի ծանրութեան համար. Ե Գիտունք պատուիրեն (յուլ. 1591) քննել, և եթէ հասարակաց համար է դրուած մաքսն, այնպէս մնայ, իսկ եթէ միայն Հայոց՝ վերցուի։ Այս պատուէրս գրած է տէրութիւն առ գունցն ի 10 յուլ. 1591.

1590. Այս թուականիս քանի մի Հայ վաճառականք նոր կամ նորէն յերևան գան. — Անկիւրացի մի՝ Յովէֆ ո. Դոնատոյ (Donato) ըստ Իտալացւոց, զոր համարիմ Տիրատուր, գործակալ կարգէ զԳարակէօղ ո. Լեւոնի. Թերևս իր հայրենակիցը, որ պահանջէ ի Ստեփանոսէ հացագործէ 7 1/2 դուկատ՝ գին կտոր մի ճերմակ Ցփսի, զոր քիչ օր առաջ առեր էր Օսման անուամբ Թուրքէ։ Այս

1. ... Non sia fatta altra novità in questo proposito; et che sia usata verso li detti mercanti ogni conveniente cortesia et buon trattamento per beneficio del commercio; facendo restituire intieramente quel denaro che fosse stato esborsato per tal conto... Volendo che fratanto usiate ogni buon trattamento ad essi mercanti, come confidiamo che farete; perche possino continuar li loro viaggi, et non habbino a tentar altra strada co' le loro mercantie.

ատեն ուրիշ Գարակէօզք այլ կային ի Վե-նետիկ. մին՝ ո. Գէորգեայ Անկիւրացի. որ Դոմ. Ատանայի և Սիմոնի փաճառակցութեան վկա-յից վկայ եղեր էր (1585). *միւս մէկ մ՚այլ ո.* **Մուրատայ**, *որոյ հայրենիքն կամ ցեղն* Arpiez *գրուած է. սա քանի մի տարի վերջ* (1593) *վկայ եղած է Տէր Յակովբայ՝ զՏընպահն Գէորգ իրեն գործավար դնելուն, և վախճանած է յամի* 1607 *ի Տան Հայոց,* 40 *տարուան: —* **Գարակէօզ** *ո.* **Մարկոսէ**, *զոր յիշեցինք ի գործս Մկրտչի սանսէրի և տընպահի (եր.* 419): — *Դարձեալ* Caracosa *գրուած Հայ մի ո.* **Յակոբեայ**, *բնակող ի Ս. Մարիամ Խորոտիկ, որ նոյն Թաղին՝ † Բար-դողիմ.* Zatter *թողած այրի կնոջ Մարեմայ հետ պսակուեր է* (1593, *մայիս* 16):

— **Ջափար** *ո.* **Սանոսէ**, *որ Յակոբեան Մար-կոսի զՅակովբեան Մարկ. Մուրատ գործա-կալ կարգելուն՝ վկայ և Թարգման եղած է* (27 *սեպտ.* 1590): —

— **Պօղոս Նախճաւանցի** *ո.* **Բարսղի**, *քանի մ՚անգամ յիշուած:*

Խաչատուր *Ամդեցի* (Cazadur de Carahamit) *ո.* **Գարանճայ**. *սա շատ անգամ յիշուած Տրի-պօլսեցի Դոնատոյի ո. Քրիստափորը գոր-ծակալ կարգէ* (1595, *օգոս.* 30) *իր փաճառք-ներն ընդունելու ի նաւուց, ի մաքսատանց,*

են։ Քանի մի տարի վերջ (1599, յուլ․) վճարելով զմնացորդ վարձուց իր սպասաւոր Գալէէ ո․ Սէֆէրոյ՝ 90 լիր․ ոսկի դրամով, նոտարի առջեւ կ՚առնու անկէ անդորրագիր․ որոյ վկայ և թարգման կ՚ըլլայ Շահնշահն Մարկոս։ — Այսոր ժամանակակից են Ստեփան Բաբերդցին ո․ Ֆէրուհի, զոր յիշեցինք՝ Մկրտիչ Պարսկի գործոց մէջ (1595, հոկտ․ 23)։ — Ամիրզան Եզընկացի, որ Թօխադցի Կուկիասն? Հռոմի մի յանձնարարութեամբ՝ կ՚առնու (1595, փետր․ 26) ի վերոյիշեալ Դոնատոյէ՝ անոր պահանջը, 34 դուկատ։ Հաւանօրէն սա է 20 տարի առաջ յիշուած (1574, յուլ․ 31) Եզընկացի Մէրտէնշահի ո․ Emiryassin գրուածն (եր․ 443)։ — Այս տարիներուս պատահած են և դէպք Աւետիքի Բերիացւոյ և Պապայ ո․ Յովհաննու, զոր յիշած եմք Ջուղայեցւոց վրայօք գրելով (տ․ 379, են)։

Քաղաքական և դատողական դէպք մ՚այլ պատահած է այս տարիներում, Անդրէաս ո․ Յակոբայ Հայու․ սա 1594 տարւոյն վերջերը և յաջորդին սկիզբը՝ յաճախելով բարեկամաբար առ Հասան Թուրք՝ (գերի Էմիր Մէհէմմէտ չէլէպիի, ի Նոր Ս․ Յով․ Թաղի, ի տան զոր Պաւլա Պրէանի՝ Թուրքաց կու վարձէ եղեր), քիչ քիչ այդ Թուրքին 300 լիպ․ Պողպատը գողունի կու վերցընէ, նոյն-

պէս անոր կարմիր վերարկուն այլ, և յա-
րեւելք երթալու խալէի մի վրայ 78 կապոց
կտաւեղինաց 49ին մէջը կու դնէ՝ ծածկելով,
գործակցութեամբ Մարկոս Մուրատ պանդէրի
և Նաւուն գլխաւորաց և բեռները քննողաց.
Նաւուն դեռ քաղաքէն չբաժնուած, տուն վար-
ձող խաթունն կ՚իմացընէ եղածը։ Անդրէաս,
Մ. Մարկոս և վերոյիշեալք կոչուին ի դատ,
յանցաւորաց կարգին կայնելով ի դատարա-
նի Avogadori di Comune կոչուած դատա-
ւորաց. յետ երկար քննութեանց (որոց գրուա-
ծը չեմ գտած) 1597ին դեկտեմ. 3ին, ամեն
մէկուն վրայ քուէ ձգելով՝ կու վճռեն զա-
մենքն այլ արձըկել, բաց յԱնդրէասայ. որ
դատապարտուի տարի մի բանտարկուելու,
ուսկից եթէ փախչի և բռնուի, տասն տարի
Վենետկոյ սահմաններէն դուրս պիտի վարըն-
տուի. և եթէ նորէն ներս մտնէ և բռնուի,
դարձեալ տարի մի խիստ բանտ, բանտէն
այլ վարձք անոր ստացուածքէն, եթէ ունի,
թէ ոչ՝ ի տէրութենէ։

Սոյն թուականին (1597, օգոստ. 9), նօտա-
րի առջեւ Պօղոս Պետրոս անուամբ մէկ մի
Սերբիոյ Սոֆիա քաղաքի Ճիագոտենա բեր-
դէն (Giagodena castel de Soffia della Ser-
via), իր տէրոջ Գրիգորի ս. Թէոդորի Սերբա-
տացւոյ անգործրագիր կու տայ, որ իր եօթնա-

մեայ ծառայութեան վարձուց Նայորդ 180 դուկատն ընդունեցաւ և այլ պահանջ չունի։ Տիրոջ անունն՝ մանաւանդ հօրն անունն՝ կարծեցընէ, թէ սա մեզ ծանօթ Թէոդորի ո. Գէորգն ըլլայ. և յիրաւի նօտարն այլ նախ այսպէս գրած է, բայց յետոյ աւրած և ի լուսանցսն Գրիգոր գրած է, հայրենիքն այլ Sapas, որ է անշուշտ Սեբաստիա, որ ինչպէս յայտնի է ռամկօրէն Սըվազ կ՚ըսուի։

ՃՁ դարու վերջընթեր տարին յերևան գայ Գէորգ ո. Սահակայ, երիտասարդ վաճառական մի, 25ամեայ բարձրկեկ հասակաւ, շագանակագոյն դեղարբոյս մօրուօք, և աջոյն միջին մատին վրայ խնձորի նշան մ՚ ունենալով, երկաթի նշան մ՚ այլ ձախ բազկին վրայ. այսպէս վկայեն Անճելոյ Ասորի սանսէրն, Գրիգոր ո. Ստեփաննոսի, Մինաս ո. Յովհաննու և Անդրէաս ո. Յովհաննու. և թէ քրիստոնեայ է, և շատ տեղ պտըտեր է վաճառականութեամբ։ Վկայութեան կամ քննութեան պատճառն չէ նշանակուած։ — Ասոր նման վկայութիւն մի տուած են քանի մի Ջուղայեցիք, Շահաբասայ հրամանաւ՝ իրենց հայրենեաց ողբալի աւերման տարին, (1605, մարտ 21), Մուրատ ո. Կոսամայ (Cossam), Սաֆար ո. Յակոբջանայ, Մուրատ ո. Մարգարայ, և Յակոբ ո. Մելքոնի կամ Մանկի? (Menchio գրուած),

հայրենեօք՝ Պարսից Անկիրոն? (Anghiron, Ընտերուն ?) քաղքէն, իրենց հայրենակից Ջուղայեցի Ստեփանէ ո. Էրպամեայ համար, որ 40ամեայ, բարեկազմ, միջահասակ. կապոյտ-աչուի, չիկամօրուս, բարի քրիստոնեայ է. չորս տարի առաջ ելեր է իր երկրէն, և հիմայ կարծեն որ ի Սիկիլիա բանտուած է. ինչերն իրենն են և ոչ Թուրքի կամ ուրիշ մարդու: Այս վկայից հաւատարմութեան վկայ կ՚ըլլայ ծանօթ Դոնատոյի որդին: Բանտարգելութեան պատճառն յայտ չէ, բայց տարօրինակ բան պէտք չէ համարիլ՝ այն ատենի Սիկիլիոյ սպանիական տէրութեան համար:

Այս տարիներու Ջուղայեցւոց իրենց հայրենեաց դեռ չինութեան ատեն՝ վերջին յիշատակներն արդէն նշանակած եմք, իրենց վրայ յատուկ գրելով (եր. 368–81):

ԺԶ դարուն և Հայ–Վենետաց Բ Ցեղանակի վերջին տարին, (1600) Պորտոգալցի Հաստրիկոսի վաճառակից Եզընկացի մի յայտնուի, Իսաճան անուամբ, որդի Ասլանայ, որ ի Հալէպ անոր փոխ տուեր է 300 դուկատ. հիմայ հօս ի Վենետիկ անոր եղբօրմէ (Պետրոսէ Ալմետայ) կ՚ընդունի Իսաճան իր ստակը՝ շահովը մէկտեղ, ունկար (մաճառ) ոսկւով, և կու տայ անդորրագիր:

Այս եռքի յիշեալ Հայոյս՝ անուամբ մեր-

ձաւոր և տեղեաց ոչ շատ հեռի՝ ազգային մ՚այլ, Աճիճան (Agican) գուցէ Ախիճան, Արղնցի, որդի Տիարի, իրեն գործավար կարգեր է (1602, սեպտ. 6), Թուրք մի, Նասրէտտին չէլէպի, որ պահանջէ ի Խոջայ հայազգւոյ՝ իրեն տուած 12 փերթ չուխայից երկուքն այլ. զի ինքն 12 կտոր տուեր էր սաոր՝ որ տայ Էմիրզէ անուամբ ուրիշ հայազգւոյ. Խոըր 10 կտոր միայն տուեր է։

Բաւական համարուի այսչափ համառօտած՝ ի ԺԶ դարու ի Վենետիկ գործով յիշուած Հայոց համար, որոց հետ Նա և անոնց, որոց ուրիշ յիշատակ մի չէր յայտնուած, բայց եթէ վկայ ըլլալ աջիններուն անձանց, գործոց և դատից, և երբեմն գործակից։ Ցիշենք մէկ քանի մ՚այլ, որոց ոչ այլ ինչ յիշատակ կայ, բայց մահուան, որ ծանկէ անոնց քիչ շատ գործածը և կրածը. միանգամայն և յայտնէ՝ որ անպակաս եղեր են ի Վենետիկ՝ ազգայինք մեր, և յառաջ քան զնախայիշեալ գործով յայտնիս։ Այս ետքիններէս (անյայտից) քանի մի՝ արդէն պատճառաւ ինչ յիշուած են. թէ զանոնք թէ զայլս շարեմք իրենց մահուան թուականին կարգաւ, ի կիսոյ ցվերջ դարուն, դուրս թողլով երախայ հասակաւ վախճանեալները։

1553 Գրիգոր. 23 օգոստ. ի Տան Հայոց. ամսօրեայ հիւանդութեամբ։

1555–6 Սիմոն. 19 փեբր. ի Տան Հայոց. տարի մի brusa (այրած) հիւանդութեամբ։

1558 Ալոյիս կամ Ալվիզէ (տես 426), ի Հայոց տան, ութ օր ջերմով։

1564 Գրիգոր. 29 յուլիս. սա թուի թէ խոց կամ ուռեցք մի կտրել տուեր է, և իսկոյն մեռեր է (1), ի Տան Հայոց։

1565 Գրիգոր ո. Սկանտարի։

1570 Սարգիս. 30ամեայ, նոյնպէս ի Տան Հայոց, 3 ամիս հիւթոց իջուածոյ հիւանդութեամբ։

1573 Ընճելոյ. փեբր. 55ամեայ, 3 ամիս հին հիւանդութեամբ, կ' ըսուի։

1574 Յովհաննէս. 34 ամեայ. 14 օգոս. այլևայլ ցաւերով. բնակող ի Նոր Ս. Յովհան (2)։

1574 Յարութիւն (Salvador). 8 ապրիլ. 45ամեայ, հալումաշ հիւանդութեամբ, բնակող ի Նոր Ս. Յովհան։

1. Il quale era chiloso; se fece tagiar, talche morto. Այսպէս գրէ [illegible]ագիրս Ս. Յուլիանու։

2. Մեռելագիրք եկեղեցւոյն այսպէս գրէ. Zuane Armeno, d'anni 34 in circa; amalado da *petechie*, mal di *mazucho?*, et febre pestilenzial; za zorni 25, visitato dalo Excellente M.sr Zuan Battista Venturino. Nele case de Due Lion. Lic.to.

1576 Յակոմբ. 14 հոկտեմբեր։

1578 Յովհաննէս սանսէր Թուրքաց, 90 տարուան. յուլ. 14։

1587 Ստեփան, 2 մայիս. 60ամեայ, ի Ս. Մարիամ Խորոտիկ. 8օրեայ՝ հիմայ անծանօթ անուն՝ scoranzia հիւանդութեամբ։

1589 Բենեդիկտոս ո. Յակոմբայ։

1591 Մարկ–Անտոն ո. Հայ Անտոնի, 11 տարեկան. (9 օգոստ. flusso) հիւթոց հոսմամբ. ի Ս. Մարտինոս. ուր † է և հայրն քիչ օր վերջը նոյն հիւանդութեամբ. (տ. 262)։

1591 Գէորգ. 28 մայիս. 17 տարեկան, հիմայ անծանօթ անուն acipsia հիւանդութեամբ։

1598 Յովհան. 14 մարտի. բնակող ի Ս. Մար. Խորոտիկ. 70ամեայ. 20 օր ջերմով հիւանդացեալ և ծերութեամբ։

1598 Ֆրանչիսկոս Սէֆէր, բնակող ի Ս. Մկրտիչ Պրագորայ. 48ամեայ. 25 օր խցուած (opilatio) հիւանդութեամբ։

1598 Գաբրիէլ ո. Կարապետի, 80ամեայ. 27 յունիսի, յետ 15 օր հիւանդութեան, երեկուն ատեն հրապարակի մէջ ընկեր † է։

1599 Յովհան ո. Մարկոսի 13 օգոստոսի. 13 տարեկան։ Թուի լուսնոտութեամբ. բը-

Նակող ([1]) ի Նոր Ս. Յովհան։ — Ի կանանց՝ Նշանակուած է ✝ 1576ին Եղիսաբէթ դուստր Յովհաննու սանսէրին Թուրքաց։

Այսքան հանգուցելոց և ասոնցմէ առաջ յիշեցելոց՝ չկայ և ոչ մէկուն որոշակի թաղման տեղը, այլ յայտ է թէ շատերն իրենց թաղին եկեղեցեաց մէջ կամ քովերը. միայն Սկանդարի որդի Գրիգոր թաղուած է ի Ս. Գէորգ կղզին, որոյ գերեզմանն այլ ճերմակ քարէ մաշած երկայնաձեւ գրերով արձանագրեալ տեսեր են վանացս ծերունի Հարք և ընդօրինակեր են. անոր հետ այն ատեն դեռ մնացեալ (և հիմայ ոչ) հինգ ուրիշ ԺԷ դարու տապանագիրներ այլ։ Գրիգորին կարճ տող մի է, և հայրենեաց անունն տարակուսական.
ԷրքասՐուցի ? Իսկանդար յ որդին Գիրգոր.
Թվ. ՌԺԴ։

Հրապարակին մէջ (հաւանօրէն Ս. Մարկոսի) մեռնող Գաբրիելի և հօրն անունն գրուած է Cabriel Armeno Garabirt. այս յիշեցընէ անկէ եօթն կամ ութ տարի վերջը խնդիր մի Gabriel Carabetto անուամբ մէկի, որ չըսուիր Հայ, այլ հաւանական կ'երեւի, որովհետեւ խնդիրն այլ էր իր վենետկեցի

1. Zuane figlio di M.sr Marco Armeno, de anni 13: il quale cascava da quel brutto mal: già giorni venti.

չըլլալով՝ ուզելն այնպէս ըլլալ, այսինքն քաղաքացի, ինչպէս կ՚ըսեն քննող պաշտօնեայք տէրութեան՝ առ դուքսն, յ'9 փեբր. 1601-2. յիշեցընելով որ այսպիսի խնդիրը շատ կարեւոր համարելով՝ յամի 1552 տէրութեան մեծագոյն ժողովով (Maggior Consiglio) վճռուած էր, որ այս շնորհքս տրուի անոնց որ 25 տարի բնակած ըլլան ի Վենետիկ. իսկ Գաբրիէլս այս 36 տարի է որ շարունակ բնակէր ի Վենետիկ (loco et foco), ներկի վաճառականաց Cardigiani կոչուած տանց մէջ, որոց և գործակից էր, և տէրութեան ամեն տուրքերը հատուցեր էր. ուրեմն արժան է որ խնդիրն կատարուի. Հաւանիմ որ այնպէս եղած է, թէ և վճռոյն չեմ հանդիպած։

Ինչպէս յիշած եմ ի սկզբան, Վենետկոյ եկեղեցեաց †ագիրք ԺԶ դարու կիսէն քիչ առաջ կու սկսին. մեր նշանակեալ մեռեալքն այլ դարուն կիսէն վերջ. իսկ ծնունդք Հայ զաւակաց՝ թէ յերկուց Հայոց և թէ ի հօրէ միայն, դարուն վերջի 30 տարիներու մէջ նշանակած են (ըստ իմ գիտութեան) ի Մկրտագիրս, յորոց քաղած եմ աւելի քան զ'40, և որոց կէսն արդէն յիշած Հայ Անտոնի որդիքն և Թոռունքն (տ. 475. 330) և Թէոդո-

րեան Գէորգայ զաւակքն են. իսկ Պատկք (իմ գտածս) տասնիւ չափ, բայց անոնցմէ զուրս շատ ամուսնաւոր Հայք յիշուին. յորմէ գուշակուի՝ որ շատ աւելի եղած են ծնունդք քան իմ նշանակածս։ Գրոցս 163 և 175 էջերուն յիշածէս յայտնի կ՚ երեւի՝ որ Հայ—Վենետաց Գն յեղանակին մէջ ծնունդք 10 կամ 15 ապատիկ աւելի եղած են, ըստ այնմ և մահունք, և առաւել ևս. զի մահ ոչ միայն զտեղացի ծնունդս՝ այլ և օտար աստեղաց տակ ծնած հիւրերը՝ հաւասարապէս հնձէ և ծածկէ ի խորս, առանց խտրելու թէ ջուր է հողն թէ աղի։ Իսկ մենք, որ նոյն վիճակին սահմանուած եմք նորագոյն յեղանակի մէջ, ինչպէս Առաջնոյն հանգուցելոց համար մաղթեցինք (եր. 164), Երկրորդիս այլ զնոյն մաղթեմք, նա և բազմութեան Երրորդին՝ եթէ ըստ ոճոյ գրոցս յիշուին և եթէ ոչ։

ԺԷ.

ՑԱՒԵԼՈՒԱԾ.

Ա. ՔԱՆԻ ՄԻ ՈՒՂՂՈՒԹԻՒՆՔ. — Բ. ԼՐՄՈՒՆՔ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԵԱՆՑ. — Գ. ՏՈՒՆ ՀԱՅՈՑ. — Դ. ԱԶԳԱՏՈՀՄՔ ՀԱՅՈՑ Ի ՎԵՆԵՏԻԿ. — Ե. ԱԿՆԱՐԿ ՄԻ Ի ՀԱՅ-ՎԵՆԵՏՍ Գ ՅԵՂԱՆԱԿԻ:

~~~~~~~~~~

Հայ-Վենետաց Բ Յեղանակի գործոց յիշատակներէն բոլորովին չհեռացած կամ թողած, հարկ է մեզ ուղղել մէկ երկու վրիպակներ գրուածիս, աւելցընել քանի մի մոռցուած յիշատակ հետաքրքրաշարժ անձանց, և քանի մի բան այլ Հայոց Տան, Տնպահից և բնակողաց տոհմից և սերընդոց վրայօք:

Ա. Վրիպակաց մէկն է (թողլով ուրիշ մանր մունր) յերես 56 Բեկոլոտտի Ֆիրենցացի վաճառականին և վաճառագրին միւս մականունը Պալըրճինոյ գրուիլն, որ պէտք է գրուիլ և կարդալ Պալտուչչի (Balducci), և ըստ ոմանց Հայադարձութեամբ, եթէ ծիծաղելի չէ, Բողչոտի:

Երես 160. Urbe Veteri քաղաքն, որոյ Հայոց հոգէտան՝ Մարիամ անպաճն Հայոց վենետիկոյ՝ միւս իտալական Հայոց հոգէտանց հետ կտակէր դուկատ մի, ոչ է՝ հիմայ ծանօթ
~~~~~~~~~~

պէս անոր կարմիր վերարկուն այլ, և յաւ_ րելեալ երթալու խալէի մի վրայ 78 կապոց կռուեցինաց 49ին մէջը կու դնէ՝ ծածկելով, գործակցութեամբ Մարկոս Մուրատ պանդէրի և Նալուն գլխաւորաց և բեռները քննողաց․ նաւն դեռ քաղքէն չբաժնուած, տուն վար_ ձող խաթունն կ՚իմացընէ եղածը։ Ընդրէաս, Ս․ Մարկոս և վերոյիշեալք կոչուին ի դատ, յանցաւորաց կարգին կայնելով ի դատարա_ նի Avogadori di Comune կոչուած դատա_ ւորաց․ յետ երկար քննութեանց (որոց գրուա_ ծը չեմ գտած) 1597ին դեկտեմ․ 3ին, ամեն մէկուն վրայ քուէ ձգելով՝ կու վճռեն զա_ մենքն այլ արձըկել, բաց յԸնդրէասայ․ որ դատապարտուի տարի մի բանտարկուելու, ուսկից եթէ փախչի և բռնուի, տասն տարի Վենետկոյ սահմաններէն դուրս պիտի վռըն_ տուի․ և եթէ նորէն ներս մտնէ և բռնուի, դարձեալ տարի մի խիստ բանտ, բանոգին այլ վարձք անոր ստացուածքէն, եթէ ունի, թէ ոչ՝ ի տէրութենէ։

Նոյն թուականիս (1597, օգոստ. 9), նօտա_ րի առջեւ Պօղոս Պեսարօս անուամբ մէկ մի Սերուիոյ Սոֆիա քաղաքի Ճիագոտենա բեր_ դէն (Giagodena castel de Soffia della Ser- via), իր տիրոջ Գրիգորի ս. Թէոդորի Սեբաստ_ տացւոյ անդորրագիր կու տայ, որ իր եօթնա_

մեայ ծառայութեան վարձուց Տեայորդ 180 դուկատն ընդունեցաւ և այլ պահանջ չունի։ Տիրոջ անունն՝ մանաւանդ հօրն անունն՝ կարծեցընէ, թէ սա մեզ ծանօթ Թէոդորի ո. Գէորգն ըլլայ. և յիրաւի նօտարն այլ նախ այսպէս գրած է, բայց յետոյ աւրած և ի լուսանցսն Գրիգոր գրած է, հայրենիքն այլ Sapas, որ է անշուշտ Սեբաստիա; որ ինչպէս յայտնի է ռամկօրէն Սըվազ կ՚ըսուի։

ՃՁ դարու վերջընթեր տարին յերեւան գայ Գէորգ ո. Սահակայ, երիտասարդ վաճառական մի, 25ամեայ բարձրկեկ հասակաւ, շագանակագոյն դեռաբոյս մօրուօք, և աջոյն միջին մատին վրայ խնձորի նշան մ՚ ունենալով, երկաթի նշան մ՚ այլ ձախ բազկին վրայ. այսպէս վկայեն Անճելոյ Ասորի սանտէրն, Գրիգոր ո. Ստեփանոսի, Մինաս ո. Յովհաննու և Անդրէաս ո. Յովհաննու. և թէ քրիստոնեայ է, և շատ տեղ պտըտեր է վաճառականութեամբ։ Վկայութեան կամ քննութեան պատճառն չէ նշանակուած։ — Այսր նման վկայութիւն մի տուած են քանի մի Ջուղայեցիք, Շահաբասայ հրամանաւ՝ իրենց հայրենեաց ողբալի աւերման տարին, (1605, մարտ 21), Մուրատ ո. Կոսամայ (Cossam), Սաֆար ո. Յակոբջեայ, Մուրատ ո. Մարգարայ, և Յակոբ ո. Մելքոնի կամ Մանկի? (Meuchio գրուած),

հայրենեօք՝ Պարսից Անկիրոն? (Anghiron, Ընտերուն?) քաղքէն, իրենց հայրենակից Ջուղայեցի Ստեփանէ ռ. Էրրամեայ համար, որ 40ամեայ, բարեկազմ, միջահասակ. կապոյտ-աչուի, չիկամօրուս, բարի քրիստոնեայ է. չորս տարի առաջ ելեր է իր երկրէն, և հիմայ կարծեն որ ի Սիկիլիա բանտուած է. ինչերն իրենն են և ոչ Թուրքի կամ ուրիշ մարդու։ Այս վկայից հաւատարմութեան վկայ կ՚ըլլայ ծանօթ Դոնատոյի որդին։ Բանտարգելութեան պատճառն յայտ չէ, բայց տարօրինակ բան պէտք չէ համարիլ՝ այն ատենի Սիկիլոյ սպանիական տէրութեան համար։

Այս տարիներու Ջուղայեցւոց իրենց հայրենեաց դեռ չինութեան ատեն՝ վերջին յիշատակներն արդէն նշանակած եմք, իրենց վրայ յատուկ գրելով (եր. 368–81)։

ԺԶ դարուն և Հայ–Վենետաց Բ Յեղանակի վերջին տարին, (1600) Պորտոգալցի Հռոտրիկոսի վաճառակից Եզընկացի մի յայտնուի, Իսաճան անուամբ, որդի Ասլանայ, որ ի Հալէպ անոր փոխ տուեր է 300 դուկատ. հիմայ հօս ի Վենետիկ անոր եղբօրմէ (Պետրոսէ Ալմետայ) կ՚ընդունի Իսաճան իր ստակը՝ չահովը մէկտեղ, ունկար (մաճառ) ոսկւով, և կու տայ անդորրագիր։

Այս եզքի յիշեալ Հայոյս՝ անուամբ մեր-

ձաւոր և տեղեաք ոչ շատ հեռի՝ ազգային մ՚ այլ, Աճիխան (Agican) գուցէ Աճիճան, Արղնցի, որդի Տիարի, իրեն գործավար կարգեր է (1602, սեպտ. 6), թուղթ մի, Նասրէտտին չէլէպի, որ պահանջէ ի Խոջըյոյ հայազգւոյ՝ իրեն տուած 12 փերթ չուխայից երկուքն այլ. զի ինքն 12 կտոր տուեր էր ասոր՝ որ տայ Էմիրզէ անուամբ ուրիշ հայազգւոյ. Խոջըր 10 կտոր միայն տուեր է։

Բաւական համարուի այսչափ համառօտածս՝ ի ԺԶ դարու ի Վենետիկ գործով յիշուած Հայոց համար, որոց հետ նա և անոնց, որոց ուրիշ յիշատակ մի չէր յայտնուած, բայց եթէ վկայ ըլլալ աչքիններուն անձանց, գործոց և դատից, և երբեմն գործակից։ Յիշենք մէկ քանի մ՚ այլ, որոց ոչ այլ ինչ յիշատակ կայ, բայց մահուան, որ ծածկէ անոնց քիչ շատ գործածը և կրածը. միանգամայն և յայտնէ՝ որ անպակաս եղեր են ի Վենետիկ՝ ազգայինք մեր, և յառաջ քան զնախայիշեալ գործով յայտնիս։ Այս եօքիններէս (անյայտից) քանի մի՝ արդէն պատճառաւ ինչ յիշուած են. թէ զանոնք թէ զայլս շարեմք իրենց մահուան թուականին կարգաւ, ի կիսոյ ցվերջ դարուն, դուրս թողլով երախայ հասակաւ վախճանեալները։

1553 Գրիգոր. 23 օգոստ. ի Տան Հայոց. ամսօրեայ հիւանդութեամբ։

1555–6 Սիմոն. 19 փետր. ի Տան Հայոց. տարի մի brusa (այրած) հիւանդութեամբ։

1558 Ակոփս կամ Ակվիզէ (տես 426), ի Հայոց տան, ութ օր ջերմով։

1564 Գրիգոր. 29 յուլիս. սա թուի թէ խոց կամ ուռեցք մի կտրել տուեր է, և խակոյն մեռեր է (1), ի Տան Հայոց։

1565 Գրիգոր ո. Սկանտարի։

1570 Սարգիս. 30ամեայ, նոյնպէս ի Տան Հայոց, 3 ամիս հիւթոց իջուածոյ հիւանդութեամբ։

1573 Ճնճեղոյ. փետր. 55ամեայ, 3 ամիս հին հիւանդութեամբ, կ' ըսուի։

1574 Յովհաննէս. 34ամեայ. 14 օգոս. այլեւայլ ցաւերով. բնակող ի Նոր Ս. Յովհան (2)։

1574 Յարութիւն (Salvador). 8 ապրիլ. 45ամեայ, հալումաշ հիւանդութեամբ, բնակող ի Նոր Ս. Յովհան։

1. Il quale era chiloso; se fece tagiar, talche morto. Այսպէս գրէ †ապագիրք Ս. Յուլիանու։

2. Մեռելագիրք եկեղեցւոյն այսպէս գրէ. Zuane Armeno, d'anni 34 in circa; amalado da *petechie*, mal di *mazucho?*, et febre pestilenzial; za zorni 25, visitato dalo Excellente M.sr Zuan Battista Venturino. Nele case de Due Lion. Lic.to.

1576 Յակովբ. 14 հոկտեմբեր։

1578 Յովհաննէս սանսէր Թուրքաց, 90 տարուան. յուլ. 14։

1587 Ստեփան, 2 մայիս. 60ամեայ, ի Ս. Մարիամ Խորոտիկ. 8օրեայ՝ հիմայ անծանօթ անուն՝ scoranzia հիւանդութեամբ։

1589 Բենեդիկտոս ո. Յակովբայ։

1591 Մարկ–Անտոն ո. Հայ Անտոնի, 11 տարեկան. (9 օգոստ. flusso) հիւթոց հոսմամբ. ի Ս. Մարտինոս. ուր † է և հայրն քիչ օր վերջը նոյն հիւանդութեամբ. (տ. 262)։

1591 Գէորգ. 28 մայիս. 17 տարեկան, հիմայ անծանօթ անուն acipsia հիւանդութեամբ։

1598 Յովհան. 14 մարտի. բնակող ի Ս. Մար. Խորոտիկ. 70ամեայ. 20 օր ջերմով հիւանդացեալ և ծերութեամբ։

1598 Ֆրանչիսկոս Սէֆէր, բնակող ի Ս. Մկրտիչ Գրագորայ. 48ամեայ. 25 օր խըցուած (opilatio) հիւանդութեամբ։

1598 Գաբրիէլ ո. Կարապետի, 80ամեայ. 27 յունիսի, յետ 15 օր հիւանդութեան, երեկուն ատեն հրապարակի մէջ ընկեր † է։

1599 Յովհան ո. Մարկոսի 13 օգոստոսի. 13 տարեկան։ Թուլի լուսնոտութեամբ. բը-

patronus unius gallioni) գործավար կարգէ զԳէորգ, որ պահանջէ և առնու ի Գասպարայ ո. Անտոնէ 155 դուկատ, ըստ մուրհակի՝ զոր գրեր էր (ապրիլի 24ին) Աբրահամ Տրինգա (Trincha) Հրեայն, փոխանորդն գունցի Վենետաց ի Վալլոնա Դալմատիոյ. դարձեալ, եօթն ծեգգին ոսկի այլ՝ զոր առյիսն ծախսեր էր վասն այլեւայլ պիտոյից Գասպարայ։ Սա Պալոմբարացի կոչուի (Palombara). իսկ այս անուամբ երկու տեղ կայ, մին ի սահմանս Հռովմայ, միւսն ի հարաւային Իտալիա (յԱբրուցի). որն այլ ըլլայ իր հայրենիքն՝ յայտնուի որ Գասպար իտալացի է, և այս ատենս Ս. Մարկոսի քանտից մէջ էր. վկայ այս բաներուս կ՝ ըլլայ Նաւուն գրագիրն Թովմաս Պերացի, (de Pera), թարգման՝ Միքայէլ Մամբրէ հրեայն։ Երկու ամիս վերջը (15 հոկտ.) Գէորգ՝ որ այն ատեն բնակէր ի Ս. Յուլիանոս, գուցէ և ի Տան Հայոց, սոյն տան մէջ բնակող Յովհաննէս ո. Սխմոնը (Թուրք կարկառեցին) իրեն տեղ այս խնդրոյս համար գործավար դրեր է Նոտարի առջեւ. վկայքն իտալացիք են։

Մէրտինցի Յակոբբայ Նոր յիշատակն այլ համեմատ է իր գործօնէութեան. յամի 1575 (սեպտ. 22) Նոտարի առջեւ Ռեկանաթեցի (Անգոնայ գաւառի քաղաք) Մատթէոս ա-

նուամբ մէկէ մի՝ 40 դուկատի (ոսկի սկուտով վճարելով) գնէ Թուրք գերի մի, Մէհէմմէտ անուամբ, չափաւոր հասակաւ, որ ճակտին վրայ կտրուածի նշան մի կրէր, աջ արմունկէն վար այլ, stachada որ թեւէն անցեր է (1)։

Գ. Տուն Հայոց ի Վենետիկ. Casa degli Armeni. Վեց և կէս դարէ ի վեր այսպէս լսուած և դեռ չէն Հայազգեաց բնակարանին վրայօք՝ արդէն բաւական խօսած եմք (եր. 143–8. 200. և այլն). սակայն չուզելով այս Հայ-Վենետաց Բ Յեղանակի քանի մի յիշատակներ այլ պաշի յիշածներէս հեռուն թողուլ, աւելցընեմք, ներելի համարելով և քանի մի առ հարկի կրկնութիւն բանից։ Եւ նախ տեսնեմք յետագայ Յեղանակին մէջ՝ Հայք ի՞նչ (ռամկաբար) ոճով գրած և իտալերէն այլ թարգմանած են Մարկոս Ծիաննեայ կտակեալ տուրքը, զոր և յիշած էինք յեր ես 145։

Այս նոր գրուածս՝ կտակին ստորագրութեան ամսաթուին չարադրուած կամ թուագրած է, յետ իբր 430 կամ ըստ գրողացն՝ 449 տարիներու. որովհետեւ փոխանակ 1253

1. Se attrova haver nel brazzo destro dal comedo in zoso, una stachada che passa esso brazzo, et ha un taglio sopra la fronte dalla parte sinistra, et una pichiata nella cossa sinistra.

ատեն ուրիշ **Գարակէօզք** *այլ կային ի Վե-նետիկ. մին՝ ո.* **Գէորգեայ** *Անկիւրացի. որ Դոմ. Ատանայի և Սիմոնի վաճառակցութեան վկա-յից վկայ եղեր էր* (1585). *միւս մէկ մ' այլ ո.* **Մուրատայ**, *որոյ հայրենիքն կամ ցեղն* Arpiez *գրուած է. սա քանի մի տարի վերջ* (1593) *վկայ եղած է Տէր Յակոբայ՝ զՏրն-պաչն Գէորգ իրեն գործավար դնելուն, և վախճանած է յամի* 1607 *ի Տան Հայոց,* 40 *տարուան։ —* **Գարակէօզ** *ո.* **Մարկոսէ**, *զոր յիշեցինք ի գործս Մկրտչի սանսէրի և տրն-պաչի (եր.* 419)*։ — Դարձեալ* Caracosa *գրուած Հայ մի ո.* **Յակոբայ**, *բնակող ի Ս. Մարիամ Խորոտիկ, որ նոյն թաղին՝ † Բար-դողիմ.* Zatter *թողած այրի կնոջ Մարեմայ հետ պսակուեր է* (1593, *մայիս* 16)։

— **Զաքար** *ո.* **Սանոսէ**, *որ Յակոբեան Մար-կոսի զՅակոբեան Մարկ. Մուրատ գործա-կալ կարգելուն՝ վկայ և թարգման եղած է* (27 *սեպտ.* 1590)։ —

— **Պօղոս Նախճաւանցի** *ո. Բարսղի, քանի մ' անգամ յիշուած։*

Խաչատուր *Ամդեցի* (Cazadur de Carahamit) *ո.* **Գուրանեայ**. *սա շատ անգամ յիշուած Տրի-պօլսեցի Դոնատոյի ո. Քրիստափորը գոր-ծակալ կարգէ* (1595, *օգոս.* 30) *իր վաճառք-ներն ընդունելու ի նաւուց, ի մաքսատանց,*

են։ Քանի մի տարի վերջ (1599, յուլ.) վճարելով զմնացորդ վարձուց իր սպասաւոր Պօլէն ո. Սեֆէրեայ՝ 90 լիր. ոսկի դրամով, Նոտարի առջեւ կ՚առնու անկէ անդորրագիր. որոյ վկայ և թարգման կ՚ըլլայ Ճահնշահն Մարկոս։ — Ասոր ժամանակակից են Սոփէան Բօքէրըդցէն ո. Ֆէրուհի, զոր յիշեցինք՝ Մկրտիչ Պարսկի գործոց մէջ (1595, հոկտ. 23)։ — Ամիրեան Եզընկացի, որ Թօխադցի Կուկիան? Հռոմի մի յանձնարարութեամբ՝ կ՚առնու (1595, փեբր. 26) ի վերոյիշեալ Դոնատոյէ՝ անոր պահանջը, 34 դուկատ։ Հաւանօրէն սա է 20 տարի առաջ յիշուած (1574, յուլ. 31) Եզընկացի Մէրտէնշահի ո. Emiryassin գրուածն (եր. 443)։ — Այս տարիներուս պատահած են և դէպք Աւետիքի Բերիացւոյ և Պապայ ո. Յովհաննու, զոր յիշած եմք Ջուղայեցւոց վրայօք գրելով (տ. 379, են)։

Քաղաքական և դատողական դէպք մ՚այլ պատահած է այս տարիներում, Անդրէաս ո. Յակոբայ Հայու. սա 1594 տարւոյն վերջերը և յաջորդին սկիզբը՝ յաճախելով բարեկամաբար առ Հասան Թուրք՝ (գերի Էմիր Մէհէմմէտ չէլէպիի, ի Նոր Ս. Յով. Թաղի, ի տան զոր Պաւլա Պրէանի՝ Թուրքաց կու վարձէ եղեր), քիչ քիչ այդ Թուրքին 300 լիր. Պողպատը գողունի կու վերցընէ, նոյն-

հայրենեօք՝ Պարսից Անկիրոն? (Anghiron, Էնտերուն?) քաղքէն, իրենց հայրենակից Ջուղայեցի Ստեփանէ ո. Էրզրումայ համար, որ 40ամեայ, բարեկազմ, միջահասակ. կապոյտաչուի, շիկամօրուս, բարի քրիստոնեայ է. չորս տարի առաջ ելեր է իր երկրէն, և հիմայ կարծեն որ ի Սիկիլիա բանտուած է. ինչերն իրենն են և ոչ Թուրքի կամ ուրիշ մարդու։ Այս վկայից հաւատարմութեան վկայ կ՚ըլլայ ծանօթ Դոնատոյի որդին։ Բանտարգելութեան պատճառն յայտ չէ, բայց տարօրինակ բան պէտք չէ համարիլ՝ այն ատենի Սիկիլիոյ սպանիական տէրութեան համար։

Այս տարիներու Ջուղայեցւոց իրենց հայրենեաց դեռ չինութեան ատեն՝ վերջին յիշատակներն արդէն նշանակած եմք, իրենց վրայ յատուկ գրելով (եր. 368–81)։

ժԶ դարուն և Հայ–Վենետաց Բ Ցեղանակի վերջին տարին, (1600) Պորտոգալցի Հառտրիկոսի վաճառակից Եզընկացի մի յայտնուի, Իսաճան անուամբ, որդի Ասլանայ, որ ի Հալէպ անոր փոխ տուեր է 300 դուկատ. հիմայ հօս ի Վենետիկ անոր եղբօրմէ (Պետրոսէ Ալմեյտայ) կ՚ընդունի Իսաճան իր ստակը՝ շահովը մէկտեղ, ունկար (մաճառ) ոսկւով, և կու տայ անդորրագիր։

Այս եղքի յիշեալ Հայոյս՝ անուամբ մեր-

ձաւոր և տեղեաք ոչ շատ հեռի՝ ազգային մ՚ այլ, Աճիխան (Agican) գուցէ Ախիճան, Արղնցի, որդի Տիարի, իրեն գործավար կարգեր է (1602, սեպտ. 6), Թուրք մի, Նասրէտտին չէլէպի, որ պահանջէ ի Թոփըլըոյ Հայազգւոյ՝ իրեն տուած 12 փերթ չուխայից երկուքն այլ. զի ինքն 12 կտոր տուեր էր առոր՝ որ տայ Էմիրզէ անուամբ ուրիշ հայազգւոյ. Թոըր 10 կտոր միայն տուեր է։

Բաւական համարուի այսչափ համառօտածս՝ ի ԺԶ դարու ի Վենետիկ գործով յիշուած Հայոց համար, որոց հետ նա և անոնց, որոց ուրիշ յիշատակ մի չէր յայտնուած, բայց եթէ վկայ ըլլալ առջիններուն անձանց, գործոց և դատից, և երբեմն գործակից։ Յիշենք մէկ քանի մ՚ այլ, որոց ոչ այլ ինչ յիշատակ կայ, բայց մահուան, որ ծածկէ անոնց քիչ շատ գործածը և կրածը. միանգամայն և յայտնէ՝ որ անպակաս եղեր են ի Վենետիկ՝ ազգայինք մեր, և յառաջ քան զնախայիշեալ գործով յայտնիս։ Այս եօքիններէս (անյայտից) քանի մի՝ արդէն պատճառաւ ինչ յիշուած են. թէ զանոնք թէ զայլս շարեմք իրենց մահուան թուականին կարգաւ, ի կիսոյ ցվերջ դարուն, դուրս թողլով երախայ հասակաւ վախճանեալները։

1553 Գրիգոր. 23 օգոստ. ի Տան Հայոց. ամսօրեայ հիւանդութեամբ։

1555–6 Սիմոն. 19 փեբր. ի Տան Հայոց. տարի մի brusa (այրած) հիւանդութեամբ։

1558 Ալոյիս կամ Ալվիզէ (տես 426), ի Հայոց տան, ութ օր ջերմով։

1564 Գրիգոր. 29 յուլիս. սա թուի թէ խոց կամ ուռեցք մի կտրել տուեր է, և իսկոյն մեռեր է (1), ի Տան Հայոց։

1565 Գրիգոր ո. Սկանտարի։

1570 Սարգիս. 30ամեայ, Նոյնպէս ի Տան Հայոց, 3 ամիս հիւթոց իջուածոյ հիւանդութեամբ։

1573 Ոնճելոյ. փեբր. 55ամեայ, 3 ամիս հին հիւանդութեամբ, կ' ըսուի։

1574 Յովհաննէս. 34 ամեայ. 14 օգոս. այլեւայլ ցաւերով. բնակող ի Նոր Ս. Յովհան (2)։

1574 Յարութիւն (Salvador). 8 ապրիլ. 45ամեայ, հալումաշ հիւանդութեամբ, բնակող ի Նոր Ս. Յովհան։

1. Il quale era chiloso; se fece tagiar, talche morto. Այսպէս գրէ Քաղիրք Ս. Ցուլխանու։

2. Մեռելագիրք եկեղեցւոյն այսպէս գրէ. Zuane Armeno, d'anni 34 in circa; amalado da *petechie*, mal di *mazucho?*, et febre pestilenzial; za zorni 25, visitato dalo Excellente M.sr Zuan Battista Venturino. Nele case de Due Lion. Lic.to.

1576 Յակովբ. 14 հոկտեմբեր։

1578 Յովհաննէս սանսէր Թուրքաց, 90 տարուան. յուլ. 14։

1587 Ստեփան, 2 մայիս. 60ամեայ, ի Ս. Մարիամ Խորոտիկ. 8օրեայ՝ հիմայ անծանօթ անուն՝ scoranzia հիւանդութեամբ։

1589 Բենեդիկտոս ո. Յակովբայ։

1591 Մարկ–Անտոն ո. Հայ Անտոնի, 11 տարեկան. (9 օգոստ. flusso) հիւթոց հոսմամբ. ի Ս. Մարտինոս. ուր † է և հայրն քիչ օր վերջը նոյն հիւանդութեամբ. (տ. 262)։

1591 Գէորգ. 28 մայիս. 17 տարեկան, հիմայ անծանօթ անուն acipsia հիւանդութեամբ։

1598 Յովհան. 14 մարտի. բնակող ի Ս. Մար. Խորոտիկ. 70ամեայ. 20 օր ջերմով հիւանդացեալ և ծերութեամբ։

1598 Ֆրանչիսկոս Սէֆէր, բնակող ի Ս. Մկրտիչ Պրագորայ. 48ամեայ. 25 օր խըցուած (opilatio) հիւանդութեամբ։

1598 Գաբրիէլ ո. Կարապետի, 80ամեայ. 27 յունիսի, յետ 15 օր հիւանդութեան, երեկուն ատեն հրապարակի մէջ ընկեր † է։

1599 Յովհան ո. Մարկոսի 13 օգոստոսի. 13 տարեկան։ Թուի լուսնոտութեամբ. ըն-

ատեն ուրիշ Գարակէօզք այլ կային ի Վենետիկ. մին՝ ո. Գէորգեայ Անկիւրացի. որ Դոմ. Ատանայի և Սիմոնի վաճառակցութեան վկայից վկայ եղեր էր (1585). միւս մէկ մ՚ այլ ո. Մուրատայ, որոյ հայրենիքն կամ ցեղն Arpiez գրուած է. սա քանի մի տարի վերջ (1593) վկայ եղած է Տէր Յակոբայ՝ զՏընպահն Գէորգ իրեն գործավար դնելուն, և վախճանած է յամի 1607 ի Տան Հայոց, 40 տարուան: — Գարակէօզ ո. Մարկոսէ, զոր յիշեցինք ի գործս Մկրտչի սանսէրի և տընպահի (եր. 419): — Դարձեալ Caracosa գրուած Հայ մի ո. Յակոբեայ, բնակող ի Ս. Մարիամ Խորոտիկ, որ նոյն թաղին՝ † Բարգողիմ. Zatter թողած այրի կնոջ Մարեմայ հետ պսակուեր է (1593, մայիս 16):

— Զատա ո. Սանատէ, որ Յակոբեան Մարկոսի զՅակովբեան Մարկ. Մուրատ գործակալ կարգելուն՝ վկայ և թարգման եղած է (27 սեպտ. 1590): —

— Պօղոս Նախճաւանցի ո. Բարսղի, քանի մ՚ անգամ յիշուած:

Խաչատուր Ամդեցի (Cazadur de Carahamit) ո. Գարաճայ. սա շատ անգամ յիշուած Տրիպօլսեցի Դոնատոյի ո. Քրիստափորը գործակալ կարգէ (1595, օգոս. 30) իր վաճառքներն ընդունելու ի Նաւուց, ի մաքսատանց,

են։ Քանի մի տարի վերջ (1599, յուլ.) վճարելով զմնացորդ վարձուց իր սպասաւոր Գուլէ ո. Սեֆերայ՝ 90 միր. ոսկի դրամով, Նօտարի առջեւ կ՚առնու անկէ անդորրագիր. որոյ վկայ և թարգման կ՚ըլլայ Շահնշահն Մարկոս։ — Ասոր ժամանակակից են Սոփեան Բաբերդցին ո. Ֆէրուհի, զոր յիշեցինք՝ Մկրտիչ Պարսկի գործոց մէջ (1595, հոկտ. 23)։ — Ամիրեան Եզընկացի, որ Թօխադցի Կուկիասն? Հոռմի մի յանձնարարութեամբ՝ կ՚առնու (1595, փեբր. 26) ի վերոյիշեալ Դոնատոյէ՝ անոր պահանջը, 34 դուկատ։ Հաւանօրէն սա է 20 տարի առաջ յիշուած (1574, յուլ. 31) Եզընկացի Մէրտէնչահի ո. Emiryassin գրուածն (եր. 443)։ — Այս տարիներուս պատահած են և դէպք Աւետիքի Բերիացւոյ և Պապայ ո. Յովհաննու, զոր յիշած եմք Ջուղայեցւոց վրայօք գրելով (տ. 379, են)։

Քաղաքական և դատողական դէպք մ՚այլ պատահած է այս տարիներում, Անդրէաս ո. Յակոբայ Հայու. սա 1594 տարւոյն վերջերը և յաջորդին սկիզբը՝ յաճախելով բարեկամաբար առ Հասան Թուրք՝ (գերի Էմիր Մէհէմմէտ չէլէպիի, ի Նոր Ս. Յով. Թաղի, ի տան զոր Պաւլա Պրէանի՝ Թուրքաց կու վարձէ եղեր), քիչ քիչ այդ Թուրքին 300 լիպ. Պողպատը գողունի կու վերցընէ, նոյն.

պէս անոր կարմիր վերարկուն այլ, և յա-բեչելք երթալու խալէի մի վրայ 78 կապոց կտաւեղինաց 49ին մէջը կու դնէ՝ ծածկելով, գործակցութեամբ Մարկոս Մուրատ պանդէրի և Նաւուն գլխաւորաց և բեռները քննողաց. նաւն դեռ քաղաքէն չբաժնուած, տուն վար-ձող խաթունն կ՚իմացընէ եղածը։ Անդրէաս, Մ. Մարկոս և վերոյիշեալք կոչուին ի դատ, յանցաւորաց կարգին կայնելով ի դատարա-նի Avogadori di Comune կոչուած դատա-ւորաց. յետ երկար քննութեանց (որոց գրուա-ծը չեմ գտած) 1597ին դեկտեմ. 3ին, ամեն մէկուն վրայ քուէ ձգելով՝ կու վճռեն զա-մենքն այլ արձըկել, բաց յԱնդրէասայ. որ դատապարտուի տարի մի բանտարկուելու, ուսկից եթէ փախչի և բռնուի, տասն տարի Վենետկոյ սահմաններէն դուրս պէտի վտըն-տուի. և եթէ նորէն ներս մտնէ և բռնուի, զարձեալ տարի մի խիստ բանտ, բանտէն այլ վարձք անոր ստացուածքէն, եթէ ունի, թէ ոչ՝ ի տէրութենէ։

Այն թուականին (1597, օգոստ. 9), Նօտա-րի առջեւ Պօղոս Պետրոս անուամբ մէկ մի Սերուիոյ Սոֆիա քաղաքի Ճիագոտենա բեր-դէն (Giagodena castel de Soffia della Ser-via), իր տէրոջ Գրիգորի ո. Թէոդորի Սերաս-տացւոյ անգօրրագիր կու տայ, որ իր եօթնա-

մեայ ծառայութեան վարձուց Մնացորդ 180 դուկատն ընդունեցաւ և այլ պահանջ չունի։ Տիրոջ անունն՝ մանաւանդ հօրն անունն՝ կարծեցինք, թէ սա մեզ ծանօթ Թէոդորի ո. Գէորգն ըլլայ. և յիրաւի նոտարն այլ նախ այսպէս գրած է, բայց յետոյ աւրած և ի լուսանցսն Գրիգոր գրած է, հայրենիքն այլ Sapas, որ է անշուշտ Սեբաստիա, որ ինչպէս յայտնի է ռամկօրէն Սըվազ կ'ըսուի։

ԺԶ դարու վերջընթեր տարին յերեւան գայ Գէորգ ո. Սահակեայ, երիտասարդ վաճառական մի, 25ամեայ բարձրիկեկ հասակաւ, շագանակագոյն դեռաբոյս մօրուօք, և աջոյն միջին մատին վրայ խնձորի նշան մ' ունենալով, երկաթի նշան մ' այլ ձախ բազկին վրայ. այսպէս վկայեն Անձելոյ Աստրի սանսէրն, Գրիգոր ո. Ստեփանոսի, Մինաս ո. Յովհաննու և Անդրէաս ո. Յովհաննու. և թէ քրիստոնեայ է, և չատ տեղ պտըտեր է վաճառականութեամբ։ Վկայութեան կամ քննութեան պատճառն չէ նշանակուած։ — Աստր նման վկայութիւն մի տուած են քանի մի Ջուղայեցիք, Շահաբասայ հրամանաւ՝ իրենց հայրենեաց ողբալի աւերման տարին, (1605, մարտ 21), Մուրատ ո. Կոսամեայ (Cossam), Սաֆար ո. Յակոբջանեայ, Մուրատ ո. Մարգարեայ, և Յակոբ ո. Մելգոնի կամ Մանկի? (Meuchio գրուած),

հայրենեօք՝ Պարսից Անկիրոն? (Anghiron, Էնտերուն?) քաղքէն, իրենց հայրենակից Ջուղայեցի Ստեփանէ ո. Էլտամոյ համար, որ 40ամեայ, բարեկազմ, միջահասակ, կապոյտաչուի, չիկամօրուս, բարի քրիստոնեայ է. չորս տարի առաջ ելեր է իր երկրէն, և հիմայ կարծեն որ ի Սիկիլիա բանտուած է. ինչերն իրենն են և ոչ Թուրքի կամ ուրիշ մարդու։ Այս վկայից հաւատարմութեան վկայ կ՚ըլլայ ծանօթ Դոնատոյի որդին։ Բանտարգելութեան պատճառն յայտ չէ, բայց տարօրինակ բան պէտք չէ համարիլ՝ այն ատենի Սիկիլիոյ սպանիական տէրութեան համար։

Այս տարիներու Ջուղայեցւոց իրենց Հայրենեաց դեռ չինութեան ատեն՝ վերջին յիշատակներն արդէն նշանակած եմք, իրենց վրայ յատուկ գրելով (եր. 368–81)։

ԺԶ դարուն և Հայ–Վենետաց Բ Ցեղանակի վերջին տարին, (1600) Պորտոգալցի Հաստրիկոսի վաճառակից Եզընկացի մի յայտնուի, Իսաճան անուամբ, որդի Ասլանայ, որ ի Հալէպ անոր փոխ տուեր է 300 դուկատ. հիմայ հօս ի Վենետիկ անոր եղբօրմէ (Պետրոսէ Ալմետայ) կ՚ընդունի Իսաճան իր ստակը՝ չահովը մէկտեղ, ունկար (մաճառ) ոսկւով, և կու տայ անդորրագիր։

Այս եաքի յիշեալ Հայոյս՝ անուամբ մեր-

ձաւոր և տեղեաք ոչ շատ հեռի՝ ազգային մ՚ այլ, Աճիկան (Agican) գուցէ Ախիճան, Արղնցի, որդի Տիարի, իրեն գործավար կարգեր է (1602, սեպտ. 6), Թուրք մի, Նասրէտտին չէլէպի, որ պահանջէ ի Խօրըրոյ հայազգւոյ՝ իրեն տուած 12 փերթ չուխայից երկուքն այլ. զի ինքն 12 կտոր տուեր էր սաոր՝ որ տայ Ըմիրզէ անուամբ ուրիշ հայազգւոյ. Խորըր 10 կտոր միայն տուեր է։

Բաւական համարուի այսչափ համառօտածս՝ ի ԺԶ դարու ի Վենետիկ գործով յիշուած Հայոց համար, որոց հետ նա և անոնց, որոց ուրիշ յիշատակ մի չէր յայտնուած, բայց եթէ վկայ ըլլալ առջիններուն անձանց, գործոց և դատից, և երբեմն գործակից։ Ցիշենք մէկ քանի մ՚ այլ, որոց ոչ այլ ինչ յիշատակ կայ, բայց մահուան, որ ծածկէ անոնց քիչ շատ գործածը և կրածը. միանգամայն և յայտնէ՝ որ անպակաս եղեր են ի Վենետիկ՝ ազգայինք մեր, և յառաջ քան զնախայիշեալ գործով յայտնիս։ Այս եռքիններէս (անյայտից) քանի մի՝ արդէն պատճառաւ ինչ յիշուած են. թէ զանոնք թէ զայլս շարեմք իրենց մահուան թուականին կարգաւ, ի կիսոյ ցվերջ դարուն, դուրս թողլով երախայ հասակաւ վախճանեալները։

1553 Գրիգոր. 23 օգոստ. ի Տան Հայոց. ամսօրեայ հիւանդութեամբ։

1555–6 Սիմոն. 19 փեբր. ի Տան Հայոց. տարի մի brusa (այրած) հիւանդութեամբ։

1558 Ալոյիս կամ Ալվիզէ (տես 426), ի Հայոց տան, ուր օր չերմով։

1564 Գրիգոր. 29 յուլիս. սա թուի թէ խոց կամ ուռեցք մի կորեր տուեր է, և խակոյն մեռեր է (1), ի Տան Հայոց։

1565 Գրիգոր ո. Սկանտարի։

1570 Սարգիս. 30ամեայ, նոյնպէս ի Տան Հայոց, 3 ամիս հիւթոց իջուածոյ հիւանդութեամբ։

1573 Ընծելոյ. փեբր. 55ամեայ, 3 ամիս հին հիւանդութեամբ, կ՚ըսուի։

1574 Յովհաննէս. 34 ամեայ. 14 օգոս. այլեւայլ ցաւերով. բնակող ի Նոր Ս. Յովհան (2)։

1574 Յարութիւն (Salvador). 8 ապրիլ. 45ամեայ, հալումաշ հիւանդութեամբ, բնակող ի Նոր Ս. Յովհան։

1. Il quale era chiloso; se fece tagiar, talche morto. Այսպէս գրէ Կաղերը Ս. Յուլիանու։

2. Մեռելագիրք եկեղեցւոյն այսպէս գրէ. Zuane Armeno, d'anni 34 in circa; amalado da *petechie*, mal di *mazucho?*, et febre pestilenzial; za zorni 25, visitato dalo Excellente M.sr Zuan Battista Venturino. Nele case de Due Lion. Lic.to.

1576 Յակովբ. 14 հոկտեմբեր։

1578 Յովհաննէս սանսէր Թուրքաց, 90 տարուան. յուլ. 14։

1587 Ստեփան, 2 մայիս. 60ամեայ, ի Ս. Մարիամ Խորոտիկ. 8օրեայ՝ հիմայ անծանօթ անուն՝ scoranzia հիւանդութեամբ։

1589 Բենեդիկտոս ո. Յակովբայ։

1591 Մարկ–Անտոն ո. Հայ Անտոնի, 11 տարեկան. (9 օգոստ. flusso) հիւթոց հոսմամբ. ի Ս. Մարտինոս. ուր † է և հայրն քիչ որ վերջը նոյն հիւանդութեամբ. (տ. 262)։

1591 Գէորգ. 28 մայիս. 17 տարեկան, հիմայ անծանօթ անուն acipsia հիւանդութեամբ։

1598 Յովհան. 14 մարտի. բնակող ի Ս. Մար. Խորոտիկ. 70ամեայ. 20 օր ջերմով հիւանդացեալ և ծերութեամբ։

1598 Ֆրանչիսկոս Սէֆէր, բնակող ի Ս. Մկրտիչ Պրագորայ. 48ամեայ. 25 օր խըցուած (opilatio) հիւանդութեամբ։

1598 Գաբրիէլ ո. Կարապետի, 80ամեայ. 27 յունիսի, յետ 15 օր հիւանդութեան, երեկուն ատեն հրապարակի մէջ ընկեր † է։

1599 Յովհան ո. Մարկոսի 13 օգոստոսի. 13 տարեկան։ Թուի լուանոտութեամբ. բը-

Նակող (¹) ի Նոր Ս. Յովհան։ — Ի կանանց՝ Նշանակուած է † 1576ին Եղիսաբեթ դուստր Յովհաննու սանսէրին Թուրքաց։

Այսքան հանգուցելոց և աստնցմէ առաջ յիշեցելոց՝ չկայ և ոչ մէկուն որոշակի թաղման տեղը, այլ յայտ է թէ շատերն իրենց թաղին եկեղեցեաց մէջ կամ քովերը. միայն Սկանդարի որդի Գրիգոր թաղուած է ի Ս. Գէորգ կղզին, որոյ գերեզմանն այլ ճերմակ քարէ մաշած երկայնաձեւ գրերով արձանագրեալ տեսեր են վանացս ծերունի Հարք և ընդօրինակեր են. անոր հետ այն ատեն դեռ մնացեալ (և հիմայ ոչ) հինգ ուրիշ ԺԷ դարու տապանագիրներ այլ։ Գրիգորին կարճ տող մի է, և հայրեննեաց անունն տարակուսական. ԷրքասՐուցի? Իսկանդար յ որդին Գիրգոր. Թվ. ՌԺԴ։

Հրապարակին մէջ (հաւանօրէն Ս. Մարկոսի) մեռնող Գաբրիելի և հօրն անունն գրուած է Cabriel Armeno Garabirt. այս յեշեցընէ անկէ եօթն կամ ութ տարի վերջը խնդիր մի Gabriel Carabetto անուամբ մէկի, որ չըսուիր Հայ, այլ հաւանական կ'երեւի, որովհետեւ խնդիրն այլ էր իր վենետկեցի

1. Zuane figlio di M.sr Marco Armeno, de anni 13: il quale cascava da quel brutto mal: già giorni venti.

չըլլալով՝ ուզելն այնպէս ըլլալ, այսինքն քաղաքացի, ինչպէս կ՚ըսեն քննող պաշտօնեայք տէրութեան՝ առ դուքսն, յ՚9 փետր. 1601–2. յիշեցընելով որ այսպիսի խնդիրը շատ կարեւոր համարելով՝ յամի 1552 տէրութեան մեծագոյն ժողովով (Maggior Consiglio) վճռուած էր, որ այս շնորհքս տրուի անոնց որ 25 տարի բնակած ըլլան ի Վենետիկ. իսկ Գաբրիէլս այս 36 տարի է որ շարունակ բնակէր ի Վենետիկ (loco et foco), ներկի վաճառականաց Cardigiani կոչուած տանց մէջ, որոց և գործակից էր, և տէրութեան ամեն տուրքերը հատուցեր էր. ուրեմն արժան է որ խնդիրն կատարուի։ Հաւանիմ որ այնպէս եղած է, թէ և վճռոյն չեմ հանդիպած։

Ինչպէս յիշած եմ ի սկզբան, Վենետկոյ եկեղեցեաց †ագիրք ԺԶ դարու կիսէն քիչ առաջ կու սկսին. մեր նշանակեալ մեռեալքն այլ դարուն կիսէն վերջ. իսկ ծնունդք Հայ զաւակաց՝ թէ յերկուց Հայոց և թէ ի հօրէ միայն, դարուն վերջի 30 տարիներու մէջ նշանակած են (ըստ իմ գիտութեան) ի Մկըրտագիրս, յորոց քաղած եմ աւելի քան զ՚40, և որոց կէսն արդէն յիշած Հայ Անտոնի որդիքն և Թոռունքն (տ. 475. 330) և Թէոդո-

րեան Գէորգայ զաւակքն են . իսկ Պատկը (իմ գտածս) տասնիւ չափ, բայց անոնցմէ դուրս շատ ամուսնաւոր Հայք յիշուին . յորմէ գուշակուի՝ որ շատ աւելի եղած են ծնունդք քան իմ Նշանակածս։ Գրոցս 163 և 175 էջերուն յիշածէս յայտնի կ՚ երեւի՝ որ Հայ—Վենետաց Գ. յեղանակին մէջ ծնունդք 10 կամ 15ապատիկ աւելի եղած են, ըստ այնմ և մահունք, և առաւել եւս . զի մահ ոչ միայն պակեղացի ծնունդս՝ այլ և օտար աստեղաց տակ ծնած հիւրերը՝ հաւասարապէս հնձէ և ծածկէ ի խորս, առանց խտրելու թէ չոր է հօղն թէ աղի։ Իսկ մենք, որ նոյն վիճակին սահմանուած եմք նորագոյն յեղանակի մէջ, ինչպէս Առաջնոյն հանգուցելոց համար մաղթեցինք (եր. 164), Երկրորդիս այլ զնոյն մաղթեմք, նա և բազմութեան Երրորդին՝ եթէ ըստ ոճոյ գրոցս յիշուին և եթէ ոչ։

ԺԷ·

ՑԱՒԵԼՈՒԱԾ·

Ա. ՔԱՆԻ ՄԻ ՈՒՂՂՈՒԹԻՒՆՔ. — Բ. ԼՐՄՈՒՆՔ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԵԱՆՑ. — Գ. ՏՈՒՆ ՀԱՅՈՑ. — Դ. ԱԶԳԱՅՈՅՀՄՔ ՀԱՅՈՑ Ի ՎԵՆԵՏԻԿ. — Ե. ԱԿՆԱՐԿ ՄԻ Ի ՀԱՅ-ՎԵՆԵՏԱՑ Գ ՏԵՂԱՆԱԿԻ։

Հայ-Վենետաց Բ *Տեղանակի գործոց յիշատակներէն բոլորովին չհեռացած կամ թողած, հարկ է մեզ ուղղել մէկ երկու վրիպակներ գրուածիս, աւելցընել քանի մի մոռցուած յիշատակ հետաքրքրաշարժ անձանց, և քանի մի բան այլ Հայոց Տան, Տնպահից և բնակողաց տոհմից և սերընդոց վրայօք։*

Ա· *Վրիպակաց մէկն է (թողլով ուրիշ մանր մունր) յերես* 56 *Բեկոլոտտի Ֆիրենցացի վաճառականին և վաճառագրին միւս մականունը Պոլտինոյ գրուիլն, որ պէտք է գրուիլ և կարդալ Պալտուչչի* (Balducci), *և ըստ ոմանց հայադարձութեամբ, եթէ ծիծաղելի չէ, Բողչոտ։*

Երես 160. Urbe Veteri *քաղաքն, որոյ Հայոց հոգէտան՝ Մարիամ տնպահն Հայոց վենետկոյ՝ միւս իտալական Հայոց հոգէտանց հետ կտակէր դուկատ մի, ոչ է՝ հիմայ ծանօթ*

և Հռովմայ Նաւահանգիստ համարեալ Ճիվի-դա վեգգիա (Civita vecchia) քաղաքն, այլ Օրվիէտոյ կոչուածն (Orvieto) Ումբրիա հին գաւառի, որոյ ուղղական հին անունն Urbs vetus հին քաղաք նշանակէ, կոչուէր և Herbanum. Նշանաւոր և յարգի է այս Մարեմայ կտակին յիշատակն. վասն զի ինչուան հիմայ ծանօթ էր միայն մէկ իտալացի եկեղեցական թեմից վրայ գրողի վկայութիւնն, թէ յամի 1288 տեղւոյն եպիսկոպոսն հիմնադրեր կամ օծեր է հօն Հայոց Ս. Հոգւոյ եկեղեցին: Գեռ անցեալ տարի Նոր հետաքննին եկեղեցականք Հռովմայ՝ հարցընէին մեզի, թէ արդեօք մեր ազգային գրուածոց մէջ կա՞յ այս բանիս յիշա-տակ. և մենք այն ատեն մոռցանք այս Մա-րեմայ տնպահի կտակը, (շփոթած ըլլալով զՕրվիետոյ ընդ Ճիվիդավեգգիայ). որ կ՚ի-մացընէ մեզ, թէ հոգէտունն այն և եկեղե-ցին՝ 56 տարիներէ ի վեր Հայոց բնակարան և պաշտօնատեղի է եղեր:

Բ. Ի Վենետիկ բնակող Հայոց մէջ (յ'Բ Յեղանակիս) մէկ կերպով նշանաւոր և հե-տաքննելի անձանց կարգէն տեսնուեցան, Ան-տոն Հայն (թերևս աւելի քան զամեն այլս), Գէորգն Թէոդորեան և մատող Մէրտինցին Յակովբ. ասոնց մէկմէկ յիշատակ այլ մոռ-

ցուած էր Նշանակելոց մէջ, և են աստնք, և բաւական Նշանաւորք: — Առաջնոյն (Անտոնի) վրայօք երկար գրածէս՝ իր ճարտարութեան հետ երևցաւ՝ անոր ոչ արժանաւոր բաղդն կամ ունեւորութիւնն. Նոր դուրս ելած յիշատակարանն ցուցընէ՝ որ երբեմն ազգային սպասաւոր մ՝ այլ ունի եղեր. որ է Աբրահամ ո. Դաւթէ, Բերիացի Աբիբեան տան վաճառական մի (della casa Abib de Aleppo): Սա յամի 1568, (մայիս 12, De Grandi Paulo) Նոտարի առջև խոստանայ հաւատարմաբար ծառայել տարի մի. Անտոն այլ (զոր այս տեղ Նոտարն գրէ M.sr Antonio Surian Armeno de M. Iseppo di Medici) խոստանայ դարմանել զԱբրահամ աշրուստով, և տարեկան վարձք այլ տալ 20 դուկատ: Սա իբրև գրաւ յանձնէ Անտոնի 130 դուկատ, և Նա խոստանայ ի վերջ տարւոյ ծառայութեանն՝ դարձընել իրեն 20 դուկատ վարձուց հետ: Այս դաշնադրութեան վկայ կ՝ ըլլան՝ ծանօթ բերիացին Աղեքսանդր ո. Շաւալաթայ և անծանօթ Մէրտինցի մի՝ Յակոբ ո. Տատոնայ:

Գէորգայ ո. Թէոդորի Նորայայտ յիշատակն՝ առաջին գրածներէս աւելի հին են. 1565 տարւոյ. (13 օգոստոսի). յորում Իսա Ռայէս մեծ խալէի մի տէր (Ese Ras turcha

patronus unius gallioni) գործավար կարգէ զԳէորգ, որ պահանջէ և առնու ի Գասպարայ ո. Անտոնէ 155 դուկատ, ըստ մուրհակի՝ զոր գրեր էր (ապրիլի 24ին) Աբրահամ Տրինգա (Trincha) Հրեայն, փոխանորդն դունցի Վենետաց ի Վալլոնա Դալմատիոյ. դարձեալ, եօթն ծեգգին ոսկի այլ՝ զոր ռայիսն ծախսեր էր վասն այլևայլ պիտոյից Գասպարայ: Սա Պալոմբարացի կոչուի (Palombara). իսկ այս անուամբ երկու տեղ կայ, մին ի սահմանս Հռովմայ, միւսն ի հարաւային Իտալիա (յԱբրուցի). որն այլ ըլլայ իր հայրենիքն՝ յայտնուի որ Գասպար իտալացի է, և այս ատենս Ս. Մարկոսի բանտից մէջ էր. վկայ այս բաներուս կ՚ըլլայ Նաւուն գրագիրն Թովմաս Պերացի, (de Pera), թարգման՝ Միքայէլ Մամբրէ հրեայն: Երկու ամիս վերջը (15 հոկտ.) Գէորգ՝ որ այն ատեն բնակէր ի Ս. Յուլիանոս, գուցէ և ի Տան Հայոց, նոյն տան մէջ բնակող Յարութիւն ո. Սիմոնը (Թուփ Կարկառեցին) իրեն տեղ այս խնդրոյս համար գործավար դրեր է Նոտարի առջև. վկայքն իտալացիք են:

Մէրտինցի Յակոբայ Նոր յիշատակն այլ համեմատ է իր գործունէութեան. յամի 1575 (սեպտ. 22) Նոտարի առջև Ռեկանաթեցի (Անգոնայ գաւառի քաղաք) Մատթէոս ա-

Նուամբ մէկէ մի՝ 40 դուկատի (ոսկի սկուտով վճարելով) գնէ Թուրք գերի մի, Մէհէմմէտ անուամբ, չափաւոր հասակաւ, որ ճակտին վրայ կտրուածի նշան մի կրէր, աջ արմունկէն վար այլ, stachada որ թեւէն անցեր է ([1])։

Գ. Տուն Հայոց ի Վենետիկ. Casa degli Armeni. Վեց և կէս դարէ ի վեր այսպէս լսուած և դեռ չէն Հայազգեաց բնակարանին վրայօք՝ արդէն բաւական խօսած եմք (եր. 143–8. 200. և այլն). սակայն չուզելով այս Հայ-Վենետաց Բ Ցեղանակի քանի մի յիշատակներ այլ պաշի յիշածներէս հեռուն թողուլ, աւելցընեմք, ներելի համարելով և քանի մի առ հարկի կրկնութիւն բանից։ Եւ նախ տեսնեմք յետագայ Ցեղանակին մէջ՝ Հայք ի՞նչ (ռամկաբար) ոճով գրած և իտալերէն այլ թարգմանած են Մարկոս Տիաննեայ կտակեալ տուրքը, զոր և յիշած էինք յեր ես 145։

Այս նոր գրուածս՝ կտակին ստորագրութեան ամսաթուին շարադրուած կամ թուագրած է, յետ իբր 430 կամ ըստ գրողացն՝ 449 տարիներու. որովհետեւ փոխանակ 1253

1. Se attrova haver nel brazzo destro dal comedo in zoso, una stachada che passa esso brazzo, et ha un taglio sopra la fronte dalla parte sinistra, et una pichiata nella cossa sinistra.

Յովհ. Բեռնարդին, նաւապետ. ևն: Յովհ. Ալբերտինի, զոր՝ յիշող ժամանակագիրն իտալացեալ Հայ կոչէ (G. Albertini, Armeno italianizzato). յամի 1743 (մայիս 5) երբ տէրութիւնն ուզեց քաղքին մօտ ծովափանց վրայ ալեաց դէմ երկար ամբարտակներ կանգնել, հրաւէր կարդաց նաւատեարց՝ որ Նապոլիէն աւազահող (pozzolona) բերեն. ոչ ոք յանձնառու եղաւ, բայց միայն այս իտալահայն, մանաւանդ թէ Հայ-Վենետն: Արդեօք այդ ծովու բնածին ապատակք՝ միշտ մեռնող կամ Նահանջաբեկեալ (ըստ Ս. հօր մերոյ Սահակայ Պարթեւի), յիշե՞ն իրենց դէմ պարըսպաց յատակ բերող Հայու մի երթեւեկն՝ նոյն ալեաց վրայ, ի միջոցի երկուց աննման հրաշագեղ քաղաքաց Իտալիոյ, Նէապօլսի և Վենետկոյ:

Ե. Առաջին հայ վաճառականաց նպատակն՝ յատուկ իրենց և իրենց բնիկ հայրենեաց և ընտանեաց շահն էր. վերջնոց՝ (մանաւանդ յԳ Յեղանակի՝ որուն կանխաժամ ակնարկ մի կ'ընեմ), իրենց ընտանեաց ի նոր հայրենիս, ի Վենետիկ. որոյ՝ ուրիշ կերպով այլ, արուեստներով և աշխատութեամբ՝ այլեւայլ տեսակ շահ, օգուտ և վայելք հայթհայթեցին: Ոմանք պէսպէս ձեռագործներով,

ինչպէս նախայիշեալ Աղեքսանեանն Եղիա և անդրանիկ որդին Անտոն, Յովհ. Ճիկէր Օղլու (յետոյ Figher իտալացեալ), և Ալլան Բուրուեղ՝ Հնդկակտաւի գործուածովք. Մելքոն Դուռեն և Թովմաս Մուրատեան՝ Սեկ (յղկած կաշի) շինելով. Թէոդորոս Մանասէ՝ Շաքարի գլտարան հաստատեց. գրեթէ ամենքն այլ ԺԸ դարու կիսում. դար մի առաջ այլ (1670) յիշուի պարզ ձեռնարուեստ Մարկոս ո. Պօղոսի՝ քարաքանդակ (Tagliapietra). կէս դար այլ առաջ (1617) աւելի պարզ արուեստաւոր, կօշկար մի. Յովհ. Անդրէ, որոյ մականունն Ասորի լսուի, բայց վկայուի Հայ և վաճառական կամ վաճառող ըլլալ ի հրապարակի Ս. Մարկոսի, և իր Ֆրանչեսկոս որդին տուած յաշակերտութիւն վենետ կօշկարի։

Տասք եւս ի Հայ-Վենետաց՝ աւելի քան զձեռագործս՝ մտագործ ճարտարութեամբ յաջողուած և հռչակուած են։ Ոմանք բժշկութեամբ. ինչպէս շատ հեղ յիշուած Աղեքսանեան Եղիայի որդին՝ Անճելօ, († 1796) և թոռն՝ Դոմինիկոս Աղեքսանդր (1806 † 1870) ծանօթ մեզ. — Յակոբ Հերմինեան, Մարկոս Հայրապետեան, որ և վիրաբոյժ, և Պօղոս Մանուէլ Շէհրիման և Յովհաննէս Սեղբոսեան, երիտասարդ վախճանած դարուս կիսէն առաջ (1843)։ Ասոնց ուսումնարանն՝ Պատուայի

հուշակաւոր համալսարանն եղած է, և առ ժամանակ մի բնակեր կամ հանդիպեր են ի Վենետիկ, ինչպէս և Կ. Պօլսեցի Ճաչեանք, հայր և որդի (Մանուէլ և Պօղոս). — առանցմէ քիչ առաջ երեւի Յոհան Զոմչեան. և շատ առաջ՝ Թովմաս Թովմաճեան: Ասոնց հետե-ւող ազգային բժիշկք՝ ուսանողք և պսակեալք ի Պատուա՝ եղան և կան նա և ի Ներկայիս:

Գեղարուեստից մէջ վարժեալ և հռչակեալ Հայ-Վենետ մի չի յիշուիր Գ. Ցեղանակիս մէջ. ի Ներկայիս յիշած եմք մէկ մի, գարձեալ յԱլեքսանեան զարմէն (տ. 495): — Այս Կ. պօլսեցի զարմն՝ բաց ի այս երկու տեսակ ձեռագործ և մտագործ ճարտարաց, ընծայած է և ուրիշ մտաւոր՝ միանգամայն և բանաւոր ճարտարներ, երկու Փաստաբան եղբարք (a-vocat) Ժողովուրդ ազգապետ Եղիային. Անտոն Պետրոս Եղիա (1771 † 1845) և Պետրոս Եղիա 1772†1850). յետնոյս որդին Անտոն (1808† 1858) նոյնպէս փաստաբան էր, և սա է հայր քիչ առաջ յիշեալ Անճելոյ պատկերահա-նին: — Ասոնց ժամանակակից և հնագոյն եւս փաստաբանք և օրէնսգէտք եղած են, Մկրտիչ Լեոնէ (Ալլան) (1750). Մկրտիչ Շէհրէ-ման, անցեալ դարու վերջի կիսում. Մանուկ Ալէքսոր, ի սկզբան այս մեր դարուս: — Իսաքի-նիս ժամանակակից (յառաջին կէս դարուս)

կրնամք ուրիշ տեսակ մտաւոր ճարտար ա-նուանել զՀամարողս (Computista և Ragioniere) նոր տէրութեան այլեւայլ պաշտօնա-րանաց մէջ. Մանուկեան ցեղէն Թէոդոր մի, Աբեդեան ցեղէն Յհ. Մկրտիչ մի (ո. Թովմայի), և ասոր որդին Լուդվիկ (Luigi), որ հիմայ թէ փաստաբան է և թէ ուսուցիչ իրաւագի-տութեան ի լսարանի Բոլոնեայ քաղաքի, և մանր գրուածներ այլ հրատարակած է։

Ինչպէս գեղարուեստից՝ նոյնպէս և գեղե-ցիկ դպրութեանց՝ հռչակաւոր կամ յիշե-ցեալ Հայ-Վենետք չկան, բաց ի Շէհրի-մանեան ցեղէն մէկ քահանայէ, Տէր Զաքարիա (1708 † 1784), որ ԺԸ դարու Վենետկոյ գրագիտաց կարգը դասուած է։ Գրուածքն ունի երգիծաբանական և երգաբանական կրնան ըսուիլ, որ և թարգմանութիւններ այլ ունի ի փռանկերէնէ։ Թէ ասոր և թէ այս համառօտ ակնարկութեանս մէջ ամեն նշա-նաւոր Հայ-Վենետաց լիագոյն ծանօթու-թիւնն՝ վերաբերի Գ. Յեղանակին, եթէ եր-բեք ի լոյս ելնէ. բայց Զաքարիա իր ժամա-կին մէջ եզական անձ մի ըլլալով և միակ՝ մատենագիր կամ հեղինակ կոչման արժա-նաւոր ի համացեղսն, քանի մի տող այլ նուիրեմք իրեն ի ծանօթութեան ([1])։

1. Սա ո. էր Աստուածատրոյ, ոյ. Մարգարայ, ոյ. մեծ

Իբրեւ մատենագիր յիշուած է մեր դարուս կիսում և Մուրատ (Fortunato) Շէհրիման։ Այս ազնուական տոհմին ուրիշ կերպ և մեծ գրաւորական օգուտ արժանի է համարել՝ ԺԷ դարու վերջին քառորդի մէջ ի Վենետիկ հաստատել տուած Սահրատեան տպագրատունն, ուր Թադէոս Երէց տպագրեց համբաւեալ մեծ Ճաշոցը, յամի 1686։ — Քաղաքական տեսութեանց քննադատ գրող մ՚ եղած է՝ Վե-

Սահրատայ՝ որ ի Սպահան †։ Հօրմէն շատ բան ժառանգած չէ, այլ թէ ոչ աղքատօրէն՝ չափաւորապէս ապրած և † է։ Քահանայական վիճակէն կըրնայ գուշակուիլ, որ նիւթական հարըստութեան փոյթ չունէր, այլ մտաւորական. թէ բանաստեղծ եղեր է, թէ փիլիսոփայ. սուր միտք՝ իր ժամանակին Վենետկոյ անկման (թէ ըստ ուժոյ և թէ ըստ բարոյականի) ընթացքը և գործող անձինքը դիտելով, և ուրիշ կերպ չկարենալով, երգիծանօք ուզեր է նշաւակել և այն կերպով խրատել. բայց զգուշութեամբ և իր անունը ծածկելով, յամի 1764 հրատարակեր է չորս փոքր հատոր, կեղծ Ճանապարհորդութիւն մի Էնրիկօ Վանթընի (Wanton) ի Թագաւորութիւնս Կապկաց և Շնագլխաց. յորում այնքան ճարտարութեամբ կու ծաղրէ կարծեցեալ գիտունները, քաղաքագէտները, բժիշկները, ևն, որ քննաբանք գերագոյն դասած են զայն՝ քան զամենայն իտալացի փիլիսոփայական վիպասանութիւնս, և նախօրինակ Սուիֆթի Կիւլլիվէրի ճանապարհորդութեան։ Յատուկ գրուած մ՚ այլ ունի Բժիշկ և Բժշկութիւն անուանեալ, քերթուած մի Երող Արիստոփանոյ ևն, ևն։

նետկոյ տէրութեան տկարութեան վրայօք՝ ընդդիմաբանութեամբ, Գովէրտ Ալտոլենց († 1789), որ Լեհաց թագաւորի լիազօր երեսփոխան (Plenipotenziario) է եղեր ի Վենետիկ, և մարկիզութեան պատուով ազնուացեալ։ Այս պատիւս ունէին և Սեղբոսեանք. իսկ կոմսութեան և ասպետութեան՝ Շէհրիմանեանք, Մանուկեանք, Զանդ Աւետիքն, են։ — Քաղաքագիտութեան, քաղաքային վարչութեանց կամ պաշտամանց մէջ՝ ի յետին յեղանակիս՝ շատք գործեր են, ինչպէս կըրնան գուշակել տալ վերը յիշած համարողքն։ Մինչեւ ի կէս մեր դարուս՝ Վենետկոյ ներքին վարչութեան (municipalité) այլեւայլ ատենից և բարերարութեան տեղեաց՝

Մասամբ մի Վենետահայ Գրագիտաց և հեղինակաց կըրնանք դասակցել և զծանօթ Տէր Յովհան Յովսէփ՝ Հօլով մականուանեալն, որ շատ տարիներ բնակած է ի Վենետիկ, ուր և † յամի 1691 (24 Նոյեմբ.) 56 տարեկան. շատ գրքեր հրատարակած է կրօնական և քերականական, ի լատին, յիտալ և ի հայ լեզու, հեղինակօրէն և թարգմանօրէն. զոմանս տպագրեր է ի Հռոմ և ի Մարսիլիա. այլ շատն ի Վենետիկ ի միջոցի տասն տարիներու (1680–90), ի տպագրատանի Պարպոնի. որոց մէջ նորանշան է՝ փոքրիկ քերականութիւն մի թուրք լեզուի՝ իտալական գրով և բացատրութեամբ։ Սանհրատեանց տպագրատան մէջ այլ՝ զԽոկումն քրիստոնէութեան (1687)։

հայազգի պաշտօնեայք կային, նմանք ի Շէհրիմանեանց և ի Սեդրաքեանց. նախնիներէն Յովսէփ և իր որդին Յովհաննէս՝ մարկիզք առաջին գունցք եղան Օսմանեան տէրութեան ի Վենետիկ, դարուս կիսուն մօտ։ Իսկ առջիններէն՝ Մկրտիչ Շէհրիման կոմսն († 1851), որ բանասիրական ճեմարանաց մէջ փայլելուչ ճառերով հաճոյ էր ունկնդրաց, յետ երկար տարի քաղքիս բարերարութեան տեղեաց ամենէն մեծին հօգցողներէն մէկն ըլլալու, իրեն և իր մեծահարուստ ցեղին մնացեալ գանձուն՝ ժառանգ ըրաւ զնոյն տեղին. որ կոչուի Istituto Manin, յանուն Լոդովիկ Մանինի՝ Վենետկոյ վերջին և գրկեալ դըքսին. որ իր ստացուածոց մեծ մասը կտակեց՝ որբ և աղքատ տղայոց և աղջկանց կրթարան մի կանգնելու. որուն՝ յետոյ ուրիշ շատ անձինք՝ մասն ինչ իրենց ընչից թողուցին։ Բայց քան զամենն աւելի և քան զդուքսն իսկ՝ վերջին Շէհրիմանն՝ ամուրի ըլլալով թողուց իր ստացուածքը, աւելի քան միլիոն մի ֆրանգաց և քանի մի տուներ և խանութներ։ Երախտագիտութեան պարտքն՝ կանգնեց իրեն արձան և արձանագիր՝ Մանինի քով։ Սա՝ կերպով մի իրմով մահացեալ վենետկեան Հասարակապետութիւնն՝ անմահացընել ուզեց իր կտակովը. Շէհրիմանն՝ իրմով հաստատեց

և պայծառացուց զայն։ Կարելի՞ է արդեօք այս Հայ–Վենետը՝ բուն Վենետաց վերջին փարազին՝ փառազն պայազատ անուանել։

Վերջի յիշատակնիս քաղաքագիտաց վրայօք ըլլալով՝ միանգամայն և Շէհրիմանեանց, չմոռնանք այս ցեղէս նշանաւոր մէկն այլ յիշել, եկեղեցական բարձր աստիճանով պատուած, Տէր Բօղոս մի, ո. Գասպարայ, որդւոյ մեծ Սահրատայ. Թէ և ծնեալ և † (1766) ի Վենետիկ, այլ Հռովմայ քահանայապետական տէրութեան մէջ 40 տարի Ումբրիոյ և Պերուճիոյ այլեւայլ քաղաքաց քաղաքապետ եղեր է։ Վերոյիշեալ գրագէտ Մուրատն այլ Աւստրիոյ տիրապետութեան ատեն՝ Տրեվիս և Ուդինէ գաւառաց այլեւայլ քաղաքաց պաշտօնական նուիրակ (Commissaire) եղած է երկար տարիներ։ Նոյն Աւստրիոյ կայսերութեան բանակաց մէջ զօրավար եղած է Շէհրիման մի եւս, Պօղոս Անտոն (ծ. 1720, † 1790)։

Բայց Հայ Վենետաց քան զայլ ամենայն արուեստ և գործ՝ մեծագոյն և լաւագոյն եղեր է կրօնականն կամ եկեղեցական. և շատ անձինք՝ արք և կանայք նուիրուած են այսպիսի սուրբ կոչման։ Ի պատմական կարգի գրոց՝ յիշուեցան ի ԺԶ դարէ այլ՝ Հ. Հանձէգն ո. Մկրտչի Պարսկահայոյ (եր. 422).

անկէ ոչ հեռի ժամանակաւ Եղբայր Յովհան Մկրտիչ Անտոնեան կրօնաւորն (տ. 348). Անկէ հնագոյն՝ Տիրամօր եկեղեցւոյ մի աւագերէց յիշուի ԺԶ դարուն վերջերը, Գասպար Անկիւրացի, Ancyranus, որ չըսուիր Հայ, այլ անունն կարծել տայ: Ասոր պէս կան քանի մի երիցունք, որոց մականուն թէ՛ հայկական է թէ վենետեան, որով անստոյգ մնայ ազգութիւնն. իսկ ծէսն՝ յայտ է որ լատինական էր; ինչպէս նախայիշելոցն և յետոյ յիշելեաց: Այսպիսիք են, գերագոյնն աստիճանաւ քան զտոհմակիցսն (Տէր Բարսեղ և Տ. Զաքարիա)՝ Տէր Ստեփան Դոմինիկոս Շէհրիման (1729 † 1806), որ նախ Դոմինիկեան կրօնաւոր ըլլալով, հաւանութեամբ հասարակապետութեան Վենետկոյ՝ ընտրեցաւ առաջ եպիսկոպոս Կաորլէ (Caorle) փոքրիկ վիճակի, յետոյ Գիոճճիայ (Chioggia), ուր քարի համբաւ թողած է: — Մանուկեան ազնուական տոհմն այլ ընծայած է եկեղեցւոյ՝ երիք պատուաւոր և արժանաւոր հարազատ եղբարք, մին կրօնաւոր (Olivetano, բենեդիկտեան) Հ. Պետրոս (1727–1775). միւսն՝ Տէր Դոմինիկոս (1715 † 1779) աւագերէց Ս. Յուլիանոս եկեղեցւոյ, որոյ իրաւանց ներքեւ է Հայոց Ս. Խաչի եկեղեցին. — երրորդն՝ աւելի հռչակաւոր և արդիւ-

նաւոր, Տէր Յովսէփ (1720 † 1806) կանոնիկոս Տրեւիս քաղաքի մայր եկեղեցւոյն, որոյ և եպիսկոպոսական աթոռոյ տեղապահ եղած է, երկար տարիներ հոգաբարձութեամբ։ — Ամդեցի Ալլանեան Բարսղի երկու որդիք ընծայուած են յաբեղայութիւն ի մեր վանս Ս. Ղազարու. առաջինն՝ յետոյ սոսկ երէց եղած է, Տէր Անտոն Լէոնէ մականուանեալ. երկրորդն՝ Հ. Գրիգորիս Լէոնեան՝ ի քարոզութեան † է ի կողմանս Ունկարիոյ (1804) 44ամեայ։ — Աթանանեան պատուաւոր տունէն եղած է Տէր Պօղոս (1702 † 1759). — Եաւրի տոհմէ տէր Յովհան (ծ. 1724 † 1799?) հայածէս քահանայ. — յԱկոն տոհմէ յիշուի կղերիկոս մի, Անտոն, ի կէս ԺԸ դարու։ — Անկէ դար մի առաջ (1658) որդէն քահանայացեալ էր Տէր Մկրտիչ ո. Յակոմբայ, ոյ. Սահակայ։ Իսկ Նորագոյններէ, Տէր Յովսէփ Մարկոսեան, կամ Ջագարեան (Valle ըստ Իտալացւոց) խոհական, ճարտասան, եռանդուն աւագերէց Լորենճիա աւանի Պատաւիոնի, (1754 † 1835), որոյ համբաւն կենդանի է հօն մինչեւ հիմայ, և մեծ գովասանօք և փառազարդ արձանագրեալ է յաւանդատան եկեղեցւոյն. հրատարակած է և մանր գրուածներ. մին է Թարգմանութիւն Կանոնի Հարսանեաց մաշտոցին Հայոց։ Ստէպ տես-

նուած է սա Մխիթարեան Հարց հետ. և մէկ թղթին մէջ իտալերէն գրէ (1807). Ես հոգւով և սրտով բոլորովին Հայ և Հայոց եմ ([1])։ – Աւելի եւս նորագոյն է մեծապատիւ և մեծարգիւն Տէր Պետ. Սէֆէր, կանոնիկոս Ս. Մարկոս կաթողիկէի, և վերատեսուչ պատրիարքական կղերանոցին, ուր և հանգեաւ յամին 1842։

Ցիշեալներէս տեսնուեցաւ՝ որ ոմանք նաև կրօնաւոր էին, և ասոնց նման ուրիշներ այլ եղած են, անուամբ և անձամբ ծածկուած և ոչ յայտնուած ի վանորայս. որպէս, մէկ Եղբայր մի Դոմինիկեան, ազգական և ժառանգ Պօղոսի Ասլանեան (1786)։ — Գուցէ քան զսոսա աւելի ծածկուածք ի մարդկանէ և ծանօթք են իրենց նուիրընկալ Աստուծոյ՝ Հայ – վենետ Կոստանդ, յայլեւայլ կուսաստանս, և չատք խստակրօնք (2). որպիսի էր յ'ժէ դարու Ջոպէլ (տոհմն անյայտ), որոյ՝

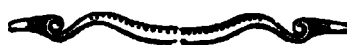
1. Sappiano tutti li Religiosi Armeni, che io sono di cuore e di animo tutto Armeno e degli Armeni.

2. Ասոնց կարգէն դուրս են արեւելեան սովորութեամբ կուսակրօնքն առանձնացեալք ի տունս. որպիսիք էին ի Վենետիկ, Չիչիլիա Բողոսեան, † 1773, թաղուած ի վանս մեր. ուր և Ուրսուլա Մովսէսեան, † 1852, և Չիչիլիա Ճէլէր, † 1858, են։

աղնուական կամ հարուստ տիկին մի՝ յամի 1666 կտակէ 40 ունկար ոսկի, անոր ընդ Քրիստոսի հարսնութեան (ուխտի) հանդիսին համար. (Նոյն տիկինն ուրիշ Հայու մի եւս կտակած է 7 դուկատ)։ Յաջորդ դարուն (ԺԸ) ծանօթ են, (շատք առանց ընտանեկան մակ-անուանց, զոր կու թողուին՝ իբրեւ հրաժա-րեալք և մոռացեալք յաշխարհէ). Լաուրա, դ. Գարագաշեան Յարութեան, առ Սալեզեանս, ուխտած յամի 1750։ — Նոյն թուականին յիշուի կնգղաւոր կուսանաց կարգէ՝ Ռոզա, դուստր Մատթէի Կարապետեան. — ուրիշ խստակրօն կուսաստանի մէջ՝ Թագուհի, դ. Նի-կողոսի, 1761. — Հեղինէ, քոյր վերոյիշեալ Տէր Յովսեփայ աւագերիցու, ի Տրեվիս. — Մար. Երանուհի (Benedetta) յԱկան տոհմէ, կնգղաւոր, ուխտեալ ի 1784, † 1791. — Մարիանէ դ. Շէհրիմանեան Պօղոսի զօրավա-րի, կանոնիկոսուհի ի Գորիցիա. — ուրիշ Շէ-հրիման մ' այլ թաղած է (գուցէ իրեն ցեղէն) Դոմինիկեան հաւատաւոր մի, Կատարինէ 80 ամեայ † յամի 1798։ — Մեր (ԺԹ) դարուս մէջ յիշուած են Աբելեան քորք, Մար. Թերեզա և Ճերարդա, կնգղաւորք (յԱմենասրբոց վանս, Ogni Santi). — Աննա՝ Ալեքսանեան առ Սալեզեանս, որոյ քոյրն այլ Թագուհի, կնգղաւոր։ — Ասոնցմէ առաջ Նոյն ցեղէ և

աւելի խստակրօն կնգղաւոր ի Ս. Մար. Շնորհաց (alla Grazia) կղզւոյն, Եղբարքն գ. Թովմայի Աբելեան (ծ. 1780), ուխտեալ ի 1804, ուր պատարագ մատուցեր է մեր ուխտի աբբահայրն Ստեփ. Ագոնց: Միաբանիցս մէկն այլ գրած է յօրագրին. Սա «զամիսս բազումս » պատերազմեալ ընդ աշխարհի, և յաղթա- » հարեալ պղտոր հրապուրանաց նորուն, ե- » մուտ յայն երկնարնակ արգելան, (և եղեւ) » անուանեալ Մաչխամ Մաքրաղ »:

Ընդ սմին՝ ընկալցի Աստուած զամենեցուն սոցա Վենետահայոց ճգնութիւնս, վաստակս և արդիւնս, զկուսանացն և միանձանց, երիցանց և երիցապետաց, լինել յիշատակ բնիկ ազգայնոցն. և խնդրողի և յայտնողի յիշատակացս՝ ողորմութիւն և ներողութիւն նորին Աստուծոյ, և ներողամտութիւն՝ յորոց հաճոյ թուիցին այսոքիկ կամ ոչ:

ՑԱՆԿ

ԱՆՁԱՆՑ ԵՒ ՏԵՂԵԱՑ

ՈՒՂՂԵԼԻՔ

ԵՐ. Տ.		
54.	5 Armiago	Arminiago
93.	6 Կոպիտառ	Կիւբիտառա
99.	13 խոստանալով	խոստանալով
104.	ծն յետնոյս	յետինս
175.	18 հիմայ թէ քաղքիս	հիմայ քաղքիս
195.	12 փափագէի	փափագէր
209.	ծ. una breve	uno breve
216.	23 500 (ֆրանգ)	600
306.	20 Մերլոյ	Մէոլոյ
318.	15 Բանի	Քանի
353.	11 եր. 210	եր. 244
354.	17–8 գրուած չէին	էին
465.	16 Ցփսի	Ցփսիի
473.	14 acipsia	Cacipsia
479.	25 հին են	հին է
495.	5 Գէորգի	Յակոբայ

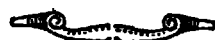
161. 9–8 Տապանաքարն Թովմայի եպիսկոպոսի՝ հիմայ գտնուի յադարակն Կարդինալէ կոչուած, որոյ տէրն է կոմսն Oddi Baglione.

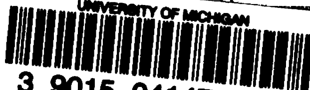

ՈՒՂՂԵԼԻՔ

ԵՐ.	Տ.		
54.	5	Armiago	Arminiago
95.	6	Կոպիտառ	Կիւքիտառա
99.	13	խոստանալով	խոստանալով
104.	ծն	յետնոյս	յետինս
175.	18	հիմայ թէ քաղքիս	հիմայ քաղքիս
195.	12	փափագէի	փափագէր
209.	ծ.	una breve	uno breve
216.	23	500 (ֆրանգ)	600
306.	20	Մերլոյ	Մէոլոյ
518.	15	Բանի	Քանի
353.	11	եր. 210	եր.. 244
354.	17–8	գրուած չէին	էին
465.	16	Ցփսի	Ցփսիի
473.	14	acipsia	Cacipsia
479.	25	հին են	հին է
495.	5	Գէորգի	Յակոբայ

161. 9–8 Տապանաքարն Թովմայի եպիսկոպոսի՝ հիմայ գտնուի յագարակն Կարդինալէ կոչուած, որոյ տէրն է կոմսն Oddi Baglione.

UNIVERSITY OF MICHIGAN
3 9015 04147 5685